

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН  
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ

*Бо ҳуқуқи дастнавис*

ВБД: 891.550 (83.3)

**ҚОСИМӢ САЪДӢ АБДУЛҚОДИР**

ПОЭТИКАИ СУРУДҶОИ ХАЛҚИИ ТОҶИКӢ

Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии  
доктори илми филология аз рӯи ихтисоси 10. 01. 09 – Фолклоршиносӣ

Мушовири илмӣ:  
доктори илми филология, профессор  
Раҳмонов Р.Қ.

ДУШАНБЕ – 2023

## МУНДАРИҶА:

|   |         |
|---|---------|
| МУҚАДДИМА .....   | 4-11    |
| ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ .....   | 12-18   |
| БОБИ I. ИСТИЛОҲ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ЖАНРИИ СУРУДҲОИ<br>ХАЛҚИИ ТОЧИКӢ ..... | 19-49   |
| 1.1. Истилоҳи «суруд» ва муродифҳои он.....                           | 19-27   |
| 1.2. Хусусиятҳои жанрии сурудҳои халқии тоҷикӣ.....                   | 28-49   |
| 1.2.1. Суруд .....  | 28-36   |
| 1.2.2. Тарона .....   | 37-40   |
| 1.2.3. Бадеҳа .....   | 41-45   |
| 1.2.4. Даргилик .....   | 45-49   |
| <br>  |         |
| БОБИ II. ГИРДОВАРӢ, НАШР ВА ПАЖУҲИШИ СУРУДҲОИ ХАЛҚИИ<br>ТОЧИКӢ .....  | 50-124  |
| 2.1. Гирдоварӣ ва наشري сурудҳои халқии тоҷикӣ.....                   | 50-88   |
| 2.2. Пажуҳиши сурудҳои халқии тоҷикӣ.....                             | 89-124  |
| <br>  |         |
| БОБИ III. АНВОӢ ВА МАВЗУӢҲОИ СУРУДҲОИ ХАЛҚИИ<br>ТОЧИКӢ .....          | 125-202 |
| 3.1. Масъалаи таснифоти сурудҳои халқии тоҷикӣ .....                  | 125-126 |
| 3.2. Сурудҳои маросимҳои мавсимӣ.....                                 | 127-149 |
| 3.3. Сурудҳои маросимӣ .....  | 150-164 |
| 3.3.1. Сурудҳои маросими тӯй .....                                    | 150-157 |
| 3.3.2. Сурудҳои маросими мотам .....                                  | 157-164 |
| 3.4. Сурудҳои ғиной .....   | 165-168 |
| 3.5. Сурудҳои таърихӣ .....   | 169-174 |
| 3.6. Сурудҳои ҳамосӣ .....  | 175-179 |
| 3.7. Сурудҳои ҳачвӣ .....   | 180-183 |
| 3.8. Сурудҳои динӣ .....  | 184-191 |
| 3.9. Сурудҳои «Алла» ва бачагона .....                                | 192-202 |

|   |         |
|---|---------|
| БОБИ IV. СОХТОР, ВОСИТАҲОИ ТАСВИРИ БАДЕЙ, ВАРИАНТНОКӢ<br>ВА УСЛУБИ СУРУДҲОИ ХАЛҚИИ ТОЧИКӢ ..... | 203-293 |
| 4.1. Сохтор .....   | 203-219 |
| 4.2. Нақарот .....  | 220-223 |
| 4.3. Вазн .....   | 224-232 |
| 4.4. Қофия ва радиф .....   | 233-237 |
| 4.5. Воситаҳои тасвири бадеӣ дар сурудҳои халқии тоҷикӣ .....                                   | 238-264 |
| 4.5.1. Такрор .....   | 240-243 |
| 4.5.2. Рамз .....   | 243-246 |
| 4.5.3. Ташбеҳ .....   | 247-249 |
| 4.5.4. Параллелизм .....  | 249-251 |
| 4.5.5. Тавсиф .....   | 251-254 |
| 4.5.6. Талмеҳ .....   | 254-259 |
| 4.5.7. Муболиға .....   | 259-261 |
| 4.5.8. Саволу ҷавоб .....   | 261-262 |
| 4.5.9. Ширу шакар .....   | 262-264 |
| 4.6. Вариантнокии сурудҳои халқии тоҷикӣ .....  | 265-273 |
| 4.7. Баъзе хусусиятҳои услубии сурудҳои халқии тоҷикӣ .....                                     | 274-285 |
| 4.8. Ҳамоҳангии суруд ва мусиқӣ .....   | 286-293 |
| ХУЛОСА .....  | 294-298 |
| ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ<br>НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ .....                                      | 299-300 |
| РӮЙҲАТИ АДАБИЁТ .....   | 301-340 |
| НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ<br>.....   | 341-343 |

## МУҚАДДИМА

**Мубрамии мавзуи таҳқиқ.** Адабиёти гуфтори тоҷикон дар радиои адабиёти навишторӣ дар саҳифаҳои дурахшони худ дурдонаҳои зиёди адабиёти тоҷик дода, ганҷинаи завоқи маънавиёт ва андӯхтаҳои таърихии фарҳанги омиёнаро маҳфуз доштаанд. Суруд як гунаи адабиёти гуфтори ниёгони мост, ки бо тамомияти вижагиҳои фаровонии вариантҳо аз ҳар ҷиҳат сазовори баррасии ҷиддиву илмист.

Таҳқиқоти диссертатсионии мо ба поэтикаи жанри сурудҳои халқии тоҷикӣ дар пайвастагӣ ба чор шохаи маъруфи осори хунарии адабӣ, яъне матншиносӣ, мавзӯбандӣ, сохторшиносӣ ва услубшиносӣ сураат гирифтааст.

Барои равишмандӣ ва мушаххасоти таҳқиқ, пеш аз ҳама роҷеъ ба истилоҳи «поэтика» ва ҳудуди пажӯҳишии марбут ба он ишора бояд кард. Истилоҳи «поэтика» аслан, аз забони юнонӣ «*poiētiké*» гирифта шуда, ба маънои «хунари эҷодӣ» омада, вобаста ба таҳқиқи осори бадеии гуфторӣ ва навишторӣ ба мафҳуми маҳдуд ва васеъ ба қор меравад [ниг.: Калачева 1974, с. 287-288; Пропп 1998, с. 24-28]. Дар диссертатсияи мо «поэтика» ба маънои васеъ, яъне таҳқиқ бар маънои матолиби матншиносӣ, муҳтаво, сохтор, воситаҳои тасвири бадеӣ, услуб ва масоили дигари жанри суруд мавриди истифода қарор дорад.

Агарчи пажӯҳишгарон оид ба анвои суруд ҷое бештару ҷое камтар изҳори назар кардаанд, вале ба андешаи Р.Амонов, В.Асрорӣ, Н.Шакармамадов, Б.Шермуҳаммадов, Р.Раҳмонӣ ва дигарон масъалаи суруд ва хусусиятҳои он таҳқиқи ҷомеи монографиро тақозо дорад.

Сурудҳои мардумӣ дар дарозии сайри таърихии худ аз нигоҳи диалектикаи шаклу мазмун ва таркиби жанриву бадеии худ то ба ҳадди осори мукаммали фарҳанги омма ва падидаи веҷаи хунари эҷодӣ сайқалу такомул ёфтаанд. Аз нигоҳи дастовардҳои илми муосири фолклоршиносӣ дар маркази таҳқиқ қарор додани сурудҳои мардумӣ, бахусус қорбандии андӯхтаҳои як

шуъбаи мубрами он – поэтикаи таърихӣ, хусусиёти диди эстетикии халқ ва нуфузи чанбаи бадеиро дар бунёди жанрҳои осори гуфторӣ ошкор хоҳад кард.

Дар таҳқиқоти бунёдии Р. Амонов «Лирикаи халқи тоҷик» фақат сурудҳои лирикӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Мо дар диссертатсияи ҳозир ба таври муфассал роҷеъ ба поэтикаи жанри сурудҳои халқии тоҷикӣ ва анвои он баҳс хоҳем кард, ки фақат бо созу овоз сароида мешаванд ва матни онҳо дар маҷмуаҳои фолклорӣ ё рӯзномаву маҷаллаҳо ҷоп шудаанд. Бо тавачҷуҳ ба омӯзиши муқоисавии матнҳои ҷудогона, гоҳе ба маводи бойгонии шахсӣ, фолклоршиносони номдор ва муассисаҳои илмӣ дахлдор низ ишора хоҳад шуд. Дигар ин ки ба масъалаи оҳанги суруд, мусиқии он, сабки иҷро, пастию баландии овоз дар суруд ва ғайра, ки дар асоси нотаҳо бояд омӯхта шавад ва хусусияти сирф мусиқииносии дорад, дар мавридҳои алоҳида бо тақозои матлаби асли ҷо – ҷо мурочиат хоҳем кард.

Пажӯҳиши илмӣ поэтикаи сурудҳои халқии тоҷикӣ, бавижа сайри таърихӣ онҳо, амсоли жанрҳои дигари фолклорӣ бидуни тавачҷуҳи амиқ ба таърихчаи гирдоварӣ, нашру тадвин ва табақабандии нусхаҳои матн аз имкон берун аст, зеро яке аз боризтарин муҳтасоти зотии жанрҳои фолклорӣ таҳаввулпазирӣ ва вариантҳои онҳо маҳсуб мешавад, ки ба таъсири ангеҳои иҷтимоӣ ва қонунмандии дохилижанрӣ сурат мепазирад. Ин аст, ки таҳлилу баррасии масъалаҳои мазкур ба таҳқиқ ва таъйиди ҷойгоҳи поэтика дар шинохти сурудҳои халқӣ дар иртиботи муваққим қарор дорад. Аз ин дидгоҳи илмӣ назарӣ, яъне дар партави масъалаҳои поэтикаи осори гуфторӣ муайян кардани моҳияти жанрии сурудҳои халқӣ аз ҷумлаи масоили актуалии илмӣ, ки дар равшан намудани баъзе махсусияти шуури бадеиву эстетикии халқ аз аҳаммияти хос бархурдор мебошад.

Жанри сурудҳои халқии тоҷикӣ бори нахуст ба таври монографӣ мавриди таҳқиқ қарор мегирад. Ҳамчунин, мубрамияти мавзӯи таҳқиқ боз дар он нуқта ифода меёбад, ки дар диссертатсия раванди эҷоди сурудҳои халқии тоҷикӣ ба таври муқоисавӣ бо сурудҳои халқҳои дигари ҳамзабон, ҳамсоя ва миллатҳои дигари олам ба таҳлил кашида шудаанд.

**Дарачаи таҳқиқи мавзӯ.** Сурудҳои халқии тоҷикӣ яке аз жанрҳои қадимтарини фарҳанги омма буда, таърихи дуру дароз доранд, аз ҷумла «Авесто» суруда мешуд [ниг.: Авесто 2001]. Ҳарчанд ин жанри фолклорӣ ҳазор сол боз вирди забони мардум аст, вале намунаҳои матнҳои давраҳои қадим то рӯзгори мо аз тариқи сарчашмаҳои навишторӣ хеле кам расидаанд. Аз ин ҷиҳат, иттилои мо дар бораи сурудҳои халқии замони қадим ва асрҳои миёна чандон зиёд нест. Сурудҳои халқҳои гуногуни олам низ ба мисли жанрҳои дигари фолклорӣ баъди ба вуҷуд омадани илми фолклоршиносӣ сабт шудаанд. Аммо сабти воқеии сурудҳои халқии тоҷикӣ асосан, аз солҳои бистуми асри XX оғоз гардида, то имрӯз идома дорад. Дар тули беш аз сад сол матнҳои зиёди сурудҳои халқӣ аз минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон ва тоҷикони бурунмарзӣ сабт ва намунаҳои он дар маҷмуаҳои илмиву оммавӣ нашр шудааст. Ба ин ҷиҳат, дар илми фолклоршиносии тоҷик таҳқиқи муфассали сурудҳои халқии тоҷикӣ ва мавқеи он дар ҳаёти моддӣ ва маънавии мардум яке аз масъалаҳои муҳимтарин ба ҳисоб меравад. Агарчи дар қанори жанрҳои дигар оид ба сурудҳои халқии тоҷикӣ ва анвои онҳо, гоҳе иброи назар шудааст, вале масъалаи поэтикаи ин жанри машҳуртарини халқӣ, то имрӯз дар шакли диссертатсияи алоҳида мавриди баррасӣ қарор нагирифтааст.

Ҳатто доир ба масъалаи меҳварии поэтикаи сурудҳо, ки вижагиҳои воситаҳои тасвири бадеӣ маҳсуб мешавад, то кунун пажӯҳиши монографияи илмӣ ба миён наомадааст. Ҳанӯз соли 1968 Р. Амонов дар рисолаи худ «Лирикаи халқии тоҷик» фаслро ба баррасии сурудҳои халқӣ бахшида, дар поёни ин фасл ба таври зерин чунин масъала гузошта буд: «Умуман тақрор, ташбеҳ, тавсиф ва муқолиға воситаҳои асосии тасвири бадеии бисёр сурудҳои халқӣ қарор гирифтанд, ки аз ин нуқтаи назар чуқуру ҳаматарафа омӯхтани суруд аҳаммияти махсуси илмиву назариявӣ дорад. Таҳлили ин ҷиҳати масъаларо ба зиммаи онҳое мегузорем, ки ба тадқиқи батафсил ва ҳаратарафаи хусусиятҳои бадеии ин ва ё он намуди сурудҳои халқӣ ба таври махсус машғул хоҳанд шуд» [Амонов 1968, с. 339].

Баъдтар Б. Шермухаммадов дар таҳқиқи худ истилоҳҳои суруд ва муродифҳои онро шарҳ дода, зикр кардааст, ки суруд ҳамчун жанри мустакил дар фолклоршиносии тоҷик таҳқиқ нашудааст [Шермухаммадов 1987, с. 9].

Масъалаи асосии таҳқиқ дар диссертатсияи мо поэтикаи жанри сурудҳои халқӣ аст, ки дар тули беш аз 150 сол муҳаққиқон аз байни тоҷикони Осиёи Миёна (асосан, аз ҷумҳуриҳои Тоҷикистон ва Узбекистон) гирд оварда, дар матбуоти даврӣ ва дар маҷмуаҳои гуногун ба ҷоп расонидаанд ва дар ихтиёри бойгонихо гузоштаанд.

Баъд аз гирдоварӣ ва нашри маводи зиёди сурудҳои халқӣ дар кишварҳои гуногуни олам таҳқиқи он низ оғоз шуд. Дар паҷуҳиши сурудҳо, пеш аз ҳама дар кишварҳои Аврупо ва Русия асарҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ба вуҷуд омаданд.

Ҳанӯз дар асри XIX В.Г.Белинский роҷеъ ба вижагиҳои сурудҳои халқӣ дар мақолаи худ «Статьи о народной поэзии» [ниг.: Белинский 1979] назари хешро баён намуда буд. Баъдтар, ба таҳқиқи масъалаҳои поэтикаи сурудҳои халқӣ фолклоршиносон ва адабиётшиносони рус аҳаммияти ҷиддӣ доданд. Онҳо ба масъалаҳои гуногуни поэтикаи сурудҳои халқӣ, ба монанди хусусияти жанрӣ, сохтор, вазн, бадеият, воситаҳои тасвири бадеӣ, тарзи иҷрои онҳо бештар мутаваҷҷеҳ гардида, чанд рисолаи арзишманди илмӣ таълиф намуданд. Ин масъалаҳо дар асарҳои адабиётшиносӣ ва фолклоршиносии А.Н.Веселовский «Историческая поэтика», О.М.Фрейденберг «Поэтика сюжета и жанра», Б.В.Томашевский «Теория литературы. Поэтика», Н.П.Калпакова «Русская народная бытовая песня», В.П.Аникин «Теория фольклора», В.Е.Гусев «Эстетика фольклора», Д.С.Лихачев «Поэтика древнерусской литературы», С.Г.Лазутин «Поэтика русского фольклора», «Русские народные лирические песни, частушки и пословицы», Ю.Г.Круглов «Русские свадебные песни», В.М.Сидельников «Поэтика русской народной лирики», В.М.Гацак «Устная эпическая традиция во времени. Историческое исследование поэтике», Ф.Ф.Болонов, О.И.Выхристюк «Певцы и песни Большого Куналея, или Академия народного песня» таҳқиқ шудааст. Ҳар яке аз ин муҳаққиқон ҳангоми таҳқиқи масъалаҳои назарӣ ва ба таври муфассал оид

ба поэтикаи осори манзум, бахусус сурудҳои халқӣ андешаву мулоҳизаҳои ҷолиб иброз дошта, ишорат бар он кардаанд, ки ҳанӯз масъалаҳои зиёди сурудҳои халқӣ ниёзманди омӯзишу таҳқиқ ва натиҷагирӣҳои муътамади илмӣ мебошанд.

Баъзе аз фолклоршиносон ба ҷиҳатҳои маъмулу машҳури поэтикаи сурудҳои халқӣ назари худро баён намудаанд. Масалан, дар рисолаи Т.М.Акимова «О поэтической природе народной лирической песни» зимни изҳори назар дар бораи масъалаҳои поэтикаи сурудҳои халқии мардуми рус пайвастагии суруд бо рӯзгори мардум ва нақши воситаҳои тасвири бадеӣ дар шаклгирӣи хусусиятҳои жанри суруд сухан рафтааст.

Ҳам гирдоварӣ ва ҳам таҳқиқи сурудҳои тоҷикӣ асосан, аз нимаи аввали асри XX шуруъ шудааст. Дар бораи сурудҳои халқии тоҷикӣ дар солҳои 20-ум ва 30-юм Т.Зехнӣ, О.Исматӣ, А.Н.Болдирев, М.Турсунзода, Ш.Ҳусейнзода, Л.Бузургзода ва дигарон дар мақолаҳои оммавӣ ва илмӣ баъзе ҷиҳатҳои ин навъ матнхоро муаррифӣ намудаанд [ниг.: Китобнома].

Дар солҳои сиюм А.Н.Болдирев дар асоси рӯбоиёти халқии тоҷикӣ, ки ҳам аз ҷониби сарояндагон сароида мешаванд, намунаҳоеро гирд оварда, ба забони тоҷикӣ ва русӣ нашр карда, дар чанд мақолаи худ назарашро баён намуда буд [ниг.: Болдырев 1939; 1941; 1951].

Соли 1956 рисолаи илмӣ И.С.Брагинский «Из истории таджикской народной поэзии. Элементы народно-поэтического творчества в памятниках древней и средневековой письменности» нашр шуд, ки дар он унсурҳои назми гуфторӣи мардуми тоҷик аз замонҳои гузашта дар контексти адабиёти хаттӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Ӯ низ зимни таҳқиқи худ борҳо ишора намудааст, ки сурудҳои халқӣ бояд ба таври муфассал таҳқиқ шаванд [ниг.: Брагинский 1956].

Яке аз аввалин асарҳои, ки дар он оид ба сурудҳои халқӣ маълумот дода шудааст, дастури таълимии Н.Маъсумӣ мебошад, ки соли 1952 нашр шудааст [ниг.: Маъсумӣ 1952]. Баъдан, дар пешгуфтори маҷмуаҳои фолклорӣ, ҳангоми шарҳи сафарҳои кори майдонӣ иттилооти гуногун дар бораи сурудҳо дида



мешавад. Зимни таҳқиқи маросим ва расму оинҳои мардумӣ, ки дар онҳо суруд мавқеи хоси худро дорад, муҳаққиқон изҳори назар кардаанд, ки дар ҳади муаррифии сурудҳо ва густариши онҳо асту бас.

Донишманди рус О.Л.Данскер дар чанд мақолааш дар асоси матни сурудҳое, ки аз байни мардуми Дарвоз ва водии Қаротегин гирд овардааст, мулоҳизоти қобили тавачҷух баён доштааст, ки дар солҳои 50-60-уми асри ХХ ба нашр расиданд: «Народная песня Дарваза (по материалам Гармской этнографической экспедиции 1954 г.), «Собирание и изучение таджикской народной песни», «Народный певец Шариф Джураев», «Музыкальная культура таджиков Каратегина и Дарваза», «Искусство таджикского народа», «Музыкальная культура советского Таджикистана» [ниг.: Данскер 1956; 1960; 1965; 1975].

Соли 1955 Я.Налский дар рисолаи илмӣ хеш «Народный поэт (Бобо Юнус Худойдод-заде)» дар бораи Бобоюнус Худойдодзода, Ҳикмат Ризо ва дигар шоирони мардумӣ, ки ҳам сурудҳои халқӣ ва ашъори худро месароиданд, сухан гуфта, дар байни мардум мавқеи назаррас доштани сурудро қайд намудааст [ниг.: Я.Налский 1955].

Соли 1963 ду рисолаи илмӣ ба нашр расидааст, ки яке ба қалами Р.Амонов бо унвони «Очерки этнодиёти даҳанакии Кӯлоб (Дар асоси материалҳои фолклори Сари Хосор)» мансуб аст ва муаллифи дуввумӣ Р. Қодиров «Фолклори маросимии тореволюсионии тоҷикони водии Қашқадарё» мебошад, ки дар ҳар ду рисола вобаста ба мундариҷаашон дар бораи сурудҳо маълумот дода шудааст [ниг.: Амонов 1963; Қодиров 1963].

Рисолаи илмӣ муфассал, ки бо номи «Лирикаи халқӣ тоҷик» (1968) аз ҷониби Р. Амонов нашр шудааст, фасли махсусро зери унвони «Сурудҳо» дорост. Р. Амонов дар ин рисола ба таври умумӣ оид ба «сурудҳои шодӣ», «сурудҳои ҳаҷвӣ» ва «сурудҳои ғамангез» мушаххасан сухан ронда, зимнан оид ба бадеияти онҳо низ изҳори назар намуда, таҳқиқи муфассалро барои муҳаққиқони дигар воғузоштааст [ниг.: Амонов 1968, с. 288-339].

Назми халқии Бадахшонро муҳаққиқ Н.Шакармамадов ба пажухиш кашида, дар бораи сурудҳои халқии мардуми гуногунзабони ин минтақа дар асарҳои «Рубоӣёт ва сурудҳои халқии Бадахшон», «Назми халқии Бадахшон» ва мақолаҳои андешаи хешро баён намуда, дар мавридҳои муносиб дар бораи сурудҳои халқӣ низ ишораҳо дорад. Ин муҳаққиқ дар асарҳои худ «Даргилик – жанри махсуси фолклор», «Сурудҳои тӯи Помир», «Жанровые и типологические особенности народной лирики Бадахшана» ва мақолаҳои оид ба ҳамчун суруд мавқеъ доштани осори манзуми халқӣ назари худро баён намудааст. Мавсуф баҳусус жанри даргиликро таҳқиқ намуда, ёдовар мешавад, ки ин навъи шеърӣ то ҳоло дар Бадахшон суруда мешавад [ниг.: Шакармамадов 1965; 1975; 1981; 1993; 1997; 1998; 2002].

Рисолаи муфассале, ки дар бораи сурудҳои халқӣ таълиф шудааст, китоби Б. Шермуҳаммадов «Рецепция произведений таджикско-персидской поэзии. (Текстологические исследования. Опыт количественного анализа вариативности)» (1987) мебошад. Дар ин рисолаи илмӣ раванди эҷоди 8 матн навишторӣ, ки дар байни мардум муаллифи онҳо маълум аст, таҳқиқи муфассал шудааст [ниг.: Шермухаммедов 1987].

Ҳамчунин, дар асарҳои В.Асрорӣ «Жанрҳои хурди фолклори тоҷик», Р. Аҳмадов «Фолклори маросимҳои мавсимии тоҷикони Осиёи Марказӣ» ва дар рисолаҳои илмии Ф. Зехниева «Сурудҳои маросими тӯи тоҷикон», С. Бобоев «Ҷойгоҳи назми шифоӣ дар арусии тоҷикони Бухоро», Р. Ҷумъаев «Ҷашни арусии тоҷикон», М.Шарифова «Маросими тӯи арусии мардуми ноҳияи Мастҷоҳ», А.Аминов «Ҷойгоҳи гулбазм дар ҷашни арусии мардуми тоҷик», ки роҷеъ ба баъзе хусусиятҳои сурудҳои тӯи арусӣ бахшида шудаанд, иброи назар шудааст. Дар асарҳои А.Сӯфиев «Фолклор – санъати сухан», «Таҳаввулотӣ назми шифоии тоҷик», «Фолклор – ҳамрадифи таърих», «Фолклор – маҳзани сухан», диссертатсияи Ш.Умарова «Сурудҳои таърихии халқи тоҷик», рисолаи У. Тоиров «Анвоъ ва авзони шеъри халқии тоҷикӣ», Н.Ҳакимов, «Песенный традиции таджикских женщин» низ оид ба баъзе ҷиҳатҳои сурудҳои халқӣ андешаҳои судманд баён гардидааст.

Муסיкишиносон Ф.Кароматов, Н.Нурҷонов, Б. Кабилова дар китоби «Музыкальная искусство Памира» ва мақолаву асарҳои илмӣ худ роҷеъ ба суруд ва хусусиятҳои он аз нигоҳи муסיкишиносӣ ақидаи хешро баён намудаанд. Муҳаққиқон А.Мачнунов дар бораи марсияҳои тоҷикӣ («Марсия дар фолклор ва адабиёти муосири тоҷик»), ки сароида мешаванд ва Г.Раҳматуллоева оид ба занҳои сарояндаи Бадахшон («Муносибатҳои гендерӣ дар фолклори маросимии занҳои Бадахшон») ва К. Раҳимов роҷеъ ба сароидани ҳамосаи «Гӯрғулӣ» аз ҷониби Ҷ.Ризо («Таджикская версия эпоса «Гуругли» в традициях исполнительской школы Хикмата Ризо») қорҳои таҳқиқӣ анҷом додаанд. Дар ҳар кадоме аз ин рисолаҳо як ё ду ҷиҳати сурудҳои халқӣ мавриди таҳқиқ қарор ёфтаанд, ки дар бобҳои ояндаи қор ба таври муфассал дар бораи онҳо изҳори назар хоҳем кард.

Ҳамин тавр, аз баррасии асарҳои номбаршуда маълум мегардад, ки оид ба мавзӯи «Поэтикаи сурудҳои халқӣ тоҷикӣ» муҳаққиқон дар мақола ва рисолаҳои худ назари хешро ба таври пароканда баён намудаанд. Ба таври ҷудогона роҷеъ ба махсусияти суруд, гирдоварӣ, нашр, таҳқиқ, анвои он, муҳтавиёт ва воситаҳои тасвири бадеии ин жанри машҳур як тадқиқоти ҷомеъ ба анҷом нарасидааст. Бо тавачҷуҳ ба ин матлаб, лозим доништа шуд, ки масъалаи мазкур ба таври муфассал ва бо таъки ба дастовардҳои ҷадиди илмӣ фолклоршиносӣ ва қорбандии усулҳои равишманди таъбиқӣ ва таърихӣ-муқоисавӣ мавриди пажӯҳиши диссертатсионӣ қарор дода шавад.

**Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ.** Диссертатсия дар мувофиқат бо мавзӯҳои илмию таҳқиқии кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ ва дар пайвастагӣ бо барномаҳои илмӣ шуъбаи фолклори Институти забон ва адабиёти ба номи А.Рӯдакии АМИТ таълиф гардида, як бахши асосии онро дар бар мегирад.

## ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

**Мақсади таҳқиқ.** Мақсади асосии таҳқиқ ба таври муфассал мавриди баррасии илмӣ қарор додани поэтикаи сурудҳои халқии тоҷикӣ мебошад, ки дар давоми беш аз 150 сол аз байни мардум гирдоварӣ, нашр ва баррасӣ шудааст.

**Вазифаҳои таҳқиқ.** Барои амалӣ намудани мақсади аслий, ҳалли вазифаҳои зерин зарур доништа шуд:

– таҳқиқи истилоҳи суруд ва муродифҳои он бар асоси сарчашмаҳои гуфторӣ ва навишторӣ;

– муайян намудани хусусиятҳои жанрии сурудҳои халқӣ ва муносибати он бо истилоҳоти тарона, бадеҳа, даргилик;

– ҷустор перомуни омӯзиши гирдоварӣ ва наشري сурудҳои халқии тоҷикӣ;

– равшанӣ андохтан ба масъалаи пажӯҳиши сурудҳои халқӣ;

– муайян намудани анвои сурудҳои халқӣ;

– шарҳи мавзӯҳои сурудҳои халқӣ;

– тавзеҳи сохтор ва воситаҳои тасвири бадеии сурудҳои халқӣ;

– шинохти меъёрии вариантҳои сурудҳои халқӣ;

– таъйини хусусиятҳои бадеӣ ва хунари тасвиргарӣ дар сурудҳои халқӣ;

– омӯзишу баррасии хусусиятҳои услубии сурудҳои халқӣ;

– пажӯҳиши ҳамоҳангии суруд ва мусиқӣ.

**Объект ва сарчашмаҳои таҳқиқ** ин сурудҳои халқии тоҷикӣ дар контексти жанрҳои дигари назми гуфторӣ ва сурудҳои навишторӣ маҳсуб мешавад. Объекти аслии таҳқиқи диссертатсия масъалаҳои поэтикаи сурудҳои халқии тоҷикӣ аст.

**Предмети таҳқиқ** анвои гуногуни сурудҳои халқии тоҷикӣ, ки дар нимаи дуҷуми асрҳои XIX, XX ва аввали асари XXI аз байни мардум гирдоварӣ ва нашр шуда, дар бойгонихо маҳфуз аст. Ҳамчун предмети аслии таҳқиқ дар диссертатсия масъалаҳои гирдоварӣ, нашр ва пажӯҳиши сурудҳои халқии

точикӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар айни замон, масъалаҳои истилоҳ, вижагиҳои жанри мазкур, сохтор, навъу мухтаво, бадеият, вариантнокӣ, хусусиятҳои услубӣ ва ҳамоҳангии сурудҳои халқии тоҷикӣ ва мусиқӣ низ ба ҳайси предмети таҳқиқ баррасӣ шудааст.

Ҳамзамон, дар диссертатсия дастабандӣ, баррасӣ ва тавсифи маҷмуаҳои фолклории «Адабиёти даҳанакӣ» (1934, бо хатти лотинӣ), «Намунаҳои фолклори тоҷик» (1938, бо хатти лотинӣ), «Фолклори тоҷик» (1940, бо хатти лотинӣ; 1954; 1957), «Намунаҳои фолклори Дарвоз» (1956, 1962), «Эҷодиёти даҳанакии мардуми Кӯлоб» (1956; 1963), «Намунаҳои фолклори диёри Рӯдакӣ» (1958), «Фолклори сокинони сарғахи Зарафшон» (1960), «Гӯрӯғлӣ» (1962, 1976, 1987), «Фолклори Норак» (1963), «Таронаҳои Самарқанд» (1966), «Сухане аз даҳане» (1966), «Восеънома» (1985), «Фолклори водии Қаротегин» (1986), «Гуларусак» (1986), «Фолклори диёри Восеъ» (1990), «Фолклори Уротеппа» (1991), «Сурудҳои тӯйи Помир» (1993), «Алла, чонам, аллаё» (1993), «Фолклори тоҷикони Қашқадарё» (2000), «Фолклори Данғара» (2002), «Фолклори Кӯлоб» (2007), «Ашӯлаҳои мардуми Хучанд» (2012), «Сурудҳои мардуми Кӯлоб» (2015) ва даҳҳо дигарон, инчунин, матнҳои мунташир дар матбуоти солҳои 20-50-уми асри ХХ, сурудҳои мавҷуд дар бойгонии фолклоршиносон, аз захираи илмии дастхатҳои ФФТ АМИТ ва бойгонии муаллиф ба сифати предмети таҳқиқ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

**Асосҳои назарии таҳқиқ.** Дар чараёни пажӯҳиш масъалаҳои гуногуни поэтикаи сурудҳои халқии тоҷикӣ, равиши қор ва андешаҳои назарии муҳаққиқон ба монанди С.Айнӣ, М.С.Андреев, В.П.Аникин, А.Н.Болдирев, И.С.Брагинский, В.М.Гатсак, В.Е.Гусев, В.М.Жирмунский, Н.П.Калпакова, С.Г.Лазутин, Д.С.Лихачев, Е.М.Мелетинский, Б.Н.Путилов, Б.В.Томашевский, Ю.Г.Круглов, А. Сатторзода, В. М.Сиделников, Р.Амонов, В.Асрорӣ, Б.Тилавов, Х.Шарифов, Р.Мусулмониён, Н. Салимӣ, Н.Нурҷонов, А.Раҳмонзода, Б.Шермуҳаммадов, Н.Шакармамадов, У.Тоиров, Р.Раҳмонӣ, Ф.Азизӣ, Н.Ҳақимов ва дигарон истифода шудааст.

**Асосҳои методологии таҳқиқ.** Дар диссертатсия методҳои муқоисавӣ-таърихӣ ва типологии илмҳои фолклоршиносӣ, адабиётшиносӣ ва мардумшиносӣ мавриди истифода қарор гирифтааст.

**Навоварии илмӣ таҳқиқ.** Диссертатсия дар фолклоршиносӣ ва адабиётшиносии тоҷик аввалин таҳқиқи муфассал дар бораи поэтикаи жанри сурудҳои халқии тоҷикӣ аст. Дар диссертатсия бори нахуст таърихи гирдоварӣ, нашр ва омӯзиши сурудҳои халқии тоҷикӣ таҳлил ва замонбандӣ гардида, поэтикаи он аз ҷиҳати сохтор, мавзӯ ба таври муқоисавию типологӣ, вариантнокӣ ва дар муҳити иҷро мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Ҳамчунин, мавқеи сурудҳои халқӣ дар рӯзгори маиши мардум, баъзе хусусиятҳои услубӣ, ҳамоҳангии суруд ва мусиқӣ ба таври муфассал таҳқиқ шудааст.

Дар чараёни баррасии масъалаҳои меҳварии таҳқиқоти диссертатсионӣ ба вижагиҳои сурудҳои халқӣ, анвои онҳо, услуби баён дар сурудҳо, замону макони эҷоди онҳо ва хусусан, ба таърихи эҷоди сурудҳо таваҷҷуҳи махсус зоҳир гардида, масъалаҳои назарӣ дар пайвастагӣ бо баррасиҳои мушаххаси амалӣ ба таҳқиқ гирифта шудаанд. Баҳсу андеша ва мулоҳизаву хулосаҳои диссертатсия хусусияти актуалӣ дошта, дар фолклоршиносии тоҷик аз аҳаммияти вижа бархурдоранд.

#### **Нуктаҳои ба Ҳимоя пешниҳодшаванда:**

Ҳадаф аз таҳқиқи поэтикаи сурудҳои халқӣ ҳаллу фасли масъалаҳои зерин мебошад, ки он ҳамчун нуктаҳои асосӣ ба Ҳимоя пешниҳод мегардад:

1. Мавриди таҳқиқ қарор додани истилоҳи «суруд» дар сарчашмаҳои пешин, амсоли «Авесто», фарҳангҳо ва осори адибони классик.
2. Бори аввал ба таври комплексӣ баррасӣ ва муайян намудани ҷойгоҳи жанри суруд дар тури таърихи фарҳанги мардуми тоҷик.
3. Масъалаи гирдоварӣ ва нашри сурудҳои халқии тоҷикӣ ва мавқеи он дар раванди зиндагии моддӣ ва маънавии мардум.
4. Ба таври хронологӣ таҳқиқ намудани матни сурудҳои гуфтории тоҷикӣ.

5. Танзим, тасниф ва арзишгузори аз таҳқиқоти марбут ба сурудҳои халқии тоҷикӣ ва муаммоҳои таҳқиқи сурудҳои халқии тоҷикӣ.

6. Таҳқиқи мавзӯи сурудҳои халқии тоҷикӣ ва дастуру меъёрҳои илмии табақабандии анвои он.

7. Вазъи имрӯзи сурудҳои халқӣ дар байни мардум ва ангеҷаҳои урфиву иҷтимоии сароиши онҳо.

8. Мавқеи сурудҳои халқӣ дар репертуари сарояндагон ва озмунҳои гуногун.

9. Бадеияти сурудҳои халқӣ ба ҳайси меҳвари шаклгирии поэтикаи онҳо, пажӯҳиши воситаҳои тасвири бадеӣ дар сурудҳои халқӣ.

10. Падидаҳои овардани маъмултарин намунаҳои халқӣ ва вариантҳои онҳо.

11. Пажӯҳиши ҷанбаҳои ҳунарии сурудҳои халқӣ, мавқеи мусиқию оҳанг ва хусусиятҳои услубии онҳо.

**Аҳамияти назарӣ ва амалии таҳқиқ.** Таҳқиқи сурудҳои халқӣ ҳамчун диссертатсияи ҷудогона барои равшан намудани масъалаҳои гуногуни назми гуфтории мардуми тоҷик ва баъзе аз манотиқи тоҷикзабонии Осиёи Марказӣ, халқҳои форсизабон, ҳамчунин таҳқиқи таъйиди баъзе масъалаҳои куллии назарияи жанрҳои манзуми фолклорӣ ва қонунмандии пайдоиш ва таҳаввули жанрҳои ҷудогонаи осори гуфторӣ аз аҳамият холи нест. Диссертатсия барои муҳаққиқони фолклоршинос, донишҷӯён, унвонҷӯйҳо, докторантҳо, ҳамчунин, дар таълифи китоби таърихи фолклоршиносӣ ва адабиётшиносии тоҷикон судманд хоҳад буд.

Аз маводи диссертатсия дар таълифи дастурҳои таълимӣ, китобҳои дарсии фолклоршиносӣ, адабиётшиносӣ, мардумшиносӣ ва фарҳангшиносӣ метавон истифода кард. Ҳамчунин, имкон дорад, ки баъзе нуктаҳои диссертатсия дар раванди таълими дарсҳои фолклори тоҷикон, таърихи адабиёти тоҷик, назарияи адабиёт, робитаҳои адабӣ, матншиносӣ, курсҳо ва семинарҳои махсус, фарҳангшиносӣ, кишваршиносӣ, фолклори Шарқу Ғарб, таълифи қорҳои курсӣ, рисолаи хатми бакалаврӣ, рисолаи магистрӣ, диссертатсияи доктор PhD, диссертатсияи номзадӣ ва доктории илми

филология, таърих, мардумшиносӣ, фарҳангшиносӣ ва муסיқишиносӣ мавриди истифода қарор гирад.

**Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ.** Диссертатсия мутобиқи ихтисосҳои фолклоршиносӣ ва адабиётшиносӣ таълиф шуда, дар он равишҳои илми филология истифода шудааст. Ҳамчунин, пояи аслии он бо нақшаи дурнамои корҳои илмию таҳқиқии кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни мувофиқат менамояд.

**Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ.** Муаллиф дар раванди таълифи диссертатсия ҳангоми баррасии масъалаҳои назарӣ ва амалӣ масъалаҳои дар пеш гузоштаро ҳал намудааст. Диссертант ҳангоми таҳқиқи масъалаҳои матраҳшаванда аз равишҳои таҳқиқии муосир, аз ҷумла муқоисавӣ-таърихӣ, тавсифӣ-таҳлилӣ, таҳқиқӣ-қиесӣ, таҳлилӣ-оморӣ, сохторшиносӣ ва таҳлили услубӣ истифода карда, бори аввал ба таври комплексӣ масъалаҳои ба таҳқиқи сурудҳо дахлдоштаро дар қолаби диссертатсионӣ баррасӣ ва ҷамъбаст кардааст. Ҳамчунин, арзиш, аҳаммият ва вижагиҳои мубрами сурудҳои халқии тоҷикиро дар мақолаҳо, рисолаҳои илмӣ ва дастурҳои таълимии худ нашр намудааст.

Дар таърихи фолклоршиносӣ ва адабиётшиносии тоҷик бори аввал жанри суурдро ба таври ҷудогона дар партави фарҳанги ниёгон ва дастовардҳои илми фолклоршиносии кишварҳои хориҷӣ таҳқиқ намуда, бо далелҳои илмӣ поэтикаи сурудҳои халқии тоҷикиро аз ҷиҳати сохтор, мавзӯ ва бадеият мавриди пажӯҳиши доманадор қарор додааст.

**Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ.** Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни аз 4.10.2022, суратҷаласаи №3 ва ҷаласаи шурои олимони факултети филологияи тоҷики донишгоҳи мазкур аз 18.11.2022, суратҷаласаи №3 мавриди баррасӣ қарор гирифта, барои дифоъ пешниҳод шудааст.



Мазмуни асосии диссертатсия дар конференсияҳои байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон (Конференсияи илмӣ-назариявӣ ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Наврӯз – пайвандгари халқҳо ва фарҳангҳо». – Душанбе, 17 март соли 2020), Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳри Душанбе (Форуми байналмилалӣ «Наврӯзи Душанбе – меҳвари робитаҳои фарҳангию сайёҳӣ». – Душанбе, 22 март соли 2021), Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон (Конференсияи илмӣ-назариявӣ ҷумҳуриявӣ бахшида ба ҷашни Наврӯзи байналмилалӣ дар мавзӯи «Наврӯз – ҷашни бостонии тоҷикон». – Душанбе, 12 март соли 2021), ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ (Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Холиқ Мирзозода ва адабиётшиносии тоҷик дар асри XX» бахшида ба 30 – солагии Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 90 – солагии ДДОТ ба номи С.Айнӣ ва 110 – солагии д.и.ф., профессор Х.Мирзозода. – Душанбе, 18-19 майи соли 2021, Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Лоиқ Шералӣ ва таҳаввули шеърӣ муносири тоҷик» бахшида ба 80 – солагии Лоиқ Шералӣ. – Душанбе, 25 майи соли 2021, Конференсияи илмию адабии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Мақоми Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ дар адабиёти форсии тоҷикӣ» ба ифтихори гиромидошти Рӯзи Мавлоно. – Душанбе, 28 сентябри соли 2022), ДМТ (Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Мирзо Турсунзода ва адабу фарҳанги миллӣ» бахшида ба 110 – солагии Қаҳрамони Тоҷикистон М. Турсунзода. – Душанбе, 3-4 майи соли 2021, Конференсияи байналмилалӣ «Сотим Улуғзода ва адабу фарҳанги миллӣ» бахшида ба 110 – солагии Сотим Улуғзода. – Душанбе, 28-29 сентябри соли 2021) ироа шудааст.

**Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия.** Нуктаҳои асосии диссертатсия дар 15 мақолаи муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 5 мақола дар китобу нашрияҳои гуногун ва 1 монографияи илмӣ инъикос гардидааст, ки рӯйхати асарҳои нашршуда дар охири автореферат оварда мешаванд.

**Соҳтор ва ҳачми диссертатсия.** Диссертатсия аз муқаддима, чор боб, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат буда, ҳачми он 343 саҳифа мебошад.

## ИСТИЛОҶ ВА ХУСУСИЯТҶОИ ЖАНРИИ СУРУДҶОИ ХАЛҚИИ ТОҶИКӢ

### 1.1. Истилоҳи «суруд» ва муродифҳои он

Муҳаққиқони ҳама соҳаҳои илм, аз ҷумла улуми иҷтимоӣ, пеш аз он ки ба таҳқиқи дақиқи масъала бипардозанд, ҳатман ба сарчашмаҳо рӯ меоранд. Дар атрофи мавзӯи интиҳоб намуда, мавод гирд оварда, баъдан ба таҳқиқи он мепардозанд. Донишманди рус Н.Ф.Белчиков, ки асосан, бо сарчашмашиносии (ё манбаъшиносии) илми адабиётшиносӣ иштиғол дорад, дар аввали китоби худ «Литературное источниковедение» навиштааст: «Ҳар намуди илм сарчашмаи худро дорад ва ба ҳолату инкишофи ҳамон фан хидоят мекунад, ки ин сарчашмаро ба таҳқиқи сарчашмаи ҳудаш расонад» [Белчиков 1983, с. 3].

Ба ин сабаб, мо ҳам тасмим гирифтаем, ки таҳқиқи сурудҳои халқии тоҷикиро аз омӯзишу табақабандии сурудҳои халқии тоҷикӣ оғоз намуда, баъдан ба асли матлаб, ки пажӯҳиши поэтикаи сурудҳои халқии тоҷикӣ аст, бипардозем. Бо ҳамин мақсад, пеш аз ҳама дар асоси сарчашмаҳои гузашта ва имрӯза ба таври пайдарпай дар бораи истилоҳи «суруд» изҳори назар карда мешавад. Чунки то имрӯз оид ба масъалаи истилоҳи «суруд», агарчи ҷое камтару ҷое бештар сухан гуфтаанд, вале онро кофӣ шуморидан раво нест.

Аз омӯзиши осори хаттӣ маълум мешавад, ки калимаи суруд дар қадимтарин сарчашмаи мардуми эронитабор «Авесто» дар шакли «saraota» зикр шудааст. Тибқи иттилои муҳаққиқон матни «Авесто» дар асл аз ҷониби муъбадон суруда мешудааст. Ба ин ҷиҳат, дар номи ин китоб Ҷ.Дӯстхоҳ зерунвони «Куҳантарин сурудҳо ва матнҳои эронӣ»-ро илова намудааст [ниг.: Авесто 2001].

Дар ҳамаи фарҳангҳои пешин истилоҳи «суруд» ба ҳамин маънои сурудан шарҳ ёфтааст. Луғатнигори маъруф Алиакбари Деххудо, ки дар

фарҳанги худ аз ҳамаи фарҳангҳои машҳури замони гузашта истифода кардааст, ин нуктаро таъйид менамояд. Инак, дар «Луғатномаи Деххудо» вожаи «суруд» ба таври зерин шарҳ дода шудааст: «Суруд – паҳлавӣ «срут» (srôt), срут (srût), балучӣ (sarodh), афғонӣ (sorôd), авестой (sraota) ба маънии сурудан, мусиқӣ, тасниф, оҳанг, истимоъ, сухан сурудан ва сароидан... Хонандагӣ ва гӯяндагии мурғон ва одамиён, нағма, ғиноъ, гӯяндагӣ ва хонандагӣ. Нағма ва овоз...» [Деххудо 1373, с. 12016-12017].

Баъдан, луғатнигори дигар Муҳаммад Муин кори Деххудоро идома дода, дар «Фарҳанги форсӣ» сурудро ин гуна ташреҳ намудааст: «суруд – sorûd [паҳлавӣ: srôt, srût] – овози нишотангез, ё муҳайичи инсон ва паранда, нағма; шеърӣ оҳангдори дорои чанбаи ҳамосӣ, миллӣ ва ватанӣ; суруди порсӣ; яке аз оҳангҳои мусиқии қадим; суруди хусравонӣ; суруди шаҳаншоҳӣ; суруди ҳокӣ аз ситоишшуда; суруди мовароуннаҳрӣ; яке аз оҳангҳои мусиқии қадим; суруди миллӣ, суруди расмӣ як кишвар ва он ҳокӣ аз рӯҳия, таърихи сарусомон додан ва сунуни он кишвар» [ниг.: Муин 1371, с.1877].

Аз чувстучӯ, мутолиа ва ишораҳои фавқ маълум мешавад, ки калимаи «суруд» ба маънои сароидани матн бо созу овоз дар аксари забонҳои гуруҳи эронӣ мавҷуд аст.

Аз маводи иқтибосшуда пайдост, ки нисбат ба истилоҳи «суруд» дар байни мардум калимаҳои дигаре низ ба маънои «сароидан», «суруд» хондан ба қор мерафтааст. Агарчи Р. Амонов матни сурудҳои халқии мардуми Сари Хосорро аз аввали солҳои 50-уми асри ХХ сабт намуда, баъд дар рисолаи илмӣ худ «Очерки этнодиети даҳанакии Кӯлоб» (1963) як боберо ба таҳқиқи сурудҳо бахшидааст, вале дар он оид ба истилоҳи «суруд» ва муродифҳои он дар байни мардум изҳори назар накардааст [ниг.: Амонов 1963, с. 23-45]. Муҳаққиқи мазкур баъди гирдоварӣ, мушоҳида ва дар асоси маводи минтақаҳои гуногун дар рисолаи илмӣ хеш «Лирикаи халқи тоҷик» роҷеъ ба истилоҳи суруд чунин гуфтааст: «Суруд дар ҳар кучо ҳар хел номида мешавад: байт, ғазал, мухаммас, нағма, ашӯла, ғазалак, ҳофизӣ, кӯшук, кӯчабоғӣ, шарқӣ ва ғайра...» [ниг.: Амонов 1968, с.288].

Дар ин чо ба як истилоҳи дигар, ки дар луғатномаҳо ва осори адабӣ ба маънои суруд ба кор рафтааст, ишора накарда наметавонем. Ин истилоҳи «тарона» аст, ки ритм ва қолаби махсус дорад. Дар ин бора ҳамчун як навъи суруд дар поёнтар сухан хоҳем гуфт.

Агар ба таври хронологӣ ба таҳқиқи рисолаҳои илмие, ки дар онҳо суруд низ таҳқиқ шудааст, назар намоем, мебинем, ки дар солҳои ҳафтодум рисолаи илмии Н.Шакармамадов зери унвони «Назми халқии Бадахшон» (1975) ба нашр расида, дар он боби алоҳида зери унвони «Сурудҳои маҳаллии Бадахшон» мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Аз таҳқиқи Н.Шакармамадов маълум мешавад, ки дар забонҳои маҳаллии мардуми Бадахшон истилоҳоти «даргилмодик» бештар паҳн шуда будааст. Ӯ дар шарҳи ин истилоҳ навиштааст: «Даргилмодик» аз ду калима «даргил» – пазмон шудан, ёди модарро ифода мекунад. «Модик» мавриди истеъмоли дигар низ дорад: агар ба сари касе ягон фалокат ё душворӣ афтад, модарашро ёд карда, «модик» мегӯяд, худи модар ҳам фарзандашро ёд карда, ин калимаро ба забон мегирад. Аз истифодаи «мод» – модар, ки хоси лаҳҷаи аҳли Рӯшон мебошад, равшан мегардад, ки суруд аввал дар Рӯшон эҷод шуда, баъд ба дигар району водии Бадахшон паҳн шуда рафтааст» [ниг.: Шакармамадов 1975, с. 27].

Дар идомаи таҳқиқи Н.Шакармамадов аз истилоҳоти дигар ба монанди «Булбулик», «Лалаик» низ ёдовар шудааст [ниг.: Шакармамадов 1975, с. 27-52]. Баъдтар, рисолаи илмии дигари эшон зери унвони «Даргилик – жанри махсуси фолклор» чоп шуд, ки дар он оид ба истилоҳи «даргилик» ва муродифҳои он, ки асосан, ҳамчун суруд сароида мешаванд, маълумоти муфассал додааст [ниг.: Шакармамадов 1993].

Фолклоршинос Б.Шермухаммадов солҳо дар байни мардум гашта, матнҳои зиёди сурудҳои халқии тоҷикиро гирд овардааст. Бо гузашти замон ӯ, дар асоси маводи Фонди фолклори тоҷик (ФФТ)-и Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакии АМИТ, соли 1987 зери унвони «Рецепция произведений таджикско-персидской поэзии» рисолаи илмии худро ба нашр мерасонад. Ӯ дар ин рисола, ки ҳашт сурудро таҳқиқ намудааст, дар бораи истилоҳи суруд назари

худо баён менамояд. Эшон низ ҳамон гуфтаи Р. Амоновро, ки дар боло ишорат намудем, таъйид карда, ёдовар мешавад, ки синоними суруд дар баъзе минтақаҳо бо калимаҳои «ғазал», «тарона», «достон», «ашӯла», «байт», «мухаммас» ифода ёфтааст. Яъне, «ғазал, мухаммас, рубой, байт гуфтан» ба маънои сароидани суруд аст [ниг.: Шермухаммедов 1987, с. 9].

Дар идомаи ин андешаҳои худ Б. Шермухаммадов ба як нуктаи нозук ишора менамояд, ки истилоҳи «суруд» то солҳои сиюми асри XX дар байни мардум вучуд надошт. Гуёе, он аз ҷониби муҳаққиқони насли ҷавон ба фолклоршиносӣ ворид карда шудааст. Ҳамчунин, бар он ишора мекунад, ки дар романи устод С.Айнӣ «Дохунда», ки охири солҳои бистум таълиф шудааст, истилоҳи «суруд» ба назар намерасад, вале дар романи «Ғуломон», ки соли 1935 таълиф шудааст, нависанда асосан, истилоҳи «суруд»-ро ба кор бурдааст. Андешаи Б.Шермухаммадов, ки истилоҳи «суруд» дар байни мардум чандон роиҷ набуд, то ҳаде асос дорад. Чунки дар солҳои 20-30-ум асри XX матнҳои фолклорӣ хеле кам ҷамъ шудаанд. Ҳатто дар он солҳо муҳаққиқони фолклор, ки бо таҳқиқи осори фолклорӣ ва баҳусус назми гуфторӣ, мисоли суруд, машғул шуда бошанд, вучуд надоштанд. Ҳамаи гирдоварандагон ва ноширони осори фолклорӣ адибон, адабиётшиносон, забоншиносон, рӯзноманигорон буданд [ниг.: Шермухаммедов 1987, с. 9].

Сипас, ба идомаи таҳқиқи хеш Б.Шермухаммадов ба баҳсҳои фолклоршиносони кишварҳои аврупоӣ ва ҳамчунин Туркия ишора намуда, роҷеъ ба «сурудҳои халқӣ» ба чунин хулоса омадааст: «Мо ба чунин натиҷа расидем, ки нишонаи эътимодноки поэтикӣ, нисбат ба таъбири «сурудҳои халқӣ» дар суҳаншиносии тоҷик вучуд надорад ва буда ҳам наметавонад» [ниг.: Шермухаммедов 1987, с. 17]. Дар идомаи ҳамин андешааш Б.Шермухаммадов боз гуфтааст: «Бидуни ҳеч шубҳа, мо сурудҳои халқиро таҳқиқ менамоем, вале мо зерини ин мафҳум фақат онро дар назар дорем, ки суруд ин кайҳо ба таври шифоҳӣ, хаттӣ ва ҷопӣ дар байни тоҷикон паҳн шудааст» [ниг.: Шермухаммедов 1987, с. 17].

Б.Шермухаммадов сабаби гуфтаҳои болоии худро нисбат ба истилоҳи суруд, андаке пештар аз ин гуфтаҳо ёдовар шуда буд, ки «суруд ҳамчун «жанр»-и мустақил дар фолклоршиносии тоҷик, ба таври ҳамҷониба таҳқиқ нашудааст» [ниг.: Шермухаммадов 1987, с. 9].

Асли калиди гап ҳам дар ҳамин ҷост, ки то имрӯз суруд ҳамчун як жанри мустақил таҳқиқ нагардидааст. Ин ишораи илмӣ ва мантиқӣ нисбат ба жанри суруд дуруст аст, ки он то имрӯз ба таври комплексӣ ҳамчун навъи мустақили фолклори халқи тоҷик мавриди таҳқиқи монографӣ қарор нагирифтааст. Ба ин сабаб, дар бораи истилоҳи «суруд» ҳамчун жанри мустақили фолклорӣ муҳаққиқон гоҳе изҳори назар намуда, мавҷудият ва муродифҳои онро дар сарчашмаҳо ва ҳам дар минтақаҳо ёдовар шудаанд.

Агарчи Б.Шермухаммадов дар рисолаи ҷавоиб худ сурудро таҳқиқ намудааст, вале масъалаи мавзӯи таҳқиқи эшон қомилан мушаххас аст. Яъне, ӯ ба таҳқиқи ҳақиқат матни суруд машғул шудааст, ки онҳо муаллиф доранд ва дар байни мардум паҳн шудаанд. Қори эшон, асосан ба таҳқиқи матншиносӣ иртибот дорад, ки дар зеруновони китобаш ба он ишора намудааст.

Солҳои 2000, 2001, 2002 рисолаи илмӣ фолклоршинос Д.Обидов зеруновони «Сурудҳои мавсимии тоҷикони Афғонистон» дар се ҷилд ҷоп шуд. Ин се ҷилд баъдан, соли 2009 таҳти уновони «Таҳқиқи сурудҳои мавсимии тоҷикони Афғонистон» дар як ҷилд бо таҳрири тақдир ба нашр расид. Д.Обидов дар аввали рисолаи худ истилоҳи «суруд» - ро шарҳ дода, ба сарчашмаҳои замони бостон ба монанди «Авесто», «Ведо» ишора намуда, уновони ин маҷмуаи муқаддаси ҳиндӣ ва санскритро дар шакли «Вайдо» овардааст, ки иштибоҳ аст. Таърифи пазируфтаи уновони ин асар «Веда» (Veda) аст, ки ба забони русӣ дар шакли «Веда» (veda) омадааст. Дар асл, «веда» номи забоне аст, ки тавассути он «Ригведо» эҷод шудааст [ниг.: Елизаренкова 1989, с. 506]. Аммо Д.Обидов дар ин сарчашмаи бостонӣ истилоҳи «суруд» дар қадом шакл буда, наовардааст, балки дар бораи сурудани суруд дар ин сарчашма, бо таърифи В.Г.Эрман ишора намудаасту бас ва мо воридаи ин баҳс намешавем, ки ҷудо аз таҳқиқи мост [ниг.: Обидов 2009. с.3; Эрман 1980].

Дар байни мардум истилоҳи дигаре низ мавҷуд аст: «хондан». Ин истилоҳ қариб дар ҳамаи минтақаҳо, ки сурудҳои халқии тоҷикӣ эҷод шудааст, ба ду маъно омадааст: яке «хондани китоб» ва дигаре «хондани суруд». Ҳамин аст, ки нисбат ба сароянда истилоҳи «хонанда» низ ба қор меравад. Аз ҷумла, гоҳе дар бораи сарояндагони номдор мегӯянд, ки «фалонӣ хонандаи хуб аст», «бисёр хуб мехонад». Ё ибораҳои «хонандаи хушовоз», «хонандаи суруд» ва ғайра низ ба назар мерасад. Ба ҳамин калима шарқшинос Е.Э.Бертелс низ ишора намудааст. Ӯ мегӯяд, ки дар дар замонҳои пешин шоирон ашъори худро месароиданд. Ин донишманди номдор дуруст қайд намудааст, ки «сароидан» (петь) ва «хондан» (читать) ба забони дарӣ асосан бо феъли «хондан» ифода меёбад [ниг.: Бертельс 1960, с. 126-127].

Барои он ки истилоҳи «суруд» ҳамеша дар байни хосу ом, ба хусус аҳли қалам мавриди истифода қарор мегирифт, ҳамчун далел ишора намуданро раво медонем, ки он дар сарчашмаҳо ва адабиёти классикии форсу тоҷик дар ҳамаи асрҳо дучор мешавад. Аз ҷумла, дар «Луғатнома»-и Деххудо» аз ашъори классикон роҷеъ ба истилоҳи «суруд» мисолҳои зиёд оварда шудааст. Барои мисол, устод Рӯдакӣ дар осори бозмондааш борҳо истилоҳи сурудро маъз ба маънои сароидани матн овардааст, ки ҳудаш низ сарояндаи беҳамто буд. Барои тасдиқи ин гуфта аз шоирони классик чанд мисол меорем:

Рӯдакӣ чанг бигрифту навохт,  
Бода андоз, к-ӯ суруд андохт [Рӯдакӣ].

\*\*\*

Суруде ба овози хуш баркашид,  
Ки акнун-ш хонӣ ту додофарид [Фирдавсӣ].

\*\*\*

Суруди паҳлавӣ дар нолаи чанг,  
Фиканда сӯзи оташ дар дили санг [Низомӣ].

\*\*\*

Зи дӯстон овози рӯду бонгу суруд,  
Бар осмон шуда в-аз душманон нафири анин [Саъдӣ].



\*\*\*

Дар осмон на аҷаб, гар ба гуфтаи Ҳофиз,  
Суруди Зухра ба рақс оварад Масехоро [Ҳофиз].

\*\*\*

Зи нола чанги меҳнат соз кардӣ,  
Суруди беҳудӣ оғоз кардӣ [Ҷомӣ].

Инак, бояд ёдовар шуд, ки дар аксари луғатномаҳо вожаҳои «суруда», «сурудан», «сурудгӯӣ», «суруддӯст», «сурудсарой», «суруд гуфтан», «сурудӣ», «суруднавис» ва ғайра ба маъниҳои сароянда, муғаннӣ, овоз хондан, нағма кардан, сароидан, овозхонӣ, ҳофизӣ, шоири суруднавис, сохтани шеърӯ суруд ва амсоли ин омадааст [ниг.: Деххудо 1371, с. 12017; Муин 1371, с.1877; Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ 2010, с. 279].

Истилоҳи «суруд» аз замонҳои қадим то имрӯз дар байни мардум вучуд доштааст. Табиист, ки мардум нисбат ба он мувофиқи завқу салиқа ва таҳти таъсири фарҳанги минтақаи худ истилоҳоти дигарро низ ба кор бурдаанд. Ба андешаи Р.Раҳмонӣ: «Дар асл ҳамаи он ашъори манзуме, ки бо садо ва ё мусиқӣ сароида мешавад, бояд суруд бошад. Дар суруд се нукта муҳим аст: 1) оҳанг (тибқи замзамаи овоз ва ё созҳои мусиқӣ); 2) садо (сароиши сароянда); 3) матн (гуфторӣ ё адабӣ). Агар яке аз инҳо набошад, суруд ба вучуд намеояд» [Раҳмонӣ 2021, с. 327].

Маъмулан, дар гузаштаҳо аз «Авесто» то имрӯз аксари осори манзумро бо оҳанг ва бо созу овоз месароиданд. Ин буд, ки истилоҳи «суруд» дар тули таърихи дуру дароз аз сарчашмаҳои бостонӣ то кунун дар осори хаттӣ ва гуфторӣ дар байни тоҷикон ва дигар мардумони эронитабор қариб дар ҳамин шакл дида мешавад.

Аввалин сурудаҳо аз тариқи «Ригведо», «Авесто» [ниг.:Ригведо 1989; Авесто 2001] ва баъдан дигар сарчашмаҳо то рӯзгори мо расида бошад ҳам, ба забони тоҷикӣ дар тули беш аз ҳазор сол ин истилоҳ ба кор рафта, хушбахтона, дар осори таърихӣ ва адабӣ баъзе намунаҳои он дида мешавад.

Тавре ки аз таърихи истилоҳи «суруд» маълум мешавад, он асрҳо вучуд доштааст. Вале матни сурудҳои гуфторӣ дар замонҳои пешин гоҳе тасодуфӣ сабт шудаанд. Аз ин рӯ, сурудҳои гуфтории замонҳои пеш ғайр аз чанд намунае, ки аз он дар боби баъдӣ ёдовар мешавем, дигар сабт нашудаанд. Гирдоварӣ, нашр ва таҳқиқи сурудҳои халқии мардуми тоҷик асосан дар асри ХХ оғоз гардида, то имрӯз идома дорад.

Хуб аст, ки ҳоло истилоҳи «суруд» ҳам дар байни мардум, ҳам дар осори адибону олимони ва воситаҳои ахбору эҷодиёти сарояндагону оҳангсозон ба таври пурра истифода шуда, махсусияти худро гирифтааст. Мардум он матнеро, ки аз тариқи созу овоз сароида мешавад, суруд меноманд. Таҳқиқи мо низ дар бораи ҳамин гуна матнҳои мебошад, ки аз байни мардум гирдоварӣ шудааст ва онҳо дорои вариантҳо буда, бо лаҳҷаи ин ё он минтақа суруда шудааст.

Агарчи илми фолклоршиносӣ дар солҳои 20-40 ҳанӯз шакл нагирифта буд, муродифи истилоҳоти фолклорӣ низ ба таври дақиқ маълум набуд, суруд низ ба таври лозим сабт намешуд, ки муродифҳои худро дошт. Модом ки сухан дар бораи суруд сурудан меравад ва ин гуна матнҳои сарояндагон месароянд, дар пайвастигии онҳо аз истилоҳоти «нағма», «оҳанг», «лаҳн», «наво» низ ёдовар мешавем. Ин истилоҳот асосан, истилоҳоти мусиқииносоӣ буда, ҳамеша дар канори суруданд. Лозим медонем, ки дар ин ҷо дар бораи истилоҳе ишора намоем, ки онро муҳаққиқон дар нимаи аввали асри ХХ гоҳе ба кор бурдаанд. Ин истилоҳ «ҳаво» мебошад, ки дар навиштаҳои солҳои 30-ум ва баъдҳо ба маънои оҳанг ва гоҳе суруд омадааст. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» калимаи «ҳаво» ба маънои оҳанг, наво, лаҳн, нағма шарҳ ёфтааст [Фарҳанги забони тоҷикӣ 2010, с. 495]. Аз ҷумла, А.Дехотӣ истилоҳи «ҳаво»-ро дар мақолаи худ «Дар бораи ашӯлаҳо ва таронаҳои тоҷикӣ» (соли 1938 чоп шудааст – Қ.С.А.) ба маънои мусиқӣ ва суруд ба кор бурдааст, ки он дар солҳои сиюм ба маънои суруд мусиқӣ дар матбуот низ ба кор мерафт [ниг.: Дехотӣ 1966, с. 133-138].

Ба андешаи А.Дехотӣ, Р.Амонов, Б.Шермухаммедов ва дигарон дар он солҳо истилоҳоти «байт», «ғазал», «тарона», «достон», «ашӯла», «мухаммас»,

«рубой»-ро мардум ба маънои суруд ба кор мебардаанд [ниг.: Дехотӣ 1966; Амонов 1968; Шермухаммедов 1987, с. 8]. Аммо дар ин ҷо ба як нукта таваҷҷуҳ бояд кард, ки ин истилоҳот нисбат ба «суруд» танҳо ба кор намерафтанд, балки мардум онҳоро дар дохили ибора ва ҷумла мавриди истифода қарор медоданд. Масалан: «байт хон», «байт бигӯ», «рубой хон», «ғазал гӯ», «якта ғазал хон», «ашӯла хон», «як достон бихон» ва ғайра. Ё тавре ки дар боло ишора намудем, дар байни мардум нисбат ба сароидани суруд истилоҳоти байтхонӣ, байтгӯӣ, ғазалхонӣ, ғазалгӯӣ, ғазалсароӣ, рубоихонӣ, мухаммасхонӣ, достонгӯӣ, таронасароӣ ва амсоли инҳоро ба кор мебарданд. Ҷам овозхонҳои маҳаллӣ ва ҳам сарояндагони касбӣ феъли «хондан»-ро ҳангоми сурудани матни ин ё он шеър (жанрҳои манзум) ҳам дар гузашта ва ҳам имрӯз ба кор мебаранд.

Ҷамин тавр, мувофиқи мутолиа ва мушоҳидаҳо маълум мешавад, ки истилоҳи «суруд» дар тули беш аз ҳазор сол ҳам дар осори навишторӣ ва ҳам дар байни мардум роиҷ будааст. Аз сабаби он ки дар асрҳои пешин аз байни мардум матнҳои фолклорӣ ва истилоҳи онҳо сабту китобат намешуд, оид ба истилоҳи «суруд» дар кадом минтақаҳо чи гуна роиҷ буд, чизе намедонем. Вале ҷузъи аввали суруд вожаи «сур» дар калима ва ибораҳои «сурдан», «ҷашну сур», «тӯю сур» ва ғайра то имрӯз вучуд дорад. Ҳоло истифодаи истилоҳи «суруд» дар осори навишторӣ, гуфторӣ ва мусиқӣ мавқеи худро пайдо намудааст. Аз ин рӯ, мантиқӣ аст, ки истилоҳи қадимии «суруд»-ро нисбат ба матнҳои зиёди фолклорӣ, ки асосан, ба таври овозӣ ва созӣ, дар байни мардум дар рӯзҳои шодиву нишот сароида мешаванд, ба кор барем.

## 1.2. Хусусиятҳои жанрии сурудҳои халқии тоҷикӣ

### 1.2.1. Суруд

Пеш аз он ки мо дар бораи хусусиятҳои жанрии суруд ақидаи худро баён намоем, ба як нуктаи муҳим ишора намуданро муносиб медонем. Сурудҳои мавҷудро, ки аз ҷониби сарояндагони гуногун сароида мешаванд, ба ду гуруҳи калон ҷудо кард: 1) Сурудҳои, ки аз замонҳои қадим то имрӯз дар байни мардум роиҷ аст ва онро сарояндагони халқӣ (дар гузаштаҳо бесавод, нохонда) месароиданд. 2). Сурудҳои китобӣ (маснавӣ, рубоӣ, ғазал, қитъа ва ғайра) аст, ки онҳоро сарояндагони касбӣ месароиданд. Таҳқиқи мо фақат вобаста ба сурудҳои халқӣ аст, вале ба таври муқоисавӣ гоҳе ба сурудҳои китобӣ низ ишора хоҳем кард. Яъне, мо он жанреро таҳқиқ менамоем, ки «суруд» – сурудҳои халқӣ буда, дорои вариантҳои мебошанд ва намунаҳои онҳо асосан, дар асри XX аз ҷониби муҳаққиқони гуногун касб сабт шуда, дар матбуоти даврӣ ва китобҳои гуногун нашр шудааст.

Ба ин васила ёдовар мешавем, ки яке аз масъалаҳои печидаи илми адабиётшиносӣ ва фолклоршиносӣ ба жанрҳои навҳои ҷудо карда омӯхтани онҳо мебошад. Аз як тараф, ба жанрҳои ҷудо кардан таҳқиқи масъаларо осон месозад, вале аз тарафи дигар мушкилӣ ба пеш меояд. Чунки то имрӯз муҳаққиқоне, ки бо таҳқиқи масъалаҳои назарии адабиёти навишторӣ ва адабиёти гуфторӣ машғул ҳастанд, хусусиятҳои баъзе жанрҳоро ба таври дақиқ муайян накардаанд. Дар нимаи аввали асри XX адабиётшинос О.М.Фрейденберг дар китоби худ «Поэтика сюжета и жанра» ба таври муфассал оид ба шаклгирии жанрҳои адабӣ, омезиши онҳо, дар асоси жанре пайдо шудани жанри дигар изҳори назар карда буд [ниг.: Фрейденберг 1997].

Дар адабиётшиносӣ ҳудуди жанрӣ, сохтор, мундариҷа ва категорияи баъзе жанрҳои ба таври аниқ муайян шуда бошад ҳам, роҷеъ ба баъзе жанрҳои ҳанӯз баҳсҳои идомадоранд. В.В.Кожинов дар бораи хусусияти асосии жанрҳои адабӣ сухан ронда, бар он ишора менамояд, ки гуногунӣ ва байни ҳамдигар

иртибот доштани жанрҳо боиси «баҳсҳои назарияи жанр» шудааст. В.В.Кожинов ба идомаи ин ақидаи худ мегӯяд: «Гоҳе худӣ масъала номаълум аст, ки оё жанр категорияи мазмун ва ё категорияи шакл аст?» [ниг.: В.В. Кожинов 1987, с. 107].

Аз сабаби он ки фолклоршиносон низ асосан, адабиётро, яъне матнҳои адабиёти гуфториро таҳқиқ менамоянд, барои таҳқиқи матнҳои фолклорӣ аз равишҳои ба жанрҳо тақсими намудани матнҳо ва дигар меъёрҳои адабиётшиносӣ истифода мебаранд.

Нисбат ба он ки суруд ҳамчун жанр таҳқиқ шавад, дар фолклоршиносии кишварҳои олам баҳсҳо гуногун аст. Муҳаққиқони ҳар кишвар дар асоси маводи гирдовардаи худ роҷеъ ба сурудҳои халқӣ иброи назар менамоянд. Аз сабаби он ки илми фолклоршиносии мо дар асоси афкори назарӣ ва амалии муҳаққиқони рус шакл гирифтааст, ҳангоми баҳсҳои назарӣ бо осори онҳо тақия менамоем. Агар фолклоршиносони рус дар асоси маводи гирдовардаи манотиқи мухталифи Русия баҳс намоёнд, мо бо истифода аз асарҳои назарӣ бар бунёди маводи фолклори мардуми тоҷик, ки аз байни тоҷикони Осиёи Миёна гирдоварӣ шудааст, сухан хоҳем гуфт.

Мувофиқи баҳсҳои назарии фолклоршиносӣ ҳар матне, ки аз гуфтори мардум сабту забт шудааст, дорои вижагиҳои хоси худ мебошад. Дар адабиёт, адабиётшиносон дар асоси сохтор, сабки баёни нависанда, ҳаҷми асар ва ғайра махсусияти ин ё он жанро муайян намудаанд. Шакли сабки баёни аксари жанрҳо маълум аст, вале муайян кардани баъзе жанрҳо то имрӯз дар адабиётшиносӣ низ баҳсомез мебошад. Ҳамин масъала дар фолклоршиносӣ боз ҳам мушкилтар аст. Чунки гӯяндагони матнҳои фолклорӣ аз як тараф, нисбат ба ин ё он жанр ҳеҷ гоҳ як истилоҳи ягонро ба қор намебаранд, аз тарафи дигар, муҳаққиқон низ гоҳе дар андеша ҳастанд, ки фалон матн жанр аст ё не?

Фолклоршиносони рус ба монанди В.Я.Пропп, В.Е.Гусев, В.П.Аникин, Ю.Г.Куруглов, С.Г.Лазутин, В.И.Еремина ва дигарон дар асоси матнҳои фолклори мардуми рус дар атрофи табақабандӣ ва ба жанрҳо ҷудо кардани онҳо баҳсҳои зиёде доштаанд. Аз ҷумла, В.Е.Гусев гуфта буд, ки дар илм ҳанӯз

табақабандии ягонае оид ба матнҳои фолклорӣ вучуд надорад, то ҳама онро бипазиранд. Ба гуфти ӯ, ҳар муҳаққиқ дар асоси баъзе нишонаҳои матнҳои фолклорӣ онҳоро ба жанрҳо, навъҳо ва гуруҳҳо ҷудо кардаанд [ниг.: Гусев 1967, с. 106].

Баҳсҳо баҳри ба жанрҳо ҷудо кардани матнҳои фолклорӣ ва аз ҷумла сурудҳои халқӣ дар асри XIX оғоз шуда буд. Ин баҳсҳо дар асри XX бештар шуд ва то имрӯз идома дорад. Баъзеҳо нисбат ба матнҳои фолклорӣ табақабандӣ ба чинс ва жанрҳои адабиётро ба қор мебарданд ва баъзеҳо хусусиятҳои жанрҳои фолклориро ба инобат гирифта, ақидаи худро баён менамуданд [ниг.: Гусев 1967; Пропп 1976; Еремина 1978; Круглов 1978; Лазутин 1989; Аникин 2007].

Фолклоршиносони рус, аз як ҷониб, аз табақабандии жанрии адабиёт истифода намудаанд, аз тарафи дигар хусусиятҳои фолклории онҳоро, ки дар амал иҷро мешаванд, ба инобат гирифтаанд. Ҳатто онҳо баъзе матнҳои сурудҳоро ба жанрҳои мустақил ҷудо намудаанд. Масалан, Ю.Г.Круглов сурудҳои ҷашни арусии русҳоро дар китоби худ «Русские свадебные песни» таҳқиқ намуда, ёдовар мешавад, ки таҳти истилоҳи «свадебные песни» (сурудҳои арусӣ) тамоми маводи назми вобаста ба арусиро муайн намудан мумкин нест, ҳатто ҳуди сурудҳои арусӣ ба як жанр мансуб намебошанд [ниг.: Круглов 1978, с. 20].

Агарчи таҳқиқи матни сурудҳои русиро муҳаққиқон аз асрҳои XVI-XVII шурӯъ намуда, баъдан дар асрҳои XVIII-XX идома додаанд назарҳо ба хусусиятҳои жанрии анвои сурудҳои русӣ гуногунанд. Оид ба жанри мустақил ё дорои анвои жанрҳо будани сурудҳои русӣ В.Я.Пропп ба таври муфасал бо мисолҳои далелҳо ақидаи худро баён намудааст [ниг.: Пропп 1976, с. 62-80].

Вале аз сабаби он ки сурудҳои халқии тоҷикӣ аз байни мардум дер сабт шуданд ва намунаҳои сурудҳои то асри XX сабтшударо (ғайр аз чанд матни кӯтоҳ) дигар дар даст надорем, мисли русҳо ба чанд жанри мустақил ҷудо намудани сурудҳои халқии тоҷикӣ ҳанӯз барвақт аст. Барои ин қор, пеш аз ҳама матни илмии сурудҳои халқии тоҷикӣ бо вариантҳо ва нотаҳо бояд ба нашр

расонида шавад, он гоҳ дар асоси матнҳои мавҷуд роҷеъ ба жанрҳо ҷудо кардани сурудҳои тоҷикӣ метавон изҳори назар намуд.

Барои дарки дурусти масъала мо як намунаи сурудро меорем, ки мувофиқи равиши фолклорӣ сабт шуда, тамоми хусусиятҳои суруд дар он мавҷуд аст. Ин матнро мо аз маҷмуаи «Фолклори Ўротеппа» иқтибос намудем, ки онро муҳаққиқ айнан сабт намуда, ҳамчунин нотаашро низ нишон додааст:

Рафтам раҳи Исписор, ҳай ёр-ёр-ёра,  
Дидам духтари бисёр, ҳай ёр-ёр-ёра,  
Аз миёни духтаро, ҳай ёр-ёр-ёра,  
Якташ ба ман харидор, ҳай ёр-ёр-ёра.  
Рафтам раҳи Ойборик, ҳай ёр-ёр-ёра,  
Дидам, ки хона торик, ҳай ёр-ёр-ёра,  
Аз миёни духтаро, ҳай ёр-ёр-ёра,  
Қоши Зебохон борик, ҳай ёр-ёр-ёра.  
Рафтам раҳи дуродур, ҳай ёр-ёр-ёра,  
Овардам ниҳоли гул, ҳай ёр-ёр-ёра,  
Ин гула кучо моним, ҳай ёр-ёр-ёра,  
Дар ҳавлии Мирзогул, ҳай ёр-ёр-ёра.  
Мирзогули бебокам, ҳай ёр-ёр-ёра,  
Ту ангуру ман токам, ҳай ёр-ёр-ёра,  
Аз барои як ангур, ҳай ёр-ёр-ёра,  
Печида ба ҳар шохам, ҳай ёр-ёр-ёра.  
Мирзогул харобам кард, ҳай ёр-ёр-ёра,  
Дил бурду кабокам кард, ҳай ёр-ёр-ёра,  
Гулаш рехту хораш монд, ҳай ёр-ёр-ёра,  
Дар сина ғубораш монд, ҳай ёр-ёр-ёра.  
[Фолклори Ўротеппа 1991, баъди саҳ. 208, баҳши нотаҳо].

Ин матн вариантҳои зиёд дорад. Дар ҳар минтақа оҳанги он каме дигар мешавад. Сарояндагон ҳангоми сароидан бадоҳатан бо матн калима, нидо ва

мисраъҳои вобаста ба ҳамон фазоро илова менамоянд. Мо бояд ин гуна матнҳоеро, ки дақиқ сабт шудаанд, мавриди таҳқиқи илмӣ қарор диҳем. Ҳар матни суруд бояд бо ҳамин равиш сабт мешуд, ки бо таассуф дар маҷмуаҳои фолклорӣ на ҳамеша ин тарзи чопи матн риоя шудааст.

Ба ҳар ҳол, аз солҳои панҷоҳуми асри XX шурӯъ намуда, дар бораи истилоҳи гуфторӣ ва навиштории матнҳои фолклорӣ муҳаққиқони тоҷик низ назари худро гуфтаанд. Агарчи дар солҳои 20-40 матнҳои сурудҳои халқӣ хеле кам гирдоварӣ шудааст, вале дар унвони матнҳо дар канори истилоҳоти «байт хондан», «ғазал хондан», «хофизӣ кардан», «ашӯла» истилоҳи «суруд» низ ба назар мерасад [ниг.: Маҳмудӣ, Зехнӣ 1928 (ба хати форсӣ); Tura. Surud 1935; Dar boraji kelin va bibi 1936; Surudi batraki peş az inqilob 1937].

Аз солҳои 50-ум ва баъд фолклоршиносон – Р.Амонов, Ф.Зехнӣ, Д.Обидов, Р.Аҳмадов ва дигарон истилоҳи «жанри суруд»-ро ба кор бурдаанд ва махсусияти онро дар асоси маводи мавҷуда шарҳ додаанд. Ҳамчунин, хусусиятҳои онро дар муқоисаи жанрҳои дигари назми гуфторӣ ёдовар шудаанд. Аз ҷумла, Р.Амонов дар бораи сурудҳои халқии тоҷикӣ гуфтааст: «Суруд аз рубой, байт ва ашӯла барин намудҳои миниатюриии назм бо якчанд хусусиятҳои худ тафовут дорад. Он аз ҷиҳати ҳаҷм нисбатан калон, шаклан гуногун ва аз ҷиҳати сохт мураккабтар аст. Сурудҳо аз 8-10 то ба 30-40 мисраъ мерасанд. Баъзе сурудҳо дорои сюжети мукамал буда, ба дostonҳои хурди лирикӣ табдил ёфтаанд» [Амонов 1968, с. 288].

Р.Амонов дар бораи сурудҳои халқии тоҷикӣ дар асоси маводи мавҷуди бойгонии ФФТ изҳори назар намудаанд. Агарчи баъзе намунаҳои жанрҳои дигари манзум ба монанди байт, дубайтӣ, рубой, ғазал низ гоҳе чун суруд сароида мешаванд, вале аз ҷиҳати сохтор онҳо аз суруд тафовут доранд. Ин ҷо як масъалаи нозук аст, ҳамаи жанрҳои манзум дар кадом ҳолат суруд мешаванд, бояд бо мисолҳо нишон дода шавад. Чунки ҳамаи байту рубоӣҳо сароида намешаванд. Суруд дар асоси пайвастагии чанд байт ё чанд рубой аз ҷониби сароянда суруда шуда, аввалу анҷом дорад, ки ин масъала бояд ба таври



чудогона бо далелхо таҳқиқ шавад. Масалан, матни зерин дар асоси се рубой суруда шуда, як суруди комил мебошад, ки аввалу охир дорад:

Яккаҳон:

Шом омадаем, намози шом омадаем,

Мо ёри туем, туро салом омадаем.

Ҳама:

Шом омадаем, намози шом омадаем,

Мо ёри туем, туро салом омадаем.

Яккаҳон:

Аз кӯхи баланд, чӯра ба об омадаам,

Ташна мондаам, хӯрдани об омадаам.

Ҳама:

Шом омадаем, намози шом омадаем,

Мо ёри туем, туро салом омадаем.

Яккаҳон:

Не ташнаю не гушна, не хӯрдани об,

Дилгир шудаам, ёра суроғ омадаам.

Ҳама:

Шом омадаем, намози шом омадаем,

Мо ёри туем, туро салом омадаем.

Яккаҳон:

Ин моҳа бубин, мерава нақши ба нақш,

Ин ёри азиз мерава пой ба кавш.

Ҳама:

Шом омадаем, намози шом омадаем,

Мо ёри туем, туро салом омадаем.

Яккаҳон:

Ҳам садқа ба нақш шавум, ҳам садқа ба кавш,

Ҳам садқа ба он усто, ки дӯхтай ба даравш.

Ҳама:

Шом омадаем, намози шом омадаем,  
Мо ёри туем, туро салом омадаем.

Яккаҳон:

Имшав чӣ шава, моҳ рафтани гира,  
Ситора ба гирди моҳ гаштани гира.

Ҳама:

Шом омадаем, намози шом омадаем,  
Мо ёри туем, туро салом омадаем.

Яккаҳон:

Ду булбули рӯпарӯ гуфтани гира,  
Майдони гули лола шукуфтани гира.

Ҳама:

Шом омадаем, намози шом омадаем,  
Мо ёри туем, туро салом омадаем [Гуларусак 1986, с. 37-38].

Маҳз ҳамин гуна суруда шудани байту рубой ва жанрҳои дигар боиси он шудааст, ки муҳаққиқони тоҷик нисбат ба қорбурди истилоҳи «суруд» ҳамчун жанри мустақил дар шакл афтанд. Аз ҷумла, Б.Шермуҳаммадов дар раванди мушоҳидаи худ дар асоси далелҳо ба чунин натиҷа расидааст: «Дар асоси таҳқиқ собит шуд, ки далелҳои лозим барои ҳамчун «жанр» ҷудо намудани «сурудҳои халқӣ» вуҷуд надорад, ба хусус дар он ҷойҳое, ки худ «суруд» дар он ҷо нест» [Шермуҳаммадов 1987, с. 16].

Баъди ин инкори ҳеш Б.Шермуҳаммадов дар поварақи рисола ӯ ишора бар он намудааст, ки мумкин аст, дар асоси тасаввуроти техникӣ (по техникским соображениям) дар Тоҷикистон сурудҳои муайяно «халқӣ» номем. Ӯ ишора менамояд, ки масалан, он сурудҳоеро, ки вазни арӯз надоранд. Аз ҷумла, «Асир афтодаме», «Уштурбача монд», «Қабқаб шаваму ағба бароям», «Ялалӣ, бобо, яле», «Мурғак», ки вазни арӯз надоранд [Шермуҳаммадов 1987, с. 16].

Албатта, ин ақидаи Б.Шермухаммадов як сабаби ҷиддӣ дорад. Ин он аст, ки ӯ дар рисолаи илмии худ ҳашт матни сурудеро мавриди таҳқиқ қарор медиҳад, ки муаллиф доранд ва онҳо дар байни мардум густариш ёфтаанд. Дар айни замон, ин сурудҳо вариантҳо пайдо карда, халқӣ шудаанд. Аз ин рӯ, далелҳои мавҷуд аз як тараф ӯро водор намудааст, ки суруд жанри мустақил нест, аз тарафи дигар худ ишора менамояд, ки «мо бидуни ҳеч шак сурудҳои халқиро» таҳқиқ менамоем [ниг.: Шермухаммедов 1987, с. 17].

Аз сабаби он ки сурудҳои тоҷикӣ, яъне он матнҳои, ки дар байни мардум ба гунаи овозӣ ва созӣ сароида мешаванд, то имрӯз ба таври илмӣ таҳқиқ нашуда, баъзе анвои сурудҳо ҷудогона дар контексти маросимҳо таҳқиқ гардидааст, мо лозим донистем, ки он матнҳоеро, ки фақат дар байни мардум суруда мешаванд ва ба жанри суруд таааллуқ доранд, таҳқиқ намоем.

Ба ин ҷиҳат, метавон ёдрас шуд, ки аз замонҳои қадим суруд дар миёни мардуми тоҷик яке аз жанрҳои машҳуртарин буда, дар тамоми сол ҳамдами зиндагии мардум аст. Аз тариқи он мардум ҳамеша ғизои маънавӣ гирифтаанд. Аммо, бо таассуф, ин жанри машҳури халқӣ дар замонҳои пеш (ба истиснои чанд матни ангуштшумор, ки он ҳам тасодуфӣ сабт гардидааст) сабт нашудааст.

Дар ин ҷо ба як масъалаи дигар низ бояд ишора менамоем. Дар гузаштаҳо аксари ашъори шоирон дар тули асрҳо дар чашнгоҳҳо, дар мафҳилҳо, дар маърақаҳо, дар рӯзҳои шодмонӣ аз ҷониби сарояндагони касбӣ ва халқӣ суруда мешуданд. Дар ин бора дар сарчашмаҳо ишора шудааст, ки чанд намунаи онро Б.Шермухаммадов дар рисолаи илмии худ бо мисолҳо таҳқиқ намудааст. Ӯ чи гуна вариант пайдо намудани сурудҳои дар асоси ашъори ин ё он шоир сурудашударо бо мисолҳо нишон додааст.

Дар боби аввали рисолаи худ ӯ 28 варианти сурудеро, ки бо мисраи «Эй ки мегӯӣ ба хубон ошноӣ мушкил аст» оғоз мешавад, мавриди таҳқиқ қарор медиҳад:

Эй ки мегӯӣ ба хубон ошноӣ мушкил аст,

Ошноӣ метавон кардан, ҷудой мушкил аст.

Пеши бедардон гиребон пора кардан мушкил аст,

Дил ки шуд бечора ўро чора кардан мушкил аст.  
Зиндагонӣ дар ҷаҳон бе ёр кардан мушкил аст,  
Рози дил бо ҳар касе изҳор кардан мушкил аст.  
Дил, ки ранчид аз касе хурсанд кардан мушкил аст,  
Шишаи бишкастаро пайванд кардан мушкил аст.  
Саъдиё, сахл аст бо ҳар кас гирифтани дӯстӣ,  
Лек чун пайванд кардӣ, боз гаштан мушкил аст.

[Шермухаммедов 1987, с. 40].

Б.Шермухаммадов дар асоси ҷадвалҳо чи гуна ин матни хаттӣ ба дигаргуниҳо дучор шудааст, нишон додааст. Дар воқеъ, агар ҳар матн аз байни мардум зиёд сабт шавад, ҳал намудани бисёр масъалаҳои назарӣ низ осон мешавад. Б.Шермухаммадов дар рисолаи худ асосан, матни сурудҳои китобиро, ки аз ҷониби сарояндагон суруда шуда ва дар байни мардум густариш ёфтааст, таҳқиқ намудааст. Вале таҳқиқи мо фақат сурудҳои халқӣ мебошад, ки анвои гуногуни он аз байни мардум сабт гардида, дар маҷмуаҳо ҷоп шудааст ва ҳамчунин дар бойгонии ФФТ нигоҳ дошта мешавад.

Тавре ки дар боло ишора кардем, суруд он матне аст, ки аз тариқи овоз ва соз суруда мешавад. Дар ин маврид як баҳси дигар ба вучуд меояд. Қариб ҳамаи осори манзум сароида мешавад, аз ҷумла байт, дубайтӣ, рубой, ғазал, қитъа. Тавре ишора шуд, ҳангоми сароидани ин анвои адабӣ сароянда онро дар қолаби суруд меорад. Яъне, он матн айнан дар ҳамон қолабе ки ҳаст, сароида намешавад. Сароянда дар асоси чанд байт, дубайтӣ, рубой ба воситаи нақарот як матни суруд месозад, ки дар ин бора дар бобҳои баъдӣ бештар баҳс хоҳем кард.

Як масъалаи дигар аст, ки баъзе сурудҳо тарзи иҷро ва қолаби махсуси худро доранд. Муҳаққиқон онҳоро жанри ҷудогона гуфтаанд: «тарона», «бадеҳа», «даргилик», ки сароида мешаванд, яъне суруд ҳастанд. Барои он ки масъалаи таҳқиқи мо ҳамчун жанри суруд дақиқтар шавад, дар бораи ин анвои сурудҳо иттилоъ медиҳем. Онҳо аз як тараф, марбут ба жанри суруд мебошанд ва аз тарафи дигар, сохтори махсуси худро доранд.

## 1.2.2. Тарона

Барои он ки масъала равшан шавад, аввал маънои истилоҳи «тарона»-ро дар луғатномаҳо аз назар мегузaronем, ки дар аксари маврид ба маънои суруд, сароидан, овозхонӣ омадааст. Аз ҷумла, дар луғати «Бурҳони қотеъ» чандин маънои он ба таври зерин шарҳ ёфтааст: «Тарона бар вазни баҳона; ҷавони хушсурат ва шоҳиди тару тоза ва соҳибҷамолро гӯянд; ва ба истилоҳи аҳли нағма таснифест, ки он се гӯша дошта бошад, ҳар кадом бо тарзе: яке байтӣ ва дигаре мадҳ ва яке дигар тало ва талоло; ва дар луғат нақшу сурат ва дубайтӣ ва суруду нағмаро хонанд ва ба маънӣ даҳанхонӣ ва танз ва хуштабъӣ низ ҳаст; ва ба маънии бадхӯй; ва ҳилаварӣ ҳам омадааст» [Муҳаммадхусайни Бурҳон 1993, с. 275-276].

Муродифи суруд будани таронаро дар ҳамаи луғатҳо гуфтаанд. Ба гуфти шореҳони луғатномаҳо тарона ҳамон суруде мебошад, ки месароянд. Ҳамаи маъниҳои таронаро бо истифода аз фарҳангҳои пешин Алиакбар Деххудо овардааст: «ҷавони хушсурат, тару тоза, шоҳидони тару тоза, ҷавони хушгил, дубайтӣ, рубой; таронаҳои хазонагӣ; мурод аз таронаҳои умда ва таронаҳое, ки подшоҳ ё амире тасниф карда бошад; нақш, савт; дар мусиқӣ як қисмат аз ҷаҳор қисмати навбати мутриб яъне таълифи комил аст ва он ҷаҳор қисмат қавл аст ва тарона ва фурудошт; суруд ва ашъори миллӣ ва ватанӣ; ба маънии даҳанхонӣ ва танзу хуштабъӣ низ ҳаст; базла ва таъна; бадхӯйӣ; ҳилагарӣ» [ниг.: Деххудо 1372, с. 5766-5767].

Агар калимаҳои дар асоси тарона сохташударо низ аз назар гузаронем, асосан ҳамон маънои сароидани суруд ҳосил мегардад. Ҳар кадоми ин калимаҳо ва ибораҳои сохташуда ба сурудани тарона ишора менамоянд, ки дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ҳам маънои луғавӣ, ҳам истилоҳӣ ва ҳам шахсе, ки ба хондану сохтани суруд иштиғол дорад, нишон дода шудааст: тарона бардоштан (баланд кардани суруд), тарона бастан (суруд ва нағма сохтан), тарона баланд кардан (баланд хондани суруд), таронапардоз (нағмасоз, бастакор, мутахассиси санъати мусиқӣ), таронатарош (таронасоз), тарона задан (нағмасароӣ кардан), тароназан,

(муғаннӣ), тарона сохтан (оҳанг сохтан), таронасанҷ (сурудхон, нағмагӯ, нағмасоз, бастакор, оҳангсоз), таронасаро(ӣ) (хофиз, сурудхон, сурудгӯӣ, шоир), таронасоз ва ғайра [ниг.: Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, ҷ.2, с. 332; Деххудо 1372, с. 5766-5767].

Маълум мегардад, ки «тарона» ҳамон суруд аст, яъне онро месароянд. Хуб аст, ки як намунаи тарона 1250 сол пеш аз ҷониби таърихнигори маъруф Абуҷаъфар Муҳаммади Табарӣ дар китоби «Таъриху-р-русул ва-л-мулук» (Таърихи Табарӣ) оварда шудааст. Таърихнигор соли 725 ин таронаро ба лаҳҷаи мардум сабт намудааст, ки Р.Раҳмонӣ оид ба ин матн, ки Табарӣ онро се маротиба овардааст, ба таври муфассал сухан гуфтааст [ниг.: Раҳмонӣ 2021, с. 342-344]. Ин таронаи машҳур дар «Таърихи Табарӣ» дар шакли зерин оварда шудааст:

Аз Хуталон омадед,  
Ба рӯ табоҳ омадед,  
Абор боз омадед,  
Хушкнизор омадед [Табарӣ 2014, с. 3704].

Метавон ёдрас шуд, ки ин навъ қолаби шеърӣ, бо ҳамин вазну бо ҳамин оҳанг аз ҳамон замонҳои қадим то кунун аз байн нарафтааст, балки дар кишвари ҳамзабони мо Афғонистон овозхонҳои маҳаллӣ бештар дар сохтору вазну оҳанги мусиқии тарона воқеаҳои зиндагии худро месароянд. Ба андешаи Р.Раҳмонӣ, дар байни овозхонҳои маҳаллии шимоли Афғонистон дар асоси ҳамин қолаби назмӣ озмуни «шеърчангӣ» ё «мушоира» ҳам сурат мегирад. Дар бузқашӣ ва дигар маросимҳои мардумӣ маҳз ҳамин сохтори таронаи ҳафтҳичой истифода мешавад. Ҳатто шоирони маҳаллии ноҳондаи даризабони Афғонистон дар ҳамин қолаб дostonҳои ҳамосӣ ва сурудҳои нақлии мардумӣ сароидаанд [ниг.: Раҳмони 1994, часть 1, с. 17-69].

Суннати эҷоди суруд дар қолаби тарона дар ҳамон сохтору вазну оҳанг садсолаҳо аст, ки вирди забони мардуми тоҷик аст. Мисоли барҷастаи он таронаи зерин аст:

Зулфи сиёи зоғут,

Лайлӣ мерафт ба боғут.

Падар бина, набина,

Модар бина чӣ доғут.

[Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб 1963 с. 155].

Фолклоршиносони тоҷик истилоҳи «тарона»-ро аз ҷиҳати сохтор ва вазну оҳанг ҷудо кардаанд. Имрӯзҳо зери мафҳуми тарона суруде фаҳмида мешавад, ки бештар аз 7 ҳичо, гоҳе аз 5, 6, 8 ҳичо низ иборат аст. Тарона на танҳо дар Тоҷикистон, балки дар Афғонистон, Эрон ва дар миёни мардумони дигар низ бо номҳои хоси худ машҳур аст.

Агарчи матни тарона зиёд сабт шудааст, вале то ҳол бо матни илмии таронаҳои аз байни тоҷикони минтақаҳои гуногун сабтшуда нашр нашудааст. Р.Амонов таронаро зери мафҳуми «ашӯла» мавриди таҳқиқ қарор дода, ишора кардааст, ки: «дар районҳои шимолии Тоҷикистон ва шарқии Ўзбекистон нисбат ба сурудҳо бештар истилоҳи «ашӯла»-ро ба қор мебаранд (ашӯла гуфта, ашӯла қардан, ашӯла хондан)» [Амонов 1968, с. 252].

Р.Амонов дар раванди таҳқиқи «ашӯла», онро як навъи суруд гуфта, махсусияти онро ёдовар шуда, пешниҳод менамояд, ки ин навъи суруд дар оянда ба таври алоҳида мавриди таҳқиқ қарор гирад. Ҳатто ӯ таъкид менамояд, ки истифодаи истилоҳи «ашӯла»-ро ин донишманд «шартан» ба қор бурдааст [ниг.: Амонов 1968, с. 253].

Муҳаққиқони дигар Н.Азимов ва Н.Муродӣ (Тоҷибоев) роҷеъ ба ин жанр изҳори назар намудаанд. Аз ҷумла, Н.Азимов дар рисолаи номзадии хеш ашӯлаҳои водии Фарғонаро мавриди таҳқиқ қарор додааст [ниг.: Азимов 1968].

Н.Муродӣ зери унвони «Инъикоси ҳаёти мардум дар фолклори Хучанд» (ашӯлаҳо) дар бораи ин навъи сурудҳои халқӣ ба таври муфассал маълумот дода, таъкид намудааст, ки ашӯла дар байни мардуми Хучанд хеле роиҷ аст [ниг.: Муродӣ 1998].

Соли 2012 калонтарин маҷмуаи таронаҳои тоҷикӣ дар асоси маводи як минтақа, зери унвони «Ашӯлаҳои мардумии Хучанд» ҷоп шуд. Дар пешгуфтори

ин маҷмуа М.Неъматзода ҳамчун жанри мустақил будани «ашӯла» ва тарона будан ва суруда шудани он ишора кардааст [ниг.: Неъматзода 2012, с. 4-14].

Дар воқеъ, тарона ҳамчун як навъи суруд бо сохтори махсуси худ аз анвои дигари сурудҳо фарқ мекунад. Дар он мавзӯҳои гуногуни рӯзгори ҳаррӯзаи инсон зуд инъикос мешавад. Сарояндагони тарона мушоҳидаҳои худро дар ҳамон қолаби мавҷуд зуд месароянд ва варианти нави матнро ба вуҷуд меоранд. Мисол:

Дадо гӯям, ҳа гӯед.

Духтари дадо гӯед.

Ман ба зӯрӣ намерам,

Хотиратона чамъ доред.

Дадо гӯям, ҳа гӯед.

Духтари дадо гӯед.

Ҳар бор Андичон равед,

Ўсмаи тар биёред.

Дадо гӯям, ҳа гӯед.

Духтари дадо гӯед.

Хостагимба надода,

Умрама хазон кардед [Ашӯлаҳои мардумии Хучанд 2012, с. 228].

Аммо мусиқишиносон зери мафҳуми «тарона» масъалаи пайвастагии матн ва мусиқиро дар назар доранд, ки дорои сохтори махсуси худ буда, суруда мешавад. Аз ҷумла, Ф.Азизӣ таронаро ба рағаҳои ҳиндӣ ворид шудааст, гӯяд, А.Низомӣ муносибати онро бо «Шашмақом» шарҳ медиҳад [ниг.: Азизи 2009, с. 243; Низомӣ 2016, с. 225-226].

Шаклу вазни тарона дар аксари маврид нисбат ба матнҳои дигари сурудҳои халқӣ устувор аст. Таронаҳо асосан, қофияи АААА, ААБА ва гоҳе АБАВ ва дар баъзе мавридҳо АБВБ доранд. Ин навъ сурудҳо то имрӯз аз ҷониби фолклоршиносон ба таври ҷудогона таҳқиқ нашудааст.

Ҳамин тавр, ба назари мо таронаро, ки аз 7 ҳичо (гоҳе 5, 6, ё 8), чор мисраи кӯтоҳ иборат аст, яке аз зернавъи суруд гӯем, муносиб аст. Чаро? Чунки тарона низ суруда мешавад ва сурудан нишонаи аслии жанри суруд аст.



### 1.2.3. Бадеҳа

Зернавӣи дигари суруд, ки бо хусусияти назарраси хеш ҷудо шуда меистад, ин бадеҳа мебошад. Маъмулан бадеҳа бадохатан, ҳозирчавобона аз ҷониби ду нафар (марду зан) сароида мешавад.

Муҳаққикон намунаҳои зиёди бадеҳаҳои тоҷикиро сабт кардаанд. Намунаҳои бадеҳаро дар солҳои гуногун И.И.Зарубин, М.С.Андреев, Н.Нурҷонов ва дигарон сабт ва нашр намудаанд. Роҷеъ ба бадеҳа низ Р.Амонов дар рисолаи худ «Лирикаи халқи тоҷик» сухан рондааст [ниг.: Амонов 1968, с. 340-351].

Баъдҳо Ф.Муродов дар шакли китобча зери унвони «Бадеҳаҳои халқи тоҷик» намунаҳои бадеҳаро ба нашр расонидааст [ниг.: Бадеҳаҳои халқи тоҷик 1987, с. 3-8].

Дар ин навъ суруд, ки аз ҷониби ду кас сароида мешавад, эҳсоси сарояндагон бо шӯҳӣ, ширинкорӣ бо киноя ва мазҳака пешкаши шунавандагон мегардад.

Бадеҳасароӣ дар гузаштаҳо маъмул будааст, ки С.Айнӣ низ дар романи «Дохунда» ҳамчун воситаи тасвири бадеӣ ба бадеҳасароӣ рӯ овардааст. Ӯ дар романи «Дохунда» бадеҳаҳои «Чашмаки ту чашмаки ман» ва «Шоҳдухтар»-ро дар рафти ишқварзии Ёдгор ва Гулнор тасвир намудааст [Айнӣ 1960, с. 133-134].

Бадеҳа дар воқеъ, суруд аст, суруде, ки ду кас бо шӯҳӣ иҷро менамоянд. Дар замонҳои пеш дар чашнҳо, маҳфилҳо, тӯю маръакаҳо якҷо суруд хондани зану мард мумкин набуд. Аз ин рӯ, яке аз сарояндагони бадеҳа либоси занона пӯшида, дар нақши зан ба сурудани он иштирок менамуд. Фолклоршинос С.Маҳдиев ҳангоми наشري бадеҳаи «Итар-итар» ёдовар мешавад, ки дар маҳалҳои Норақ ин бадеҳаро муйсафедон Саидов Давлатшоҳ (дар симои духтар) Қосимов Завқӣ (дар симои падар) иҷро кардаанд:

Падар: Кучо меравӣ, бибиҷон?

Кучо меравӣ, ҳой-ҳой?

Духтар: Бозор меравам, отачон,  
Бозор меравам ҳой-ҳой.

Падар: Чиҳо мехарӣ, бибиҷон?  
Чиҳо мехарӣ, ҳой-ҳой?

Духтар: Румол мехарам, отачон,  
Барои сарам, ҳой-ҳой.

Падар: Чӣ тар, чӣ тар мендозӣ?  
Чӣ тар, чӣ тар мегардӣ?

Духтар: Итар, итар мендозам,  
Итар, итар мегардам.

Падар: Куҷо меравӣ, бибиҷон?  
Куҷо меравӣ, ҳой-ҳой?

Духтар: Бозор меравам, отачон,  
Бозор меравам ҳой-ҳой.

Падар: Чиҳо мехарӣ, бибиҷон?  
Чиҳо мехарӣ, ҳой-ҳой?

Духтар: Кулох мехарум, отачон,  
Барои сарум, ҳой-ҳой.

Падар: Чӣ тар, чӣ тар мепӯшӣ?  
Чӣ тар, чӣ тар мегардӣ?

Духтар: Итар, итар мепӯшам,  
Итар, итар мегардам.

Падар: Куҷо меравӣ, бибиҷон?  
Куҷо меравӣ, ҳой-ҳой?

Духтар: Бозор меравам, отачон,  
Бозор меравам ҳой-ҳой.

Падар: Чиҳо мехарӣ, бибиҷон?  
Чиҳо мехарӣ, ҳой-ҳой?

Духтар: Гӯшвор мехарам, отачон,  
Барои гӯшум, ҳой-ҳой.

Падар: Кучо меравӣ, бибиҷон?

Кучо меравӣ, ҳой-ҳой?

Духтар: Бозор меравам, отачон,

Бозор меравам ҳой-ҳой.

Падар: Чиҳо мехарӣ, бибиҷон?

Чиҳо мехарӣ, ҳой-ҳой?

Духтар: Зирех мехарум, отачон,

Барои гардан, ҳой-ҳой.

Падар: Чӣ тар, чӣ тар мендозӣ?

Чӣ тар, чӣ тар мегардӣ?

Духтар: Итар, итар мендозум,

Итар, итар мегардум.

Падар: Кучо меравӣ, бибиҷон?

Кучо меравӣ, ҳой-ҳой?

Духтар: Бозор меравам, отачон,

Бозор меравам ҳой-ҳой.

Падар: Чиҳо мехарӣ, бибиҷон?

Чиҳо мехарӣ, ҳой-ҳой?

Духтар: Чала мехарум, отачон,

Барои дастум, ҳой-ҳой.

Падар: Чӣ тар, чӣ тар медозӣ?

Чӣ тар, чӣ тар мегардӣ?

Духтар: Итар, итар мендозум,

Итар, итар мегардум.

Падар: Кучо меравӣ, бибиҷон?

Кучо меравӣ, ҳой-ҳой?

Духтар: Бозор меравам, отачон,

Бозор меравам ҳой-ҳой.

Падар: Чиҳо мехарӣ, бибиҷон?

Чиҳо мехарӣ, ҳой-ҳой?

Духтар: Усма мехарум, отачон,

Барои кошом, ҳой-ҳой.

Падар: Чӣ тар, чӣ тар мемолӣ?

Чӣ тар, чӣ тар мегардӣ?

Духтар: Итар, итар мемолум,

Итар, итар мегардум.

Падар: Кучо меравӣ, бибиҷон?

Кучо меравӣ, ҳой-ҳой?

Духтар: Бозор меравам, отачон,

Бозор меравам ҳой-ҳой.

Падар: Чиҳо мехарӣ, бибиҷон?

Чиҳо мехарӣ, ҳой-ҳой?

Духтар: Сурма мехарум, отачон,

Барои чашмом, ҳой-ҳой.

Падар: Чӣ тар, чӣ тар мекашӣ?

Чӣ тар, чӣ тар мегардӣ?

Духтар: Итар, итар мекашум,

Итар, итар мегардум [Фолклори Норақ 1963, с. 46-48].

Сарояндаи нақши духтар он чизҳоро, ки барои харидан супориш медиҳад, бо ишораҳо нишон дода мерақсад. Сарояндаи дигар низ бо рақсу шӯҳӣ нақши падарро иҷро намуда, мардумро ба завқ меорад.

Санъатшинос Н.Нурҷонов низ ҳангоми корҳои майдонӣ ва таҳқиқи театри халқӣ ба бадеҳа диққат дода, намунаҳои онро аз минтақаҳои гуногун сабт намуда, мушоҳидаҳои худро баён намудааст [ниг.: Нурҷонов 2002, Т. II, с. 12-15].

Дар солҳои гуногун бадеҳаҳои «Шоҳдухтар, шакардухтар», «Бобо-Пирақ», «Эй боди баҳор», «Секинақ», «Дилкоқо», «Зар бидеҳ», «Биё равем, гул чои мо», «Лабшақарӣ», «Гулпарӣ», «Ёри мо мешӣ», «Духтари кӯлобӣ», «Себи Самарқанд» ва ғайра, ки бештар мавзуи ишқро дар бар мегиранд, сабт шудаанд.

Ҳамин тавр, бадеҳа низ марбут ба жанри суруд буда, зернавъи он мебошад ва аз ҷониби ду нафар сароида мешавад. Бадеҳаҳо аз 10-12, 20-26 ва ҳатто то 50 мисраъ иборатанд. Аксари бадеҳаҳо бо вазни ҳичо гуфта шудаанд, вале баъзе дар қолаби аруз низ мувофиқ меоянд. Муҳаққиқон бадеҳаеро низ сабт намудаанд, ки аз 160 мисраъ иборат аст. Ин бадеҳаи «Бобо-Пирак» буда, дар гузаштаҳо машҳур буд. Маълум шуд, ки бадеҳа ҳамчун як навъ суруд аз ҷониби ду кас дар шакли саволу ҷавоб сароида шуда, ба шакли намоиши театрий бо рақсу бозӣ пешкаши шунвандагон мешавад.

#### 1.2.4. Даргилик

Навъи дигари сурудҳои халқӣ, ки дорои хусусияти махсус мебошанд, бо номи «Даргилик» дар вилояти Бадахшон машҳур аст. Даргиликҳо маъмулан, аз ду мисраъ иборат буда, мисраъҳо ба нақарот ва мусиқӣ байни ҳамдигар пайваст мешаванд. Даргиликҳоро дар раванди маросим ва маърақаҳои шодиву ғам месароянд.

#### ДАРГӢЛ МӢДИК

1. Нахҷиргуҷик тапалик - тӣр,  
даргӢл мӢдик.

ҷонӣк пигист ҷигарик - тӣр,  
шӢрӢн ҷӢник.

2. Куҳчивирик вирик начуд,  
даргӢл мӢдик.

А ҷӢн, заках диниӢ пири мӢш ҷӢд,  
шӢрӢн ҷӢник.

3. Туик-ат азед, вузик азуд,  
даргӢл мӢдик.

Туик-ат шӢйн вузум чибуд,  
шӢрӢн ҷӢник.

4. Куҳчивирик аз тӣр елен,

даргӣл мӯдик.

А ҷӯн, тасадуқик сам ту бӯз цемен,

шӣрӣн ҷӯник.

ФШ: 6328, қ. Анчин (Роштқалъа), 1973,

Р. Ширинова Рамазонов Абдолбахт,

46-сола, маълумоташ миёнаи нопурра.

### ТАРҶУМА

1. Бузғолаи нахчир болои теппа,

дилгирам, модар,

Ҷонакам сӯзад болои чигар,

ширинам, ҷонак.

2. Гули мирӣ нагирифт бар,

дилгирам, модар,

А ҷон, ғами дунё мара кард пир,

ширинам, ҷонак.

3. Ту аз он сӯй, ман аз ин сӯй,

дилгирам, модар,

Туй шоҳин, манам кабутар,

ширинам, ҷонак.

4. Гули мирӣ аз айлоқи боло,

дилгирам, модар,

А ҷон, тасадуқи чашмони чу бозат шавам,

ширинам, ҷонам.

[Даргилик-жанри махсуси фолклор 1993, с. 183-184].

Нисбат ба суруди даргилик дар забонҳои бадахшӣ истилоҳоти гуногунро ба қор мебаранд. Масалан, ба забони рӯшонӣ ва шуғнонӣ «даргилик» ва ҳам «даргилмодик» мегӯянд. Дар забони вахонӣ бошад, истилоҳи «булбулик»,

«дудувик» ба кор бурда мешавад. Фоклоршинос Н.Шакармамадов дар рисолаи илмии худ «Даргилик – жанри махсуси фолклор», ки соли нашраш дугуна (1992, 1993) нишон дода шудааст, ба таври муфассал дар бораи он изхори назар намуда, аз ҷумла гуфтааст: «Даргиликҳо воситаи муҳими изхори дарду ташвиш, розу ниёз ҳаячону изтиробии ботинии модарону духтарон дар мавридҳои гуногун (махсусан, ҳангоми танҳои) мебошанд» [ниг.: Шакармамадов 1993, с. 46].

Муҳаққиқ ҳамчун суруд сароида шудани онро бо мисолҳо ёдрас шуда, таъкид менамояд, ки даргилик як навъ суруд буда, «суруди даргилик бо оҳанги пасти ҳазин ва рикатовар хонда мешавад» [ниг.: Шакармамадов 1992, с. 81].

Ин навъ суруд маъмулан овозӣ аст, онҳо асосан аз 8 ҳичо иборат буда, аз ҷониби занону духтарон, бидуни асбоби мусиқӣ суруда мешаванд. Вале мардҳо даргилкро дар ҳамоҳангии сетор низ мехонанд.

#### ДАРГҲЛИК ДҲДҲВИК

1. Гулғунчаик аз вед-ат вāн,

Ношукриик ас дод-ат нāн.

ДаргҲлик дҲдҲвик,

ДаргҲлик дҲдҲвик.

2. Ба мōд вōд вōҳик ту буйум жйwч,

Ту буй бāнā, ту нўмум жйwч

ДаргҲлик дҲдҲвик,

ДаргҲлик дҲдҲвик.

3. Тирмойи мун тирмō-т пист,

Аз дōдат нан мāш гурм напист.

ДаргҲлик дҲдҲвик,

ДаргҲлик дҲдҲвик.

4. Читик чапан, нуқра такен,

Тар ту хезик му налакен.

ДаргҲлик дҲдҲвик,

ДаргҲлик дҲдҲвик.

5. Тийам – тийам раwўн с̄awām,  
Аз ху тидōw ҳемўн с̄awām.

Даргйлик дӯдӯвик,

Даргйлик дӯдӯвик.

ФШ: 6317-6318, қ.Анқин (Шохдара), 1973,

Р.Ширинова Фарросатмо Зикриёева, 31-сола.

#### ТАРҚУМААШ:

1. Кандани гулғунча аз беду калбед,  
Ношукрй аз падару модар якест,

Дилгйрам, зор ба зорам,

Дилгйрам, зор ба зорам,

2. Алафи бамод, бӯят дӯст медорам,  
Бӯят баҳона, номат дӯст медорам,

Дилгйрам, зор ба зорам,

Дилгйрам, зор ба зорам,

3. Себи тирамоҳй тирамоҳ мепазад,  
Аз падару модар ҳавас намепазад,

Дилгйрам, зор ба зорам,

Дилгйрам, зор ба зорам,

4. Чапон аз чит, тугма аз нуқра,  
Назди ту маро намемонанд.

Дилгйрам, зор ба зорам,

Дилгйрам, зор ба зорам,

5. Рафтем – рафтем, равон шавем,  
Аз рафтани худ пушаймон шавем.

Дилгйрам, зор ба зорам,

Дилгйрам, зор ба зорам.

[Даргилик-жанри махсуси фолклор 1993, с. 185-187].



Тавре ки гуфтем, даргилик аз як байт иборат буда, баъди ҳар байт яке аз мисраъҳо ба ҳайси нақарот такроран суруда мешаванд. Дар аксари маврид сарояндагон ҳамчун нақарот калимаҳои зеринро такрор ба такрор месароянд: «даргилик, даргилик», «даргилик ҷоник», «даргилик модик». Ё мисраи зерин чун нақарот суруда мешавад: «даргилмодик ачав ма=лӯв, ца лӯви дам басӯ дам лӯв». Маъмулан, ҳамин такрорҳо ба шунавандагон таъсири сурудро бештар месозанд ва ба гуфти Н.Шакармамадов онҳо бунёди аслии нақароти суруд мебошанд: «ҳангоми суруда шудани даргиликҳо дар таркиби нақаротҳо калимаҳои «даргилмодик», «дувдувик», «лалаик» ва монанди инҳо истифода шавад ҳам, «даргилик» аксаран аз ҷузъҳои асосии нақаротҳо қарор мегирад: «даргил, даргил», «даргилмодик», даргилик, дувдувик» ва ғайра... Мазмуни бештари онҳо аз мафҳуми «даргил» - дилгир, пазмон, фироқ пайдо шуда, ин мафҳум дар қисми калони даргиликҳо акс меёбад... Бо мурури замон даргиликҳо дар ҳофизаи сарояндагони мардҳо низ мавқеъ пайдо карданд, ки дар ин ҳолат «даргилик»-ро ба маънои танҳо суруди сӯзи модар истифода кардан қабул нест» [ниг.: Шакармамадов 1992, с. 25].

Хулоса, даргилик як навъ суруди фолклори мардуми Бадахшон буда, дорои вижагиҳои худ мебошад. Сарояндагон гоҳе онҳоро тибқи оҳанги «фалакӣ» ҳам сароида, шунавандагонро таҳти таъсири равонӣ қарор медиҳанд.

Ҳамин тавр, суруд яке аз жанрҳои машҳури фолклорӣ буда, зернавъҳои (тарона, бадеҳа, даргилик) ва бо хусусиятҳои худ аз жанрҳои дигари манзум, ки сароида намешаванд, фарқ дорад. Ин хусусиятҳо, пеш аз ҳама, ба тарзи овозӣ, созӣ, намоишӣ, садоҳои гуногун сароида шудани матн аст. Агарчи жанрҳои дигари манзум (байт, дубайтӣ, рубой, ғазал ва ғ.) сохтори махсуси худро доранд, ҳангоми сароидан бо иловаи нақарот, калимаҳо, ибораҳо ва садоҳои кашиши «алооо, ооооо, воооо, ҳоооо, хууууу» ва ғайра сохтори матн дигар мешавад. Дар натиҷа, онҳо сохтори худро то ҳадде дигар карда, ба суруд табдил меёбанд, ки ин ҳам хусусияти дигари суруд аст. Боз як хусусияти дигари суруд дар он аст, ки сароянда дар раванди сурудан ба матн, бадоҳатан тағйирот ворид мекунад, ки он асосан, ба муҳити иҷрои суруд марбут мебошад.

ГИРДОВАРӢ, НАШР ВА ПАЖУҲИШИ СУРУДҲОИ ХАЛҚИИ ТОЧИКӢ

2.1. Гирдоварӣ ва наشري сурудҳои халқии тоҷикӣ

Ба мисли халқҳои дигари олам сурудҳои халқии тоҷикӣ низ дер сабт шуданд. Ба гирдоварии онҳо асосан, дар асри XX шуруъ намуда бошанд ҳам, дар осори хаттии ниёгон баъзе ишораҳо дар бораи сурудҳои халқӣ дида мешавад. Аз ҷумла, яке аз сурудҳои қадимии гуфторӣ, ки дар шакли тарона дар китоби «Таъриху-р-русули ва-л-мулук» омадааст ва таърихи сабти онро соли 725 гуфтаанд, матни «Аз Хуталон омадед» мебошад. Ин суруд дар қолаби шеърӣ ба истилоҳ «тарона» омадааст. Онро мардуми Балх бар нисбати шикасти арабҳо сурудаанд. Ин матн қадимтарин суруде мебошад, ки онро Абуҷаъфар Муҳаммад Табарӣ айнан, бо ҳамон ғӯиши маҳаллӣ сабт кардааст, ки матнро дар бахши пешин овардем [Табарӣ 2014, с. 3704].

Матни дигари суруди гуфторӣ, ки то замони мо расидааст, ин «Суруди оташақадаи Каркӯй» мебошад. Суруди мазкур дар китоби «Таърихи Систон» оварда шудааст [Таърихи Систон 2014, с.39]. С.Имронов ин сурудро зери унвони «Суруди оташақадаи Каркӯй» дар «Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик» муаррифӣ намуда, онро ба ғазал ва қасида пайванд додааст ва омӯхтани ин навъ сурудҳои халқиро муҳим донистааст [ниг.: Имронов 2004, с. 143].

Роҷеъ ба суруди дигари халқӣ дар «Таърихи Бухоро»-и Абубақр Наршаҳӣ ишора шудааст. Дар ин китоб дар ҷое омадааст, ки ҳангоми сӯғи Сиёвуш «мутрибон суруд сохтанд...» [ниг.: Наршаҳӣ 2012, с. 57]. Дар ҷои дигар гуфтааст: «Овардаанд, ки Хотун (зани ширин) буд ва бочамол. Саъид бар вай ошиқ шуд ва аҳли Бухороро дар ин маънӣ сурудхост ба забони бухорӣ» [Наршаҳӣ 2012, с. 84].

Бояд гуфт, ки ин ишораи хеле муҳими Наршаҳӣ фақат марбут ба суруди халқӣ аст. Агарчи матн то замони мо нарасидааст, вале ҳамин ишораи Наршаҳӣ

шаҳодат бар он медиҳад, ки кадом як матни суруди дар он замон дар байни мардуми Бухоро бо «забони бухорӣ» (гӯиши маҳаллӣ) машҳур будааст.

Ҳарчанд дар асри XIX кам-кам муҳаққиқони гуногунсоҳаи Русия бо гирдоварӣ ва нашри осори фолклорӣ ва этнографии тоҷикон машғул шуданд, вале дар он солҳо, ба истиснои як маврид, сурудҳои халқӣ сабт нашудааст. Ин маврид он аст, ки дар нимаи дуюми асри XIX (соли 1870) аз ҷониби Русияи подшоҳӣ барои омӯхтани минтақаи болооби Зарафшон бо супориши генерал А.К.Абрамов экспедитсияи илмӣ ба ғайри таъин оғоз мекунад. Мақсади ин экспедитсияи илмӣ ба таври пурра омӯхтани мардуми он минтақа мебошад. Роҳбари ин гуруҳ шарқшиноси рус А.Л.Кун (1840 – 1888) таъин мешавад. Дар ин экспедитсия ҳамчун тарҷумон Абдурахмони Мустаҷир (Мирзо Мулло Абдурахмон ибни Латиф, 1845-1905) ҳамроҳ мешавад. Бо супориши А.Л.Кун Мустаҷир дидаҳо ва шунидаҳои худро аз минтақаҳои водии Зарафшон сабт менамояд. Соли 1989, ҳамон рӯзномаи А.Мустаҷир зери унвони «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл», ки дар он дидаҳо ва шунидаҳои ӯ аз 25 апрел то 27 июни соли 1870-ро дар бар мегирад, аз ҷониби донишмандони тоҷик А.Афсаҳзод ва М.Муллоаҳмадов дар асоси нусхаи дар шаҳри Ленинград (ҳоло Санкт-Петербург) маҳфузбудаи котиб чоп мешавад. Ба гуфти таҳиягарони ин китоб, дар замимаи он матнҳои фолклорӣ аст. Аз ҷумла, порчаи зеринро дар пешгуфтор овардаанд, ки яке аз сурудҳои машҳури халқӣ мебошад:

Мошобачон, кучой?

Имрӯз камнамоӣ,

Имо кунам биёӣ,

Дар ишкамам дарой.

Мошобачон, мошоба,

Мошобачон, мошоба... [ниг.: Мустаҷир 1989, с.17].

Баъдҳо фолклоршиносон вариантҳои онро аз минтақаҳои дигари тоҷикони Осиёи Миёна сабт намудаанд, вале сабти Абдурахмони Мустаҷир аввалин сабти ин суруди тоҷикӣ аст. Соли 1899 мусиқишинос С.Рибакон аз мардуми Бухоро 14 матни сурудҳои гуногунро дар фонограмма сабт менамояд.

Ў хангоми сабти шиносномаи сурудҳо баъзеро форсӣ, баъзеро бухорӣ ва баъзеро афғонӣ гуфтааст. Вале О.Л.Данскер мегӯяд, ки ин сурудҳоро мо гӯш кардем, ки бархе аз онҳо сурудҳои тоҷикӣ мебошанд. Дар бақияи коллексияи С.Рибаков бештар оҳангҳо сабт гардидаанд, вале матни суруд оварда нашудааст. Ин коллексия ҳоло дар бойгонии Институти адабиёти русии Академияи илмҳои Русия маҳфуз аст [Ниг.: Фонограммархив Института русской литературы (Пушкинский дом) Российской Академии наук (Санкт-Петербург), коллекция XI, №1968-1983].

Тибқи маълумоти О.Л.Данскер дар солҳои баъд Г.А.Арандаренко, В.В.Крестовский, В.И.Липский, А.А.Семёнов, К.Г.Залеман, С.Б.Степанов, А.М.Листопадов, Л.Н.Книпер, А.Н.Болдирев, А.З.Розенфелд, А.С.Ленский, Н.М.Зубков, Н.И.Рогалский, Ш.Соҳибов, Ф.Шаҳобов, П.Д.Иккониқов ва дигарон аз охири асри XIX то нимаи аввали асри XX оҳангҳо ва сурудҳои маҳалии мардуми тоҷикро сабту забт намудаанд. Вале то имрӯз ин матҳо дастраси муҳаққиқон нашудааст. Ба гуфти ӯ баъзеҳо асосан оҳангро сабт намудаанд, вале матни сурудро сабт накардаанд [ниг.: Данскер 1956, с. 137-151].

Ҳамин гуна то солҳои бистуми асри XX матни сурудҳои халқии тоҷикӣ хеле кам сабт шудааст. Дар солҳои бистум шарқшиносони рус ба монанди М.С.Андреев, А.А.Семёнов, О.Сухарева ва дигарон ҷавонони тоҷикро таблиғ менамуданд, ки фолклори мардуми ҳудуд гирд оваранд. Ҳамин таблиғот боиси он шуд, ки чанд нафар ба гирдоварии матнҳои фолклорӣ даст заданд.

Донишманди рус И.И.Зарубин солҳо машғули омӯзиши забонҳои помири шуда, зимни корҳои майдонӣ намунаҳои сурудҳои мардуми Бадахшонро низ сабт карда, чанде аз онро соли 1924 ба нашр мерасонад [ниг.: Зарубин 1924].

Ин буд, ки дар охири солҳои 20-ум муҳаққиқони ҷавон Т.Зеҳнӣ ва В.Маҳмудӣ барои пур кардани ин холигоҳ ба гирдоварии мероси гуфтории мардуми тоҷик кам-кам шуруъ намуданд. Онҳо аз аввалинҳое буданд, ки дар канори жанрҳои гуногуни гуфторӣ намунаҳои сурудҳоро аз байни мардум гирд оварда, пешкаши мардум намуданд. Дар он солҳо барои саводнок намудани

чомеа ва барои талабагони мактабҳо бо номи «Омӯзиш. Китоби қироат барои синфи 3 ва 4» дар таҳияи В.Маҳмудӣ ва Т.Зехнӣ чоп шуд. Дар ҳамин китобҳо намунаи сурудҳои халқӣ низ оварда шудааст. Аз ҷумла, сурудҳои «Духтараке ба падар», «Олуча гули бодом (суруди бачагона)», «Баҳор омад. Шеърӣ халқӣ», «Бузғола (суруди бачагона)», «Бойчечак» чоп шудааст [ниг.: Маҳмудӣ, Зехнӣ 1928, с.9; 1928, с. 121; 1928, с. 149; 1928, с.8].

Дар аввалҳои солҳои сиюм баъзе адабиётшиносон, шоирон, нависандагон ва рӯзноманигорон ба гирдовари матнҳои фолклорӣ, аз ҷумла сурудҳои халқӣ машғул шуданд. Вале онҳо, ки теъдодшон кам буд, матнҳои фолклориро мувофиқи равиши илмӣ бо лаҳҷа ва мушахассоти ғӯяндагон (ғайр аз чанд матн) чамъ намеоварданд. Ин довталабон ҳар матнеро, ки мешуниданд, сабт карда, аз тариқи матубот ва маҷмуаҳои таълимии он замон пешкаши хонандагон менамуданд. Дар солҳои сиюми асри ХХ матни сурудҳои халқии тоҷикӣ хеле кам гирдоварӣ шудааст. Барои маълумот ба он матнҳои сурудҳои гирдоваришуда, ки аз тариқи матбуот ва китобҳо дар солҳои 30-ум нашр шудааст, ишора менамоем.

Теъдоди он сурудҳое, ки чоп шудаанд, бо такрораш аз 20 адад намегузарад. Дар ин солҳо зери унвони «Ашӯлаи бофандагӣ» (1933), «Бедона» (1934), «Аз шеърҳои даҳанакии халқ» (сурудҳо, 1936), «Ашӯлаи бофандаҳо дар замони пеш» (1936), «Духтаре, ки маҷбуран ба ҷанголи золим гирифт» шудааст, чӣ месурӯд?» (1936), «Дар бораи келин ва бибӣ» (суруди бачагона. 1936), «Инъикоси шӯриши Восеъ дар адабиёти даҳанакии халқ» (сурудҳои таърихӣ, 1936), «Тӯра. Суруд» (1935, 1937), «Суруди батраки пеш аз инқилоб» (1937), «Духтарони мо пас аз инқилоб чӣ месурӯданд?» (1937), «Босмачии ғӯшбур. Суруд» (1938), «Суруд. Лолазоруме» (1938), «Таронаи бофандаҳои пеш» (1938), «Ашӯлаҳои бачагони мо» (Маҷмуа, 1940), «Бозубанд. Суруд» (1940), «Духтар ва бобо. Суруди халқӣ» (1940), «Чаро намеой ба хобам?» (1940), «Гулпарӣ. Бадеҳа» (1940), «Ту садбарги кадом боғӣ?» (1940) дар матбуоти ҳамон солҳо ва маҷмуаҳо ба нашр расидааст. Маълум мешавад, ки дар солҳои 20-ум ва 30-уми асри ХХ сурудҳои халқӣ хеле кам гирдоварӣ ва

нашр шудаанд. Барои дақиқтар нишон додан сурудҳои нашршударо сол ба сол дар ҷадвали зерин меорем:

Ҷадвали №1

| Соли<br>чоп | Теъдоди<br>Суруд | Унвони суруд       | Сарчашма  |
|-------------|------------------|--------------------|---|
| 1928        | 1                | «Олуҷа гули бодом» | Маҳмудӣ Б., Зехнӣ Т., Омӯзиш. Китоби қироат. Барои синфи 3. Самарқанд-Душанбе, 1928.            |
| 1928        | 1                | «Баҳор омад»       | Маҳмудӣ Б., Зехнӣ Т., Омӯзиш. Китоби қироат. Барои синфи 3. Қисми 2. Самарқанд-Душанбе, 1928.   |
| 1928        | 1                | «Бузгола»          | Маҳмудӣ Б., Зехнӣ Т., Омӯзиш. Китоби қироат. Барои синфи 3. Қисми 2. Самарқанд-Душанбе, 1928.   |
| 1928        | 1                | «Бойчечак»         | Маҳмудӣ Б., Зехнӣ Т., Омӯзиш. Китоби қироат. Барои синфи 4. Қисми 3. Самарқанд – Душанбе, 1928. |
| 1929        | –                | –                  | –   |
| 1930        | –                | –                  | –   |
| 1931        | –                | –                  | –   |

|      |   |  |  |
|------|---|--|--|
| 1932 | – | –  | –  |
| 1933 | 1 | «Ашӯлаи бофандагӣ»   | Aşūlaji bofandagī // Kitobo xoniş. Baroji s. III-IV, maktabhoji ibtidojī / Tartibdihandagon: B.Noçizoda, T.Zehni – Stalinobod-Toşkand: Naşrdavtoçik, 1933. – S. 121. |
| 1934 | 1 | «Бедона»   | Bedona. (Şeʻri xalqī) // Baroji adabijoti sotsialistī. – 1934. – N10. – S. 21.   |
| 1935 | 1 | «Тӯра. Суруд»  | Tura. Surud // Karimov H., Zehni T. Kitobi xoniş. Baroji s. 1. Copi II. – Stalinobod: Naşrdavtoçik, 1935. – S. 50 (ниг.: солҳои 1936; 1937).                         |
| 1936 | 3 | «Ашӯлаи бофандаҳо»<br><br>«Духтаре, ки маҷбуран ба чанголи золим гирифторм шудааст, чӣ | Aşūlaji bofandaho dar zamoni pesh // Тоҷикистони surx. – 1936. – 15 ijul.<br><br>Duxtare, ki maçburan ba cangoli zolim giriftor şudaast, ci mesurud? (Az             |

|      |   |   |   |
|------|---|---|---|
|      |   | <p>месуруд?»</p> <p>«Дар бораи келин ва бибӣ (Суруди бачагона)»</p> <p>«Инъикоси шӯриши Восеъ дар адабиёти даҳанакии халқ (Сурудҳои таърихӣ)»</p> | <p>folklori xalq) // Bo rohi Lenin. – 1936. – №6-7. – S. 19.</p> <p>Dar boraji kelin va bibī (Surudi bacagona). Guyanda: Abdurahmonov // Tojikistoni surx. – 1936. – 12 ijul.</p> <p>In'ikosi şūrişi Vose' dar adabijoti dahanakiji xalq (Surudhoji ta'rixī) // Baroji adabijoti sotsialistī. – 1936. – №3. – S. 28-29.</p> |
| 1937 | 2 | <p>«Суруди батраки пеш аз инқилоб»</p> <p>«Духтарони мо пас аз инқилоб чӣ месуруданд?»</p>  | <p>Surudi batraki peş az inqilob. (Az materialhoi navishtagriftaji Bektoş) // Oktyabr. – 1937. – №6. – S. 10.</p> <p>Duxtaroni mo pas az inqilob ci mesurudand? (Az adabijoti dahanakiji xalq) // Oktyabr. – 1937. – №8-9. – S. 25.</p>   |
| 1938 | 2 | «Босмачии гӯшбур.   | Adabijoti xalqi toçik.  |



|      |   |                     |  |
|------|---|---------------------|--|
|      |   | Суруд»              | Bosmaciji gushbur.<br>Surud. (Az zaboni<br>Abdullozoda, q. Şingilic<br>rajoni Garm naviştna<br>şudaast) // Şarqi surx. –<br>1938. – N3. – S. 20.   |
|      |   | «Суруд. Лолазоруме» | Az adabijoti dahanakiji<br>xalq. Surud.<br>(Lolazorume) //<br>H.Baqozoda.<br>Xrestomatijaji adabijot.<br>Baroji s. III, maktabi<br>ibtidojī. Qismi 1. Copi<br>III. Stalinobod:<br>Naşrdavtoçik, 1938. – S.<br>110 (ниг. нащри 1939,<br>1940).<br>Aşūlaji bofandaho<br>(Taronaji bofandahoji<br>zamoni pesh) //<br>H.Baqozoda.<br>Xrestomatijaji adabijot.<br>Baroji s. III, maktabi<br>ibtidojī. Qismi 1. Copi<br>III. Stalinobod:<br>Naşrdavtoçik, 1938. – S.<br>109. |
| 1939 | – | –                   | –  |

|      |   |   |  |
|------|---|---|--|
| 1940 | 6 | <p>«Ашӯлаҳои бачагони мо»</p> <p>«Бозубанд. Суруд»</p> <p>«Духтар ва бобо. Суруди халқӣ»</p> <p>«Чаро намеоӣ ба хобам?»</p> <p>«Гулпарӣ. Бадеха»</p> <p>«Ту садбарги кадом боғӣ?»</p> | <p>Aşūlahoji bacaqoni mo. Maçmūa. (Ba 10-solagiji komsomoli Tojikiston baxşida meşavad). – Stalinobod: Naşrdavtoçik, 1940. – S 63.</p> <p>Bozuband. (Surud) // Bo rohi Lenin. – 1940. – №3. – S. 31.</p> <p>Duxtar va bobo (Surudi xalqī) // Bo rohi Lenin. – 1940. – №5. – S. 13.</p> <p>Caro nameojī ba xobam? Cehraji xandon. (Surudho) // Bo rohi Lenin. – 1940. – №4. – S. 31.</p> <p>Folklori tojik. Gulparī (Badeha) // Bo rohi Lenin. – 1940. – №7-8. – S. 41.</p> <p>Folklori tojik. Tu sadbargi kadam bogī? (Surudho) // Bo rohi</p> |
|------|---|---|--|

|  |  |  |                                   |
|--|--|--|-----------------------------------|
|  |  |  | Lenin. – 1940. – №11. –<br>S. 27. |
|--|--|--|-----------------------------------|

Соли 1934 зери унвони «Адабиёти даҳанакӣ» маҷмуае ба нашр расид. Он дар таҳияи Обид Исмаи (1905-1945), ба алифбои лотинӣ чоп шудааст. Матнҳои ин маҷмуа ба се қисм ҷудо карда шудааст.

Қисми аввал «Адабиёт» ном дорад. Муаллиф ва гӯяндагони баъзе матнҳо касе бо номи Шофутур аз Помир, Муҳаммад Саидзодаи Мағмуми Дарвозӣ, Авлиё Ҳусайни Мағмуми Дарвозӣ аст. Вале аксари матнҳои манзуми ин маҷмуа суруд буда, дар он солҳо дар байни мардум шуҳрат доштанд ва онҳоро сарояндагон месароиданд: «Ленин бародар раҳнамо» [с. 9-10], «Таронаҳои халқ дар хусуси Восеъ» [с. 11-14], «Ғазали ошиқона» [с. 19-20], «Нигор ой» [с. 20], «Ғазали нимчаресмон» (аз Самарқанд) [с. 20], «Нақш» [с. 20-21], «Алла» [с. 21], «Ғазалест, ки дар замони келинбарӣ хонда мешавад» (аз Афғонистон) [с. 21-22], «Дар ҳаққи пишак» (гурба) [с. 22], «Арғунчак» [с. 22], «Дар ҳаққи келин» (арус) [с. 22], «Олуча» [с. 23], «Борон» [с. 23], «Эй ман читу (чӣ тавр) нодон будем» (киноя) [с. 23], «Келин зояд мушбача» [с. 24], «Ҳавзак-ҳавзак» [с. 24], «Дар вақти дӯстдорӣ кардани бачагон гӯянд» [с. 24], «Кошкӣ» [с. 25], «Барфӣ» [с. 25], «Дар ҳаққи келин» (арус) [с. 26], «Ало қарға» [с. 27], «Марсия» [с. 27], «Абдуллоҷон» [с. 27-28], «Байт ва рубоҳои гуногун» [с. 29-31], «Дар ҳаққи вақтҳои гуногун» [с. 31-34]. Маъмулан, ин сурудҳоро дар маҳфили маърақаҳо мувофиқи воқеаҳои ҳамон замон месароиданд, ки инро аз унвони ин сурудҳо метавон пай бурд. Суруди аввалин дар васфи шахсияти маъруфи он замон Ленин мебошад, ки сарояндаи он Саидали Вализода буд. Матнҳои баъди оид ба Инқилоби Октябр, созандагҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, зулми золимон, ишқу ошиқӣ, мактабу маориф, ҳазлу шӯҳҳои одамон, ғаму андӯх нисбат ба марги наздикон ва орзуву ормонҳои одамон дар қолаби суруд аст. Қисмҳои дуюм ва сеюми маҷмуа матнҳои чистонҳо ва зарбулмасалҳоро дар бар гирифтааст. Баъдҳо сурудҳои ин маҷмуа ё айнан ва ё бо тағйироти андаке аз тариқи матубот

ва китобҳои дигар пешкаши хонандагон шудааст [ниг.: Адабиёти халқ 1934; Раҳмонӣ 2021, с. 106-107].

Дар охири солҳои сиюм бо алифбои лотинӣ ду маҷмуа чоп шуд, ки намунаҳои гуногуни фолклори тоҷик, аз ҷумла сурудхоро дар бар мегирад. Яке соли 1938 зери унвони «*Namunaji folklori tojik. Qismi I*» мебошад, ки тартибдиҳандаи он А.Н.Болдирев аст, дигаре соли 1940 бо ҳамин унвон бо кӯшиши М.Турсунзода чоп шуд [ниг.: Намунаи фолклори тоҷик 1938; Намунаи фолклори тоҷик 1940].

Дар ҳар ду маҷмуа ашъори манзум чоп шудааст, ки бахше аз он сурудҳои халқӣ мебошанд. Аксари ин сурудхое, ки дар ин ду маҷмуа ҷой гирифтааст, дар матбуоти даврӣ низ чоп гардида, дар ин китоб вариантҳои равонтари онҳо интихоб шудааст.

Соли 1940 маҷмуаи «*Namunaji adabijoti tojik*» чоп шуд, ки он асосан намунаҳои адабиёти навиштории тоҷикро дар бар гирифтааст. Вале аз сабаби он ки мантиҳои фолклорӣ низ марбут ба адабиёт, яъне адабиёти гуфторӣ мебошад, тартибдиҳандагон ба матнҳои адабии аз байни мардум гирдоварда низ таваччуҳ намудаанд. Маҷмуаи мазкур ду қисмро дар бар мегирад. Дар қисми аввали ин маҷмуа, ки унвони он «Адабиёти пеш аз револютсия» номгузорӣ шудааст, ба ду бахш ҷудо шудааст. Мураттибон дар бахши аввал намунаҳои адабиёти классикии давраҳои гузаштaro овардаанд ва дар бахши дуюм, чанд намуна аз «Фолклори пеш аз револютсия»-ро пешкаши хонандагон намудаанд. Агар бодикқат бо намунаҳои овардаи онҳо назар андозем, ғайр аз чанд намунаи зарбулмасалу латифа, дигар ҳамаи онҳоро мардум дар ин ё он маврид месароянд. Масалан, порчае аз «Достони Гӯрӯғлӣ»-ро овардаанд, ки он суруди ҳамосӣ аст. Дар он солҳо, ин ҳамоса хеле машҳур буда, дар Ҷануби Тоҷикистон шабҳои дурудароз суруда мешуд. Матни дигаре ки дар ин маҷмуа оварда шудааст, суруде «Дар бораи шӯриши Восеъ» мебошад. Сурудҳои вобаста ба корномаи Восеъ дар он солҳо дар минтақаҳои Хатлонзамин шуҳрат дошт, ки таваччуҳи муҳаққиқонро низ ҷалб намуда буд. Дар идомаи ин бахш, намунае аз шеърҳои шоири маҳаллӣ Фаҳрии Румонӣ, сурудҳо оид ба ғарибӣ,

ишки камбағалон, марсияи «Хунбора барфу борон» чоп шудааст. Ҳамчунин, таҳиягарон намунаҳое аз рубоихои шоири халқӣ Юсуф Вафоро низ дар маҷмуаҳо додаанд, ки дар байни мардум суруда мешуданд [ниг.: Намунаи адабиёти тоҷик 1940, с.261-308].

Дар қисми дуюми маҷмуа, зери унвони «Фолклори советӣ» намунаҳои сурудҳои шоирони халқӣ С.Вализода, Бобоюнус Худойдодзода ва ҳамчунин сурудҳои «Очилпонсади бадкор», «Рубоӣёт», се рубоӣ аз Юсуф Вафо, суруди «Илм омӯз» оварда шудааст [ниг.: Намунаи адабиёт тоҷик 1940, с.577-600].

Соли 1940 зери унвони «Ашӯлаҳои бачагони мо» маҷмуае чоп мешавад. Дар ин маҷмуа, шеърҳои шоирон ва сурудҳои халқӣ чоп шудааст, ки маъмулан онҳоро месароиданд. Фолклоршиносон дар асарҳои илмӣ худ дар бораи ин маҷмуа чизе нагуфтаанд, ҳатто дар китоби «Библиография таҷикской фольклористики (1872-1968)», ки соли 1979 дар таҳияи М.Неъматов чоп гардидааст, низ ишорае нест. Гумон меравад, ки маҷмуа ба алифбои лотинӣ чоп шудааст. Аз сабаби он ки соли 1940 гузариш аз алифбои лотинӣ ба алифбои крилӣ (тоҷикии имрӯза) буд, ин иштибоҳ рух додааст. Маҷмуа 24 матнҳои ашӯри шоиронро дар бар гирифта, бо шеъри «Интернатсионал»-и Э.Пойте дар тарҷумаи М.Раҳимӣ оғоз мешавад. Шеърҳои дигар аз А.Лоҳутӣ, В.Лебедев-Кумач (тарҷумаи М.Аминзода), А.Деҳотӣ, М.Миршакар, М.Турсунзода, С.Вализода, М.Диёрӣ аст. Ҳамаи ин матнҳо суруд буда, дар мундариҷа номи оҳангсози онҳо (П.Дегейтер, И.Дунаевский, А.Камолов, Т.Каримов, Ш.Соҳибов) оварда шудааст. Ин маҷмуа се суруди халқӣ – «Ҳасанҷон», «Ялалибобо», «Уштурбача монд»-ро низ дар бар мегирад. Ин сурудҳои бачагона дар он солҳо дар мактабҳо ва ҷашнҳо суруда мешудаст, ки дар ин бора дар пешгуфтори маҷмуа таҳти унвони «Аз тартибдихандагон» омадааст: «Якумин олимпиадаи республикавии эҷодиёти бачагон соли 1940 дар шаҳри Сталинобод (ҳоло Душанбе – Қ.С.А.) гузаронида шуд, дар амал нишон дод, ки хелҳои гуногуни санъат: ашӯла ва тарона, рақс хониши адабӣ, музика ва монанди инҳо дар ҳаёти бачагони Тоҷикистони Советӣ то чӣ андоза хуб ҷой гирифта ва тараққӣ кардаанд». Дар идомаи ин гуфтаи худ, тартибдихандагон

(А.Дехотӣ ва М.У.Нахимовский) сабаби таҳия намудани ин маҷмуаро ба таври зерин шарҳ додаанд: «Мо аз рӯи шавқу ҳаваси худ, ба тартиб додани чунин як маҷмуа машғул шудем. Бинобар ин ки дар мо ашӯла ва таронаҳои махсуси бачагона ҳанӯз хеле кам ҳастанд, мо маҷбур шудем, ки бештар ашӯлаҳои ҳам барои бачагон ва ҳам барои калонсолон умумибударо истифода барем. Барои ашӯла ва таронаҳое, ки нав навишта шудаанд, асосан ҳавоҳои (оҳангҳои – Қ.С.А.) халқӣ гирифта шуданд. Баъзе ашӯла ва таронаҳои халқӣ мувофиқи характери ашӯла ва таронаҳои бачагон, ҳам аз ҷиҳати оҳанг ва ҳам аз ҷиҳати мазмунашон каме тағйир дода, истифода шудаанд» [Ашӯлаҳои бачагони мо 1940, с. 5].

Ба як нукта бояд таваҷҷуҳ кард, ки ҳамосаи «Гӯрғулӣ» (Гӯрғулӣ) як навъ суруд, суруди ҳамосӣ аст. Аз ин рӯ, дар раванди таҳқиқ аз он низ ҳамчун суруди ҳамосӣ ёдовар мешавем. Намунаҳои ин ҳамоса дар солҳои сиюм дар матбуот нашр шуд, вале соли 1941 зери унвони «Гӯрғулӣ. Эпоси халқии тоҷикӣ» дар гӯяндагии Курбон Ҷалил ба нашр расид, ки навиштагирандагони он Ҷ.Суҳайлӣ ва Ҳ.Ҳомидӣ буданд. Ин китоб аввалин матнҳои суруди ҳамосӣ дар як маҷмуа буд [ниг.: Гӯрғулӣ 1941].

Дар солҳои чилуми асри ХХ, ки Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ (1941-1945) рух дод, сурудҳои халқӣ кам гирдоварӣ шудааст. Фақат намунаи ашъори шоирон ва ҳофизоне, ки сурудҳои худро месароиданд ва ё бадоҳатан шеър эҷод менамуданд, ба мисли Ҳикмат Ризо, Бобоюнус Худойдодзода, Юсуф Вафо ва дигарон чоп шуд. Маъмулан ин шоирон ҳам ашъори худ ва ҳам сурудҳои мардумиро бо овоз ва ҳам бо соз месароиданд.

Соли 1949 ба муносибати 20-умин солгарди Ҷумҳурии Тоҷикистон ба забони русӣ маҷмуае зери унвони «Народная поэзия Таджикистана» ба нашр расид, ки муҳаррири он М. Явич аст, ки ба маҷмуа пешгуфтор навиштааст. Маҷмуа аввалин китобе аст, ки хонандагони русро бо намунаҳои осори манзуми фолклории тоҷикон ошно месозад. Аксари матнҳо сурудҳои халқӣ буда, аз бахшҳои зерин ибрат мебошад: «Фолклори тоҷикони революционӣ», «Аз эпоси Гӯрғулӣ», «Сурудҳои шӯриши халқӣ», «Фолклори советӣ», «Лаънат ба

душманон», «Шеърҳои шоирони халқии Тоҷикистони шуравӣ» (Юсуф Вафо, Саидалӣ Вализода, Давлатшо Помирӣ). Аз тариқи ин маҷмуа хонандагони кишварҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ бо шеърҳои суруди халқии тоҷикӣ ошно шуданд [ниг.: Народная поэзия Таджикистана 1949].

Дар нимаи аввали асри ХХ муҳаққиқон аз донандагон ва гӯяндагони осори фолклорӣ, аз ҷумла шоирони мардумӣ, матнҳои фолклориро хеле кам гирд оварданд. Онҳо бештар ба ашъори сурудаи онҳо, ки ба сабки халқии маҳалли худ месароиданд, тавачҷуҳ карданд. Аз ҷумла, маҷмуаи «Сурудҳои Бобоюнус», ки тартибдиҳандагони он Б.Раҳимзода ва Я.Налский мебошанд, соли 1951 ҷоп шуд. Бобоюнус дар асл сарояндаи сурудҳои халқӣ буда, ашъори худро низ ба сабки омиёна месароид [ниг.: Сурудҳои Бобоюнус 1951].

Дар солҳои 50-ум ба гирдоварӣ ва нашри осори фолклорӣ, аз ҷумла сурудҳои халқӣ фолклоршиносон, мусиқишиносон ва ҳамчунин мардумшиносон дар раванди фаъолияти кори худ ҷалб шудаанд. Дар ин солҳо бо сарвари Р.Амонов муҳаққиқоне, ба мисли Б.Шермуҳаммадов, Р.Аҳмадов, Ф.Зехнӣ ва дигарон ба кори гирдоварӣ оғоз намуданд. Дар он солҳо санъатшинос Н.Нурҷонов ба таври мунтазам ба сабти сурудҳои халқӣ аҳаммият меод ва ҳам ҳамкоронашро талқин мекард, ки матнҳои сурудҳои халқиро аз тариқи магнитофон сабт намоянд, то дар оянда ба нота даровардани онҳо осон шавад. Баъдҳо, матнҳои сурудҳои халқии тоҷикӣ ба нота дароварда мешавад, ки дар ин бора дар поёнтар сухан хоҳем гуфт.

Дар солҳои 50-ум муҳаққиқон аз тариқи мақолаҳои худ ба масъалаҳои гирдоварӣ, нашр ва таҳқиқи осори фолклорӣ, ба хусус сурудҳо аҳаммият меоданд. Онҳо дар навиштаҳои хеш аввал аз корҳои солҳои пеш ёдовар мешаванд ва баъд дар оянда ба кадом масъалаҳо тавачҷуҳ намудани муҳаққиқони ҷавонро таъкид мекунанд. Дар он солҳо, ки муҳаққиқони фолклоршинос кам буданд, ҳар кадоме аз дастандаркорон бо ҳасрат ёдовар мешуданд, ки вақт гузашта истодааст, ҳанӯз гӯяндагони моҳир зиёданд ва зудтар бояд матнҳои фолклорӣ гирдоварӣ ва нашр шаванд. Дар ин бора А.Н.Болдирев дар мақолаи худ «Вопросы изучения таджикского народного

творчества», В.Асрорӣ дар мақолаи «Фоклоршиносии тоҷик дар зарфи 25 сол», Р.Амонов дар мақолаи «Вазифаҳои таъхирнопазири мо дар соҳаи нашр кардани фолклори тоҷик» изҳори назар намуда буданд [ниг.: Болдирев 1951, с. 99-108; Асрорӣ 1954, с. 106-114; Амонов 1958, с. 145-151].

Муҳаққиқони ин соҳа ба мушоҳида гирифтанд, ки сурудҳои халқии тоҷикӣ кам гирдоварӣ шуда истодааст. Ғайр аз ин, фолклоршиносон асосан, матнро гирд меоварданду халос. Ба сароидан ва тарзи иҷрои суруд, ки дар муҳит ҷӣ гуна аст, камтар тавачҷуҳ менамуданд. Аз истифода нашудани воситаҳои сабти овоз садои гӯянда сабт намешуд. Дар натиҷа аз сабаби набудани имкони сурудани суруд ба нота даровардани он низ номумкин буд. Барои ҳамин, дар нимаи аввали солҳои 50-ум аз ҷониби мусиқишиносон кори муҳиме сурат гирифт. Чанде аз мусиқишиносон ба ноҳияҳои Ғарму (ҳоло Рашт) Дарвоз рафтанд. Мақсади ин гуруҳ маълум буд. Онҳо бояд ба мавқеи созиҳои мусиқӣ дар байни мардум аҳаммият меоданд ва дар айни замон он сурудҳоеро, ки аз тариқи ин асбобҳои мусиқӣ сароида мешуданд, бояд сабт мекарданд. Дар ин гуруҳ се тан мусиқишиносон шомил буданд: ҳунарманди машҳур Шохназар Соҳибов, мусиқишиноси касбӣ О.Л.Данскер ва мусиқишиноси дигар П.И.Иконников. Фаъолияти ин гуруҳи корӣ имкони хубе фароҳам овард, ки сурудҳои минтақаи ноҳияҳои ба ҳамдигар наздики Ғарму Дарвоз аз тариқи магнитофон сабт (запись) шаванд. Онҳо дар ин сафар чандин матнҳои сурудҳои вобаста ба маросиму расму оинҳои гуногунро сабт намуданд. Дар раванди кор ин муҳаққиқон ба он сурудҳои низ тавачҷуҳ менамуданд, ки ба фаъолияти меҳнатии мардум пайвастагӣ дошт. Баъди мушоҳидаҳо ва мутолиаҳо О.Л.Данскер соли 1956 зери унвони «Собирание и изучение таджикской народной песни» (Гирдоварӣ ва таҳқиқи сурудҳои халқии тоҷикӣ) мақолае навишта, дар он оид ба корҳои пешин маълумот дод. Аз таҳқиқи О.Л.Данскер маълум мешавад, ки агарчи муҳаққиқон ба суруд ва мусиқии мардуми кӯҳистони тоҷик аҳаммият дода бошанд, маводи даркорӣ гирд наовардаанд, балки онҳо асосан, дар ин ё он мавриди масъалаҳои мардумшиносӣ ба сурудани суруд ва созиҳои мусиқӣ низ тавачҷуҳ намудаанду халос. Хуб аст, ки



О.Л.Данскер дар бораи сабти мусиқии фолклорӣ ва сурудҳои халқӣ, ки сароида мешаванд, ба таври муфассал иттилоъ додааст. Тибқи маълумоти ӯ Г.А.Арандаренко, С.Рибоков, В.В.Крестовский, В.И.Липский, А.А.Семёнов, К.Г.Залеман, С.Б.Степанов, А.М.Листопадов, Л.Н.Книпер, А.Н.Болдирев, А.З.Розенфелд, А.С.Ленский, Н.М.Зубков, Н.И.Рогольский, Ш.Соҳибов, Ф.Шаҳобов, П.Д.Иккониқов ва дигарон аз охири асри XIX то нимаи аввали асри XX оҳангро ва сурудҳои маҳалии мардуми тоҷикро сабту сабт намудаанд. Ба гуфти ӯ баъзеҳо асосан оҳангро сабт намудаанд, вале матни сурудро сабт накардаанд [ниг.: Данскер 1956, с. 137-151].

Баъдан, О.Л.Данскер чандин сол машғули таҳқиқи созу сурудҳои халқии тоҷикӣ шуда, дар ин бора чандин асарҳои илмӣ таълиф намуда, дар онҳо оид ба сурудҳои халқии тоҷикӣ назари хешро баён намуд [ниг.: Данскер 1956, с. 137-151; Данскер 1965; Данскер 1973; Данскер 1975].

Соли 1954 дар асоси ду маҷмуаи «Намунаи фолклори тоҷик» (1938, 1940) бо иловаҳои зерини «Фолклори тоҷик» маҷмуаи комилтаре аз назми гуфторӣ ба нашр расид, ки он такроран соли 1957 низ чоп шуд. Маҷмуаи «Фолклори тоҷик» (1957) муҳимтарин маводи солҳои пешниро бо иловаҳои тоза дар бар мегирад. Дар сарсухани ин маҷмуа омадааст: «Баробари тамошудани ҷанги граждани ва торуморгардидани ҳаракати контрреволюсионии босмачигӣ, газета ва журналҳои советии тоҷик дар саҳифаҳои худ ба чоп кардани намунаҳои эҷодиёти даҳанакии тоҷикӣ шуруъ намуданд, нависандагон ва фолклоршиносони тоҷик ба навиштагирифтани адабиёти даҳанакии халқи худ саркарданд. Ташкил ёфтани Республикаи советии Тоҷикистон имконият дод, ки ин кор боз ҳам васеътар инкишоф ёбад. Соли 1938 маҷмуаи аввалине, ки дар он зиёда аз 700 намунаҳои назми халқии давраи тореволюсионии тоҷик ҷамъ карда шуд буд, аз чоп баромад. Давомаш – қисми дуюми маҷмуа, ки боз аз 650 намунаҳои назми халқӣ иборат буд, соли 1940 дастраси хонандагон гардид» [Турсунзода, Болдирев 1957, с. 5].

Ин маҷмуа аз ду қисм иборат аст. Қисми аввал «Фолклори советӣ» ном дошта, ашъори сурудаи шоирони халқиро, ки ба сабки омиёна шеър гуфтаанд

ва ашъори худро месароиданд, оварда шудааст, ки дар ин бора тартибдиҳандагон гуфтаанд: «Дар қисми якум намунаи барҷастаи асарҳои шоирони машҳури халқии Тоҷикистони Советӣ: Сайидалӣ Вализода, Юсуф Вафо, Саид Холзода, Бобоюнус Худойдодзода чамъ оварда шудааст» [Турсунзода, Болдирев 1957, с. 7].

Дар қисми дуюми маҷмуа, намунаҳои сурудаҳои пеш аз Инқилоби Октябр оварда шудааст, ки аксари онҳо дар байни мардум бо созу овоз суруда мешуданд. Тартибдиҳандагон унвони қисми дуумро «Фолклори тоҷик дар замони пеш аз револютсия» номидаанд, ки аз чор фасл иборат мебошад, вале иштибоҳан дар сарсухан «ин қисм аз панҷ фасли алоҳида иборат» гуфтаанд [ниг.: Турсунзода, Болдирев 1957, с. 11], ки шояд ғалати техникӣ аст.

Фасли аввали ин қисм «Темаҳои иҷтимоӣ дар лирикаи халқӣ» ном дорад. Дар ин бахш ғайр аз рубоиҳои «Бар зидди зулм» ва «Шикоятҳо» боз матнҳои «Бозорба рафтам», «Сурудҳои батракон», «Бои сиёи мазанг», «Ҳар пагоҳӣ олуҷа гул мекуна», «Ашӯлаи бофандаҳо», «Сарбозӣ», «Усмонҷонум-е» оварда шудааст [ниг.: Фолклори тоҷик 1957, с. 164-178].

Дар мавзуи «Ғарибӣ» 168 рубоӣ ва сурудҳои зерини «Ғазал» (ба маънои суруд), «Ёр омад», «Ёр Қўқанд меравад», «Ғарибӣ»; дар мавзуи «Ишқи камбағалон ва никоҳи маҷбурӣ» 68 рубоӣ, 2 байт, як «Ғазал» (ба маънои суруд), «Асир уфтодуме» оварда шудааст [ниг.: Фолклори тоҷик 1957, с. 178-223].

Унвони фасли дуюми ин қисми маҷмуа «Темаҳои ишқӣ, таълимӣ, шӯҳӣ ва дигарҳо дар лирикаи халқӣ» ном дошта, аз 713 рубоӣ ва зиёда аз 45 матнҳои сурудҳои мазмунан гуногун, сурудҳои бачагона, бадеҳа ва марсияҳоро дар бар мегирад, ки ин ҳама дар байни мардум бо созу овоз сароида мешуд [ниг.: Фолклори тоҷик 1957, с. 227-381].

Дар фасли сеюм зерини «Эҷодиёти шоирони маълуми халқ дар бораи ҳаёти пеш аз револютсияи Октябр» ба мисли Фаҳрии Румонӣ, Юсуф Вафо, Бобо Юнус ва дар фасли чорум таҳти унвони «Инъикоси шӯриши Восеъ дар фолклор» сурудҳои мардум ва «Достони Восеъ»-и Б.Худойдодзода оварда шудааст [ниг.: Фолклори тоҷик 1957, с. 381-451].

Дар сарсухани маҷмуа, ки матнҳои дар солҳои 30-ум ва 40-уми асри ХХ чамъшударо дар бар гирифтааст, таҳиягарон дар бораи кори худ чунин гуфтаанд: «Баробари чамъ кардан ва якҷоя тартиб додани намунаҳои то ин муддат чопшудаи назми халқии тоҷик тартибдиҳандагони ин маҷмуа танҳо ба таври механикӣ ба рӯйбардор кардани шеърҳо каноат карда натавонистанд. Пеш аз ҳама лозим буд, ки дар кори чоп кардани материалҳои фолклорӣ таҷрибаҳои бои чамъшуда ва ҳамаи муваффақиятҳои солҳои охир ба даст овардаи фолклоршиносони советӣ ба ҳисоб гирифта шавад. Лозим буд, ки ба кайдҳои танқидӣ ва хоҳишҳои бешумори хонандагон, ки нисбат ба асарҳои мавҷудаи чопшудаи фолклори тоҷик ифода ёфтаанд, эътибор дода шавад. Лозим буд, ки ҳамаи материалҳои чамъшударо аз нуқтаи назари танқидӣ аз нав дида баромада, тартиби нави ҷо ба ҷо гузоштани онҳоро муайян намоем» [Турсунзода, Болдирев, 1957 с. 7].

Дар ин ҷо нуктаеро нисбат ба ин маҷмуа бояд ёдовар шавем, ки он фақат осори манзумро дар бар мегирад ва як бахши умдаи он дар байни мардум дар мавридҳои муносиб суруда мешуд, ки дар бахшҳои дигари кори худ кӯшиш менамояд, ки аз матни ҳамин маҷмуа мисолҳо орем.

Гирдоварӣ ва таҳқиқи адабиёти гуфторӣ дар даҳсолаҳои баъд рушд ёфт. Дар солҳои 50-ум илми фолклоршиносӣ дар кишвари мо шакл гирифт. Муҳаққиқон М.С.Андреев, О.Сухарева, А.З.Розенфелд, Н.Нурҷонов ва дигарон дар контексти расму оинҳои мардумӣ сурудҳои халқиро низ сабт намуда, таҳқиқ менамуданд. Онҳо назари хешро дар бораи мавқеи сурудҳо дар маросимҳои халқӣ, ҷашнҳо, оинҳо ибраз намуданд. Махсусан, М.С.Андреев дар асари хеш «Гаджикӣ долины Хуф» (1953, 1958) дар канори жанрҳои дигари фолклорӣ гоҳе аз сурудҳое ёдовр шудааст, ки мардум дар рафти расму оинҳо месароиданд [ниг.: Андреев 1953 ва 1958].

Соли 1958 шубҳаи фолклор ва баъдан, Фонди фолклори тоҷик (ФФТ) таъсис ёфт. То охири солҳои 60 матнҳои зиёде гирдоварӣ шуд, ки як бахши он сурудҳои халқӣ мебошанд. Дар солҳои 60-80-и асри ХХ муҳаққиқон Р.Амонов, В.Асрорӣ, Н.Нурҷонов, Н.Маъсумӣ, М.Раҳимов, Б.Шермуҳаммадов,

Э.Улуғзода, Б.Тилавов, Н.Шакармамадов, А.З.Розенфелд, С.Махдиев, Ф.Муродов, Д.Обидов, Ҳ.Назаров, Р.Аҳмадов, Ф.Зехниева, Т.Исроилова, Н.Азимов, С.Норматов, Р.Қодиров, М.Неъматов, Ҷ.Рабиев, А.Сӯфиев, С.Фатхуллоев, Э.Шварс, Ҳ.Раҳматов, Я.И.Налский ва дигарон дар гирдоварӣ ва наشري сурудҳои халқӣ низ ҳисса гузоштанд.

Дар солҳои 50-ум ва 60-уми асри ХХ чандин маҷмуаҳои фольклори минтақавӣ нашр шуданд, ки дар аксари онҳо намунаҳои сурудҳои халқӣ ҷо дода шудааст. Яке аз аввалин маҷмуаҳои фольклорӣ, ки назми гуфтори як минтақаро дар бар мегирад, соли 1955 зери унвони «Намунаҳои фольклори Дарвоз» ҷоп шуд, ки ҷамъкунанда ва тартибдиҳандаи он А. З. Розенфелд аст. Ин маҷмуа аз ду қисм (қисми якум «наsr» ва қисми дуюм «назм») иборат буда, дар айни замон, осори манзуми он ба зербахшҳо тақсим гардидааст. Ҳар ду зербахш пешгуфтори кӯтоҳ дорад, ки дар онҳо мушоҳидаи тартибдиҳандаи маҷмуа оварда шудааст. Нуктаи барои мо муҳими пешгуфтори қисми дуюм он аст, ки агарчи кӯтоҳ аст, гирдоваранда ба суруда шудани матнҳои манзум ишора менамояд. Ин ишораи ӯ дар асоси дидаҳо, шунидаҳо ва пурсишҳои эшон сураат гирифтааст.

Маъмулан, дар байни мардум аксари осори манзумро дар лаҳзаҳои муносиби зиндагӣ месароянд. Гирдоваранда бояд ба ин нуктаҳо тавачҷуҳ намояд ва ҳатман, мушоҳидаҳои худро дар ин бора гӯяд. Вале баъзе гирдоварандаҳо ҳангоми сабти матнҳои манзум ба ин нуктаҳо тавачҷуҳ накарда, матнро навиштаанду халос. Аз ин рӯ, кори муҳаққиқи таҳлилгар мушкил мешавад, намедонад, ки ин матн суруда мешавад ё не? Аммо А.З.Розенфелд, ки дорои таҷрибаи кофӣ буд, ин тавр накардааст. Ӯ ҳангоми сабти матнҳо ҳар он чизеро, ки ба мушоҳида гирифтааст, аз мардум пурсон шуда, маълумот додааст. Аз ҷумла, мо медонем, ки рубоиҳо ва байтҳоро ҳам месароянд ва ҳам дар лаҳзаҳои мувофиқ ҳамчун мисол мегӯянд. Ба гуфти гирдоварандаи матнҳои манзуми фольклори манотиқи Дарвоз аксари рубоиҳоро мардум месароидаанд, ки дар ин бора ӯ чунин гуфтааст: «Одатан рубоиҳоро мардон бо ҷамоҳангии дутар ва занон бо доира месароянд. Вале дар саҳро, дар

роҳ ва дар вақти кори хонагӣ рубоихоро бе ҷӯршавии музика низ хондан мегиранд. Рубоихо мазмунан бо якдигар алоқаманд нестанд, онҳоро яке аз паси дигаре сароидан мегиранд, аммо баъзан пас аз ҳар рубоӣ ягон нақароти такроршаванда дар шакли рубоӣ ё якбайтӣ оварда мешавад» [ниг.: Намунаҳои фолклори Дарвоз 1962, с. 124].

Аз мутолиаи ҳамаи ашъори манзуми ин маҷмуа маълум мешавад, ки аксари онҳо суруда мешаванд, вале боз ҳам таҳиякунандаи маҷмуа зери унвони «Сурудҳо», «Фолклори бачагон», «Сурудҳои алла» беш аз 30 матнро ба таври ҷудогона номбар намудааст. Ин сурудҳо мавзӯҳои гуногунро дар бар мегиранд, ки дар бобҳои дигари диссертатсия бархоро мавриди баррасӣ қарор хоҳем дод [ниг.: Намунаҳои фолклори Дарвоз 1962, с. 157-187].

Баъдтар соли 1956 китоби «Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб» дар таҳияи Р.Амонов ба нашр расид. Ин маҷмуа бо иловаҳои Ф.Муродов соли 1963 дубора ҷоп шуд. Дар ин маҷмуа ду баҳши алоҳида зери унвони «Тарона ва бадеҳа» ва «Сурудҳо» ҳаст, ки дар онҳо намунаҳои сурудҳо оварда шудааст. Баҳши «Тарона ва бадеҳа» аз 19 тарона ва 3 бадеҳа иборат буда, баҳши «Сурудҳо» ба се даста – «Сурудҳои ҳачвӣ», «Сурудҳои бачагона», «Сурудҳои маросимӣ» ҷудо шуда, қариб 20 матнро дар бар мегирад, ки дар бобҳои дигари рисола дар бораи ин сурудҳо сухан хоҳем гуфт [ниг.: Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб 1956; 1963, с. 154-180].

Муסיқшинос Е.Е.Романовская намунаи сурудҳоро аз занони Фарғона ва аз байни мардуми Бухоро бо садо сабт менамояд, ки дар ин бора соли 1957 дар ду мақолаи худ ишора кардааст [ниг.: Романовская 1957].

Баъдҳо чандин маҷмуаҳои фолклорӣ нашр шуданд, ки онҳо асосан намунаҳои фолклори як минтақаро дар бар мегирифтанд. Маҷмуаи «Намунаи фолклори диёри Рӯдакӣ», ки тартибдиҳандагони он Р. Амонов, М.Шукуров мебошанд, соли 1958 ба муносибати ҷашни 1100-солагии устод Рӯдакӣ ҷоп шуд. Ин маҷмуа натиҷаи кори майдонии соли 1956 анҷомдодаи Р.Амонов, Р.Аҳмадов, М.Холов ва соли 1957 Р.Амонов ва М.Шукуров мебошад, ки аз ноҳияҳои водии Зарафшон ва ба хусус ноҳияи Панҷакент гирдоварӣ шудааст.

Соли 1959 шоир Убайд Раҷаб баъзе нуқсонҳои ин маҷмуаро нақд намудааст [ниг.: Раҷаб 1959]. Пас аз нақди У.Раҷаб маҷмуа бо бартараф намудани нуқсонҳо соли 1963 бори дигар чоп мешавад. Дар қисми дуюми он зери унвонҳои «Рубоӣ ва дубайтиҳо», «Байтҳо», «Ғазал ва мухаммасҳо», «Таронаҳо», «Ғарибӣ, мусофирӣ, шикоят», «Марсия», «Баҳор ва меҳнат», «Тӯй», «Алла», «Сурудҳои бачагона», «Ҳачвиёт» ашъоре оварда шудааст, ки дар гузаштаҳо аксари онҳоро месароиданд [ниг.: Намунаи фолклори диёри Рӯдакӣ 1958; 1963, с. 123-196].

Маҷмуаи «Фолклори сокинони сарғаҳи Зарафшон» соли 1960 дар таҳияи Р.Амонов ба нашр расид. Маҷмуа ба ду қисм ҷудо карда шудааст. Қисми якуми он аз осори манзум иборат буда, аксари ашъор - рубоӣ, дубайтӣ ва байтҳоеро дар бар мегиранд, ки дар мавзӯҳои ишқ ва оила, ғарибӣ, ҷудой, фироқ, шикоят ва эътироз гуфта шудаанд. Табиӣ аст, ки мардум бештари онҳоро месароиданд. Аммо дар бахшҳои «Назми маишӣ», «Мотам», «Баҳор ва тӯй», «Ҳачв ва ҳазл», «Сурудҳои бачагона», «Ҳаёти нав» матнҳои ҷо дода шудаанд, ки аксари онҳо суруда мешуданд [ниг.: Фолклори сокинони сарғаҳи Зарафшон 1960, с. 144-180].

Тавре дар боло гуфтем, ҳамосаи «Гӯрғулӣ» (Гӯрӯғлӣ)-и тоҷикӣ суруд аст. Ба ин васила, дар бораи нашрҳои асосии он низ ёдовар мешавем. Соли 1962 муҳаққиқон М.Холов ва Қ.Хисомов бахше аз он матнҳоеро, ки аз Қурбоналӣ Раҷаб сабт карда буданд, дар ҷилди 1 зери унвони «Гӯрӯғлӣ. Достони баҳодури Чамбули Мастон» ба нашр расониданд. Баъди як сол ҷилди 2-и онро пешкаши хонандагон намуданд. Ин ду маҷмуа нашри илмӣ буда, матн бо ҳавсала бо гуфтори гӯянда ва эзоҳи луғатҳои омиёна чоп шуда, хусусиятҳои сурудани дostonҳо ҳангоми нашр нигоҳ дошта шудааст [ниг.: Гӯрӯғлӣ 1962; 1963].

Р.Амонов дар сарсухани ҷилди аввал дар бораи ҷӣ гуна дар байни мардум шуҳрат доштани дostonҳои «Гӯрғулӣ» ва бо муҳаббат сароида шудани он, таъсири ин сурудаҳо ба мардум суҳан ронда, ёдрас шудааст, ки ҳангоми чоп ба қоидаҳои илмӣ пурра риоя гардидааст: «Дар вақти ба чоп тайёр кардани

достонхо, мувофиқи имконияти алфавити имрӯзаи тоҷик, лаҳҷаи гӯянда пурра нигоҳ дошта шуд» [Амонов 1962, с. 27].

Соли 1963 маҷмуаи «Фолклори Норақ» ҷоп шуд, ки тарибдиҳандаи он С. Маҳдиев аст. Дар сарсухани маҷмуа С.Маҳдиев сабаби гирдоварӣ шудани матнҳои фолклории ноҳияи Норақро чунин ёдовар шудааст: «Ба муносибати сохтмони ГЭС-и Норақ ва дар ин маҳал бунёд ёфтани шаҳри нав, муассисаҳои нави саноатӣ ва маданияи зиндагӣ, забон ва фолклори мардуми Норақ бо роҳи нав инкишоф меёбад. Бинобар ин, масъалаи ҷамъ овардан ва дастраси омаи васеи хонандагон кардани он сарвати бои маданӣ, ки мардуми қадимии ин маҳал дар давоми асрҳо ба миён овардааст, аҳаммияти бузурге дорад.

Институти забон ва адабиёти Академияи фанҳои республика соли 1961 ба ин кор шуруъ намуд. Ҳамон сол ба Норақ экспедитсияи якҷояи фолклоршиносию диалектологӣ фиристода шуд. Ходимони экспедитсия Қ.Ҳисомов, Г.Раҳматова, Р.Аҳмадов, Ҳ.Раҳматов, Э.А.Швартс, Ҷ.Мурувватов дар давоми як моҳ ба як қатор деҳаҳои Норақ: Даҳана, Дӯконӣ, Сари Гузар, Дараи Пехо, Хайробод, Лангар, Лангари ўзбак, Чанори Доробек, Тутқавул, Наи Зира, Шўргузар, Сангтўда, Чашмаи Дуздон рафта, аз сокинони он ҷо намудҳои бисёри фолклориро навишта гирифта, доир ба шеваи мардум материалӣ зиёд гирд оварданд.

Дар вақти ҷамъ намудани материалҳо ба бисёр гӯяндагон вохӯрдем, ки асарҳои бисёри халқиро ҳифз кардаанд ва диққатангез иҷро мекунанд» [Маҳдиев 1963, с. 5].

Маҷмуаи «Фолклори Норақ» аз ду қисм иборат аст. Қисми аввал осори манзум ва қисми дуюм осори мансурро дар бар гирифтааст. Дар айни замон, таҳиягарон матнҳоро аз ҷиҳати мазмун дастабандӣ кардаанд. Бештари матнҳои қисми аввал суруда мешаванд. Масалан, матнҳое, ки зери унвонҳои «Суруд ва таронаҳо. Баҳор, меҳнат, тўй», «Суруди модар, суруди бачагон», «Қиёми халқ», «Ҳазл ва ҳачв», «Ишқ, аҳд, вафо» оварда шудаанд, асосан дар байни мардум суруда мешаванд [ниг.: Фолклори Норақ 1963, с. 15-50].

Соли 1965 маҷмуае аз осори манзуми мардуми Бадахшон ба нашр расид, ки аксари онҳоро месароянд. Унвони ин маҷмуа «Рубоиёт ва сурудҳои Бадахшон» буда, тартибдиҳандаи он Н.Шакармамадов аст. Сурудҳои ин маҷмуа баъдҳо бо иловаҳо ва вариантҳо чоп ва таҳқиқ шудааст, ки дар ин бора дар фаслҳои баъдӣ бо мисолҳо сухан хоҳем гуфт. Вале дар ин ҷо нуктаи муҳим он аст, ки мардуми Бадахшон сурудро ҳам ба забони модарии худ ва ҳам забони тоҷикӣ ва ҳам гоҳе ба тарзи ширу шакар месароянд. Намунаи сурудҳои гирдоварда далел ба он аст [ниг.: Рубоиёт ва сурудҳои Бадахшон 1965]. Аз ишораи Н.Шакармамадов маълум мешавад, ки дар солҳои 60-ум беш аз 30 матни суруд ба забонҳои маҳаллии мардуми Бадахшон гирдоварӣ шудааст, ки ӯ мегӯяд: «Дар рафти экспедитсияҳои фолклории солҳои 1960-1965 дар Бадахшон, аз ҷумла районҳои Рӯшон ва Шугнон бештар аз 30 номгӯй сурудҳои маҳаллӣ ба даст омаданд. Дар он ҷумла, 6 варинати суруди «Даргилмодик», 4 варианти «Сад менато кашидам», 3 варианти «Ширинқанд муҷонона», 5 варианти «Журнимҷон», 2 варианти «Дилум-дилум» навишта гирифта шуданд» [Шакармамадов 1975, с. 27].

Аз солҳои 50-ум ва баъд 60-ум робитаи Иттиҳоди Шӯравӣ бо кишвари ҳамзабон – Афғонистон бештар мешавад. Чандин олимону адибон ҳамчун тарҷумон ба ин кишвар мераванд. Дар натиҷа онҳо дар фурсатҳои муносиб фолклори ҳамзабони худро гирд оварда, аз тариқи матбуоти Тоҷикистон пешкаши хонандагон менамоянд. Ин буд, ки бо ташаббуси Н.Маъсумӣ ва М.Холов соли 1965 маҷмуаи «Намунаи фолклори халқҳои Афғонистон: рубоиёт ва сурудҳо» ба нашр мерасад. Аввалин маҷмуа, матни дубайтиҳо ва рубоиётеро зери унвони «Чорбайтҳо» дар бар мегирад. Баъди дубайтиҳои «Сиёҳмӯй ва Чалолӣ» ва «Ландӣ» (аслан, ландай – Қ.С.А.) дар як бахши ҷудогона таҳти унвони «Суруд ва таронаҳо» 14 матни сурудҳои машҳур оварда шудааст. Варианти баъзе аз сурудҳо дар Тоҷикистон низ ба назар мерасад, ки ин маҷмуа барои ба таври муқоисавӣ омӯхтани сурудҳо сарчашмаи хубе аст [ниг.: Намунаи фолклори халқҳои Афғонистон: Рубоиёт ва сурудҳо 1965].



Соли 1966 маҷмуаи «Таронаҳои Самарқанд» чоп шуд, ки маводи он аз ноҳияҳои вилояти Самарқанд гирдоварӣ шудааст. Дар ин бора, Б.Шермуҳаммадов ишора намудааст, ки дар ҷамъоварии матнҳои фолклории тоҷикони ин вилоят кихо ширкат намуданд ва онҳо дар кадом солҳо сабт шудаанд: «Қисми зиёди асарҳои маҷмуаро дар бадали солҳои 1958-1961 ходимони илмӣ сектори фолклор, иштирокчиёни экспедитсияҳо Ф.Зехниева, Р.Аҳмадов, М.Миркамолова, Г.Раҳматова ва муаллифи ин сатрҳо, инчунин корманди сектори адабиёти советии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ М.Ҳодиева гирд овардаанд. Дар маҷмуа инчунин асарҳои халқие, ки аз сокинони вилояти Самарқанд С.Маҳдиев, Т.Раҳимов, Н.Назаров, С.Исҳоқова, Р.Эгамбердиева ва монанди инҳо ба сифати дӯстдорони фолклор ҷамъ кардаанд, дарҷ шудаанд» [Шермуҳаммадов 1966, с. 19].

Ин маҷмуа бо равиши илмӣ гирдоварӣ ва нашр шудааст. Дар он низ сурудҳои халқӣ мавқеи махсус доранд. Таҳиягари китоб матнҳои сурудҳои халқиро зери унвони «Суруд ва таронаҳо» ба мавзӯҳои «ишқ, аҳд, вафо, ҳичрон», «ғурбат, бенавой ва шиква», «меҳнат ва хунар», «табиат ва халқ», «тӯй», «алла ва навозиш», «эҷоди хурдтаракон», «мотам ва марсия» ҷудо кардааст. Ҳар матн, чун санади илмӣ шиносномаи худро дорад, яъне аз кӣ, аз кучо, аз ҷониби кӣ сабт гардидаст ва дар кадом мавридҳо сароида мешавад [ниг.: Таронаҳои Самарқанд 1966].

Баъд аз он ки соли 1960 «Дастурамал оид ба ҷамъ кардани эҷодиёти даҳанакии халқ» чоп шуд ва он ба ноҳияҳои кишвар тавзеҳ гардид, дӯстдорони осори халқӣ аз ҳар минтақа намунаҳое гирд оварда ба Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ фиристонданд [Дастурамал оид ба ҷамъ кардани эҷодиёти даҳанакии халқ 1960].

Дар натиҷа соли 1966 дар асоси ин мавод маҷмуаи «Сумане аз ҳар ҷамане» ба нашр расид, ки оғози он зери унвони «Ба диққати дӯстдорони фолклор» чунин омадааст: «Чанд сол пеш аз ин Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ ба зиёиён, муаллимон, студентон – ба ҳама дӯстдорони фолклори тоҷик муроҷиат намуда, илтимос карда буд, ки ба аҳли илм барои ҷамъ кардани

эҷодиёти даҳанакӣ: афсона, ривоят, достон, чистон, зарбулмасалҳои халқӣ ва дигар намудҳои асарҳои фолклорӣ ёрӣ расонанд.

Чамъ кардани намунаҳои фолклори бой ва пурмазмуни тоҷик аҳаммияти калони илмӣ ва маданӣ дорад. Асарҳои фолклорӣ моро бо чихатҳои гуногуни ҳаёти халқ ва орзую умедҳои он ошно мекунад. Онҳое, ки аҳаммияти асарҳои халқиро хуб фаҳмидаанд, мурочиатномаи институтро филҳол, ба эътибор гирифта, ба чамъ кардани асарҳои халқии маҳаллии худ машғул шуданд ва машғул шуда истодаанд.

Ба институт ҳоло аз ҳамаи гӯшаву канорҳои республикаамон материалҳои зиёде фиристода мешавад. Ин материалҳо дар фонди фолклории институт мавқеи муҳим ишғол кардаанд.

Институт лозим донист, ки намунаҳои беҳтарини материалҳои аз тарафи дӯстдорони фолклор фиристодашударо ба хонандагон дастрас намояд. Ин маҷмуа бо ҳамин мақсад тартиб дода шуд» [Сумане аз ҳар чамане 1966, 3-4].

Хуб аст, ки дар ҳамин пешгуфтори маҷмуа аз он шахсоне, ки дар ин кори нек бештар заҳмат кашидаанд, ном ба ном ёдоварӣ шудааст. Ин маҷмуа дар асоси маводи фиристодаи сокинони ноҳияҳои Фарм, Мастҷох, Кӯлоб, Вахш, Панҷакент, Ёвон, Орҷоникидзеобод (ҳоло Ваҳдат), Ҳисор, Душанбе, Ленин (ҳоло Рӯдакӣ), Айнӣ, Ўротеппа (ҳоло Истаравшан) ва ғайра таҳия шудааст. Дар ин маҷмуа суруд ва таронаҳои зиёд аз ҳар гӯшаву канори Тоҷикистон нашр шудааст, барои таҳқиқи поэтикаи сурудҳо аҳаммияти махсусро доро мебошад, ки ҳангоми баррасии масъалаҳои сохтор, бадеият, иҷро, варинатнокӣ дар бобҳои оянда роҷеъ ба ин матнҳо изҳори назар хоҳад шуд.

Бадеҳа суруде аст, ки аз ҷониби ду нафар сароида мешавад. Соли 1969 «Бадеҳаҳои халқи тоҷик» дар таҳияи Ф.Муродов ба нашр расид, он 40 матнро дар бар гирифта, барои оммаи хонандагон пешниҳод шудааст. Баъдан, соли 1987 ҳамин матнҳо бо иловаҳои бадеҳаҳои китобӣ ҷоп мешавад. Дар маҷмуа бадеҳаҳои машҳури «Зар бидеҳ», «Гули санҷид», «Гулпарӣ», «Дилбари ҷон», «Ёри мо мешӣ?», «Куртагулино, кучо меравӣ?», «Бобо-Пирак», «Секинак» оварда шуда, дар он роҷеъ ба гӯяндагони матн, таърихи сабти он, минтақаи

сароидани матн, вариантҳои ҳар бадеҳа маълумоте нест. Барои ин кор лозим аст, ки дар оянда матни илмии бадеҳа ба нашр расад [ниг.: Бадеҳаҳои халқи тоҷик 1969; 1987].

Наشري маҷмуаи оммавии «Сухане аз даҳане», ки соли 1972 аз ҷониби Д.Обидов ва С.Фатхуллоев сурат гирифт, дар он солҳо таваҷҷуҳи хонандагони тоҷикро ҷалб намуд. Дар ин маҷмуа дар баҳши «Суруд ва таронаҳо» 12 матн оварда шудааст, ки дар байн тоҷикони Афғонистон машҳур аст [ниг.: Сухане аз даҳане 1972, с. 181-198].

Ҳамосаи «Гӯрғулӣ» ҳамчун суруди таъсирбахш асрҳо барои мардуми ғизои маънавий мебахшид, ки муҳаққиқон инро огоҳ шуданд. Ба ин сабаб, ба сабти силсилаи дostonҳои «Гӯрғулӣ» таваҷҷуҳ зиёд шуд. Ин буд, ки соли 1976 ҷилди сеюми дostonҳои «Гӯрғулӣ» нашр мешавад, ки он ҳанӯз соли 1960 сабт шуда буд [ниг.: Гӯрғулӣ 1976]. Ба гуфти Қ.Ҳисомов: «Соли 1960 шӯбаи фолклори Институти забон ва адабиёт ба номи Рӯдакии АФ РСС Тоҷикистон корманди худ Фатхуллоев Салоҳиддинро ба назди Ҳақназар Кабуд фиристод, ки дostonҳои эпоси «Гӯрғулӣ»-ро аз забони ӯ навишта гирад. Фатхуллоев Салоҳиддин дар муддати 6 моҳ аз Ҳақназар Кабуд 30 дoston навишта гирифт, ки қариб 60 ҳазор мисраъро дар бар мегирад. Ҳоло 7 дostonаш интиҳобан ба ин китоб дохил гардида, ба мухлисон ва дӯстдорони эпоси «Гӯрғулӣ» пешкаш карда мешавад» [Ҳисомов 1976, с. 8].

Маъмулан, аксари байт, дубайтӣ ва рубоӣҳо ба таври овозӣ ё созӣ сароида мешаванд. Ҳангоми гирдоварии ин жанрҳо муҳаққиқон ба ин ҷиҳати осори манзум ишора намудаанд. Соли 1982 маҷмуаи «Байту рубоӣҳои кӯҳистони Зарафшон» ҷоп мешавад, ки ҷамъунанда ва тартибдиҳандаи он С.Мирсаидов аст. Аксари матнҳои ин маҷмуа аз ҷониби ӯ гирдоварӣ шуда, ба гуфти эшон баъзе матнҳои муҳаққиқони дигар низ дар он шомил гардидааст: «Илова бар ин баъзе ҷизҳои аз водии Зарафшон ҷамъкардаи этнографҳо М.Ҳомидҷонова, А.Мардонова, студентони собиқи Университети давлатии Тоҷикистон Г.Келдиев, К.Ҷумъаев, студентони собиқи Институти педагогии пойтахт А.Гулназаров, Ҳ.Эшназаров, Б.Айюбов, муаллими мактаби деҳаи Куми райони

Айнӣ Т.Холиқов, корманди журнали «Хорпуштак» марҳум У.Тошев, шоири чавон А.Зафарзода ва дигарон дар маҷмуа дохил карда шуданд» [Мирсаидов 1982, с. 5].

Ин маҷмуа бо тамоми равишҳои илмӣ таҳия шуда, дар охири он тавзеҳот, намунаи нотаи матнҳои сурудашуда, маълумот дар бораи гуяндагои низ оварда шудааст. С.Мирсаидов дар пешгуфтор ишора намудааст, ки байту рубоҳои халқӣ дар мавридҳои мувофиқ аз ҷониби сарояндагони халқӣ суруда мешуданд. Мураттиб кори хуб карда, дар охири маҷмуа чанд сурудеро меорад, ки онҳо дар қадом шакл дар тӯйҳои арусӣ суруда мешуданд. Матнҳои «Шаҳбулбул», «Шаҳ биёяне», «Гула бурдане», «Шаҳ муборак бод», «Ҳайчун», «Вой ҷувоне», «Булбул ба боғ ҳасте», «Ниҳоли навбар», «Меҳмон биёяд» аз ҷумлаи онҳост [ниг.: Мирсаидов 1982, с. 236-243].

Соли 1985 маҷмуаи «Восеънома» дар таҳияи Б.Шермуҳаммадов ҷоп мешавад, ки дар он тамоми осори манзуми бахшида ба Восеъ ба нашр мерасад. Як бахши ин маҷмуа сурудҳои халқиро дар бар мегирад, ки мардум бо сӯзу гудоз то имрӯз месароянд [ниг.: Восеънома 1985, с. 14-36].

Яке аз маҷмуҳое, ки дар асоси маводи бойгонӣ бо равиши илмӣ ба нашр расидааст, ин маҷмуаи «Гуларусак (Сурудҳои тӯи арусии тоҷикон)» мебошад, ки мураббӣ он Ф. Зеҳнӣ аст. Мураттиб кӯшиш намудааст, ки матнҳо бо шиносномаи илмӣ ва тавзеҳот ҷоп шавад. Он сурудҳои тӯӣ тоҷикони Тоҷикистон ва Ўзбекистонро дар бар мегирад. Ҳатто вариантҳои матнҳо оварда шудааст, ки дар ин бора дар раванди таҳқиқи хеш хоҳем гуфт [ниг.: Гуларусак 1986].

Дар солҳои 30-ум 40-ум ва андаке солҳои 50-уми асри ХХ шоиру нависандагон ба гирдоварӣ ва наشري осори фолклорӣ машғул шуда буданд, вале баъдҳо ин кор тамоман аз байн рафт. Хушбахтона, шоира Гулруҳсор фолклори диёри худро ҳам оварда, онро соли 1986 зери унвони «Фолклори водии Қаротегин» нашр менамояд, ки дар ин бора дар пешгуфтори ин маҷмуа Р.Амонов чунин гуфтааст: «Сӣ-чил сол пеш, вақте ки дар республикаи мо ҳанӯз олимони кам буданду шӯбаи махсуси фолклоршиносӣ вуҷуд надошт, ҳам

кардани дурдонаҳои маънавии халқро нависандагони тоҷик ба уҳда гирифта буданд... Солҳои охир шоира Гулрухсор Сафиева бо ғайрати тамома ба чамъ кардан ва ташкил намудани чамъоварии асарҳои даҳанакии халқ машғул аст. Бо ташаббуси ӯ дар журнали «Машғал» ва газетаи «Пионери Тоҷикистон» гӯшаи чӯянҳои фолклор ташкил шуд» [ниг.: Амонов 1986, с. 3-4].

Дар маҷмуаи мазкур Г.Сафиева зери унвони «Гӯшаи роҳ» бо диди шоирона оид ба матнҳои фолклорӣ изҳори назар намудааст. Дар маҷмуаи «Фолклори водии Қаротегин» матни сурудҳои халқӣ дар се бахш ҷо дода шудааст: «Суруд ва марсияҳо», «Таронаҳои бачагона», «Сурудҳои маросимӣ» [ниг.: Фолклори водии Қаротегин 1986].

Соли 1987 дар Маскав намунаҳои матни илмии «Гӯрӯғӣ» (Гуругли. Таджикский народный эпос) бо таҳқиқи муфассали И.С.Брагинский ҷоп мешавад. Дар охири ин китоб дар бораи гӯрӯғулисароён, намунаи нотаи матнҳо, ки асосан суруда мешаванд, низ оварда шудааст [ниг.: Гуругли 1987].

Дар тули солҳо намунаҳои матнҳои фолклорӣ аз байни тоҷикони Бухоро гирдоварӣ шудааст, ки намунаҳои онҳо соли 1989 ба хатти форсӣ зери унвони «Фолклори Бухоро» ҷоп шуд. Бахши аввали ин маҷмуа сурудҳоро дар бар гирифта, дар он 46 матни суруд оварда шудааст. Ин маҷмуа хусусияти оммавӣ дошта, матнҳо то ҳақде ба забони меъёрӣ наздик карда шудааст, дар ин бора таҳиякунандагон низ ишора кардаанд: «Чун маҷмуа ҷиҳати мутолиа ба доираи васеи хонандагон тақдим мешавад, бояд тазаккур диҳем, ки аз лиҳози забонӣ як миқдор мавод, ҳосатан маводи насрӣ тағйир ёфта, то ҳақде ба забони адабӣ наздик карда шуд» [Фолклори Бухоро 1989, с. 10].

Дар маҷмуаи «Фолклори Бухоро» сурудҳои «Бофандагӣ», «Барфӣ», намунаи сурудҳои бачагон, «Алла», «Алла, ҷонам аллаё», сурудҳои навозишӣ, «Чӣ газид?», «Уштурбача монд дар баландӣ», «Бузғола», «Гулпарӣ», «Суруди занг», «Сарахбори ғазали майда», «Ёр ялало ёр». «Ҷо Лайлӣ», «Қаҷако нозгул», «Чорзарб», «Боло баланд аст», «Бой, бой, боя», «Гардони шаҳд», «Қаҷмо қаҷак», «Аз ман ҷаро ранҷидаӣ?», «Муғулдухтар», «Нома», «Шоҳдухтар шакардухтар», «Атласи гулдор»,

«Ялалӣ бобо ялалӣ» чойгир шудаанд [ниг.: Фолклори Бухоро 1989, с. 13-66].

Маҷмуаи «Фолклори Ўротеппа», ки мураттиби он Ҷ.Рабиев аст, аз сурудҳо, байтҳо, рубой ва дубайтиҳо, наврӯзиҳо, ашӯлаҳо, чистонҳо, забулмасалу мақолҳо, ҳикояҳои лақабҳо, нақлу ривоятҳо иборат аст. Хуб аст, ки дар охири китоб тавзеҳот, нотаҳо, рӯйхати гирдоварандаҳо, рӯйхати гӯяндагон низ аст. Маҷмуаи мазкур комилан илмӣ буда, як баҳши он барои сурудҳо чудо шудааст. Мураттиб дар муқаддима, ки «Аз тартибдиханда» ном дорад, оид ба таърихи гирдоварии фолклори Ўротеппа (ҳоло Истаравшан), гирдоварандагони матнҳои фолклорӣ, матнҳои ин маҷмуа сухан гуфта, аз ҷумла роҷеъ ба суруд гуфтааст: «Дар Ўротеппа ҳар асаре, ки суруда мешавад, «ашӯла» ном дорад. Бо вучуди ҳамин сурудҳо вобаста ба мавқеъ ва мавриди иҷрояшон номҳои махсус пайдо кардаанд, чунончи сурудҳои мавсими баҳор «Бойчечак», «Наврӯзӣ» ё «Идӣ», сурудҳои маросими тӯй «Ёр-ёр», «Нақш» ва «Саломнома», сурудҳои маросими мотам «Марсия» ном гирифтаанд» [Фолклори Ўротеппа 1991, с. 5].

Дар баҳши «Нотаҳо» нотаи сурудҳои «Бойчечак», «Ҳай ёр-ёр», «Ёр-ёр», «Нақши Хучанд», «Нақш», «Уштурбача монд», «Аз косагарон», «Соқиномаи Ўротеппа» оварда шудааст, ки аҳаммияти илмии маҷмуаро бештар намудааст [ниг.: Фолклори Ўротеппа 1991, баъди с. 208 нотаҳо аст, ки дар маҷмуа саҳифагузорӣ нашудааст].

Дар асоси чунин санадҳо муҳаққиқони муסיқишинос низ метавонанд баъзе нуктаҳои арзишманди сароидани сурудҳоро дар муқоиса бо сурудҳои минтақаҳои дигар гӯянд.

Баъди Истиклолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳаққиқон ҳам ба гирдоварӣ ва нашри сурудҳои халқӣ машғул шуданд. Онҳо дар асоси маводи солҳои пешин ва ҳам худашон бевосита аз байни мардум дар канори жанрҳои дигари фолклорӣ ба суруд ҳам тавачҷуҳ зоҳир намуданд. Аз ҷумла Д.Обидов, ки бо гирдоварӣ ва таҳқиқи назми шифоҳии даризабонони Афғонистон машғул буд, соли 1992 маҷмуаеро бо номи «Гулбаргҳо» (ба алифбои форсӣ) чоп кард,

ки аксари он сурудҳои ҳамзабононро дар бар гирифта, баъзе вариантҳои он дар байни тоҷикони Тоҷикистон ва Ўзбекистон низ шуҳрат доранд [ниг.: Гулбаргҳо 1992].

Маҷмуаи «Алла, чонам, аллаё (Сурудҳои мардумии алла ва навозишӣ)» (1993) дар таҳияи Б.Шермухаммадиён, Д.Обидзода чоп шуд, ки барои модарон дастури хубест. Мураттибони маҷмуа то ҳадди имкон шакли гуфтори матнро нигоҳ доштаанд. Бидуни ҳеч шаку шубҳа, суруди алларо модарон месароянд. Дар ин маҷмуа, барои хонандагон матнҳои аллаи ҳамзабонони эронӣ ва афғонистонӣ низ пешкаши хонандагон шудааст. Таҳиякунандагони ин маҷмуа оид ба муштаракоти матн аллаҳо гуфтаанд: «Оҳангҳои алла (лолой, лалӯ) дар бештарин манотиқи тоҷикнишини Осиёи Марказӣ ва Хуросони бузург шабоҳати кулӣ доранд. Онҳо як силсилаи хоси оҳангҳои суннатиро мемонанд. Ҳангоми чамъоварии адабиёти шифоӣ борҳо мушоҳида шудааст, ки бархе аз модарони чавон ҳангоми аллагӯӣ оҳангу нағмаҳои филмҳои ҳиндиро замзама мекунанд» [Алла, чонам, аллаё 1993, с. 5].

Зери унвони «Сурудҳои тӯи Помир» (1993) маҷмуае нашр шуд, ки мураттиби он Н.Шакармамадов мебошад. Матнҳои ин маҷмуа аз 25 гӯянда дар солҳои гуногун сабт гардидааст, ки Н.Шакармамадов роҷеъ ба онҳо маълумот додааст. Мураттиб сурудҳои маҷмуаро ба бахшҳо ҷудо намудааст: «Сурудҳои хоси оину лаҳзаҳои тӯи», «Арусбаророн», «Сурудҳои панҷҳарфа», «Сурудҳои чаҳорҳарфа», «Сурудҳои сеҳарфа», «Сурудҳои духарфа», «Сурудҳои шӯх», «Сурудҳои ширинкорон», «Шоирӣ». Ба гуфти мураттиб ҳамаи матнҳо дар байни мардуми Бадахшон суруда мешаванд, ки барои ба таври муқоисавӣ омӯхтани сурудҳои манотиқи мухталифи Тоҷикистон ва ҳам берун аз он муҳим аст [ниг.: Сурудҳои тӯи Помир 1993].

Бо вуҷуди бухрони солҳои навадум нашри маҷаллаи «Мардумгӯ» (гоҳномаи фарҳанги мардум, аз соли 1993-2003, бунёдгузор ва сардабир: Р.Раҳмонӣ) дар фолклоршиносии кишвари мо як қадами ҷиддӣ барои шиносонидан, нашр ва таҳқиқи осори фолклорӣ буд. Маҷаллаи мазкур ба алифбои тоҷикӣ ва форсӣ чоп мешуд ва баъзе матнҳо ба овониғории лотинӣ.

Дар он намунаҳои сурудҳои халқӣ низ чоп шудааст. Афсӯс ки он баъди чопи 7 чилд дигар идома наёфт [ниг.: Мардумгӣҳ 1993-2003].

Соли 1994 як нусхаи хаттии суруди «Саломнома» дар маҷаллаи «Мардумгӣҳ» чоп шуд. Ин матн калонтарин матни суруди «Саломнома» аст, ки дар тӯйи арусии Бухоро суруда мешудааст. Дар бораи чи гуна дастрас шудан ва дар кадом контекст суруда шудани суруди «Саломнома» таҳиягарон гуфтаанд. Аз шарҳи онҳо маълум мешавад, ки ба гирдоварӣ ва сабти матнҳои фолклорӣ заҳмати зиёдро талаб мекунад. Онҳо бо сабру таҳаммул, хона ба хонаи мардум гашта, дар ҷустуҷӯи матни фолклорӣ мешаванд, ки дар ин бора дар пешгуфтори С.Бобо, Р.Қаҳҳор оид ба пайдо намудани «Саломнома» навиштаанд, метавон мурочиат кард. Пиразан Қодирова Музайам (с.т.1910) дар бораи чӣ гуна аз бобояш ба мерос мондани нусхаи хаттии матни «Саломнома» ёдовар мешавад, ки баъдан, дар маҷаллаи «Мардумгӣҳ» айнан бо ду алифбо (точикӣ ва форсӣ) чоп шудааст. Пиразани дигар Раҳимова Мухлисой (с.т.1901) дар бораи «Саломнома» иҷрои он дар раванди ҷашни арусӣ чунин гуфтааст: «Саломнома дар як коғази дароз навиштагӣ буд, пешо. Як кас хондан мегирифт (бо овоз месароид – Қ.С.А.), як кас печондан мегирифт, мо печондан мегирифтём» [Бобо, Қаҳҳор 1994, с.7].

Аз ин гуфтаи гӯянда ва гӯяндаҳои дигар, ки фолклоршиносон ёдовар шудаанд «Саломномаҳои» дар ҷашнҳои арусии Бухоро, Самарқанд, Хучанд ва ҷойҳои дигар маълум буда, вариантҳои зиёди матни ин суруд аз байни мардум сабт гардидааст. Дар бораи он нусхаи хаттӣ, ки дар маҷаллаи «Мардумгӣҳ» нашр шудааст, таҳиягарон назари худро гуфта, умедвор шуданд, ки дар оянда вариантҳои «Саломнома» ба таври ҷудоғона баррасӣ шавад: «Нусхаи хаттии «Саломнома» бештар аз 230 мисраъ буда, 28 мисраи он ба забони ўзбекӣ аст. Умуман хондан ва сароидани «Саломнома» дар тӯйи мардуми Бухоро муқаддас ва ҳатмӣ будааст. Баъди омӯхтани манбаъҳои мавҷуд маълум гардид, ки то ҳол чунин нусхаи комил ба даст наомадааст... Дар фонди фолклори тоҷики Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ қариб 40 нусхаи «Саломнома» мавҷуд аст. Ҳамчунин, дар дасти мо низ фақат аз Бухорои шариф ҳоло нух



нусхαι «Саломнома» сабт ва забтшуда мавҷуд аст. Ба ҳар ҳол, ҷамъовариҳои нусхаҳои гуногуни «Саломнома» ва лаҳзаҳои хондану сурудани он бо тамоми ҷузъиёташ дар оянда бояд ҳамаҷониба таҳқиқ шавад» [Бобо, Қаҳҳор 1994, с.7].

Соли 1998 китобчае бо номи «Рамазон ва суннатҳои он дар Афғонистон» дар таҳияи Д.Обидов ва пешгуфтори Р.Раҳмонӣ чоп шуд. Дар ин маҷмуа асосан, сурудҳои бахшида ба моҳи Рамазон, иди саиди Фитр чоп шуд. Мураттиби маҷмуа дар бораи рамазонихонии кӯдакону наврасони даризабонони Афғонистон изҳори назар намуда, ёдовар мешавад, ки матни ин сурудҳо дар асоси гирдовардаҳои ҳудаш ва матни дар нашрияҳо чопшуда таҳия шудааст [ниг.: Обидов 1998].

Соли 1999 маҷмуаи «Овои дилҳо» (дар таҳияи Д.Обидов ва ҳамкориҳои Ш.Ориёнфар) нашр гардид. Дар ин маҷмуа сурудҳои тоҷикони Афғонистон гирд омадааст, ки мавзӯҳои зеринро дар бар мегирад: «Сурудҳои рамзӣ ва таърихӣ», «Сурудҳои рамазонӣ», «Сурудҳои баҳорӣ», «Лалуҳо», «Сурудҳои кӯдакон», «Сурудҳои ҷашни арусӣ», «Марсияҳо», «Сурудҳои ҳачвӣ», «Сурудҳо дар бораи парандагон», «Сурудҳои кор ва пеша», «Сурудҳои гуногун». Дар маҷмуа сурудҳои низ оварда шудааст, ки онҳоро сарояндагони касбӣ месароянд [ниг.: Овои дилҳо 1999].

Минбаъд низ гирдоварӣ ва наشري осори фолклорӣ, аз ҷумла сурудҳои халқӣ идома пайдо кард. Аз аввалҳои солҳои 2000 ҳам донишҷӯёни донишгоҳҳо ва ҳам фолклоршиносон ба гирдовариҳои матнҳо ба минтақаҳо ба қорҳои майдонӣ рафта, бо сабту забти сурудҳо низ машғул мешуданд.

Дар соли 2000-ум ҷилди сеюми «Фолклори тоҷикони Қашқадарё», дар таҳияи Р.Қодиров ва Р.Аҳмадов чоп шуд, ки дар он дар қанори зарбулмасалҳо, қистонҳо, байтҳо, дубайтиҳо, рубоиёт, боварҳо 114 матни сурудҳои таронаҳои гуногун оварда шудааст. Хуб аст, ки гирдоварандагони ин маҷмуа дар мавридҳои лозим оид ба матни баъзе сурудҳо, ки дар қадом маврид суруда шудааст, маълумот додаанд. Ин маълумот гуногун аст. Гоҳе фақат дар бораи тарзи иҷрои суруд ва вариантҳои он аст ва гоҳе оид ба ҷи гуна, дар қучо, дар қадом маъракаву ҷашн суруда шудани матн мебошад. Сурудҳои дар тули солҳои 50-ум ва баъд аз байни тоҷикони ноҳияҳои вилояти Қашқадарёи

Ўзбекистон сабт шудааст. Мураттибон дар охири китоб чанд намуна сурудҳои ўзбекиро низ овардаанд, ки барои омӯхтани равобити фарҳангии тоҷикон ва ўзбекҳо муҳим аст [ниг.: Фолклори тоҷикони Қашқадарё 2000, с. 287-348; с. 367-389].

Дар асоси маводи барномаи радио бо номи «Ҳоки Ватан» Р.Амонов ва Т.Исроилова бо ҳамин ном маҷмуае таҳия намуданд, ки он соли 2002 чоп шуд. Дар ин маҷмуа низ дар қанори номаҳо, рубоиву дубайтиҳо, ҳамчунин таронаву сурудҳои гурезаҳо ба нашр расид [ниг.: Ҳоки ватан 2002].

Соли 2002 зери унвони «Фолклори Данғара» маҷмуае нашр шуд, ки мураттиби он Ф. Муродов мебошад. Дар қанори матнҳои дигар дар он низ сурудҳои халқие, ки дар нимаи дуоми асри ХХ гирдоварӣ шудааст, оварда шудааст [ниг.: Фолклори Данғара 2002].

Пас аз Истиқлоли давлатии Тоҷикистон аз кишварҳои хориҷӣ низ муҳаққиқон барои гирдоварӣ ва таҳқиқи фолклори тоҷикон омаданд. Олими нидерландӣ Габриелла Рахел ван ден Берг (Gabriella Rachel van den Berg) яке аз онҳост. Габриелла бори аввал соли 1988-1989 барои омӯхтани забони тоҷикӣ чанд муддат дар Университети давлатии Тоҷикистон (ҳоло ДМТ), аз забони форсӣ сабақ гирифта буд. Соли 1992 Габриелла ҳамроҳи чанд тан аз филмсозону мусиқишиносон ба Бадахшон меояд ва ҳамроҳи шариконаш аз Шуғнон, Рӯшон, Вахон матни зиёди сурудҳои маҳаллиро ба забони тоҷикӣ ва забонҳои бадахшонӣ сабт мекунад. Баъдҳо соли 2004 дар асоси матни ин сурудҳо зери унвони «Назми сарояндагони Помири кӯҳистонӣ – пажӯҳише дар бораи сурудҳо ва манзумаҳои исмоилиёни Бадахшон» («Minstrel Poetry from Pamir Mountains – A Study on the Songs and Poems of the Ismailis of Tajik Badakhshan») китобе нашр менамояд. Ин китоб дар ҳаҷми 786 саҳифа буда, матни сурудҳои он бо илова дар СД нашр мешавад. Дар боби севвуми ин таҳқиқот, намунаи матнҳо нашр шуда, ки муаллиф матни сурудҳоро бо алифбои лотинӣ бо талаффузи шуғнӣ ва рӯшонӣ бознависӣ намудааст. Ҳоло ин асар барои таҳқиқи сурудҳои халқии мардуми Бадахшон яке аз сарчашмаҳои муҳими илмӣ мебошад [ниг.: Gabriella 2004].

Сурудҳои тоҷикӣ дар шакли маҷмуа дар канори осори манзум ба таври мунтазам сари чанд вақт чоп мешаванд. Соли 2005 маҷмуаи «Таронаҳои мардуми тоҷик» (2005, Р. Аҳмад ва С. Фатҳуллоҳ ба хати форсӣ, Техрон) ба нашр расид, ки аз ин тариқ хонандагони эронӣ бо намунаҳои осори манзум ва сурудҳои наврӯзии тоҷикон ошно шуданд [ниг.: Таронаҳои мардуми тоҷик 2005].

Соли 2011 китобе зери унвони «Шеърӯ таронаҳои яғнобӣ» ва соли 2012 «Суннатҳои маҳаллӣ ва сурудҳои яғнобӣ» ба нашр расиданд, ки таҳиягару таълифгари онҳо С.Мирзоев аст. Дар ин маҷмуаҳо низ нотаҳои матнҳо оварда нашудааст, вале маълум аст, ки сурудҳои нашркардаи С.Мирзоев дар байни мардуми Яғноб машҳур буда, онро сарояндагони маҳаллӣ ва гоҳе касбӣ месароянд, ки дар ин бора дар фаслҳои баъдӣ сухан хоҳем гуфт [ниг.: Мирзоев 2011; Мирзоев 2012].

Соли 2012 маҷмуаи «Ашӯлаҳои мардумии Хучанд» чоп шуд, ки онро М.Неъматзода, Ш. Неъматзода таҳия намудаанд. Тавре ки мураттибон ишора намудаанд, ин маҷмуа дар асоси маводи гирдовардаи донишӯён ва худи онҳо ба чоп омода шудааст. Онҳо матнҳоро ба се қисм ҷудо намудаанд: «Ашӯлаҳо дар мавзӯи сиёсӣ ва иҷтимоӣ», «Ашӯлаҳои лирикӣ-ишқӣ», «Ашӯлаҳо дар мавзӯи умумӣ оғоз». Пас аз матни ашӯлаҳо зери унвони «Илова» мураттибон «Феҳристи бисёрнусхагии матнҳо» (иловаи 1), «Феҳристи чандомади нусхаҳои ашӯлаҳо» (иловаи 2), «Феҳристи якнусхагии ашӯлаҳо» (иловаи 3) овардаанд, ки барои таҳқиқи густариши матнҳо муҳим мебошад. Маҷмуа, ки комилан бо равиши илмӣ таҳия шудааст, дар охири он ҳам шарҳи луғатҳои лаҳҷавӣ ва ҳам маълумот роҷеъ ба ғӯяндагон ва чамъоварандагон дода шудааст. Дигар ин ки мураттибон, зери унвони «Инъикоси мавзӯҳои ҷуғрофӣ ва таърихӣ дар ашӯлаҳо» он ҷойҳоеро, ки дар матни ашӯлаҳо омадааст, нишон додаанд. Дар наشري илмӣ матнҳои фолклорӣ чунин амал кардан, моҳияти илмӣ матнро бештар месозад, ки ин заҳматро таҳиягарон кашидаанд. Мураттибон кӯшиш намудаанд, ки бо овардани сарчашмаҳои илмӣ ва охирсухан нисбат ба ин навъ матнҳо иттилоӣ бештар диҳанд, ки дар оянда нисбат ба баррасии онҳо чун

санади илмӣ муфид ба шумор меравад [ниг.: Ашӯлаҳои мардумии Хучанд 2012].

Хуб аст, ки дар асоси маводи солҳои пеш маҷмуаҳо нашр мешаванд ва аз ин тарик ҳам хонандагон ва ҳам муҳаққиқон бо намунаҳои матнҳои фолклорӣ ошно мегарданд. Соли 2012 китобе таҳти унвони «Фарҳанги мардуми диёри Турсунзода» чоп шуд. Ин маҷмуаро Р.Аҳмадов ва Д.Раҳимов таҳия намуда, намунаҳои жанрҳои зарбулмасалу мақолҳо, чистонҳо, андарзҳо, рубоиву дубайтӣ, байтҳо, латифаҳо, нақлу ривоятҳо, бовару эътиқодот, шугунҳо, таъбири хобҳо, дуоҳо, чашну маросимҳои Наврӯз, идҳои Курбону Рамазон, маросимҳои Барфӣ, Сусхотун, хотироту андешаҳои бузургони аҳли адабу фарҳанг дар бораи устод М.Турсунзодаро дар бар дорад. Дар ин маҷмуа намунаҳои суруду таронаҳои мардуми водии Ҳисор (асосан, аз ноҳияҳои Шаҳринав ва Турсунзода) чоп шудааст, ки онҳо то имрӯз вирди забони сарояндагон мебошанд [ниг.: Фарҳанги мардуми диёри Турсунзода 2012].

Наشري маҷмуаи «Алла» (2013), ки аз ҷониби гӯяндагони минтақаҳои гуногуни вилояти Суғд бо равиши илмӣ бо сабти нотаҳо гирдоварӣ шудааст, барои таҳқиқи ин навъ сурудҳо аҳаммияти хос дорад. Маҷмуа бо пешгуфтори Н.Ҳақимов нашр шуда, дар он роҷеъ ба моҳияти гирдоварӣ, нашр ва хусусияти тарбиявии ин навъ сурудҳои халқӣ сухан гуфта шудааст. Н.Ҳақимов дар пешгуфтор оид ба «Муסיқии мардумии тоҷик», муҳимияти «Суруди алла» назари худро баён намудааст. Баъди ин пешгуфтор, Ҳ.Ҷалилова роҷеъ ба «Лоиҳаи суруди алла», ки аз тарафи кихо амалӣ гардидааст, сухан мегӯяд. Дар маҷмуа матни аллаҳо дар иҷрои гӯяндагони зерин оварда шудааст: «Алла гӯям ман туро» (Ш.Маҳмадҷонова, ш.Конибодом), «Дар канори бистари гул» (Б.Шукурова, н.Ғонҷӣ), «Эй аллаҷонам, аллаё» (К.Ҷӯраева, ш.Қайроқум), «Ман алла гӯям хобат биёд» (М.Мирашӯрова, н.Спитамен), «Аллаҷонам, аллаё» (С.Муҳаммадиева, н.Ғонҷӣ), «Эй тифлаки хулбӯи ман» (М.Акабрхӯчаева, н.Б.Ғафуров), «Алла кунад ҷони модар» (Ҷ.Гулмуродова, н.Шаҳристон), «Дар канори дастаи гул» (М.Малиева, ш.Истаравшан), «Эй тифлаки гирёни ман» (Қ.Асқарова, н.Ашт), «Алла ҷонам, аллаё» (Н.Юнусова, ш.Қайроқум), «Чашми ман бедор»

(Г.Разоқбердиева, ш.Истиқлол), «Аллаё, аллаё, аллаё, алла» (Ҳ.Раҳимова, ш.Хучанд), «Барнои модар» (О.Бобоева, ш.Исфара). Хуб аст, ки гирдоварандагон расмҳо ва феҳристи хофизони алларо низ овардаанд. Маҷмуа аз ҷониби Н.Ҳакимов, Ҳ.Ҷалилова, Н.Ҳамдамова ба нашр омода шудааст. Боз як махсусияти ин маҷмуа дар он аст, ки дар он сурудҳо, феҳристи гӯяндагон дар СД пешкаш гардидааст, ки ин қор аз ҷониби Ҳ.Ҷалилова амалӣ шудааст. Сурудҳоро Н.Ҳамдамова ба нота даровардааст. Воқеан ин маҷмуа комилан бо равиши илмӣ нашр шуда, барои модарони ҷавон, донишомӯзони суруду мусиқии халқӣ муҳим аст [ниг.: Алла 2013].

Соли 2015 маҷмуаи «Сурудҳои мардуми Кӯлоб» дар таҳияи Давлат Сафар ва Гурез Сафар ҷоп шуд. Ин маҷмуа зери назари академик А.Раҳмонзода буда, эшон таҳти унвони «Суруду офаридаҳои мардумӣ ганҷинаи бебаҳои халқанд» сарсухани илмӣ навиштааст. Маҷмуа дар асоси матни китобҳои солҳои пеш таҳия шудааст. Он аз чор бахш: «Эй, кurtасурхак (сурудҳо)», «Кӯлоб будам, оби ширин меҳӯрдам (рубоиҳо)», «Байту ғазалам барои ту меҳонам (дубайтиҳо)», «Дастагул (сурудҳои адибони Кӯлоб)» иборат аст. Ин маҷмуа барои шинос намудани оммаи хонандагони тоҷик таҳия шуда, аз ҷониби мардум хуш истиқбол шуд [ниг.: Сурудҳои мардуми Кӯлоб 2015].

Ҳамин гуна маҷмуа, соли 2017 дар асоси маводи минтақаҳои водии Рашт зери унвони «Фоклори Роғун» дар таҳияи Р.Аҳмад, С.Фатхуллоев ба нашр расид. Дар ин маҷмуа низ дар қанори жанрҳои дигари фолклорӣ намунаҳои суруду таронаҳо ва порчае аз ҳамосаи «Гӯрғулӣ» оварда шудааст, ки онҳо аз тариқи созу овоз суруда мешаванд. Варианти баъзе сурудҳои ин маҷмуа дар манотиқи дигари Тоҷикистон низ шуҳрат доранд [ниг.: Фолклори Роғун 2017].

Мо медонем, ки дар нимаи аввали асри XX донишҷӯёни факултетҳои филологияи донишгоҳҳои Тоҷикистон дар тобистон барои ду ҳафта ба қори майдонӣ рафта, аз байни мардум маводи фолклорӣ гирд меоваранд. То ба имрӯз ин мавод мавриди истифода қарор намегирифт. Соли 2017 донишҷӯёни факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ба ҷамоати Кангурти ноҳияи Темурмалики вилояти Хатлон рафта, маводи гуногуни фолклорӣ гирд оварданд.

Дар асоси ин мавод, маҷмуаи «Ганчи Кангурт» чоп шуд. Ин маҷмуа аз ҷониби М.Зайниддинов, Қ.Нурқаев ва И.Бобомаллаев таҳия шуда, дар он равиши илми фолклоршиносӣ пурра риоя шудааст. Як баҳши матнҳои ин маҷмуа сурудҳои мардумӣ мешавад. Маълум мешавад, ки сурудҳои «Дуторӣ», «Алла», «Эрод нагир дугона», «Ман доғ» имрӯзҳо низ дар байни мардум суруда мешудааст [ниг.: Ганчи Кангурт 2017, с. 97-112].

Дар ин ҷо ба як нуктаи муҳим бояд ишора кард, ки хангоми сабти аксари матнҳои осори манзум, ки фолклоршиносон дар маҷмуаҳо ба нашр расонидаанд, ба тарзи иҷрои онҳо ишора нашудааст. Фақат дар баъзе маҷмуаҳо нотаҳо ва оид ба иҷрои онҳо ба таври мухтасар дар пешгуфторҳо гуфта шудаасту халос. Яъне, гирдоварандагон ба таври дақиқ нагуфтаанд, ки он матн сароида мешавад ё на?

Дар баҳши сурудҳои маҷмуаҳо фақат аз унвони матн метавон дарк кард, ки он суруд аст. Дар айни замон, бо кадом оҳанг сароида шудани онҳоро намедонем. Чунки онҳо бидуни нота нашр шудаанд. Агар ҳамаи сурудҳо бо оҳанг ва дар контекст сабт шуда, нотаи онҳо низ оварда мешуд, он гоҳ мо матнеро дар даст медоштем, ки он дар воқеъ суруда мешавад. Ин амалро мусиқишиносоне, ки аз байни мардум суруд ҷамъ овардаанд, анҷом додаанд. Аз ҷумла, дар охири солҳои 40-ум ва баъди солҳои 50-ум Н.Нурҷонов, О.Л.Данскер, З.Тоҷикова ва дигарон ба минтақаҳои сафар карда, матнҳои сурудҳоро бо садои сарояндаи он сабт намуданд. Хангоми сабти суруди ҳамосии «Гӯрғулӣ», ки дар воқеъ, он аз ҷониби гӯрғулисароён бо думбура суруда мешавад, муҳаққиқон низ ба тарзи иҷрои он ишора намуданд. Баъдҳо матнҳои сурудашударо ба нота низ дароварданд.

Ҳамин тавр, мувофиқи маълумоти соли 2012 дар «Ганчинаи фолклори тоҷик»-и Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ тоҷик 18 510 тарона ва 13 440 суруд (албатта, бо вариантҳои) дар шакли хаттӣ ниғаҳдорӣ мешавад [ниг.: Раҳимов, Муродов 2015, с. 201], ки ин матнҳо то ҳол бо равиши илмӣ чоп нашудаанд. Гирдоварӣ ва наشري матни сурудҳои тоҷикиро бо баъзе халқҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ муқоиса намоем, намунаҳои сурудҳои тоҷикӣ

камтар гирдоварӣ шудаанд. Масалан, русҳо, халқҳои назди Прибалтик матни зиёди сурудҳоро чамъ оварда, ба нашр расонидаанд. Барои тасдиқи ин гуфтаи худ фақат як мисол меорем. Теъдоди сурудҳои сабтшудаи мардуми чуваш, ки аҳолиааш хеле кам аст, беш аз 100 ҳазор анвои гуногуни матнро дар бар мегирад, ки дар бойгонии кишварҳои гуногун нигоҳдорӣ мешаванд [ниг.: Одюков 1965, с. 3].

Сабаби кам гирдоварӣ шудани ҳамаи матнҳои гуфтории фолклори мардуми тоҷик, аз ҷумла сурудҳо, пеш аз ҳама дар он аст, ки сабти он дер оғоз шуд. Дар солҳои 20-40 теъдоди матнҳои сабтшуда кам мебошанд. Матнҳои фолклории ҳамаи жанрҳо, дар айни замон сурудҳо, асосан аз солҳои 50 шуруъ шуда, то солҳои 90 идома ёфт. Баъдҳо дар солҳои 90-и асри XX аз сабаби бӯхрони сиёсии Тоҷикистон, матни сурудҳои халқӣ хеле кам сабт гардиданд. Бо гузашти замон, ҳоло дар асри XXI гоҳе сурудҳои халқӣ сабт шаванд ҳам, он вариантҳои ҳамаи сурудҳои пешин аст. Донандагони аслии сурудҳои халқӣ қариб ҳама пир шуда, олами фониро тарк намуданд. Аз як тараф, ҷои сарояндагон, ҳофизон ва сароиши сурудҳои халқиро бо гузашти замон сарояндагони касбӣ гирифтанд, ки ҳоло дар репертуари онҳо сурудҳои халқӣ гоҳе бо бозсозии нав пешкаши шунавандагон мешавад. Аз тарафи дигар, рушди воситаҳои техникӣ ба монанди радио, телевизион, видео, интернет, телефони дастӣ ба густариши сурудҳои суннатии халқӣ таъсир расонида истодааст. Ҳатто баъзе анвои ин навъ сурудҳо дар ҳолати аз байн рафтан аст. Масалан, ҳамосаи «Гӯрғуль», ки суруда мешавад, қариб аз байн рафтааст. Дигар бо тақозои замон, завқи мардум ҳам ба шунидани ин навъ сабку салиқои суруди ҳамосии халқӣ коҳида истодааст.

Ҳамин тавр, сурудҳои халқии тоҷикӣ то имрӯз аз ҷониби муҳаққиқон гирдоварӣ мешаванд ва матнҳои зиёде дар бойгонӣ низ ҳастанд, ки мо дар бораи онҳо изҳори назар намекунем. Бахше аз ин матнҳо дар дасти мусиқшиносон ва бойгонии мардумшиносӣ аст, ки дар оянда онҳо бояд ба таври ҷудогона аз ҷониби мусиқшиносон таҳқиқ шаванд.

Дар охири ин бахш, мо ба чунин натиҷа расидем, ки матни сурудҳои халқӣ дар маҷмуаҳо ба се равиш ҷоп шудааст: 1) Бо равиши оммавӣ дар канори матнҳои дигар. 2) Бо равиши илмӣ бидуни нота. 3) Бо равиши илмӣ бо нота.



## 2.2. Пажухиши сурудҳои халқии тоҷикӣ

Маъмулан, гирдоварию нашр аз таҳқиқ ва ё пажухиш тафовут дорад, ки дар боло ёдовар шудем. Акнун барои дарки бештари масъала ба таҳқиқи сурудҳои халқӣ, ки аз нимаи дуюми асри XIX то имрӯз чи қорҳои илмӣ анҷом ёфтааст, изҳори назар менамоем. Ҳамаи он асарҳои илмиро, ки дар бораи сурудҳои халқӣ гуфта шудааст, ба се даста ҷудо кардем: 1) Мақолаҳои ҷудогона, ки дар рӯзномаву маҷаллаҳо ҷоп шудааст. 2) Сарсухани маҷмуаҳо, ки дар онҳо роҷеъ ба сурудҳо мушоҳидаҳои таҳиягарон баён гардидааст. 3) Рисолаҳои илмӣ, ки дар онҳо дар қанори жанрҳои дигари лирикӣ ё манзум оид ба сурудҳо низ муҳаққиқон ақидаи худро иброз намудаанд.

Дар раванди омӯзиши масъалаи таҳқиқи сурудҳо маълум гардид, ки дар мақолаҳои солҳои 20-40-уми асри XX таълифшуда дар бораи суруд ба таври умумӣ изҳори назар шудааст. Ҳар муаллифи мақола дар навиштаи худ аз мушоҳидаҳо ва мутолиаҳо сухан меронад. Аз ин сабаб, мо оид ба ҳамаи мақолаҳо, ки аксарашон хусусияти шиносӣ ва оммавӣ доранд, сухан намегӯем, балки ба таври хронологӣ баъзе мақолаҳои бахшида ба сурудро аз назар мегузароем. Оид ба мақолаҳои илмӣ ва рисолаҳое, ки дар он сурудҳо таҳқиқ шудаанд, нисбат ба онҳо ақидаи худро баён хоҳем кард.

Ҳанӯз дар охири асри XIX ва аввали асри XX муҳаққиқони рус аввалин мушоҳидаҳои худро ҳангоми сафарҳои мардумшиносӣ нисбат ба суруд ва мусиқии тоҷикони Осиёи Миёна баён кардаанд. Аз ҷумла, Г.А.Арандаренко дар мақолаи худ «Дарвоз ва Қаротегин» дар бораи мусиқӣ ва мазмуни сурудҳои халқӣ, агарчи намунаҳои матнро наовардааст, роҷеъ ба сурудхонии мардуми ишора намуда буд [ниг.: Арандаренко 1889]. В.И.Липский ҳангоми сафар ба ин минтақа аз сурудхонии мардум ёдовар мешавад, вале матнро намеорад [ниг.: Липский 1902-1905]. Баъдан, А.А.Семёнов ҳангоми таҳқиқи ғӯиши мардуми тоҷикони кӯҳистон сабти нотаи суруди яке аз афсонаҳоро меорад. Ӯ дар асари дигари худ, ки очеркҳо дар бораи Зарафшон ва Дарвоз аст, роҷеъ ба сурудхонии тоҷикон ва мавқеи он дар раванди зиндагонӣ, дар қадом мавридҳо суруд

месароянд, оид ба сурудҳои марсими тӯй, сурудҳои раванди меҳнат ва чашнҳо ишора менамояд. Агарчи ин ишораҳо таҳқиқи муфассал нест, вале барои дониستاني мавқеи суруд дар байни мардум, ки дар он солҳо чи гуна буд, арзишманд мебошад [ниг.: Семёнов 1900; Семёнов 1903].

Аввалин ишораҳо роҷеъ ба муҳим будани таҳқиқи осори фолклорӣ, аз ҷумла сурудҳо, аз солҳои бистуми асри ХХ оғоз мешавад. Дар он солҳо Т. Зеҳнӣ дар маҷаллаи «Раҳбари дониш» зери унвони «Адабиёти халқ» дар шумораи 4-5-уми соли 1928 мақолае навишта, оид ба моҳияти матнҳои, ки дар байни мардум аст, сухан мегӯяд ва аҳли каламро даъват менамояд, ки ба адабиёти халқ тавачҷуҳ намоянд. Ӯ адабиётро ба ду қисм ҷудо кардааст: адабиёти хаттӣ ва адабиёти халқ. Баъд роҷеъ ба моҳияти адабиёти халқ назари худро гуфта, зери сарлавҳаи «Суруд ва ҷистонҳои манзуми тоҷикӣ ба вазни ҳичоӣ гуфта шудаанд» оид ба таърихи вазни шеърӣ ниёгон изҳори назар намудааст. Бо мисолҳо дар бораи вазни ҷистонҳои манзум ва сурудҳои бачагона, ки дар вазни ҳичоӣ эҷод шудаанд, ақидаи худро баён намудааст: «Аксари сурудҳои бачагона ва ҷистонҳои манзум бисёр дилкаш, равон, сода, самимӣ ва бетакаллуф гуфта шудааст. Қофия ва радифҳо бисёр табиӣ аст, гоҳо беқофия ва радиф. Гоҳо нимқофияҳо низ дида мешаванд. Вазни бештарини инҳо ҳичоӣ – шумурӣ аст. Ба фикри ман, чунон фаҳмида мешавад, ки шумурӣ будани инҳо ихтиёрӣ ва шуъурӣ набуда, балки худи ҳаво ва оҳанги табиӣ забон таъйин мекунад ва ба ҳичоҳои муайян ва якнусак онҳоро мебарорад» [Зеҳнӣ 1928, с. 27; Раҳмонӣ 2022, с. 199-209].

Аввалин мақолаҳои илмиро оид ба осори манзуми халқӣ, суруди ҳамосии «Гӯрғулӣ», тарзи иҷрои рубоӣҳои халқӣ аз ҷониби ҳофизон ва гӯяндагони тоҷик ҳанӯз дар солҳо 30-ум А.Н.Болдирев навишта буд. Ӯ ҳам дар пешгуфтор ва ҳам пеш аз фаслҳои маҷмуаи «Намунаи фолклори тоҷик» (1938), ки мурағиб ҳам худи ӯст, ба таври мухтасар роҷеъ ба мавзӯҳои сурудҳои маълумоти илмӣ додааст, ки ҳоло ҳам арзишманд мебошад [ниг.: Болдирев 1933; 1934; 1936; 1938; 1939; 1941]

Дар солҳои 30-юм мақолаҳои илмӣ оид ба сурудҳои халқӣ кам буд. Дар он солҳо М.Турсунзода мақолае менависад, ки соли 1938 дар маҷаллаи «Шарқи сурх» чоп шуда, увони он «Зани дирӯза ва зани имрӯза» («Zani dirūza va zani imrūza») мебошад. Муаллиф андешаи худро дар асоси рӯбоиҳои тоҷикӣ баён намудааст, ки онҳо ҳамчун суруд сароида мешуданд. Мақсади муаллиф аз наشري мақола нишон додани мавқеи иҷтимоии зани тоҷик дар гузашта ва замони шоир буд. Ин мақоларо Р.Раҳмонӣ аз хатти лотинӣ ба хатти тоҷикӣ баргардон карда, нисбат ба он ақидаи худро баён намудааст [ниг.: Tursunzoda 1938; Раҳмонӣ 2021].

Дар солҳои 30-юм ягон фолклоршиноси касбӣ дар Тоҷикистон набуд. Корҳои гирдоварӣ, нашр ва таҳқиқи матнҳои фолклориро адибон, мардумшиносон, адабиётшиносон, забоншинос ва ҳатто рӯзноманигорон анҷом медоданд. Адиби ҳамакораи тоҷик А.Дехотӣ дар он солҳо яке аз фарҳангдӯстоне буд, ки ин холигоҳро пур мекард. Ғайр аз ин, ӯ латифа ва дигар намунаҳои фолклориро дар фурсатҳои муносиб гирд оварда, соли 1938 зери унвони «Дар бораи ашӯлаҳо ва таронаҳои тоҷикӣ» дар бораи мавқеи жанри суруд дар байни мардум ва ҳам эҷодиёти оҳангсозон мақолае менависад. Ин мақола соли 1966 дар «Куллият»-и А.Дехотӣ чоп шудааст. Ӯ дар он мақола ишора бар он мекунад, ки дар сурудҳои «меҳнаткашони мазлуми кӯҳистони тоҷик» чи гуна «навҳа» мекунанд. Баъдан, ҳамчун мисол як банди суруди машҳури он замонро, ки бо мисраи «Дар ғарибӣ рафта-рафта ранги зард овардум» оғоз мешавад, овардааст. Дар идомаи ин чанд мисоли дигар аз сурудҳои мардуми Хучанд, Самарқанд меорад, ки дар онҳо дарди дили аҳволи мардум ва рӯзгори талхи духтарону занон инъикос ёфтааст. А.Дехотӣ ба таври муқоисавӣ аз сурудҳои нав ёд мекунад, ки дар онҳо ҳаёти нав тасвир шудааст: «Хусусан, дар муддати ду-се соли охир (солҳои 1936-1938 – Қ.С.А.) дар соҳаи истифода бурдан аз эҷодиёти халқ – санъати мусиқӣ ва оҳангҳои халқӣ хеле кор карда шуд. Бисёр ҳаво ва мақомҳои халқии маҳалҳои гуногуни Тоҷикистон аз Варзоби Душанбе сар карда, то районҳои шимолӣ ва Помир концертҳои имрӯзаи тоҷикиро зинат медиханд: «Кафтари чӯлӣ», «Зебак», «Ширинҷон»,

«Ёр-ёр», «Лайло» барин таронаҳои шӯх ва шавқовари тоҷикӣ, ки имрӯз дар бисёр ҷойҳои Осиёи Миёна паҳн шудаанд – намунаи эҷодиёти лирикии халқанд» [Деҳотӣ 1966, с. 135].

ӯ дар ин мақола на фақат ба таври муқоисавӣ сурудҳои гузашта ва навро мавриди таҳқиқ қарор медиҳад, балки дар охири онҳо баъзе нуқсонҳоеро, ки нисбат ба сурудҳои халқӣ ҳастанд, мазамат менамояд. Аз ҷумла, ӯ гуфтааст: «Дар масъалаи ашӯла ва таронаҳо қор хусусан, дар театрҳои райони мо бад аст. Дар он ҷоҳо одамоне ҳастанд, ки шеърҳои бемаънӣ, ҳалтура ва ҳатто ҳатойи сиёсидорро аз номи шоирон мехонанд...» [Деҳотӣ 1966, с. 135].

Баъдҳо дар маҷмуаҳои «Намунаи фолклори тоҷик» ба таври мухтасар роҷеъ ба мавзӯи сурудҳои халқӣ, шухрати онҳо дар байни мардум, аз ҷониби тартибдиҳандагон ба таври қутоҳ маълумот дода шудааст. Ин маълумот хусусияти ахборӣ дошта, хонандаро нисбат ба матнҳои маҷмуа ба хусус суруд роҳнамоӣ месозад [ниг.: *Namunaji folklori tojik* 1938; *Namunaji folklori tojik* 1940].

Дар солҳои 1939 ва баъд 1941 сурудҳои ҳофиз ва шоири халқӣ Бобоюнус Худойдодзода (1870 - 1945) сабт ва нашр шуд. Эҷодиёти ин гӯянда ва сароянда аз ду бахш иборат аст: аввал ӯ сарояндаи сурудҳо ва гӯянда осори дигари халқӣ аст ва баъд худ ҳарчанд бесавод буд, мавзӯҳои гуногуни иҷтимоиро дар қолаби назм дароварда, онҳоро чун суруд бо мусиқии хушнаво месароид.

Соли 1939 Лутфулло Бузургзода аз Бобоюнус Худойдодзода сурудҳои дилнавозе мешунавад, ки баъзе дар шакли дoston буданд. Аз ҷумла, dostonҳои «Осудаҳол шудем», «Достони Восеъ», «Босмаҷӣ чӣ хел таслим шуд?»-ро ӯ сабт менамояд. Ин сарояндаи сурудҳои ҳамосиро соли 1941 ба Сталинобод (ҳоло Душанбе) даъват карда, аз ӯ суруду дoston ва шеърҳояшро сабт менамоянд. Баъдҳо Я.Налский бо сабти сурудҳо ва эҷодиёти Б.Худойдодзода машғул мешавад ва дар бораи ӯ мақолаҳои илмӣ ва оммавӣ таълиф менамояд. Намунаҳои сурудаҳои ӯро соли 1951 ҳамроҳи Б.Раҳимзода дар китоби «Сурудҳои Бобоюнус» ҷоп мекунад ва дар пешгуфтораш таҳти унвони «Ҳофиз Бобоюнус Худойдодзода» ба таври муфассал дар бораи зиндагӣ ва сурудаҳои

Б.Худойдодзода маълумот медиҳад. Я.Налский дар ин пешгуфтор оид ба рӯзгори пурпечутоби ҳофиз ва шоир, дар бораи махсусияти мавзуъ, мазмун, сохтори сурудаҳои ӯ мушоҳидаҳои худро баён намудааст. Зимнан, оид ба пайванди сурудаҳои Б.Худойдодзода ва сурудҳои халқӣ, дар асоси маводи мавҷуда изҳори назар кардааст [ниг.: Налский 1951, с. 3-62; Налский 1955 ва асарҳои дигари ӯ].

Дар ин ҷо ба як масъала ишора намуданро муносиб медонем, ки маъмулан, шоирон ва ҳофизони халқӣ, ки бадоҳатан худ низ шеър мегуфтанд, ашъори худро месароиданд. Он чи онҳо бо сози худ ба самъи шунаванда мерасониданд, суруд аст, ки таҳқиқи ин масъала дар оянда бояд ба таври ҷудогона сурат гирад.

Соли 1952 аввалин дастури таълимӣ барои донишҷӯёни ғоибхон зери унвони «Фоклори тоҷик» аз ҷониби Н.Маъсумӣ ба нашр расид. Дар ин воситаи таълимӣ, дар қисми «Жанрҳои асосии фолклори тоҷик», роҷеъ ба «Суруд ва таронаҳо» маълумот дода шудааст. Дар айни замон, ин бахш ба чор гуруҳ ҷудо карда шудааст: а). Сурудҳои таърихӣ; б). Таронаҳо; в). Бадеҳаҳо; г). Ғазалҳо. Ҳамаи ин анвоя, ки Н.Маъсумӣ дар бораи онҳо маълумот додааст, аз тариқи овоз ва соз суруда мешаванд. Муҳаққиқ хусусияти ҳар кадоме аз ин анвои сурудҳоро бо овардани мисолҳо шарҳ додааст. Агарчи онҳо сароида мешаванд ва дар айни замон, ҷӣ махсусият доранд, таъкид шудааст. Н.Маъсумӣ оид ба сурудҳои шӯриши Восеъ, шуриши Нозим, шӯриши Усмон сухан гуфта, намунаҳои онҳоро овардааст ва моҳияти иҷтимоии онҳоро тавзеҳ додааст. Ҳангоми сухан гуфтан дар бораи тарона Н.Маъсумӣ иброз доштааст, ки: «Яке аз жанрҳои эҷодиёти халқ тарона мебошад. Тарона аз ҷиҳати ҳаҷми худ аз ғазал фарқ намекунад. Андозаи гуногуни вай умуман ба андозаи ғазал мувофиқ меояд. Аммо бо баъзе хусусиятҳояш аз ғазал фарқ карда меистад. Аз ҷиҳати поэтикӣ бошад, ғазал асосан як навъи қофиябандӣ дорад. Аммо тарона ба ин қонуни ғазал итоат намекунад. Дар қофиянокӣ метавонад айнан монанди ғазал, ё таври маснавӣ бошад ва ё мумкин аст, дар шаклҳои дигар (мусаллас, мураббаъ, қитъа ва дигарҳо) бошад. Аз ҷиҳати мазмун дар ғазал масъала андаке

умумитар гузошта мешавад. Дар тарона бештар конкрет аст... Вай баъзан сюжетӣ муайян конкретӣ ҳам дорад, композитсияи махсусе дорад ва воқеаи зиндагӣ ба таври махсус суруда мешавад» [Маъсумӣ 1952, с. 82].

Аз ин иқтибос маълум мешавад, ки манзури Н.Маъсумӣ аз «тарона» гуфтан ҳамон суруд аст, ки дар шаклҳои гуногуни шеърӣ сароида мешавад. Нисбат ба бадеҳа ҳам айнан ҳамон назар аст, яъне он матне, ки суруда мешавад, вале аз ҷониби ду нафар. Ҳамин нуктаи назарро дар фасли охир, ки «лирикаӣ ишқӣ - ғазал» унвон гирифтааст, ба мушоҳида мегирем. Ба кор бурдани истилоҳи «ғазал» дар ин воситаи таълимӣ ин фақат он матне аст, ки сароида мешавад ва дар байни мардум вариантҳо дорад: «Дар ғазалҳои халқӣ вариантҳои гуногун мавҷуданд. Сабаби ин аз ҳуди халқӣ будани вай омада мебарояд. Ғазал на монанди афсона, достон, бадеҳа ва марсия аз тарафи гӯянда ва сарояндагони махсус суруда мешавад, балки монанди рубоӣ, суруд ва тарона дастраси ҳама шуда метавонад. Ёро ҳама – пиру ҷавон, зану мард, духтару писар дар хона, дар маърака ва дар саҳро ба таври танҳои ва ё умум мехонданд ва мехонанд. Ин ҳолат, ба дигаршавии текст, ба ӯ мувофиқ қунонида шудани вай ба ҳолати руҳии ҳар кадоми онҳо оварда расондааст. Маҳорати сарояндагони ғазалро дарачаи бадеии ҳуди ғазалҳо муайян мекунад. Сарояндагони бомаҳорат, ки текст, оҳанг ва поэтикаи ғазалро якбора қабул мекунанд ва ба назар мегиранд, вариантҳои хуби бадеиро ба вучуд меоваранд. Онҳое, ки бештар як тарафи масъала, махсусан оҳангро мегиранд, ба ҷиҳати поэтикӣ кам аҳаммият медиҳанд. Дар натиҷа варианти номукаммали ғазал пайдо мешавад» [Маъсумӣ 1952, с. 88].

Дар идомаи ҳамин фасл Н.Маъсумӣ ба таври муқоисавӣ ба бадеҳа рӯ меорад ва аз мавзуи ғарибӣ мисол оварда, сипас чанд намуна «ғазал» (суруд)-ро меорад, ки ба мавзуи ғарибӣ бахшида шудааст. Дар ин ҷо ба як нукта бояд тавачҷуҳ намуд, ки дар он солҳо манзури мардум аз «ғазал» он матне буд, ки сароида мешуд. Н.Маъсумӣ ҳам ба ҳамин нукта аҳаммият дода, ба донишҷӯи навомӯз ба таври қуллӣ маълумот додааст.

Тавре дар боло ишора кардем, ба омӯзиш ва таҳқиқи фолклори мардуми тоҷик аз охири солҳои 20 оғоз шуд, дар ин давра роҳи муайяне тай гардид. В.Асрорӣ дар як мақолаи худ таҳти унвони «Фолклоршиносии тоҷик дар зарфи 25 сол» ҳамин марҳалаи тайшударо ҷамъбаст кардааст. Ӯ дар ин мақола, ки соли 1954 дар маҷаллаи «Шарқи сурх» ҷоп шудааст, кӯшиш намудааст, қорҳои дар ин муддат шударо бо нигоҳ илмӣ аз назар гузаронад [ниг.: Асрорӣ 1954, 106-114].

Дар солҳои 50-уми асри ХХ ба гирдоварии мусиқии халқии тоҷикӣ таваҷҷуҳ шуд. Тавре ки дар баҳши гирдоварии сурудҳо ишора намудем, мусиқииносо О.Л.Данскер баъди гирдоварии маводи мусиқӣ ва сурудҳои мардуми Дарвоз ҷанд мақола менависад. Аз ҷумла, «Народная песня Дарваза (по материалам Гармской этнографической экспедиции 1954 г.)», «Собрание и изучение таджикской народной песни», «Народный певец Шариф Джураев». Ӯ дар ин мақолаҳо оид ба мавқеи суруд дар байни мардум, лаҳзаҳои сароидани он, нақши ҳофизони халқӣ дар ҳифзи суруд суҳан рондааст. Аз гуфтаҳои ӯ маълум мешавад, ки суруд дар рӯзгори моддӣ ва маънавии мардум дар маросимҳо, ҷашнҳо, ҳатто дар мотам ҷойгоҳи хос дошта, одамоне аз тариқи он эҳсоси ҳурро баён менамоянд ва ғизои маънавӣ мегиранд. Андешаҳои О.Л.Данскер баъдҳо дар таълифоти дигараш тақмил ёфта, аҳаммияти сурудҳои халқиро дар раванди зиндагии мардум нишон медиҳад [ниг.: Данскер 1956; 1960; 1965; 1975].

Соли 1956 рисолаи илмӣ И.С.Брагинский зеро унвони «Из истории таджикской народной поэзии. Элементы народно-поэтического творчества в памятниках древней и средневековой письменности» ҷоп шуд. Дар ин рисола, ки дар асоси сарҷашмаҳои бостонӣ, асрҳои миёна ва баъдҳо таълиф шудааст, ба жанри суруд тарона низ ишораҳо ба назар мерасад. Дар баъзе мавридҳо муаллифи китоб ба сурудҳои ҳамосӣ ва дигар анвои сурудҳои халқӣ назари ҳурро гуфтааст [ниг.: Брагинский 1956].

Ғоҳе ҷунин руҳ медиҳад, ки дар бораи ин ё матни фолклорӣ асли матлабро нафаҳмида, бо назари танқидӣ менигаранд. Ҳамин гуна фикри бидуни

пояи илмӣ дар фелетони «Гулпарӣ-райҳонпарӣ» ба вучуд омадааст, ки муаллифи он Р.Абдуллоев буда, соли 1959 дар рӯзномаи «Маориф ва маданият» чоп шудааст. Муаллифи мақола мазмун ва моҳияти ин бадеҳа ва арзиши халқияти онро мавриди танқид қарор медиҳад [ниг.: Абдуллоев 1959].

Ва ҳол он ки ин бадеҳа яке аз сурудҳои машҳури халқӣ буда, солҳост, ки барои мардум ғизои маънавӣ мебахшад. Шоирон – М.Турсунзода, А.Дехотӣ, Б.Раҳимзода, Ғ.Мирзо медонанд, ки ин бадеҳа суруди дилнишин ва яке аз матнҳои барои мардум аз ҳар нигоҳ хушоянд аст. Онҳо таҳти унвони «Ҷавоб ба муаллифи фелетони «Гулпарӣ-райҳонпарӣ» мақолае менависанд, ки он дар рӯзномаи «Тоҷикистони советӣ» ба нашр мерасад. Шоирон бо далелҳои мантиқӣ тарафдории андешаи худро нисбат ба он бадеҳа баён намуда, ёдовар мешаванд, ки «Гулпарӣ-райҳонпарӣ» аз ҳар нигоҳ яке аз сурудҳои тоҷикӣ дар шакли бадеҳа аст ва аз ҷониби ду кас сароида шуда, мазмуну сохтори он аз ҳар нигоҳ мақбул аст. Ин мақола ҳамзамон зери унвони «Саррофони гавҳарношинос» дар «Маориф ва маданият» низ чоп шуда, шоирон хусусиятҳои арзишманди сурудҳои мардумӣ, дар айни ҳол бадеҳаро, нишон медиҳанд. Аз ҳар нигоҳ дар байни мардум шуҳрат доштани ин матнро, бо шӯҳию ширинкорӣ суруда шудани онро ёдовар мешаванд [ниг.: Турсунзода, Дехотӣ, Раҳимзода, Мирзо 1959].

Дар солҳои шастум ҳам мақолаҳои илмӣ ва ҳам рисолаҳои илмӣ ба вучуд омадан гирифтанд, ки дар онҳо оид ба сурудҳо низ иброи назар шудааст. Дар канори гирдоварӣ ва нашр, масъалаи таҳқиқи сурудҳои халқӣ таваҷҷуҳи муҳаққиқонро сол то сол бештар ҷалб менамояд. Дар ин қор Р.Амонов яке аввалинҳо аст, ки дар рисолаи илмӣ худ «Очерки эҷодиёти даҳанакии Кӯлоб (Дар асоси материалҳои фолклори Сари Хосор)» дар як боби алоҳида зери унвони «Сурудҳо» сухан гуфтааст. Устод Р.Амонов ба таври муфассал дар асоси маводи гирдовардаи худ, мушоҳидаҳо ва гуфтаҳои мардуми он диёр дар бораи сурудҳои минтақаи Сарихосор сухан гуфтааст. Ин таҳқиқот аз чанд ҷиҳат арзишманд аст. Аввал ин ки муаллиф мавқеи сурудҳои халқиро дар байни мардум, дар раванди зиндагии иҷтимоии онҳо нишон додааст; дуюм ин ки



роҷеъ ба сохтор ва бадеияти сурудҳои дастрас изҳори назар намудааст; сеюм ин ки оид ба ҳофизон, яъне сарояндагон низ маълумот дода, ки суурдро чӣ гуна месароянд [ниг.: Амонов 1963, с. 23-44].

Аз аввали солҳои 60-ум маҷмуаҳо ва рисолаҳои илмӣ оид ба масъалаҳои фолклорӣ нашр шудан гирифтанд, ки дар онҳо ба таҳқиқи сурудҳо низ аҳаммият меоданд. Баъди рисолаи илмии Р.Амонов соли 1963 китоби Р.Қодиров «Фолклори маросимии тореволюсионии тоҷикони водии Қашқадарё» чоп шуд. Дар ин рисола низ зимни таҳқиқи маросимҳои мавсимӣ, тӯйи арусӣ, мотам ва ғайра мавқеи созу навои мусиқию сурудҳо дар раванди ин расму оинҳои халқӣ нишон дода шудааст. Маълум мешавад, ки дар тамоми рафти ҳаёти моддӣ ва маънавии мардум суруд ифодкунандаи эҳсосоти мардум будааст. Аз тариқи он мардум саргузашт, меҳнат, муҳочират, шодию ғам ва амсоли инро сароида ғизои маънавӣ мегирифтаанд. Ин рисолаи илмӣ соли 2005 бо таҳрири иловаҳои нав зери унвони «Назаре ба фолклори тоҷикони вилояти Қашқадарё» чоп шуд [ниг.: Қодиров 1963; 2005].

Агар дар баъзе мақолаҳо, сарсуханҳо нисбат ба суруд гапҳои умумӣ ва мушоҳидаҳои такрорӣ гуфта шуда бошанд, вале «Сарсухан»-и маҷмуи «Таронаҳои Самарқанд»-ро, ки таҳиягари он Б.Шермуҳаммадов аст, метавон як таҳқиқи муфассал роҷеъ ба сурудҳои тоҷикони вилояти Самарқанд донист. Муаллиф аз аввали сарсухан ба суруд тавачҷуҳ менамояд ва мегӯяд: «Суруд ва таронаҳои ғайримаросимӣ низ як қисми зиёди назми халқии аҳолии вилояти Самарқандро ташкил медиҳанд. Онҳо аксар хусусияти лирикӣ доранд ва дар шакли намудҳои гуногун: байт, рубой, қитъа, ғазал, мухаммас ва монанди инҳо эҷод шудаанд» [Шермуҳаммадов 1966, с. 3].

Хуб аст, ки Б. Шермуҳаммадов дар ин сарсухан дар бораи сурудҳои таърихӣ, мардикорғирӣ, ҳунармандӣ, зулму истибдоди амирӣ, ғаллақубӣ, бофандагӣ маълумот дода, ақидаи худро баён намудааст. Зимни баёни фикри худ ӯ бар он ишора намудааст, ки баъзе матнҳои дар бойгонӣ бударо дар ин маҷмуа ворид накардааст. Ҷамчунин, оид ба сурудҳои лирикии мардуми Самарқанд, ки дар он диёр мавқеи махус дошта, мардум ба ин навъ сурудҳо муҳаббати зиёд

доранд, гуфтааст: «Суруд ва таронаҳои лирикӣ, ки онҳо ҳолати руҳӣ ва ҳиссиёти чуқури инсониро ба таври ҳаққонӣ ифода намудаанд, дар байни аҳолиъ васеъ паҳн шудаанд. Сурудҳои лирикии тоҷикони Самарқанд, бағоят раво, сода ва дилчасп буда, ҳанӯз ҳам дар байни аҳолиъ маъмул ва машҳуранд. Онҳо дар маросим ва тантанаҳои халқӣ сароида мешаванд. Сурудҳои лирикии ғайримаросимиро, махсусан, бибихалифа, гӯяндагон, ҳофизон бештар медонанд. Суруд ва таронаҳои лирикии самарқандиён бо шаклу мазмун, санъати бадеии худ ба адабиёти хаттӣ мушобеҳ ва ҳамоҳанганд. Бояд гуфт, сурудҳои таронаҳои лирикии халқӣ оҳангҳои хоси худро доранд» [Шермуҳаммадов 1966, с. 4].

Дар ин сарсухан Б.Шермуҳаммадов кӯшиш намудааст, ки он чи нисбат ба суруд ва анвои дигари он дар байни тоҷикони ин минтақа дидааст, шундааст ва сабаб намудааст, шарҳ диҳад ва роҷеъ ба сурудҳои бачагона, суруди алла, сурудҳои маросимҳои тӯӣ, маросими мотам ва амсоли ин изҳори назар намояд. Б.Шермуҳаммадов ҳамчунин оид ба сохтор, вазн, бадеият ва ҳамчун суруд сароида шудани байт, рубоӣ, ғазал ва амсоли ин ишора намудааст. Ба гуфти ӯ, дар байни тоҷикони Самарқанд сурудҳои ўзбекӣ низ дида мешаванд, ки бархе аз онҳо ба ду забон: «яъне ширу шакар ба забони тоҷикӣ ва ўзбекӣ гуфта шудаанд» [Шермуҳаммадов 1966, с. 9].

Дар ин сарсухани таҳқиқӣ Б. Шермуҳаммадов дар бораи сурудҳои давраи нав изҳори назар намуда, ба як нуқтаи ҷолиб ишора мекунад. Ин он аст, ки сурудҳои давраи нав чӣ гуна вирди забони мардум шудаанд: «Аксарияти шеърҳои давраи советӣ солҳои 20-ум ва 30-ум дар байни аҳолиъ тавассути мактаб, китобҳои дарсӣ паҳн шудаанд. Махсусан, сурудҳои таронаҳое, ки кашшофон ва ҷавонон ҳангоми намоишҳо месароиданд, ҳанӯз ҳам (яъне, то соли 1966 – Қ.С.А.) дар хотири калонсолон боқӣ мондаанд» [Шермуҳаммадов 1966, с. 10].

Ба идомаи ин гуфтаи худ Б.Шермуҳаммадов боз як мушоҳидаи худро нисбат ба суруд ёдовар мешавад, ки ин роҷеъ ба сароидани осори манзуми тоҷикони Самарқанд аст: «Сурудҳои таронаҳои дар лентаи магнитофон сабтшуда

гувоҳӣ медиҳанд, ки фолклори мусиқии самарқандиён низ хеле бой, гуногун ва дорои хусусиятҳои хос аст. Аҳолии тамоми шеърҳои халқиро месароянд, аз ин рӯ гуфтан мумкин аст, ҳамаи суруду тарона ва дигар намудҳои фолклори вилояти Самарқанд дорои оҳанги хос аст» [Шермуҳаммадов 1966, с. 11].

Боз як ҷиҳати назарраси ин таҳқиқ дар он аст, ки ин донишманд ҳамаи он истилоҳотеро, ки мардум нисбат ба суруд ва «назми халқӣ» дар деҳаҳои Самарқанд ба қор мебаранд, ёдовар мешавад. Ба гуфти Б. Шермуҳаммадов нисбат ба суруд ва дигар анвои ашъори манзум, ки месароянд, мардум дар деҳоту маҳалҳои Самарқанд истилоҳоти «байт», «ғазал», «ашӯла», «хофизӣ», «қӯшиқ», «майдағазал», «кӯчабоғӣ», «авомӣ», «мухаммас», «шарқӣ», «ғазалак», «байтҳои алафӣ», «ишқия», «қӯшма», «базм», «саломнома», «ёр-ёр», «келинсалом», «байти тӯӣ», «адой», «бойчечак», «ашӯлаи сусхотун», «марсия», «байтгӯӣ» ва ғайраро ба қор мебаранд [ниг.: Шермуҳаммадов 1966, с. 12-15].

Агар ба ҳамин равиш осори манзум, аз ҷумла сурудҳои минтақаҳои гуногун, дар маҷмуаҳо ба нашр мерасид, маводи арзишманде дастрас мебуд ва қори таҳқиқи сурудҳои халқӣ низ осон мешуд. Дар илми фолклоршиносии мо чунин маҷмуаҳо, ки дар он осори манзум бо равиши илмӣ, бо лаҳҷаи мардум нашр шуда бошад, хеле кам аст.

Соли 1968 Н.Азимов дар мавзӯи «Назми халқии водии Фарғона» рисолаи илмӣ дифоъ кардааст. Аз фишурдаи рисола маълум мешавад, ки муаллиф ба сурудҳои халқии ин минтақа, ки онро «ашӯла» мегӯянд, тавачҷух намудааст. Ӯ зимни таҳқиқ, дар бораи робитаи осори манзуми тоҷикӣ ва ўзбекии водии Фарғона, мавқеи хос доштани суруд дар байни мардуми ин водӣ назари ҳурро баён намудааст. Бо таассуф рисолаи имлии эшон дар шакли китоб ба нашр нарасидааст [ниг.: Азимов 1968].

Соли 1967 рисолаи илмӣ В.Асрорӣ «Адабиёт ва фолклор» чоп шуд. Дар ин рисола, осори фолклорӣ дар эҷодиёти ду устоди сухан – Айнӣ ва Лоҳутӣ таҳқиқ шудааст. Ин рисола соли 1982 дар таҳрири нав бо номи «Фолклор, халқият, нависанда» дубора чоп шудааст. Ба гуфти В.Асрорӣ: «Суруду тарона як навъи жанри фолклорианд, ки дорои мазмунҳои иҷтимоӣ, ишқӣ ва маишӣ-

оилавӣ буда, руҳияи халқи меҳнатиро инъикос менамоянд. Суруду таронаҳо ҳамсафару дамсози зиндагии одамон, ифодаи назари эстетикӣ халқ, машғулияти лаҳзаҳои мухталифи ҳаёти инсон ва ғизои маънавии он мебошад» [Асрорӣ 1982, с. 55].

Профессор В.Асрорӣ дар чараёни таҳқиқи ҳеш ҳамчун воситаи тасвири бадеӣ аз жанри суруду таронаву бадеҳа истифода намудани устод Айниро дар романҳои «Дохунда» ва «Ғуломон» бо мисолҳо нишон додааст. Ӯ гуфтааст, ки: «Суруд ва порчаҳои манзуми халқӣ дар насри бадеии С.Айнӣ аз ҷиҳати муносибати худ ба фолклор ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд. Гуруҳи аввал суруд ва порчаҳои манзуми фолклорӣ, гуруҳи дуюм суруд ва порчаҳои манзуми дар асоси мотив ва сабки фолклор эҷод кардаи муаллиф мебошанд» [Асрорӣ 1982, с. 56].

Дар идомаи таҳқиқи худ В.Асрорӣ бо мисолҳо ёдовар мешавад, ки устод С.Айнӣ матни бадеҳаро низ дар раванди тасвири воқеаҳо ба кор бурда, бо истифодаи сурудҳо, бадеҳаҳо тасвирҳои худро рангинтар намудааст, ки В.Асрорӣ дар ин бора муфассал изҳори назар намудааст.

Дар айни замон, В.Асрорӣ дар бораи А.Лохутӣ ва маҳорати сурудофаринии шоир сухан гуфта, қайд намудааст, ки шоир ба сабки омиёна низ дубайтиҳо ва сурудҳо мегуфт, ки дар ҳамон солҳо вирди забони мардум шуда буданд. Ҳамчунин устод Лохутӣ дар асарҳои дигари публицистӣ ва суханрониҳояш низ ба осори фолклорӣ ва сурудҳои халқӣ тавачҷуҳ менамуд, ки дар ин бора В.Асрорӣ чунин навиштааст: «А.Лохутӣ дар мақолаҳои публицистӣ, дар маъруза, нутқ, сарсухан ва мактубҳои худ аз материалҳои фолклорӣ, аз он ҷумла аз суруду порчаҳои манзум фаровон истифода бурдааст. Шоир суруду порчаҳои манзумро барои далелу исботи фикру андешаҳои худ оид ба табаддулоти бузурги сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданияи ҳаёти халқҳои Осиёи Миёна... истифода бурдааст» [Асрорӣ 1982, с. 64-65].

Аз таҳқиқоти В.Асрорӣ маълум мешавад, ки дар канори маводи гуногуни фолклорӣ адибон ҳамчун воситаи тасвири бадеӣ сурудҳоро дар асарҳои худ ба кор мебардаанд, ки ба ин масъала дар оянда муҳаққиқон бояд аҳаммият диҳанд.

Нашри рисолаи Р.Амонов «Лирикаи халқи тоҷик» (1968) дар шинохти осори манзуми халқӣ, ки аксари онҳоро мардум месароянд, як кори муҳими ҷамъбасти буд. Р.Амонов дар аввали рисола ёдовар мешавад, ки таҳқиқи ӯ он матнҳое мебошад, ки «суруди лирикӣ» аст: «Сурудҳои лирикӣ фикру хис, ҷаҳонбинӣ ва орзую умеди дар шароитҳои гуногуни зиндагӣ ба миён омадаи мардумро самимӣ, амиқ ва равшан инъикос менамоянд» [Амонов 1968, с. 3].

Ба ин далел, манзури Р.Амонов аз таҳқиқи лирикаи халқи тоҷик матнҳое будааст, ки онҳоро месароиданд. Ин муҳаққиқ дар таҳқиқи худ чор навъи матнҳои лирикии сурудро интихоб намудааст. Ӯ рисола дар чор қисм: «Рубоӣ», «Байтҳо», «Ашӯлаҳо» ва «Сурудҳо» ба таври муфассал оид ба хусусиятҳои ҳар кадоме аз ин матнҳои ҷаҳонбинӣ изҳори назар намудааст. Анвои шеърро аз ҷиҳати мавзӯ, сохтор, вазн, қофия, радиф, бадеият ва амсоли ин баррасӣ карда, ишора бар он кардааст, ки ҳамаи ин анвои шеърӣ дар мавридҳои муносиб асосан, суруда мешаванд. Бояд гуфт, ки мардум на ҳамаи рубоӣҳо ва байтҳои месароянд, вале «ашӯла» (тарона), суруд ва бадеҳа аз ҷониби ҳофизон ва сарояндагон суруда мешаванд, ки Р.Амонов низ ин хусусияти сурудҳоро таъкид намудааст. Аз сабаби дар байни мардуми тоҷик шухрат доштани истилоҳи «ашӯла», ки маъмулан, аз 7 ҳичо (гоҳе 5-6 ва гоҳе 8-9 ҳичо) иборатанд, ин истилоҳро ба қор бурда, роҷеъ ба истилоҳи «тарона» баҳс накардааст. Дар рисола «Мундариҷаи ғоявии ашӯлаҳо» ва «Услуби бадеии ашӯлаҳо» бо мисолҳо таҳқиқ шудааст. Ба гуфти мантикии Р.Амонов: «Ашӯлаҳо сурудҳои дӯстдоштаи ҳам мардуми шаҳранд ва ҳам мардуми деҳот» [Амонов 1968, с. 252].

Баъдан, Р.Амонов дар қисми «Сурудҳо» оид ба он матнҳое, ки сохтори онҳо аз дигар анвои шеърӣ тафовут дошта, дар байни мардум фақат суруда мешаванд, ақидаи худро баён намудааст. Ӯ ба таври нисбӣ онҳоро ба «сурудҳои шодӣ», «сурудҳои ҳаҷвӣ», «сурудҳои ғамангез» ҷудо карда, сохт ва услуби сурудҳоро низ мавриди баррасӣ қарор додааст. Дар идомаи ин қисм, Р.Амонов анвои дигари суруд – бадеҳаро, ки аз ҷониби ду қас бо шӯҳию ширинкорӣ сароида мешавад, таҳқиқ намудааст. Бо овардани намунаҳо вижагиҳои

бадеҳаро ҳамчун суруд гуфта, дар байни мардум шухрат доштани онҳоро низ ёдовар шудааст. Ў дар мавридҳои муносиб ишора бар он намудааст, ки суруд дар оянда бояд ба таври муфассал ва чиддӣ таҳқиқ шавад [ниг.: Амонов 1968, с. 339].

Агарчи Р.Амонов рубоӣёт, ашӯла, суруд ва бадеҳаро ҳамчун «суруди лирикӣ» [Амонов 1968, с. 3] мавриди баррасӣ қарор додааст, вале ба таври дақиқ нагуфтааст, ки чаро як қисми таҳқиқи худро «сурудҳо» [Амонов 1968, с. 288-339] номидааст. Тавре ки ишора намудем, муҳаққиқи мазкур таҳқиқи муфассали масъаларо барои ояндагон гузоштааст.

Табиӣ аст, ки дар натиҷаи баҳсҳои илмӣ назарӣ ақидаҳои нав ба вучуд омада, яке дигареро комил месозанд ва дар натиҷаи баҳсҳо назарияҳои нав ба вучуд меоянд, ки дар баҳсҳои дигари диссертатсия оид ба ин масъалаҳо низ баҳс хоҳем кард.

Аз ҷониби Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ соли 1973 таҳти унвони «Фолклори тоҷик (Материалҳо ва мақолаҳо)» чоп мешавад. Ин маҷмуаи мақолаҳои илмӣ як навъ ҷамъбасти натиҷаи корҳои илмӣ шӯъбаи фолклор дар тури солҳои 60-ум буда, дар он мақолаҳои аксари муҳаққиқони фолклоршинос ба нашр расида, масъалаҳои зиёди илми фолклоршиносии тоҷикро дар бар гирифтааст. Дар мақолаҳои Ф.Зехнӣ, Р.Аҳмадов, С.Фатҳуллоев, Н.Шакармамадов, Б.Шермуҳаммадов, Н.Азимов ва дигарон ҳангоми баҳсу мунозира дар бораи сурудҳои арусӣ, сурудҳои маросимӣ, суруда шудани осори ҳамосӣ, сурудҳои бачагона, мавқеи суруд дар ҳаёти маънавии мардум, иҷрои суруд ва монанди ин изҳори назар шудааст. Чопи ин маҷмуаи илмӣ барои таҳқиқи минбаъдаи ҳамаи жанрҳои фолклорӣ, аз ҷумла сурудҳои халқӣ мусоидат намуд [ниг.: Фолклори тоҷик 1973].

Соли 1973 рисолаи илмӣ Б.Шермуҳаммадов «Назми халқии бачагонаи тоҷик» чоп шуд. Дар ин рисола қариб аксари анвои назми хурдсолон мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Фолклоршинос ёдовар мешавад, ки қариб ҳамаи шеърҳои бачагона суруда мешаванд. Б.Шермуҳаммадов дар аввали боби дуюм ҳангоми таҳқиқи «Фолклори мавсимии бачагон» ёдовар мешавад, ки: «Қисми

калони фолклори хурдтараконро суруд тарона, бозӣ ва маросимҳое ташкил мекунад, ки сароянда, иҷро ва ташкилкунандаи онҳо худи бачагонанд» [Шермуҳаммадов 1973, с. 34].

Сипас, муаллиф ба таври муфассал бо мисолҳо оид ба он ки дар кадом маросимҳо ва ё мавридҳо духтаракону писаракон сурудҳои махсуси худашонро месароянд, сухан мегӯяд. Маъмулан, аз аввали сол, яъне расидани Наврӯз, ки онро дар гузаштаҳо соли нав низ мегуфтанд, ба гуфти Б.Шермуҳаммадов, онро пеш аз ҳама хурдсолон пешвоз мегирифтанд ва дар васфаш сурудҳо мехонданд. Ё барои тасдиқи гуфтаи худ, дар асоси мушоҳидаҳо ва дар мисоли бачагони шаҳри Хучанд бо таъя ба гуфтаи В.Асрорӣ чунин ишорае дорад, ки чӣ гуна хурдсолон соли навро бо муҳаббат ва бо суруд истиқбол менамуданд: «Дар Хучанд ва мавзеъҳои атрофи он суруди «Соли нав» машҳур аст, ки аксарияти гӯянда ва эҷодкунандагони ин навъ сурудҳо бачагон буданд. «Бачагон (махсусан, духтаракон) дар шаби соли нав чамъ омада, баъзан дар болои бом, баъзан дар ягон ҷои баландӣ истода, коллективона сурудҳои мекунанд. Сурудҳои онҳо то бевақтии шаб давом мекунад» [Шермуҳаммадов 1973, с. 35; Асрорӣ 1953, с. 106]. Б.Шермуҳаммадов роҷеъ ба сурудҳои бачагона ба таври муфассал изҳори назар намуда, дар байни хурдсолон маъмултарин ва машҳуртарин будани сурудҳои бачагонро бо далелҳо нишон медиҳад. Аз гуфтаҳои ӯ маълум мешавад, ки суруд аз даврони хурдсолӣ барои тарбияи наврасон муҳим буда, ба рушди фикрии онҳо низ таъсир мерасонад. Б.Шермуҳаммадов дар боби сеюми рисола, ки унвони он «Мундариҷа ва хусусиятҳои бадеии назми халқии бачагон» аст, сурудҳои хурдсолонро ба қисмҳо ҷудо менамояд: «Аз ҷиҳати мавзӯи сурудҳои халқии бачагонро ба чаҳор қисм ҷудо намудан мумкин аст: I. Сурудҳои алла; II. Сурудҳои навозишӣ ва дӯстдорӣ; III. Сурудҳои маросимӣ ва оид ба ҳодисаву предметҳои табиат; IV. Сурудҳои ғайримаросимӣ» [Шермуҳаммадов 1973, с. 79].

Хуб аст, ки ин донишманд ба таври муфассал дар контексти тасвири этнографӣ ҳар чор қисми сурудҳои бачагонро мавриди таҳқиқ қарор медиҳад. Ё ин сурудҳоро аз ҷиҳати мавзӯ, сохтор, вазн, қофия, нидо, мухотаб, нақарот,

вариант, мусикият, ритм, тасвири бадеӣ ва амсоли ин бо мисолҳо баррасӣ менамояд [ниг.: Шермуҳаммадов 1973, с. 79-141].

Н.Шакармамадов аз аввали солҳои 60-уми асри ХХ ба ғирдоварӣ ва таҳқиқ фолклори мардуми Бадахшон машғул шуда, роҷеъ ба назми халқии мардуми Бадахшон ва баҳусус, сурудҳо мақолаҳо навишт ва намунаҳои онҳоро ба нашр расонд. Соли 1969 дар мавзӯи «Назми халқии Бадахшон» рисолаи номзадӣ дифоъ кард, ки он соли 1975 бо ҳамин ном дар шакли рисолаи илмӣ нашр шуд. Ин рисола аз чор боб иборат аст. Ӯ дар ин рисола ба таҳқиқи суруд аҳаммияти ҷиддӣ додааст. Боби дуюми рисола «Сурудҳои маҳаллии Бадахшон» ном дорад. Муаллиф дар ин боб роҷеъ ба ғустариш, истилоҳ, мавзӯ, сохтор, бадеият ва иҷрои сурудҳои «Даргилмодик», «Булбулик», «Ғалла ба давлат аз маш», «Сад менато кашидам», «Журнимучон», «Дилум-дилум» ва ғайра изҳори назар намуда, ин сурудҳоро ба мисолҳо мавриди баррасӣ қарор дода, дар охири ин боб чунин натиҷагирӣ намудааст: «Сурудҳои маҳаллӣ ҷузъи муайяни назми халқии мардуми Бадахшонро ташкил карда, онҳо ҳам аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва ҳам аз ҷиҳати бадеияти шеърӣ тадқиқи амиқтарро тақозо доранд» [Шакармамадов 1975, с. 52].

Дар боби сеюми рисолаи «Назми халқии тоҷикӣ дар фолклори Бадахшон» Н.Шакармамадов дар қанори хусусиятҳои рубоӣ, мухаммас ва ғазал, ки аксари ин жанрҳо низ суруда мешаванд, бо номи «Сурудҳо» фасли махсус ҷудо намудааст. Ин навъ сурудҳо маҳз ба забони тоҷикӣ суруда мешаванд, ки эшон дар ин бора ғуфтааст: «Дар Бадахшон сурудҳое дар шакли мусаммати мураббаъ (аав, бббв) маъмуланд, ки ба ягон маросими анъанавии халқ муносибате надоранд, аммо ба сабаби вазни сабук ва оҳанги шӯх доштанишон аз тарафи ҳофизони моҳири халқ ва ғӯяндаҳои соҳибтабъ дар маъракаю маросимҳои ғуноғуни халқӣ хонда мешаванд. Мардум ин навъ сурудҳоро шоирӣ мегӯянд» [Шакармамадов 1975, с. 72].

Ба ғуфти Н.Шакармамадов баъзе вариантҳои ин сурудҳо дар минтақаҳои дигари Тоҷикистон низ суруда мешаванд. Ӯ дар ин фасл оид ба мазмун, сохтору бадеияти сурудҳои «Тарма», «Дод аз сари гандушкак», «Афсӯс дар ғарибӣ»



назари худро баён намудааст. Дар кадом мавридҳо суруда шудани ин сурудҳоро низ ёдрас намудааст. Унвони боби чоруми рисола «Сурудҳои маросими тӯй» ном дорад. Дар ин боб муаллиф аз таълифоти муҳаққиқоне, ки сурудҳои арусиро таҳқиқ намудаанд, ёдовар мешавад: «Суруди мансуби маросими тӯи арусиро мардуми Бадахшон «сурсоз» – «суруди тӯй» ва «дафсоз» мегӯянд» [Шакармамадов 1975, с. 91].

Баъдан, ӯ сурудҳои «Сартарошон», «Шо муборак боде, подшо муборак боде», «Дасти ману доманат, эй куртапӯш», матни намоиши «Муғулбозӣ» бо сурудаш, «Шои мо меравад, подшои мо меравад» ва баъзе сурудҳои беунвон, ки пӯшидани либоси арусиро ифода менамояд, таҳқиқ мекунад. Дар бораи густариш, воситаи тасвири бадеӣ, тарзи иҷро, таъсири суруд ба мардум, мавқеи матн дар раванди ҷашни арусӣ, мазмун, сохтор ва ғайраро бо овардани мисолҳо мавриди баррасӣ қарор додааст [Шакармамадов 1975, с. 87-115].

Дар солҳои баъд Н.Шакармамадов ҳангоми баррасии осори манзуми мардуми Бадахшон ҳатман, дар бораи суруда шудани он матнҳо назари худро баён менамояд. Дар кадом мавридҳо ҳофизони бадахшонӣ жанрҳои рубоӣ, даргирлик, ғазал ва амсоли инро месароянд ва онҳо ҳангоми сароидан ба мардум чи таъсир доранд, таҳқиқ мекунад. Ҳамчунин, бо оҳанги фалак сароида шудани сислилаи сурудҳоеро, ки дар қолаби рубоӣ мебошанд, мавриди баррасӣ қарор дода, ба шакли суруд даромадани онҳоро ёдовар мешавад [муфассал ниг.: Шакармамадов 1993; Шакармамадов 1997; Шакармамадов 1998; Шакармамадов 2002].

Фолклоршиносон маъмулан, аксари маводи фолклориро дар контексти маросимҳо, расму оинҳои этнографӣ гирдоварӣ менамоянд. Ба ин васила, онҳо матни фолклориро дар муҳити иҷро сабт ва таҳқиқ менамоянд. Аз ин рӯ, сурудҳои зиёде аз замонҳои қадим то имрӯз дар раванди маросимҳо ва расму оинҳои гуногун иҷро мешаванд, ки муҳаққиқон ба ин масъалаҳо тавачҷуҳ намудаанд. Яке аз рисолаҳои илмие, ки дар ин контекст таълиф ва нашр шудааст, асари Ф.Зехниева «Сурудҳои маросими тӯи тоҷикон» мебошад, ки муаллиф ба таври муфассал мавқеи сурудро дар раванди тӯи арусӣ баррасӣ

намудааст. Дар кадом мавридҳо ичро шудани сурудҳоро ба таври муфассал тавзеҳ дода, баъдан онҳоро ба гуруҳҳо тасниф кардааст. Ф.Зехниева сурудҳои арусиро ба 8 даста ҷудо намудааст: сурудҳои хабарӣ, сурудҳои тайёрӣ, сурудҳои ҷудой ва фироқ, сурудҳои тантанавӣ, сурудҳои тавсифӣ, сурудҳои рақсӣ, сурудҳои ҳаҷвӣ. Дар рисола бо мисолҳо ҳар кадоми ин гуруҳҳоро шарҳ додааст ва таъсири эстетикӣ онҳоро баён намудааст. Аз ҷумла, ӯ гуфтааст: «Мавриди иҷрои сурудҳо дар тӯй гуногунанд. Сурудхонӣ аз давраи ҳезумбиёрон шуруъ шуда, дар айни ҷӯшу хурӯши шаби тӯй (никоҳ) шиддат мегирад. Шаби никоҳ аз ҷиҳати мавқеи сурудхонӣ лаҳзаҳои бошукӯхтарин ва ботантана ба шумор меравад. Бисёр касон кӯшиш мекунанд, ки дар ин шаб дар сурудхонӣ ҳамроҳ шуда, худро ба анбуҳи қофилаи арусбарон дохил намоянд ва шарикӣ шодӣ тӯйдорон гарданд. Оҳанги сурудҳои тӯй шӯху сабук буда, бо ягон асбоби мусиқӣ – табл, доира, рубоб, думбура ва ғайра иҷро мешавад. Қисми дигари сурудҳо мувофиқи мазмуну рафти тӯй оҳанги ҳазиндоранд, зеро дар ин навъ сурудҳо баъзе нишонаҳои ҳаёти давраи никоҳи маҷбурӣ акс ёфтааст» [Зехниева 1978, с. 62-63].

Баъди таҳқиқи муфассали сурудҳои бахшида ба ҷараёни тӯйи арусӣ, ки он аз нигоҳи мазмун, мавқеъ, сохтор, бадеият ва амсоли ин баррасӣ шудааст, муаллиф натиҷагирӣ худро меорад. Дар натиҷагирӣ Ф.Зехниева, аз ҷумла чунин омадааст: «Дар тӯйҳои нав сурудҳои нав офарида мешаванд. Дар вақтҳои охир суруди «Тӯй муборак шавад» оммавӣ шуда истода, лаҳзаи қабули арусро зинат медиҳад. Азбаски ин суруд мазмунӣ хурсандибардор аст, аз ҳисоби рубоиҳои лирикӣ ва нақаротҳои сурудҳои халқӣ вариантҳои зиёд пайдо карда истодааст» [Зехниева 1978, с. 62-63].

Соли 1980 аз ҷониби нашриёти «Маориф» аввалин китоби дарсӣ зерини «Эҷодиёти даҳанакии халқӣ тоҷик» ҷоп шуд, ки муаллифони он В.Асрорӣ ва Р.Амонов мебошанд. Як қисми махсуси ин китоб ба таҳқиқи «Сурудҳо» бахшида шудааст. Дар аввали бахши «Сурудҳо» муаллифон ақидаи худро нисбат ба ин жанр ба таври зерин баён намудаанд: «Суруд яке аз намудҳои қадимии санъати бадеии халқ буда, бо як қатор хусусиятҳои худ аз

рубой, байт ва ашӯла барин навъҳои миниатюрии назм фарқ мекунад. Бисёр сурудҳо аз ҷиҳати ҳаҷм нисбатан калон, шаклан гуногун ва аз ҷиҳати сохт нисбат ба жанрҳои мазкур мураккабтаранд. Сурудҳо аз 4-10 то 30-40 мисраъ мерасанд. Баъзе сурудҳо дорои сюжети мукамал буда, ба дostonҳои хурди лирикӣ шабоҳат доранд.

Сурудҳои халқӣ бо таъсири пурқуввати адабиёти китобӣ инкишоф ёфта, вазифаи дилхушу андармон кардани мардум, хурсандӣ бахшидан ба одамон, ба ҷӯшу хурӯш овардани онҳоро ба зимма гирифта омадаанд» [Асрорӣ ва Амонов 1980, с. 100].

Сипас, муаллифон ба таври муфассал сурудҳои шодӣ, сурудҳои ҳаҷвӣ, сурудҳои ғамангез, сурудҳои таърихиро бо мисолҳо барои донишҷӯён фаҳмонидаанд. Муаллифони ин китоби дарсӣ ҳангоми шарҳи жанрҳои бадеҳа, ашӯла, байт, рубой низ бар он ишора намудаанд, ки бархе аз намунаҳои ин жанрҳо низ сароида мешаванд [ниг.: Асрорӣ ва Амонов 1980, с. 129-202].

Тавре ки медонем, бо роҳбарии И.Левин дар солҳои 60-70-уми асри гузашта ҳам маводи бойгонии фонди фолклор ба тартиб дароварда шуд ва ҳам наشري илмӣ чандин чилди «Куллияти фолклори тоҷик» бо равиши байналмилалӣ ба чоп омода шуд. Чилди аввали он «Куллияти фолклори тоҷик», ки масалҳо ва афсонаҳо дар бораи ҳайвноторо дар бар мегирад, соли 1981 чоп шуд. Худи ҳамон сол, дар ҳаҷми 45 саҳифа (дар саҳифаҳои 40-45 шумораи саҳифаҳо гузошта нашудааст) ҷузъе бо номи «Куллияти фолклори тоҷик» (III, 1), «Сурудҳо» дастраси аҳли илм гардид, ки он дар асоси фақат ду матн суруд: 1. «Наъли кафшат ёфта»; 2. «Мурғак», таҳия шудааст. Баъди пешгуфтори русии муаррифии ин асар аз ҷониби И.Левин муқаддимаи илмӣ дақиқ ба забони русӣ навишта шудааст, ки масъалаҳои зеринро дар бар мегирад. Матн аввал «Наъли кафшат ёфта» зери шумораи типӣ «С 03» ва матн дуюм «Мурғак» зери шумораи типӣ «С 43» оварда шудааст. Дар ин муқаддима дар бораи ҳар ду матн бо нигоҳи илмӣ ба ин масъалаҳо тавачҷуҳ шудааст: санадгузориҳои матн (сигнатура, картограма, хроносотисограмма), синопсис, версияи меҳварӣ ва ғ. [ниг.: Куллияти фолклори тоҷик. III, 1. 1981, с. 7-10].

Сипас, сигнатураи 40 матни сабтшудаи «С 03», мухити густариши матн дар асоси картограмма, синопсиси калимаҳо бо ишораи ҳарфҳо, пасон рӯйхати ин калимаҳо дар асоси ҳамин ҳарфҳо, баъдан матни меҳвари суруд, матн дар нота оварда шудааст. Дар асоси суруди «Мурғак» «С 43», ки дар фонд ҳамагӣ 13 матн мавҷуд аст, айнан бо ҳамин равиши кор оварда шудааст [ниг.: Куллии фолклори тоҷик. III, 1. 1981, с. 15-45].

Муҳаққиқон ба ҳамин равиши чуғрофӣ-таърихӣ ва муқоисавӣ 99 матнро барои чоп омода карда буданд, ки ба ҳамин равиш меҳостанд, нашр намоянд: «Над подготовкой этого выпуска и всей серии, состоящей из 99 песен, которою мы надеемся постепенно издать в ближайшие годы...» [ниг.: Куллии фолклори тоҷик. III, 1. 1981, с.5]. Вале ғайр аз ҳамин чузваи 45 саҳифаӣ, матни илмӣ бо ин равиши байналмилалӣ омода шудаи сурудҳои халқии тоҷикӣ то имрӯз чоп нашудааст.

Яке аз таҳқиқотҳои арзишманд дар бораи сурудҳои тоҷикӣ, ки дар асоси равиши пешниҳодшудаи И.Левин ва мактаби сохторшиносӣ сурат гирифтааст, ин рисолаи илмӣ Б. Шермухаммадов ба забони русӣ «Рецепция произведений таджикско-персидской поэзии» (Нусхаҳои асарҳои манзуми тоҷикӣ-форсӣ) мебошад. Муаллиф дар аввали рисола, ки хусусияти матншиносӣ дорад, оид ба ҳадафи аслии таҳқиқи худ чунин гуфтааст: «Таҳқиқот дар асоси пурра ё чузъан тафтиш ва барқорор намудани 99 асари (суруди) назми тоҷикӣ дар асоси дастхати сабти солҳои гуногун, ки теъдоди он 1500 матн аст (ҳар кадоме ба ҳисоби миёна аз 6 то 48 сабт, дар маҷмӯъ 17 000 мисраъ иборат мебошад) сурат гирифтааст. Ин ҳамаро мо тавонистем, ки дар асоси фонди бузурге, ки 13 000 матнро дорост, чудо намоем» [Шермухаммадов 1987, с. 3].

Муаллифи рисола дар пешгуфтор ба таври муфассал ҳадафи аслии кори худро гуфтааст. Ин ҳадаф иборат аст аз баррасии матнҳои осори хаттӣ, ки аз ҷониби сарояндагон суруда мешавад ва нусхаҳои онҳоро муҳаққиқон аз минтақаҳои гуногун аз байни тоҷикони Тоҷикистон ва Ўзбекистон сабт намудаанд. Рисолаи мазкур аз ду қисм иборат аст. Қисми аввал «А» дорои ҳашт боб буда, унвони ҳар боб аз матни суруд, ки мардум ном гузоштаанд, гирифта

шудааст: «Боби А1 С 20 Дил ки ранчид аз касе» (мансуб ба Саъдӣ), «Боби А2 С 11 Аз ман чаро ранчидай» (мансуб ба Саъдӣ), «Боби А3 С 37 Нафас дар сина сокин бош» (мансуб ба Амирӣ), «Боби А4 С 65 Ман чӣ кардам» (мансуб ба Туғрал), «Боби А5 С 68 Андеша кун» (мансуб ба Аҳмади Ҷомӣ), «Боби А6 С 31 Пурсиши ҳолам кун» (мансуб ба Лутфӣ), «Боби А7 С 81 То умр бувад» (мансуб ба Ҳилолӣ), «Боби А8 С 36 Эӣ санам» (мансуб ба Аҳмади Ҷомӣ)» [ниг.: Шермухаммедов 1987, с. 29-198].

Дар рисола ишораи «А» ин унвони рамзии боб аст. Ишораи «С 20» рақамҳо шумораи сурудро, ки дар ФФ (Фонди фолклор) махсус барои сурудҳо гузошта шудааст, ифода менамояд. Б.Шермухаммедов дар ҳар боби қисми «А» махсусияти сурудҳои номбаршуда, мавзӯи аслии онҳо, аз ҷониби кӣҳо сабт шудани матнҳо ва ҳатто бо нишон додани ҷинсият бо далелҳо нишон додааст. Аз ҷама ҷолиб ин аст, ки муаллиф нишон медиҳад, ки чӣ гуна гӯяндагони суруд матни сурудро аз асли хаттии он дур сохтаанд. Ҳатто дар баъзе матнҳо, аз ҷумла «Боби А8, С 36 Эӣ санам» муайян намудани муаллифи аслии матн мушкил аст. Барои дақиқ баён намудани ақидаи илмии хеш ӯ матнҳоро дар ҷадвалҳо низ нишон додааст.

Унвони қисми дуюми рисола бо ҳарфи «Б» ишора шудааст. Ин қисм аз ду боб иборат аст: «Боби Б1 Муаллифӣ», «Боби Б2 Типологияи вариантнокӣ» [ниг.: Шермухаммедов 1987, с. 199-275].

Дар «Боби Б1» муаллифи рисола дар асоси гуфтаҳои илмии фолклоршиносони кишварҳои аврупоӣ ва русҳо ба масъалаи дар қадом ҳолат матни осори хатӣ «халқӣ» мешавад ва ё ба «фолклор» табдил меёбад, баҳс намудааст. Б.Шермухаммадов баҳси худро ба таври мантиқӣ аз он оғоз менамояд, ки дар адабиёти классикӣ шоирон ҷама «тахаллус» доштанд, вале аксари сурудҳо агарчи тахаллус дошта бошанд ҳам, дар матн аз ҷониби сарояндагон иловаҳо сурат гирифтааст. ӯ барои равшанӣ андохтани асли масъала ба осори муҳаққиқони адабиётшинос ва фолклоршинос, ба мисли Т.Караев, Р.Воҳидов, А.Н.Болдирев, М.-Н.О.Османов, В.Е.Гусев, Й.Мейер, В.Штейнитс ва дигарон таъя намудааст. Муҳаққиқони кишварҳои дигар дар

асоси матни сурудҳои халқии худ чи гуфтаанд, баҳс намуда, ишора намудааст, ки масалан, В.Штейнитс гуфтааст, ки «бемуаллифӣ» хусусияти фолклор нест. Матни соҳибмуаллиф, ки мо онро медонем, дар он ҳолат халқӣ мешавад, ки агар он дар байни мардум паҳн шуда бошад ва бо вариантҳои гуногун суруда мешавад. Дар таҳқиқоти Б.Шермухаммедов ана ҳамин масъала, дар асоси матни сурудҳои халқӣ таҳқиқ шудааст [ниг.: Шермухаммедов 1987, с. 202].

Муаллифи рисола дар «Боби Б2» оид ба «Типологияи вариантнокӣ»-и сурудҳои халқӣ баҳс намуда, дар аввал оид ба истилоҳи вариант, анъана, типология изҳори назар мекунад. Нисбат ба матнҳои фолклорӣ дар кадом мавридҳо ба кор рафтани ин истилоҳотро ёдовар мешавад. Барои исботи фикри худ назари муҳаққиқон: К.Крон, Анти Аарне, Н.П.Андреев, Й.Мейер, Р.Дессауер, К-Д.Ванниг, Х.Штробах, Т.М.Акимова ва дигаронро меорад, ки дар асоси сурудҳои мардуми аврупоӣ таҳқиқот анҷом додаанд. Дар ин замина дар асоси маводи сурудҳои тоҷикӣ, ки дар асл муаллиф доранду вариантҳо пайдо карда, ба моли мардум табдил ёфтаанд, сухан мегӯяд [ниг.: Шермухаммедов 1987, с. 199-275].

Дар охири рисолаи мазкур баъди «Библиография» дар бахши «Илова» сигнатура, хроносотсиограмма, картограмма ва рӯйхати 99 матни сурудҳои машҳури халқӣ оварда шудааст. Ҳар кадоме аз ин санадҳо оид ба густариши 99 матни суруд маълумоти муфассал ва дақиқ медиҳанд. Аз рӯйхати 99 матн маълум мешавад, ки сурудҳои сабтшудаи маҳфуз дар Фонди фолклор аз 48 то 6 вариант доштаанд [ниг.: Шермухаммедов 1987, с. 313-316].

Соли 1989 рисолаи илмӣ А.Рачабов «Афкори мусиқии тоҷик дар асрҳои XII-XV» чоп шуд. Дар ин рисолаи илмӣ асарҳои мусиқии асрҳои XII-XV таҳқиқ шуда, муаллиф ёдовар мешавад, ки мусиқии он давр бо мусиқии халқӣ иртиботи ногустастанӣ дошт: «Дигар аз тарафҳои муҳимми таълифоти илмӣ мусиқии асрҳои XII-XV дар он аст, ки баробари густариши масъалаҳои анъанавӣ, инчунин ба вазъи ҳаёти мусиқии халқӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуда ва заминаи таҳқиқи қисме аз рисолаҳои ин давра бештар дар атрофи мусиқии шифохӣ сурат гирифтааст» [Рачабов 1989, с. 7].

А.Раҷабов асосан, дар бораи рисолаҳои хаттии мусиқӣ сухан рондааст, ки дар онҳо сурудҳои халқии гуфторӣ оварда нашудааст. Вале ӯ бо мусиқии халқӣ (ба хусус созо) пайванд будани мусиқии асрҳои гузаштара дар ҷо-ҷои рисолааш баён намудааст.

Дар дастури таълимии В.Асрорӣ, ки аввал дар солҳои 80 ва баъд соли 1990 зери унвони «Жанрҳои хурди фолклори тоҷик» ҷоп шуд, бахше бо номи «Сурудҳо» аст. Муаллиф дар ин бахш донишҷӯро ба таври мухтасар бо хусусиятҳои асосии ин жанр шинос намуда гуфтааст: «Сурудҳо ба таври инфиродӣ ва дастачамъона хонда шуда, дорои оҳангу мусиқӣ мебошанд. Асбобҳои мусиқӣ: дутор, танбӯр, най, ғижжак, дойра, рубоб, чанг ва ғайра дар иҷрои сурудҳо ҳамоҳанг мешаванд. Бештари сурудҳои халқиро бо ҳамовозии дуторча ва ё дойра мехонанд ва қариб ҳамеша рақсро ташкил мекунанд. Сурудҳо шӯҳ ва ҳазин мешаванд, оҳанги мусиқии онҳо ба ин хусусияти сурудҳо пурра тобеъ мегардад» [Асрорӣ 1990, с. 91]. Ин китоб, дастури таълимӣ барои донишҷӯён аст. Муаллиф оид ба мавзӯи сурудҳо низ ишорати ҷудо намуда, баъдан, бораи шиносӣ намунаҳои сурудҳоро оид ба ҳар мавзӯ мегардад [ниг.: Асрорӣ 1990, с. 92-178].

Дар рисолаи илмии Р. Раҳмонӣ «Простонародная литература современного Афганистана (Устная авторская поэзия на языке дари)» (Адабиёти омиёнаи Афғонистони муосир: назми шифоҳии муаллифӣ ба забони дарӣ), ки соли 1994 дар ду ҷилд ҷоп шудааст, ашъори шоирони маҳаллии ноҳондаи (бесаводи) даризабони Афғонистон мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар ин рисола низ зимни таҳқиқи сурудҳои шоирони ноҳонда, дар боби аввал оид ба сурудҳои халқии ҳамзабон ва сарояндагони машҳури Афғонистон дар муқоиса бо сурудҳои мардуми тоҷик изҳори назар шудааст. Муаллифи рисола қайд кардааст, ки шоирони маҳаллии ҳамзабони Афғонистонӣ ашъори худро асосан месароянд. Онҳо зимни сарояндагони суруд, дар ҳар сароянда бадохатан фикраҳоеро илова мекунанд ва кам низ менамоянд [ниг.: Раҳмонӣ 1994].

Ҳарчанд намунаҳои «тарона» (ашӯла), ки аз минтақаҳои гуногун зиёд гирдоварӣ шудааст, вале то ба ҳол таҳқиқи он, ғайр аз рисолаи Н.Азимов, ки то ҳол чоп нашудааст, сурат нагирифтааст. Соли 1998 китобчаи хурде бо номи «Инъикоси ҳаёти мардум дар фолклори Хучанд (ашӯлаҳо)», ки муаллифи он Н.Муродӣ аст, ба нашр расид. Дар ин китобча муаллиф роҷеъ ба мавзӯ, сохт, бадеият, тарзи иҷрои онҳо, ки дар воқеъ як навъ суруд аст, бо мисолҳо андешаи хешро баён намудааст. Аз сабаби он ки дар байни мардум нисбат ба ин навъи суруд (аслан тарона аст) асосан истилоҳи «ашӯла» ба қор меравад, муаллифи асар, мисли Р.Амонов ҳамон истилоҳи халқиро ба қор бурдааст [ниг.: Муродӣ 1998].

Агарчи соли 1999 Ш.Умарова дар асоси сурудҳои таърихии халқи тоҷик рисолаи илмӣ дифоъ кард, вале он то имрӯз чоп нашудааст. Аз мазмуни автореферат маълум аст, ки муаллиф оид ба таърихи пешинаи сурудҳои халқӣ сухан гуфта ва баъдан сурудҳои халқии бахшида ба шӯриши Восеъ, шӯриши Усмон, шӯриши Қаландар ва ғайраро аз ҷиҳати мавзӯ, сохтор ва бадеият мавриди таҳқиқ қарор додааст [ниг.: Умарова 1999].

Мусиқишинос Б.Саидкаримов дар дастури таълимии худ «Ҳаёти мусиқии Хучандшаҳр (охири асри XIX-ибтидои асри XX)» (2002) дар бораи ҷойгоҳи мусиқӣ дар Хучанд сухан гуфта, дар раванди шарҳу тавзеҳоти хеш оид ба сурудҳои халқӣ дар эҷодиёти сарояндагони ин шаҳри бостонӣ ба мисли Содирхон ва шогирдони ӯ низ ишора намудааст. Фақат дар чанд ҷо чанд мисоли мухтасаре аз сурудҳо овардаасту халос. Дар бораи сурудҳои халқии Хучанд иттилоъ намодааст [ниг.: Саидкаримов 2002].

Сурудро бештар муҳаққиқони мусиқишинос таҳқиқ менамоянд. Барои онҳо, пеш аз ҳама бо овоз ва ё соз сароидани суруд муҳим аст, ки аз ин тариқ суруд чи гуна ба шунаванда таъсир мерасонад. Мусиқишинос Н.Ҳақимов соли 2003 оид ба суруд ва мусиқии ҷашни арусии халқи тоҷик асаре зери унвони «Мусиқии ҷашни арусии тоҷик» таълиф намудааст. Ӯ дар ин рисола дар бораи сурудҳои ҷашни арусӣ ва мавқеи онҳо бо мисолҳо сухан гуфтааст. Муаллифи ин рисола асосан, ба мусиқии ҷараёни арусӣ ва вобастагии он бо сурудҳои



халқӣ иттилоъ додааст. Рисола аз пешгуфтор ва се боб иборат аст. Муаллиф дар пешгуфтор роҷеъ ба аҳаммияти омӯзиши мусиқӣ дар ҷараёни ҷашни арусӣ фикри худро баён намудааст. Ҳарчанд дар пешгуфтор вожаи суруд ба кор нарафтааст, вале манзураш ҳамон таҳқиқи сурудҳои гуфторӣ мебошад. Чунки маҳз суруд аст, ки онро дар ҷараёни ҷашни арусӣ месароянд. Албатта, ҳадафи аслии муаллифи таҳқиқи мусиқӣ, яъне оҳангу навои матн аст, ки дар ин бора дар пешгуфтор чунин ишора намудааст: «Дар ҳаматарафа омӯхтани хусусияту анъанаҳои маросимҳои муосири мардумии тоҷик ашъори (суруди – Қ.С.А.) ба нут сабт гардида, ки дар рафти экспедитсияҳои фолклорӣ чамъ оварда шудаанд, мавқеи махсусро ишғол менамояд» [Ҳақимов 2003, с. 4].

Сипас, муҳаққиқ дар бобҳои ҷудоғона зерӣ унвонҳои «Ҷанрҳои мусиқии маросими ҷашни арусӣ», «Ҷанрҳои овозии маросими ҷашни арусӣ», «Ҷанрҳои созии маросими ҷашни арусӣ» мусиқӣ ва сурудро дар якҷоягӣ таҳқиқ намудааст. Ӯ дар ин таҳқиқи худ истилоҳи сурудро ҳамчун муродифи мусиқӣ ба кор мебарад. Аз ҷумла, дар боби аввал оид ба пайвастигии суруд ва мусиқӣ гуфтааст: «Мутаносибии мундариҷаву бадеияти мусиқии ҷашни арусии тоҷик махсусан ҳангоми шунидан эҳсос мегардад, зеро ин сурудӯ навоҳо ба камолоти бадеӣ расидаанд ва дар ин сурудҳо санъати сухану мусиқӣ тавҷам шудаанд. Сурудҳои ҷашни арусии тоҷикӣ нозукии қиёфаи ботинӣ ва зоҳирии ҷомеаро тасвир менамоянд» [Ҳақимов 2003, с. 4].

Дар ҳақиқат, андешаи Н.Ҳақимов дуруст аст, ки маҳз бо мусиқӣ саридани матни суруд барои шунаванда таъсири бештар дорад, ки ӯ онро дар асоси кори майдонӣ солҳо мушоҳида кардааст. Ҳамин мушоҳидаҳои худро, ки дар рафти расму оинҳо дидааст, дар панҷ нуктаи вижа чунин ифода намудааст, ки дар он суруд ва оҳанг пайвастагӣ доранд: «Мусиқии маросимӣ, ки зухуроти гуногуннамуд ва басо мураккаб аст, дар таркиби худ асарҳои кӯҳан ва муосирро маҳфуз менамояд. Дар бештари асарҳои мусиқии маросимӣ алоқамандии мусиқию назм (суруд – Қ.С.А.) ба ҷашм мерасад, ки барои бештар ифода намудани хусусиятҳои маросим имконият фароҳам меоварад. Хусусиятҳои асосии мусиқии маросимии мардумӣ чунинанд: 1. Вобастагии мусиқӣ бо

маросимҳои мардумӣ; 2. Мусиқӣ чун як қисми таркибӣ ва ҷудонашавандаи маросимҳои мардумӣ; 3. Вазифаю мақсади ягонаи мусиқӣ ва маросим дар маданияти мардумӣ; 4. Иртиботи ногуастани санъати иҷроқунандагӣ ва руҳияи иҷрои асарҳои мусиқӣ бо низому тартиби гузаронидани маросим; 5. Пайвастагии мустаҳками генетикӣ доштани он бо анъанаҳои мардумӣ» [Ҳақимов 2003, с. 6].

Тавре ки рисолаҳои илмии мусиқшиносони тоҷикро бо диққат аз назар гузаронидем, то кунун касе ба таври бояду шояд роҷеъ ба махсусияти жанрии мусиқӣ, ки дар нота сабт шудааст ва нишонаи он жанри мусиқӣ кадом аст, таҳқиқоте ба вуҷуд наомадааст. Мусиқшиносон дар навиштаҳои худ истилоҳи жанро ба мисли адабиётшиносон ва фолклоршиносон ба қор бурда, вале дар асоси кадом меъёр жанри мустақил гуфтани матни мусиқиро шарҳ надодаанд. Мусиқшинос Н.Ҳақимов ҳам воқеъбинона, ба ин масъала бисёр муҳим ва нозук ишора менамояд: «Мусиқии мардумии тоҷик аксар вақт, бе табақабандии жанро, бе тартиби муайяни илмӣ, бе таҳқиқи қисмҳои таркибии он баррасӣ мешуд. Яъне, ба унсурҳои асосии ин эҷодиёт, аз қабилӣ дарки хусусиятҳои жанроҳои мусиқии мардумӣ, назарияи илмии ин маданият, ташаккули таърихӣ ва ҷуғрофии он аҳамияти лозима дода намешуд. Гарчанде ки қисмҳои таркибии мусиқии мардумӣ (назарияи он, таҳлили хусусиятҳои эҳсосотии он, мелочуғрофия – тарз ва намуди оҳангбандӣ дар маҳал ва ноҳияҳо, маҷмуъ ва сабки услубҳои анъанаҳои маҳалҳо, хусусиятҳои паҳн гаштани анъанаҳои қуҳан ва муосир ва ғайра) асоси ин маданиятро ташкил менамояд» [Ҳақимов 2003, с. 11-12]. Мувофиқи мушоҳидаи мо ҳоло ҳам ба гуфти Н.Ҳақимов: «бе табақабандии жанро, бе тартиби муайяни илмӣ, бе таҳқиқи қисмҳои таркибии он баррасӣ мешуд» ба жанро ҷудо кардани мусиқии халқӣ тавре ки ӯ гуфтааст, таҳқиқ мешавад. Худи Н. Ҳақимов ҳам бо вуҷуди ин ишорааш, унсурҳои аслии ин ё он жанри мусиқии халқиро дақиқан нагуфтааст. Аксари мусиқшиносон дар асарҳои худ оид ба жанроҳои мусиқии халқӣ ишораҳо доранд; гоҳе баъзеро то ҳадде муайян ҳам намудаанд, вале ҳудуди жанроҳои ҷудогонаи мусиқии халқие, ки бо суруд пайваستاаст, ба таври лозим анҷом наёфтааст. То ҳол, ягон асари

чудогона дар бораи жанрҳои мусиқии халқии тоҷикӣ ба вуҷуд наомадааст, ки инро худи муҳаққиқон низ ёдовар шудаанд. Дар маҷмуаи «Таджкская музыка» таҳқиқоти гуруҳи муҳаққиқон, мухтасаран ба жанрҳои мусиқии халқӣ ишораҳои умумӣ ҳаст, ки он дар оянда тақмили дақиқтар ва бештарро тақозо менамояд [ниг.: Данскер 1956 ва 1975; Кароматов, Нурджанов 1978, 1986, 2010; Ҳақимов 2003; Таджикская музыка 2003; Азизи 2009, 2019; Ҳақимов 2012, 2014; Алла 2013; Низомов 2014, 2016; Кароматов, Нурджанов, Кабилова 2010; Нурджанов 2002; Нурджанов, Кабилова 2014, 2015; Худойбердиев 2016; Раҳимов 2019 ва ғ.].

Масъалаи сурудҳои халқӣ дар пайвастагӣ бо мусиқӣ дар конференсияҳо низ мавриди муҳоҳиса қарор гирифтааст. Аз ҷумла, соли 2004 дар Симпозиуми байналмилалӣ «Фалак ва анъанаҳои бадеии мардумони Осиёи Марказӣ» оид ба суруд ва мусиқӣ баҳсҳои ҷолибе шуд, ки маводи он дар шакли мақолаҳо ба нашр расид. Дар аксари ин мақолаҳо роҷеъ ба суруд ва мусиқӣ сухан гуфта шудааст [ниг.: «Фалак ва анъанаҳои бадеии мардумони Осиёи Марказӣ 2004»].

Баъди Истиқлоли давлатии Тоҷикистон аз кишварҳои хориҷӣ низ муҳаққиқоне ба Тоҷикистон омада, ба омӯхтани фолклор ва мусиқии халқии тоҷик машғул шуданд. Дар ин замина хизмати олими нидерландӣ Габриелла Рахел ван ден Берг (Gabriella Rachel van den Berg) шоистаи таҳсин аст. Ӯ, ки забони тоҷикиро хуб медонист, соли 1992 ва баъд соли 1993 ҳамроҳи филмсозону мусиқишиносон дар асоси лоиҳае ҳамчун тарҷумон ба Бадахшон меояд. Ин гуруҳ оид ба мусиқӣ ва сурудҳои халқии мардуми Бадахшон маводи зиёд гирд меорад. Дар натиҷа, мусиқишинос Жан ван Белле (Jan van Belle) махсусияти мусиқии мардуми Бадахшонро ва Габриелла матни сурудҳои мадумиро таҳқиқ менамоянд. Чуноне ки дар баҳши аввали ҳамин боби қор ишора шуд, Габриелла дар асоси сурудҳои халқӣ рисолаи илмӣ таълиф намуда, онро таҳти унвони «Назми сарояндагони Помири кӯҳистонӣ. – Пажӯҳише дар бораи сурудҳо ва манзумаҳои исмоилиёни Бадахшон» соли 1997 ҳамчун рисолаи илмӣ дифоъ мекунад. Пасон, ин рисола аз ҷониби интишороти «Рейхерт» (Reichert) таҳти унвони «Назми сарояндагони Помири кӯҳистон. – Пажӯҳише дар бораи сурудҳо ва манзумаҳои

исмоилиёни Бадахшон» («Minstrel Poetry from Pamir Mountains – A Study on the Songs and Poems of the Ismailis of Tajik Badakhshan») бо СД ва намунаҳои матни сурудҳо дар 786 саҳифа чоп мешавад [муфассал ниг.: Gabriella 2004; Раҳмонӣ 2018, с. 46-47].

Дар ин рисолаи илмӣ оид ба мавзӯ, таърихи шеър ва сурудҳои халқии бадахшониҳо, равиши иҷрои он суҳан гуфта шудааст. Ин асар аз пешгуфтор ва се боб иборат аст. Ҳар боби он дорои зербобҳо аст. Муаллиф дар боби аввал роҷеъ ба сабки сароидани жанрҳои ғазал, рубоӣ, дубайтӣ, хикоят, қасида, даргилик ва амсоли ин изҳори назар намудааст. Баъдан, дар боби дуввум дар бораи равиши иҷрои онҳо, макони иҷро, соҳҳои мусиқии иҷрои сурудҳо, ки шунаванадагон аз он лаззати маънавӣ мебаранд, суҳан гуфтааст. Хеле хуб ва илмию дақиқ аст, ки муаллифи рисола дар боби сеуми бо алифбои овониғории лотинӣ бо талаффузи шуғнӣ ва рӯшонӣ матни сурудҳоро овардааст, ки барои амалӣ намудани ин кор заҳмати зиёд кашидааст [ниг.: Gabriella 2004].

Соли 2005 асари М.Шарифова зери унвони «Муросимҳои тӯи арусии мардуми ноҳияи Мастҷоҳ» ба нашр расид, ки ҳамагӣ аз 68 саҳифа, аз сарсуҳан ба ва се бахш иборат мебошад. Муаллиф дар бахши аввал оид ба «Марҳилаҳои оғози тӯӣ», дар бахши дуюм «Марҳилаҳои давраи тӯӣ», дар бахши сеюм «Марҳилаҳои давраи баъди тӯӣ» маълумот додааст. Муаллифи рисолаи мазкур дар раванди бархе расму оинҳои тӯӣ аз иҷрои сурудҳои халқӣ ёдовар шудааст. Ӯ дар раванди таҳқиқ гоҳе оид ба бадеияти сурудҳои оинҳои арусии мардуми Мастҷоҳ ишораҳо намудаасту халос. Мақсади ӯ аз овардани сурудҳои халқӣ фақат дар кадом маврид истифода қарор гирифтани онҳо будааст [ниг.: Шарифова 2005].

Ба идомаи корҳои илмии пешин дар аввалҳои асри XXI Н.Файзуллоев ба таҳқиқи ашъори хурдсолон машғул мегардад ва пай дар пай ду китоби ӯ бо номи «Шеъри атфол дар қарни XX» (2005) ва «Ҳамосаи кӯдакон» (2006) чоп мешавад. Дар ин китобҳо чанд нуктаи ба таҳқиқи мо наздик ба назар мерасад. Ин он аст, ки эшон дар раванди таҳқиқи ашъори шоирони бачагон ба он таввачҷух менамояд, ки онҳо ҳангоми эҷод аз сурудаҳои халқии хурдсолон

омӯхтанд. Дар натиҷа, ӯ нишон додааст, ки сурудаҳо ва унсурҳои фолклори кӯдакон ва наврасон ба ашъори шоирони бачагон чӣ гуна роҳ ёфтааст? [ниг.: Файзуллоев 2005; 2006].

Гирдоварӣ ва таҳқиқи фолклори ин ё он деҳа, ноҳия ва ё шаҳр ҳамеша мавриди таваччуҳи фолклоршиносон будааст. Соли 2006 китоби С.Бобоев бо номи «Чойгоҳи назми шифохӣ дар арусии тоҷикони Бухоро» чоп мешавад. Дар ин асари илмӣ, муаллиф дар асоси маводи гирдовардаи худ, дар се боб – боби аввал «Роҷеъ ба суннатҳои арусии тоҷикони Бухоро», боби дуюм дар бораи «Мавқеи сурудҳо ва «мухаммасҳо» дар арусии тоҷикони Бухоро», боби сеюми он оид ба «Саломномаҳои» ва суруди «Саломнома» дар ҷашни арусии тоҷикони Бухоро» сурудҳои тоҷикони Бухороро, ки дар маросимҳои гуногуни арусӣ иҷро шудаанд, таҳқиқ намудааст. Ӯ сурудҳои тоҷикони Бухороро аз ҷиҳати сохт, мазмун, бадеият, тарзи иҷро мавриди таҳқиқ қарор додааст. Ба хусус, тавзеҳи муфассали суруди «Саломнома» хеле ҷаззоб аст. Муаллиф тарзи иҷрои ин сурудро дар рафти маросими «Саломномаҳои» баён менамояд, ки ба пеши назари кас сахнаи намоишии ҷолибе ҷилвагар мешавад. Эшон ҳангоми таҳқиқи матни сурудҳои ҷашни арусии тоҷикон Бухоро оид ба мазмун, бадеият, вариантҳои онҳо низ изҳори назар намудааст [ниг.: Бобоев 2006].

Дар маҷмуаи таҳиянамудаи Т.Ёрзода «Фолклори Яғноб» (2007), ки анвои гуногуни матнҳои фолклориро дар бар мегирад, намунаи сурудҳои яғнобӣ бо гуфтори мардум бо овонигорӣ оварда шуда, то ҳадде оид ба матнҳо иттилои илмӣ низ додааст. Аз маълумоти овардаи ӯ метавон дарк кард, ки ин сурудҳо дар ҷашни Наврӯз, расму оинҳои тӯӣ арусӣ ва дигар маросимҳо иҷро мешудаанд [ниг.: Ёрзода 2007].

Муҳаққиқон дар мақола ва рисолаҳои илмии худ андаке бошад ҳам, оид ба сохтор ва бадеияти матнҳои фолклорӣ назари худро баён намудаанд. Дар рисолаи У. Тоиров «Анвоъ ва авзони шеърӣ халқии тоҷикӣ» (2007) асосан, оид ба вазни ашъори омиёна баҳс шудааст. Муаллиф дар он диққати хонандагонро ба чанд масълаи муҳими шакли шеър ба монанди навъ, сохт, вазн, қофия, радиф ҷалб намудааст. Ӯ дар аввали асари худ ба истилоҳи суруд ишора намуда

бошад ҳам, вале роҷеъ ба вазни сурудҳои халқӣ ба таври чудоғона сухан нагуфтааст, чунки аксари жанрҳои манзуми фолклорӣ ҳатман, аз ҷониби сарояндагон сароида мешаванд [ниг.: Тоиров 2007].

Р.Аҳмадов бо таҳқиқи фолклори маросимҳои мавсимии тоҷикони Осиёи Марказӣ машғул аст. Ӯ дар китоби худ «Фолклори маросимҳои мавсимии тоҷикони Осиёи Марказӣ» (2007) нашри дуюми он «Маросимҳои мавсимии тоҷикони Осиёи Марказӣ» (2015) роҷеъ ба мавқеи суруд дар маросимҳои гуногун муфассал сухан гуфтааст. Ӯ суурдро дар раванди оинҳои гулгардонӣ, бойчечакхонӣ, Наврӯз, суманак, кишту кори деҳқонон вобаста ба ҳар фасли сол таҳқиқ намудааст. Аҳаммияти суурдро ҳамчун ғизои маънавӣ дар рафти тамоми ҷаҳонияти кишту кори мардум дар тӯли сол мавриди баррасӣ қарор додааст. Мавзуъ ва мундариҷаи сурудҳои мавсимию дар лаҳзаҳои муносиб дар контекстҳои мухталиф нишон дода, дар кадом мавридҳо ба суруд рӯ овардани мардумро низ гуфтааст [ниг.: Аҳмадов 2007 ва 2015]. Аммо танҳо оид ба поэтикаи сурудҳои маросимӣ, сохтор, бадеият, вазн ва иҷрои онҳо ба таври умумӣ андешаронӣ намудааст, ки дар бобҳои оянда дар ин бора бештар баҳс хоҳем кард.

Дар рисолаи илмӣ Р.Чумбаев «Этнопоэтикаи ҷашни арусии тоҷикони водии Ҳисор» (2008), ки он таҳрири нави ҳамон рисолаи «Ҷашни арусии тоҷикони водии Ҳисор» (2001) мебошад, таҳқиқи сурудҳои вобаста ба арусии ин минтақа мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Рисолаи ӯ, аз ду боб иборат буда, дар боби аввал роҷеъ ба рафти маросимҳои вобаста ба арусии минтақаи мавриди таҳқиқ маълумот медиҳад. Баъдан, дар боби дуюм оид ба «Поэтикаи сурудҳои арусии тоҷикони навоҳии водии Ҳисор» таваҷҷуҳ менамояд. Ӯ баъзе сурудҳоеро, ки дар водии Ҳисор дар рафти ҷашни арусӣ иҷро мешаванд аз ҷиҳати шакл, мазмун, бадеият ва вазн таҳқиқ мекунад, ки чунин равиши таҳқиқ дар рисолаҳои Ф.Зехниева ва С.Бобоев низ дида мешаванд [ниг.: Чумбаев 2008].

Дар дастури таълимӣ Р.Раҳмонӣ «Эҷодиёти гуфтори мардуми тоҷик» (2008) аввал дар бораи истилоҳи суруд дар сарчашмаҳо ва дар байни мардум сухан гуфта шудааст. Ӯ роҷеъ ба анвои сурудҳо изҳори назар намуда, онҳоро ба

шаш даста чудо кардааст: 1. Сурудҳои маросимӣ; 2. Сурудҳои мазҳабӣ; 3. Сурудҳои ғиноӣ; 4. Сурудҳои таърихӣ; 5. Сурудҳои ҳамосӣ; 6. Сурудҳои ҳаҷвӣ ва хусусиятҳои онҳоро барои донишҷӯён шарҳ додааст. Р.Раҳмонӣ дар ин дастури мухтасари таълимӣ тарона ва бадеҳаро, ки сароида мешаванд, як навъ суруд гуфтааст [ниг.: Раҳмонӣ 2008, с. 71-76].

Дар дастури таълимии Д. Раҳимов «Фолклори тоҷик» (2009) низ дар бораи жанри суруд ҷудогона баҳс шудааст. Ӯ сурудҳоро ба ду гуруҳ: лирикӣ ва эпикӣ чудо карда, баъдан вобаста ба мавзӯ ба 9 гуруҳ чудо кардааст: 1. Сурудҳои таърихӣ; 2. Сурудҳои ишқӣ; 3. Сурудҳои ғамангез; 4. Сурудҳои ҳаҷвӣ. 5. Сурудҳои тавсифи табиат; 6. Сурудҳои динӣ-мазҳабӣ; 7. Сурудҳои ҷашну маросимҳо; 8. Сурудҳои мансуб ба касбу корҳо; 9. Сурудҳои бачагона [ниг.: Раҳимов 2009, с. 93-111].

Албатта, ин гуна гурӯҳбандӣ нисбӣ аст ва ҳар кадоме бояд асоснок карда шавад. Масалан, «сурудҳои ҷашну маросимҳо»-ро дар як гуруҳ чудо кардан номумкин аст. Суруд дар маросими мотам, бибимушкилкушо, ошуро ва ғ. низ мавқеъ дорад, ки онҳо дар гуруҳи ҷудогона бояд бошанд. Ин дастури таълимӣ асосан барои донишҷӯён буда, вазифаи он бо анвои сурудҳо шинос намудани омӯзандагон аст.

Ногуфта намонад, ки муҳаққиқон аз байни ҳамзабонони мо матни сурудҳоро гирдоварӣ намуда, дар бораи онҳо назари худро гуфтаанд. Яке аз чунин рисолаҳо ба қалами С.Норматов марбут аст, ки соли 2009 дар асоси корҳои таҳқиқии пешини худ рисолаи «Фолклори тоҷикони Афғонистон»-ро ҷоп кард. Ин асар аз 9 боб иборат буда, барои суруд боб ва ё фасли алоҳида чудо карда нашудааст, балки суруд дар контексти маросимҳои мавсимӣ, ҷашни арусӣ, мотам ва ғайра оварда шудааст. Муаллиф асосан, ба мавқеи суруд дар рафти маросимҳои халқӣ аҳаммият додааст, ки ин асар барои ба таври муқоисавӣ омӯхтани сурудҳои ҳамзабонони ду кишвар муҳим мебошад [ниг.: Норматов 2009, с. 55-95].

Таҳқиқоти илмии Д.Обидов, ки дар се ҷилд ҷоп шуда буд, баъдҳо он таҳти унвони «Таҳқиқи сурудҳои мавсимии тоҷикони Афғонистон» (2009) дар

таҳрири нав ба нашр расид. Д. Обидов дар ин рисола ба таври муфассал сурудҳои тоҷикони ин кишварро фақат дар контексти маросими мавсимӣ оварда, баъзе хусусиятҳои онҳоро таҳқиқ намудааст, ки дар ин бора дар бобҳои баъдии диссертатсия изҳори назар хоҳем кард [ниг.: Обидов 2000; Обидов 2001; Обидов 2002; Обидов 2009].

Тавре ки дар боло ишора намудем, соли 2012 маҷмуаи «Ашӯлаҳои мардумии Хучанд» чоп шуд, ки мураттибони он М.Неъматзода, Ш. Неъматзода мебошанд. Маъмулан, ашӯларо (таронаро) сарояндагони гуногун месароянд. Тавре ки дар пешгуфтор М.Неъматзода ишора кардааст, ин матнҳо ба мавзӯҳо ҷудо шуда, бо равиши илмӣ таҳия гардидааст. Ӯ роҷеъ ба мавқеъ, мазмун, вазн, вариантҳои ин матнҳо гуфтааст. Агар М.Неъматзода дар асоси чанд «ашӯла», ки чи гуна сароида мешавад, матнро оварда шарҳ меод ва нотаи онро меовард, он гоҳ дар бораи суруда шудани онҳо тасаввуроти бештар ҳосил менамудем [ниг.: Неъматзода 2012, с. 4-14].

Рисолаи дигаре, ки соли 2013 зери унвони «Анъанаи мадҳиясароӣ дар Бадахшон» чоп шуд, ба қалами Ҳ. Таваккалов марбут аст. Маъмулан мадҳияро месароянд. Яъне, он суруде аст, ки дорои хусусиятҳои худ мебошад. Дар рисолаи Ҳ. Таваккалов маҳз вижагиҳои мадҳия ҳамчун суруд мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар боби аввали рисола муаллиф оид ба таърихи мадҳия ва анъанаи иҷрои он дар Бадахшон сухан мегӯяд. Мадҳия чӣ гуна ба вучуд омадааст, суннати мадҳиясароӣ дар Бадахшон чӣ гуна аст, дар асоси сарчашмаҳо таърихӣ изҳори назар намудааст. Баъдан, дар боби дуюм ӯ репертуари иҷрогарони мадҳияро шарҳ дода, роҷеъ ба анвои иҷро ва тартиби сарояндагӣ, ҳамоҳангии мадҳия бо мусиқӣ ва тафовути он, таъсири назми суфиёна ба мадҳия бо мисолҳо назари хешро баён менамояд. Дар боби сеюм, дар бораи замони тарзи иҷрои мадҳия маълумот дода, ба масъалаҳои мадҳияи маросими мотам, сурудҳои бахшида ба идҳои рамазону қурбон, мақомҳои мадҳия, созҳои мусиқӣ дар иҷрои мадҳия тавачҷуҳ мекунад. Хуб аст, ки муаллифи рисола ҳангоми таҳқиқ аз сурудҳои мадҳиясароён мисолҳо меорад ва дар бораи тарзи иҷрои онҳо назари худро мегӯяд. Моҳияти



мадҳиясароиро дар рӯзгори мардуми Бадахшон шарҳ медиҳад, ки то имрӯз идома дорад [ниг.: Таваккалов 2013].

Дар рисолаи илмии мусиқишинос К.Раҳимов «Гаджикская версия эпоса «Гуругли» в традициях школы Хикмата Ризо» (Нусхаи тоҷикии ҳамосаи «Гӯрӯғлӣ» дар мактаби анъанавии Ҳикмат Ризо) махсусияти ҳамосаи «Гӯрӯғлӣ»-и (Гӯрӯғлӣ) ҳамчун суруди ҳамосӣ нишон дода шудааст. Дар ин рисола, чараёни сароидани гӯрӯғлисаро, тарбияи устоду шогирд, асоси мусиқии ҳамосӣ, ҳамнаво будани матну оҳанг, таъсири мусиқӣ ба шунаванда мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [ниг.: Раҳимов 2014].

Ҳамон таҳқиқоти пешини Р.Чумъаев, ки дар боло ишора намудем, соли 2014 бо таҳрири нав таҳти унвони «Чашни арусии тоҷикон» ба нашр расид. Ин дафъа муаллиф зимни шарҳу эзоҳи муфассали оинҳои арусии тоҷикони минтақаҳои гуногун роҷеъ ба сурудҳо ба таври муқоисавӣ сухан гуфтааст. Нақши сурудҳои халқиро дар муҳити иҷро баён намудааст. Рисола аз шаш боб иборат буда, аз ҷумла муаллиф оид ба «Этнопоэтикаи раванди чашни арусии тоҷикон», «Поэтикаи сурудҳои арусии тоҷикон», «Санъатҳои бадеӣ дар сурудҳои арусии тоҷикон» тавачҷуҳ намудааст [ниг.: Чумаев 2014].

Аз ҷониби Н.Ҳақимов зери унвони «Песенные традиции таджикских женщин» буклете ба нашр мерасад, ки дар он суруд, ба гуфти мусиқишиносон мусиқии занҳо мавриди таҳқиқи мухтасар қарор гирифтааст. Тибқи ишораи муаллиф ин китобча асосан барои омӯзгорони мусиқӣ ва дигар дӯстдорони мусиқии миллӣ пешниҳод шудааст. Китобча аз ду бахш иборат аст. Дар бахши аввал Н.Ҳақимов роҷеъ ба «Анъанаи сарояндагии занҳои тоҷик» маълумот дода, асосан дар бораи суруди «Алла» ва «Лалайик» иттилоъ медиҳад. Дар бахши дуюм оид ба «Сурудҳои анъанавии занон» сухан гуфта, онро ба шаш гуруҳ ҷудо намудааст: сурудҳои занона дар раванди маросимӣ-намоишӣ; жанрҳои мусиқии маросими арусӣ; жанрҳои сурудҳои занона дар мотам; мусиқии маросимҳои тақвимӣ; сурудҳои меҳнат; сурудҳои лирикӣ. Муаллиф ҳар кадоми ин мавзӯҳоро дар пайвастагии матн ва мусиқӣ таҳқиқ намуда, суурдро дар рафти иҷро баррасӣ намудааст. Дар айни замон, дар бораи иҷро,

таъсири суруд, сабки ичро, хунари ичро, сохтори матн, вазн, радиф, қофия ва дигар ҷиҳатҳои таъсири эстетикӣ мусиқӣ занон ба шунавадагон маълумот ироа намудааст. Маҳз ҳамин гуна баррасиҳо мавқеи сурудро дар рӯзгори мардум бештар равшан менамоянд. Ҳамчунин дар китобча, ки дар шакли буклет аст, тарзи иҷрои сурудҳо аз тариқи суратҳо низ нишон дода шудааст [ниг.: Ҳақимов 2014].

Марсия низ суруди ғамангезе аст, ки ҳангоми ғавти касе аз ҷониби ҳешовандон ва ё навҳагарон сароида мешавад. То имрӯз марсияҳои тоҷикӣ ба таври бояду шояд омӯхта нашудааст. То ба ҳол дар бораи марсия, ғайр аз рисолаи номзиди А.Мажнунов «Марсия дар фолклор ва адабиёти муосири тоҷик» дигар рисолае ба вуҷуд наомадааст [ниг.: Мажнунов 2017]. Аз автореферати А.Мажнунов маълум мешавад, ки дар рисолаи илмӣ ӯ ва мақолахоҷаш оид ба мавқеи марсия дар байни мардум, дар осори шоирони муосир, шоирони мардумӣ, тарзи иҷрои он, хусусиятҳо, мазмун ва мундариҷаи марсия назари худро баён кардааст. Вале поэтикаи марсияҳои халқӣ, ки онро месароянд, то ҳол аз назари муҳаққиқон дур мондааст [ниг.: Мажнунов 2012; Мажнунов 2017].

Дар солҳои охир В.Д.Охониёзов низ ҳангоми таҳқиқи осори манзуми мардуми Бадахшон ба сурудҳои халқӣ ин минтақа низ таваҷҷуҳ дорад. Аз ҷумла, дар рисолаи худ «Пайдоиш ва ташаккули шеърӣ муаллифӣ ба забонҳои помирӣ» дар раванди таҳқиқи назми шифоҳӣ мардуми Бадахшон ба он ишора намудааст, ки осори манзуми ин мардум бештар суруда мешаванд [ниг.: Охониёзов 2017].

А.Низомӣ низ дар рисолаи «Шашмақом ва назми форсии тоҷикӣ (Пайванди шеърӣ мусиқӣ дар фарҳанги тоҷик)», ки соли 2016 ба нашр расидааст, дар мавридҳои муносиб аз сурудҳои халқӣ ёд намуда, пайвастиҳои суруду мусиқӣ халқиро бо ашъори шоирони классик таъкид намудааст [ниг.: Низомӣ 2016].

Соли 2020 дастури таълимии «Адабиёти гуфторӣ тоҷикон» аз ҷониби Р.Раҳмонӣ ва Қосимӣ С.А. ва соли 2021 китоби дарсии Р.Раҳмонӣ зери унвони

«Фолкори тоҷикон: дарсҳо аз адабиёти гуфторӣ» чоп шуданд. Дар ҳар ду китоб дар бораи вижагиҳои сурудҳои халқӣ, сабти сурудҳои халқӣ дар сарчашмаҳои пешин, роҷеъ ба суруда шудани тарона, бадеҳа, даргилик изҳори назар шудааст. Бо ҳамкориҳои Р.Раҳмонӣ мо он сурудҳоеро, ки то имрӯз дар байни мардум роҷ аст, намунаҳои онҳо гирдоварӣ ва нашр шудааст, ба даҳ гуруҳ ҷудо намудем. Дар айни замон, ҳар кадоме аз ин гуруҳҳо бо далелҳо ва мисолҳо шарҳ ёфтааст, ки мо дар бобҳои ояндаи диссертатсия дар ин бора бештар баҳс хоҳем кард [ниг.: Раҳмонӣ, Қосимӣ 2020; Раҳмонӣ 2021, с. 326-354].

Масъалаи аз ҷиҳати илмӣ таҳқиқ намудани сурудҳои халқиро бидуни назари мусиқишиносон тасаввур кардан номумкин аст. Чунки суруд, пеш аз ҳама сароида мешавад. Фолклоршиносе, ки бо таҳқиқ ва таҳлили поэтикаи сурудҳои халқӣ машғул аст, бояд ба пайвастагии матни суруд бо мусиқӣ низ назари ҳидро гӯяд. Маҳз ҳамин мусиқӣ аст, ки матнҳои манзумро метавон суруд номид. Хуб аст, ки дар ин маврид мусиқишиносон низ оид ба сурудҳои халқии тоҷикӣ мақола ва рисолаҳои илмӣ чоп намудаанд, ки дар бораи баъзе дар боло ёдовар шудем. Вале боз ҳам асарҳои ҳастанд, ки дар онҳо пайвастагии суруд ва мусиқӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Дар онҳо асосан, тарзи сароидани фалак ё фалакхонӣ мавриди таҳқиқ фаро гирифта шуда, муҳаққиқон бештар ба тарзи иҷрои сурудҳои вобаста ба фалак тавачҷуҳ намудаанд. Санъатшиносон ва мусиқишиносон ҳангоми таҳқиқи масъалаҳои гуногуни суруд ва мусиқӣ, «Шашмақом» ва «Фалак» дар асарҳои худ оид ба пайвастагии тарона ва сурудҳои халқӣ, сароидани ҳамосаи «Гӯрғулӣ» низ изҳори назар намуданд, ки дар фаслҳои баъдии кори худ аз таҳқиқи онҳо ёдовар хоҳем шуд [ниг.: Кароматов ва Нурджанов 1978; 1986; Абдуллоев 2004; Азизи 2009; Нурджанов 2002; Ҳақимов 2012; Ҳақимов 2014; Кароматов, Нурджанов, Кабилова 2014; 2015; Низомӣ 2016; Азизӣ 2019; Раҳимов 2019].

Тавре қаблан ишора намудем, фолклоршиносон низ матнҳои сурудро то имрӯз ба таври мустақилона таҳқиқ накарда буданд, ки ҳоло дар ин диссертатсия кӯшиш шудааст, ки оид ба ҳамаи қорҳои то кунун ба вучудомада

изҳори назар намоем. Дар айни замон, ёдовар мешавем, ки шояд ин таҳқиқи муфассали мо роҷеъ ба суруд барои корҳои нав роҳкушо шавад.

Ҳамин тавр, аз гирдоварӣ, нашр ва пажӯҳиши сурудҳои халқӣ, ки дар ин боб аз назар гузаронидем, маълум мешавад, ки муҳаққиқон дар бораи хусусиятҳои суруд, анвои он ва дақиқтар поэтикаи сурудҳо халқии тоҷикӣ, ки дар тули беш аз сад сол гирдоварӣ ва нашр шудааст ва дар бойгонихо мавҷуд аст, таҳқиқи густурдаи чудоғона дар шакли монография анҷом надодаанд. Ҳамаи асарҳое, ки дар онҳо роҷеъ ба сурудҳои халқии тоҷикӣ баҳс шудааст, барои ба вуҷуд омадани корҳои ояндаи баррасии сурудҳо заминаи муносиб фароҳам овардаанд.

АНВОЪ ВА МАВЗУЪҲОИ СУРУДҲОИ ХАЛҚИИ ТОҶИҚӢ

3.1. Масъалаи таснифоти сурудҳои халқии тоҷикӣ

Масъалаи таснифи сурудҳои халқӣ дар илми фолклоршиносии ҷаҳон то ба ҳол ба тарзи дурусти илмӣ ҳал нашудааст. Ҳатто фолклоршиносони рус анвои сурудхоро (сурудҳои балладӣ, сурудҳои лирикӣ, сурудҳои таърихӣ ва ғайраро) ба жанрҳои мустақил ҷудо кардаанд, ки инро дар аксари китобҳои дарсии русӣ метавон мушоҳида кард [ниг.: Аникин, Круглов 1987, с. 292-328].

Дар бораи табақабандӣ ва ба жанрҳо ҷудо кардани сурудҳои халқии русӣ В.Я.Пропп ба таври муфассал сухан ронда, ишора намуда буд, ки аввал ҳар як халқ бояд дар асоси маводи фолклори худ жанр ва навъи онро муайян намояд; баъд мумкин аст, оид ба жанрҳо ва навъҳои муштараки фолклори халқҳои гуногуни олам фикри худро баён намуд ва баъдан метавон онҳоро ба таври муқоисавӣ ва типологӣ таҳқиқ кард [ниг.: Пропп 1976, с.34.82].

Барои ҳамин сурудҳои халқии тоҷикиро низ ба навъҳо ҷудо кардан то ҳадде мушкил аст. Тавре дар боло аз назар гузаронидем, мушкилии аслии дар он аст, ки то имрӯз матнҳои илмии сурудҳои халқии тоҷикӣ, ки бо оҳанг суруда мешаванд ва дар ҳақиқат, суруд ҳастанд, ба таври пурра ҷоп нашудааст. Мо ночор, дар ин марҳала таҳқиқи сурудхоро дар асоси матнҳои нашри маҷмуаҳо ва гирдовардаҳои ҳеш анҷом медиҳем.

Фолклоршиносон Р. Амонов, В. Асрорӣ, Н. Шакармамадов, Б. Шермуҳаммадов, Д. Обидов, Р. Аҳмадов, Р. Раҳмонӣ, М. Неъматов, Д. Раҳимӣ ва дигарон дар асоси маводи дар даст доштаи худ сурудхоро ба навъҳо ҷудо кардаанд, ки ҳамааш баҳсомез аст. Ҳанӯз солҳои 60-уми асри ХХ Р.Амонов дар рисолаи «Лирикаи халқи тоҷик» сурудро ба дастаҳои «Сурудҳои шодӣ», «Сурудҳои ҳаҷвӣ», «Сурудҳои ғамангез» ҷудо карда, далели фақат ба се гуруҳ ҷудо кардани онҳоро нагуфтаанд. Р.Амонов ҳатто сурудҳои мотам ва таърихро

низ ҳамчун «Сурудҳои ғамангез» таҳқиқ намудаанд, вале таҳқиқи муфассали масъаларо барои муҳаққиқони оянда вогузор намудаанд [ниг.: Амонов 1968, с. 288-325].

Ба назари мо ҳуди ҳамин масъалаи ба навъҳо ҷудо кардан дар оянда бояд ба таври ҷудогона ва муфассал мавриди баррасӣ қарор гирад. Вале дар айни замон, ҳар табақабандӣ ё ба навъҳо ҷудо кардан нисбӣ буда, як муҳаққиқ фикри муҳаққиқи дигарро комил месозад. Баъди омӯхтани сурудҳои халқии тоҷикӣ ва мутолиаи асарҳои илмӣ, ба чунин натиҷа расидем, ки «тарона», «бадеҳа» ва «даргилик» зернавъҳои суруд буда, дар айни замон бо хусусиятҳои худ мустақил мебошанд, ки дар ин бора дар боби аввал изҳори назар намудем. Аммо ҳуди матни сурудҳоро дар пайрави Р.Раҳмонӣ ба ҳашт гуруҳ ҷудо кардем, ки ба андешаи мо, ин табақабандӣ дар ҳамин марҳалаи таҳқиқ мувофиқ аст: 1. Сурудҳои мавсимӣ; 2. Сурудҳои маросимӣ; 3. Сурудҳои ғиноӣ. 4. Сурудҳои таърихӣ ва марсия; 5. Сурудҳои ҳамосӣ; 6. Сурудҳои ҳаҷвӣ; 7. Сурудҳои динӣ; 8. Сурудҳои «Алла» ва бачагона.

Тавре ки В.Я.Пропп, Р. Амонов ва Р.Раҳмонӣ ишора намудаанд, ҳар навъи табақабандӣ нисбӣ аст. Ҳангоми нашри комили сурудҳои тоҷикӣ муҳаққиқон шояд ба масъалаи табақабандӣ бозгарданд. Ҳоло мо ҳамин ҳашт навъи сурудҳоро аз назар мегузаронем, ки мавзӯ ва муҳтавои онҳо аз чӣ иборат аст?

### 3.2. Сурудҳои маросимҳои мавсимӣ

Дар луғатномаҳо ва асарҳои илмӣ калимаи «маросим»-ро ба маънои расму оин, одат, қоида ва ғайра шарҳ додаанд, вале маъмулан, маросим иҷроӣ амалҳои анъанавии фарҳангӣ дар байни мардум мебошад, ки асрҳо вобаста ба фаслҳои сол ва ё маросимҳои оилавӣ баргузор мешаванд. Агар ба таври умумӣ гӯем, маросим чамъи амалиётҳои мебошад, ки мувофиқи анъанаҳои халқӣ аз замони қадим дар рафти таърих дар иртибот бо динҳои гуногун ба вучуд омада, дар давраҳои муайяни таърих ба шакл даромадааст. Такрори одатҳо, боварҳо, мушоҳидаҳои одамони қадим ба маросим табдил ёфтааст [ниг.: Глебов 1994, с. 41; Раҳимов 2015, с. 587-592; Раҳмонӣ 2001, с. 140-143].

Баъдҳо бо гузашти замони маросимҳо тавачҷуҳи муҳаққиқонро ба худ ҷалб намуд. Аммо дар дусад соли охир мардумшиносон ва фолклоршиносон ба таври муфассал маросимҳои халқиро гирд меоранд ва меомӯзанд. Дар бораи он ки маросимҳои мавсимӣ, оилавӣ ва ғайра чӣ гуна баргузор мешаванд ва дар рафти он матнҳои фолклорӣ чӣ гуна мавриди истифода қарор мегиранд, муҳаққиқон ба таври муфассал маълумот додаанд, ки гуфтаҳои онҳоро такрор нахоҳем кард [ниг.: Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ 2010, ҷ. 1, с. 800; Амонов 1963, с. 28-31; Глебов 1994, с. 41; Қодиров 1963, с. 34-33; Зеҳниева 1978, с. 13-61; Аҳмадов 2007, с. 32-117; Раҳмонӣ 2008, с. 33-52; Раҳимов 2015, с. 587-592; Раҳмонӣ 2021, с. 140-143].

Дар ин ҷо мо фақат оид ба сурудҳои мавсимӣ, мавзӯҳо ва дар кадом маврид иҷро шудани онҳо ва таъсирашон ба шунавандагон сухан хоҳем гуфт. Сурудҳои мавсимиро метавон ба ду дастаи калон ҷудо кард: яке сурудҳои маросимии мавсимӣ ва дигаре сурудҳои маросимҳои оилавӣ [ниг.: Раҳмонӣ 2008, с. 33-52].

Аз маводи мавҷуд маълум мешавад, ки сурудҳои зиёде ҳастанд, ки онҳо вобаста ба мавсими сол ва маросимҳои вобаста ба он иҷро мешаванд. Мардум аз замони қадим нисбат ба ҳар фасли сол мушоҳидаҳои худро ба тариқи назму наср баён намудаанд. Як бахши зиёди матнҳои фолклорӣ, ки дар раванди

маросимҳо иҷро мешаванд, сурудҳои халқӣ аст. Сурудҳо дар ҷарёни маросимҳои мавсимӣ, қору бори кишоварзон пайвастагӣ дошта, онҳо мавзӯ, мазмуни хоси худро доранд. Аз гузаштаҳои дур то имрӯз ягон фасли сол нест, ки дар равиши он суруд мавриди истифода қарор нагирад.

Дар гузаштаҳо бештари маросимҳои динӣ, ҷашнҳо сурудҳои махсуси худро доштанд. Як бахши азими сурудҳои халқӣ ба расму оинҳои наврӯзӣ иртибот доранд. Одатан, баробари омад-омади баҳору Наврӯз вобаста ба оину ҷашнҳои он сурудҳои месароиданд ва месароянд, ки намунаҳои онро фолклоршиносон сабт намудаанд. Маъмулан, сурудҳои вобаста ба фасли баҳор аз шукуфтани аввалин гулҳои баҳорӣ оғоз мешавад. Намунаи ин сурудҳо мисли суруди «Гулгардонӣ» ва «Бойчечак» аз байни мардум сабт шудааст. Дар бораи маросими «Гулгардонӣ» ва тарзи иҷрои он муҳаққиқон гуфтанд ва Р.Аҳмадов муфассалтар дар ин бора ибрози назар намудааст, ки тақрор намекунем [ниг.: Аҳмадов 2007, с. 127-156].

Мо фақат дар бораи муҳтавои ин суруд сухан хоҳем гуфт. Дар Фонди фолклори АМИТ аз ин суруд чандин вариант аст. Таҳқиқи вариантҳо масъалаи дигар аст, ки дар боби оянда дар ин бора сухан хоҳем гуфт. Ин суруд бо андаке тағйирот дар маҷмуаҳои фолклорӣ низ ҷоп шудааст, вале мо яке аз вариантҳои ро, ки соли 1956 дар китоби «Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб» ҷоп шудааст, аз назар мегузаронем. Унвони матн дар ин маҷмуа «Гули сияҳгӯш» буда, асли матн ин аст:

Сарбайтхон (ҳо):

Гули сияҳгӯши сеқӯша,  
Миёни гандум ғӯза,  
Дилуш ба(р) мо намесуза(д).  
Дигарон ба ӯ ҳамроҳ шуда:  
Бухори нав муборак бод!

Сарбайтхон (ҳо):

Гули сияҳгӯши қошгардон,  
Тавақ пур куну даст гардон,



Бите ба дасти гулгардон.

Дигарон:

Бухори нав муборак бод!

Сарбайтхон (ҳо):

Гули сияҳгӯш ҳафтрангай,

Хӯроки кавги дилтангай,

Ҳамеша дар рӯяш чангай.

Дигарон:

Бухори нав муборак бод!

Сарбайтхон (ҳо):

Гул овардам ба меҳмонӣ,

Ту қадри гул намедонӣ,

Агар донӣ, намехонӣ?!

Дигарон:

Бухори нав муборак бод!

Сарбайтхон (ҳо):

Чи лаклак бо Ҳисор омад,

Ба ҳар шохи чанор омад,

Зимистон буд, бухор омад.

Дигарон:

Бухори нав муборак бод!

Сарбайтхон (ҳо):

Гули сияҳгӯш ҳафтрангай,

Миёни хору ҳам сангай,

Ай ин дилҳо хурсандай.

Дигарон:

Бухори нав муборак бод!

[Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб 1956,

с. 166-167; нашри дуюми он, 1963, с. 173-174].

Ин матнро Р.Амонов сабт карда, барои нашр омода намудааст. Ба гуфти худаш дар матн ба ивази садоноки «у», ки дар лаҳҷаи Кӯлоб талаффуз намешавад, онро ба забони адабӣ наздик сохта, садоноки «ӯ»-ро гузоштааст. Баъд дар нашри дуёми ҳамин маҷмаъа, ки соли 1963 чоп шудааст, матни мазкур бо иловаи Ф.Муродов ба лаҳҷаи асл чоп шуда, баъзе нуқсонҳо ислоҳ гардидааст.

Ин матн бо такрори «нақарот»-и суруд аз 24 сатр иборат аст. Ҳоло матнро аз ҷиҳати мавзӯ ва муҳтаво аз назар мегузаронем. Матнро «сарбайтхонҳо» оғоз менамоянд. Онҳо дар банди аввали суруд «Гули сияҳгӯш»-ро ситоиш карда, дар кучо рӯидани онро ёдовар шудаанд. Ҳатто дар мисраи чорум сароянда ҳолати шахсии худро, ки чандон хуб нест, баён намуда ишора менамоянд, ки «Дилуш ба мо намесуза».

Ҳамин тавр, дар бандҳои дигари суруд аввал шакли зоҳирии «Гули сияҳгӯш» тасвир мегардад, баъд ба мардум муроҷиат мешавад, ки табақи гулгардонҳоро пур карда диҳанд. Дар матн аз рангҳои зебои гул, хӯроки қабк будани он, барои меҳмонӣ овардани гул, дониستاني қадри он, хабари омадани лаклак, ки муждаи баҳор аст, ёд шуда, дар кучоҳо рӯидани ин гул, бо дидани гул хурсанд шудани дилҳо ва ғ. хеле дилнишин суруда шудааст. Ин дилнишинии сурудро, пеш аз ҳама, оҳанги халқии он таъсирбахш сохтааст, ки хоҳу ноҳоҳ шунавандаро ба ваҷд меорад. Ба хусус, нақароти суруд, ки мужда аз расидани баҳор мерасонад, дар якҷоягӣ ба асли матн, тасвири вазъи хушҳолии мардум мебошад. Чунки шукуфтани ин гул аз расидани баҳор хабар дода, аз як ҳолати рикқатовари зимистон берун шудани мардумро ёдрас намуда, ба шунаванда руҳияи нав мебахшад ва ўро барои рӯзҳои хуши баҳорон роҳнамун менамояд. Хуб аст, ки мусиқишинос О.Л.Данскер дар солҳои 50-уми асри ХХ аз водии Қаротегин ва Дарвоз варианти дигари сурудро сабт намуда, онро ба нота медарорад [ниг.: Данскер 1965, с. 221].

Ҳангоми сурудан дар назди ҳавлиҳо, пиру барно ба шодмонии гулгардонҳо шарик мешаванд. Дар гузаштаҳо чунин буд, ки дар гузару маҳалҳо сурудхонӣ авҷ мегирифт. Кӯдакону наврасон ба ин шодмонӣ шарик мешуданд.

Дар баъзе вариантҳои суруд, шӯҳихо низ дида мешаванд, ки аз шунидани он мардум ба завқ меоянд.

Иҷрои маросими «Гулгардонӣ» дар ҷануби Тоҷикистон роиҷ будааст. Аммо дар шимоли кишвар бо шукуфтани гули «Бойчечак» (Байкандак, Баҳман), ки он ҳам муждарасонӣ аз баҳор аст, ҳамин маросими гулгардонӣ барпо мегардид. Дар ин ҷо ба як нукта ишора карданро мувофиқ медонем, ки ҳам «гулгардонӣ» ва ҳам «бочечакхонӣ» ин пешвоз гирифтани баҳор аст, тарзи иҷрои маросим ҳамгун намояд ҳам, вале матнҳо тафовут доранд. Ҳамчунин, оҳанги матнҳо низ фарқ доранд, вале вазифаи аслии ҳамонро якест, яъне хабари расидани баҳор. Вариантҳои суруди «Бойчечак» дар маҷмуаҳои фолклорӣ чоп шудааст. Аз ҷумла, дар маҷмуаи «Фолклори сокинони сарғаҳи Зарафшон» ду варианти он ба чоп расидааст [ниг.: Фолклори сокинони сарғаҳи Зарафшон 1960, с. 153 ва 154].

Ҳамчун мисол якеро меорем, ки гӯяндаи он сокини деҳаи Амондараи н. Панҷакент Бозоров Ҷӯрабой аст. Дар он солҳо ӯ ҳамчун самоворчӣ кор мекардааст. Ин аст он матн:

Як кас:

Бойчечака аслаш гул,  
Гулзор макони булбул.

Ҳама кас:

Бойчечак, бойчечак.

Як кас:

Таги остона ғур-ғур,  
Хонаи мо нонба пур.

Ҳама кас:

Бойчечак, бойчечак.

Як кас:

Таги остона дотор,  
Будем баҳорба хумор.

Ҳама кас:

Бойчечак, бойчечак.

Як кас:

Бойчечак, омад лучак,

Титон як пули пучак.

Ҳама баробар:

Бошад савоб, набошад ҷавоб.

[Фолклори сокинони саргаҳи Зарафшон 1960, с. 153].

Мазмун ва ҳадафи сароидани аслии ин матн низ бо баёни сифатҳои гул, ёдоварии лаҳзаҳои рӯзгори мардум, шӯҳию қофиябозиҳо ва ба мардум расонидан муждаи баҳор аст. Аз мазмуни вариантҳои суруди «Бойчечак» маълум мешавад, ки баъзе матнҳо нисбатан кӯтоҳ ва баъзе тӯлонӣ аст. Ҳар матн бо иловаи калимаҳо, мисраъҳо ё ҳолати ҳамон лаҳза тафовут дорад. Барои мисол дар ҳамин маҷмуа матни дигаре оварда шудааст, ки дар он унвони суруд ва нақароти он «Бойкандак» аст. Дар варианти дуюм сарояндагон дар оғоз аз аҳволи рӯзгори худ ёдовар мешаванд ва мегӯянд, ки «Мо гадо нестем, арзан мекорем». Яъне, асли мақсади онҳо хабар додан аз омад-омади баҳор аст, на тамаъкорӣ. Дар мисраи дуюми ҳамин вариант бо шӯҳӣ мегӯянд, ки «Танга, тилло тед, мо зан мегирем». Сипас, сарояндагон бо мисраъҳои зерин шунавандагони худро ба вачд меоранд:

Сар-сари ҷӯи боло,  
Сафедори бутуқдор.  
Ба шумо худо теяд,  
Се писари бутуқдор.  
Бойкандак.  
Таг-таги қалъа,  
Се тори кавуд.  
Бибиён шиштен  
Бо усма кабуд.  
Бойкандак.  
Шохи шафтолу,

Ангури сиё.  
Мо наметарсем  
Аз гурги сиё.  
Бойкандак.  
Ра-райи боло,  
Асп тохтем.  
Духтари қассоб,  
Ба пеш андохтем.  
Бойкандак.  
Таг-таги остона,  
Санги мрамарӣ.  
Ҳалқаҳо бар гӯш  
Монанди парӣ.  
Бойкандак.  
Шохи шафтолу,  
Ғур-ғур мекунад.  
Бибияки мо,  
Табакчая пур мекунад.

Бойкандак [Фолклори сокинони сарғаҳи Зарафшон 1960, с. 154].

Суруди дуом аз деҳаи Сангистони н. Айнӣ сабт шудааст, вале дар зери матн номи гӯянда нест. Аз муҳтавои суруд маълум мешавад, ки дар он зиндагии мардум тасвир шуда, ҳадаф ҳамоно муждаи расидани баҳор аст. Вариантҳои суруди «Бойчечак» дар маҷмуаҳои «Таронаҳои Самарқанд» [с. 55-56], дар маҷмуаи «Фолклори Ўротеппа» [с. 7-8], дар маҷмуаи «Сумане аз ҳар чамане» [с. 111] низ оварда шудааст, ки ҳар кадоме шабоҳат ва тафовут доранд.

Иҷрои суруди «Гулгардонӣ» ва «Бойчечак» ба намоишномаи гуфтории халқӣ шабоҳат дорад. Ҳангоми ба назди ҳар ҳавлӣ рафтаи саҳнаҳои намоишӣ андаке дигар мешавад. Ин саҳнаи намоиширо луқмапартоиҳои одамон, иштироки наврасону ҷавонону калонсолон ҷолибтар месозад. Дар рафти иҷрои суруд ҳам, гуруҳи гулгардонҳо бо сароидани матн ва ҳам мардум ширкат

меварзанд. Ин ҳама дар якҷоягӣ ба ҳозирин таъсири эстетикӣ бахшида, мардумро аз муҳити зимистони сард ба сӯи баҳори шукуфону кишту кор талқин месозад, ки худи мардум низ дар интизори он ҳастанд. Ба ҳамин минвол, мардум пас аз огоҳ ёфтани аз омад-омади баҳор аз тариқи ин гуна сурудҳо бо шодиву нишоту рақсу бозию намоишҳои халқӣ ба пешвозаш мераванд.

Ин ду суруди муждарасони баҳорӣ дар гузашта машҳур будааст. Тибқи ишораи Р. Аҳмадов: «Фолклоршиносон дар асоси 163 вариант бо равиши синопсис нусхаи аслиашро барқарор намудаанд, ки аз 100 мисраъ иборат аст... Онҳо аз нигоҳи вазни шеър, қофия ва саноеи бадеӣ ва шакли шеърӣ ба ҳам наздиканд ва ҳатто яксон мебошанд...» [Аҳмадов 2007, с. 145]. Мутаассифона, то имрӯз вариантҳои суруд, ки Р.Аҳмадов ёдовар шудааст, дар шакли як асари илмӣ пешкаши муҳаққиқон нашудааст.

Дар арафаи Наврӯз, рӯзҳои чашн дар раванди иҷрои баъзе маросимҳои наврӯзӣ суруд мавқеи вижаеро доро мебошад. Мақсади аслии мо, ки таҳқиқи суруд аст, барои ҳамин роҷеъ ба чараёни оинҳои наврӯзӣ, ки дигарон дар асарҳояшон гуфтаанд, сухан нахоҳем гуфт. Вале муҳим он аст, ки дар ситоиши Наврӯз сурудҳои зиёде ҳастанд, ки чанд намунаи онро аз назар мегузаронем. Дар сурудҳои наврӯзӣ асосан, воқеаҳо ва ҳодисаҳои вобаста ба Наврӯзу баҳор, кишту кор, гулҳои баҳорӣ ва амсоли ин тасвир шудаанд. Ин сурудҳоро бо навои дилнишин месароянд. Мавзуи онҳо лаҳзаҳои гуворои баҳору Наврӯз аст.

Намунаҳои зиёди сурудҳои баҳорӣ ва наврӯзӣ дар маҷмуаҳо ҷоп шудааст, ки мо дар боби гузашта аз онҳо ёдовар шудем. Ҳоло ба таври кулӣ, оид ба муҳтавои аслии баъзе сурудҳои наврӯзӣ ақидаи хешро баён менамоем, ки онҳо кадом нуктаҳоро дар бар мегиранд.

Пас аз мутолиаи маҷмуаҳои фолклорӣ маълум шуд, ки сурудҳое, бо номҳои «Баҳори нав муборак бод» (дар Хатлон), «Суруди наврӯзӣ» (дар Бадахшон), «Бойчечаки бухорӣ» (дар Бухоро), «Ҷил-ҳили булбулӣ» (дар Шаҳрисабз), «Баҳор омад» (дар Бойсун ва Сарисиё) то солҳои 70-уми асри XX вирди забони мардум будааст. Баъзе аз ин сурудҳои машҳури наврӯзию баҳориро Р.Аҳмадов ва С.Фатҳуллоев дар маҷмуаи «Таронаҳои наврӯзӣ» (2011)

ба нашр расонидаанд. Агар мо дар ин чо фақат унвони сурудхоро ном барем хам, мухтавои онҳо то ҳаде ба пеши назар чилвагар мешавад. Дар ин маҷмуа сурудҳои «Баҳори нав муборак бод», «Бобо бидеҳ наврӯзиям», «Биё-биё, булбулак», «Бинол, эй булбули хомӯш», «Гули гулҳо сияхгӯш аст», «Баҳори лолазор омад», «Сафои олам», «Бойчечак», «Кулоҳғузғузак», «Бойкандак», «Гул овардам ба меҳмонӣ», «Соли Нав муборак бошад-е», «Суманак назри баҳор аст», «Абрак, бидеҳ ту борон», «Ашагулон», «Навбаҳор омад», «Баҳор», «Чу гул хандида бошӣ», «Наврӯзӣ» оварда шудааст, ки ҳама дар ситоиши баҳору наврӯзу оинҳои вобаста ба он аст. Ин матнҳо солҳои пеш дар маҷмуаҳои фолклорӣ низ чоп шудаанд [ниг.: Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб 1963; Таронаҳои Самарқанд 1966; Сумане аз ҳар чамане 1969; Фолклори Кӯлоб 2007; Таронаҳои наврӯзӣ 2011].

Ҳангоми сароидани сурудҳои фавқ сарояндагон кӯшиш намудаанд, ки онҳоро тибқи мусиқии шодиовар сароида, мардумро ба хушнудиву нишот даъват намоянд. Аксари сурудҳои баҳору Наврӯз дорои оҳанги шӯху рақсӣ мебошанд. Овозхонҳо ҳангоми сароидани суруд гоҳе бадоҳатан калимае, иборае ё мисраеро вобаста ба ҳамон муҳит тағйир медиҳанд ва ҳатто бадоҳатан, чанд мисраи нав месозанд. Дар гузаштаҳо дар тамоми минтақаҳо дар арафаи Наврӯз ва баҳусус, рӯзҳои чашн сурудҳои вобаста ба ин фасли солро месароиданду аз омадани баҳорон шодмонӣ мекарданд. Тавре ишора намудем, дар сурудҳои бахшида ба Наврӯзу баҳор асосан васфи табиат дар пайвастигии баъзе воқеаҳои зиндагӣ ситоиш мешавад.

Дар онҳо фалсафаи ҳаёт хеле сода, фаҳмо барои шунаванда даркшаванда тасвир ёфта, ҳофизон ҳамеша ба унсурҳои баҳор, гулҳои шукуфта, ишқу ошиқӣ ва монанди ин ишора менамоянд. Барои мисол, суруди «Баҳор шуд»-ро меорем, ки дар минтақаи Норақ ва атрофи он машҳур буда, бо мисраи «Баҳорон шуд ба нодонӣ» оғоз шудааст, ки ишора ба зуд омадани фасли баҳор дорад. Дар мисраҳои дигар: «Ту қадри гул чӣ медонӣ, Агар донӣ, намехонӣ, Баҳори рафта боз омад» - гӯён гӯяндаи матн ёдовар мешавад, ки ҳар сол чархи табиат ана

хамин гуна давр мезанад. Барои дарки бештар идомаи сурудро меорем, ки чунин аст:

Гули сияҳгӯши аёсӣ,  
Сиёҳчашму қаламқошӣ,  
Магам ёри араб бошӣ?  
Баҳори рафта боз омад.  
Хуруш омад, хуруш омад,  
Чӣ абрҳо дар хуруш омад,  
Дӯзах рафту бихишт омад,  
Баҳори рафта боз омад.  
Гули чиз аст, гули тумба,  
Ба қад хоб аст, намечунба,  
Ки хурдай равғани думба,  
Баҳори рафта боз омад.  
Ало духтар савзмӯза,  
Миёни гандуму ғӯза,  
Дилат дар мо намесӯза,  
Баҳори рафта боз омад.  
Чу лайлак аз ҳаво омад,  
Бипурсе, ай кучо омад?  
Ба деҳқон вақти кор омад,  
Баҳори рафта боз омад [Фолклори Норак 1963, с.15-16].

Ин сурудро дар чанд маврид месароиданд: аввал дар раванди маросими «Гулгардонӣ», баъд дар чашнҳои шодиву нишоти наврӯзӣ ва ҳамчунин дар базмҳои хонагию сайру гаштҳои баҳорӣ. Ҳар кадоме аз сурудҳои вобаста ба мавсими баҳор вижагиҳои ин фаслро инъикос менамоянд. Мавзуи аслии онҳо низ ба ҳамин фасл вобастагӣ дорад. Боз як мисоле меорем. Ин суруди «Гули наврӯзӣ» буда, онро аз ноҳияи Данғара сабт кардаанд. Суруд дар ноҳияҳои чануби Тоҷикистон машҳур буда, гоҳе лаҳзаҳои мухтасарро ва гоҳе мушоҳидҳои муфассалро дар бар мегирад:



Ҳама:

Оҳ гули наврузӣ, дар чонам занӣ,  
Ҳам шаву ҳам рӯзӣ, дар чонам занӣ.

Сароянда:

Биё бурем ба сабзаҳо,  
Тир андозем ба ғамзаҳо.  
Тираш моро нишона кард,  
Ишқаш моро девона кард.

Ҳама:

Оҳ гули наврузӣ, дар чонам занӣ,  
Ҳам шаву ҳам рузӣ, дар чонам занӣ.

Сароянда:

Ошуқи сарнавишти ман,  
Боғу дарат бихишти ман.

Ҳама:

Оҳ гули наврузӣ, дар чонам занӣ,  
Ҳам шаву ҳам рӯзӣ, дар чонам занӣ.

[Фолклори Данғара 2002, с.7].

Дар сурудҳои мавсимии баҳорӣ бештар ситоиши ҳамон фасл, табиат, гулҳои баҳорӣ, кори деҳқон, чуфти гов, шодмонии хурдсолон ва монанди ин дида мешаванд:

Баҳор омад, баҳор омад,  
Баҳори лолазор омад,  
Соли нав муборак бод.  
Ба деҳқон чуфти гав омад,  
Ба башкон фасли нав омад,  
Соли нав муборак бод.  
Мо башкони мактабем,  
Доим аъло мехонем,  
Соли нав муборак бод.

Ин кори нав, ин соли нав,  
Майдони нав, гулзори нав,  
Соли нав муборак бод!

[Намунаи фолклори диёри Рӯдакӣ 1963, с.178].

Сурудҳое, ки дар фасли баҳору ҷашни Наврӯз сароида мешуданд, бештар оҳанги шодӣ доранд. Вале гоҳе суруд бо оҳанги оромӣ ботамкин оғоз шуда, баъдан пай дар пай ритми мусиқӣ тез ва матни суруд ҳам шодиовар мешавад, ки тибқи он оҳанг ҳозирин ба рақс медароянд. Намунае аз сурудаҳои мардуми Самарқандро морем, ки мутобиқи ҳамон гуфтаи боло суруда шудааст:

Баҳор омад, баҳор омад,  
Баҳори сабзпӯш омад.  
Гули лола ба ҷӯш омад,  
Баҳори нав муборак бод.  
Баҳор омад, баҳор омад,  
Баҳори рафта боз омад.  
Ба деҳқон вақти кор омад,  
Баҳори нав муборак бод.  
Баромад абри ги(р)янда,  
Замини мурда шуд зинда.

.....

Баҳори нав муборак бод! [Таронаҳои Самарқанд 1966, с. 56].

Баъзе сурудҳои наврӯзию баҳорӣ бо шӯҳӣ, мазох, киноя сароида шуда, шунавандаро ба хандаву табассум водор месозад. Суруди «Соли нав мӯрак бошад-е», ки асосан дар Хучанд ва ноҳияҳои атрофи он машҳур аст, дорои шӯҳӣҳои завқбахш аст:

Эсуни дарё тӯпаланг,  
Ўсуни дарё тӯпаланг,  
Дастманда кӯшлаганд,  
Кӯшлаганда кӯшаш не,  
Дадом ба ман хушаш не,

Дадо бошад бой бошад,  
Лаганди тиллош бошад,  
Ҳар боре дадо гӯям,  
Аз сарам тилло чошад.

Соли нав мӯрак бошад-е! [Фолклори тоҷик 1957, с. 376].

Ин суруд дар нимаи аввали асри XX вирди забони мардум буда, баъдҳо онро сарояндагони касбии ҳаҷвнигор низ вориди репертуари худ сохтанд.

Дар байни тоҷикони Осиёи Марказӣ ва Афғонистон сурудҳо дар мавзуи Наврӯзу баҳор зиёд буданд, ки намунаҳои онҳо аз ҷониби муҳаққиқон сабт шудааст. Баъзе аз ин сурудҳо дар маҷмуаҳои фолклорӣ низ ҷо дода шуда, ҳатто оид ба бархе муҳаққиқон назари худро гуфтаанд.

Сурудҳои наврӯзӣ ва баҳорӣ дар Бадахшон мавқеи вижа доштааст, ки ҳамеша мардум ҳам ба забонҳои маҳаллӣ ва ҳам ба забони тоҷикӣ дар сурудҳои худ фасли баҳор, Наврӯз, кишту кори деҳқонон, табиати минтақаро ситоиш намудаанд. Дар ин бора Н.Шакармамадов, О.Шакармамадов дар рисолаи «Наврӯзи Бадахшон (Расму оинҳо)» ба таври муфассал гуфтаанд, ки ҳоҷат ба такрор нест [ниг.: Шакармамадов Н., Шакармамадов О. 2003].

Суруди машҳуре, ки дар раванди маросими наврӯзию баҳории «суманакпазӣ» иҷро мешавад, ин суруди «Суманак» аст. Суруд дар раванди пухтани суманак, ки 10-14 соат идома меёбад, иҷро мешавад. Маъмулан, сурудро духтарон ва заноне, ки онро ҳифз дар ёд доранд, месароянд. Дар шаби суманакпазӣ, ки вақти зиёдро дар бар мегирад, сурудҳои дигар низ сароида мешаванд, вале суруди «Суманак» чандин бор такрор ба такрор иҷро мегардад. Маъмулан, суруд унвони дақиқ надорад. Суруди мазкур дар Тоҷикистон ва кишварҳои ҳамзабон Афғонистон ва Эрон низ машҳур аст. Дар Тоҷикистон онро асосан, суруди «Суманак» мегӯянд. Ҳатто ҳангоми сароидани матн кайвониҳо фармон медиҳанд, ки «суруди суманака сар кунед». Дар суруд байти зерин нақарот аст:

Суманак дар ҷӯш мо кафча занем,  
Дигарон дар хоб мо дафча занем.

Ин нақарот дар байни тоҷикони Афғонистон низ машҳур аст. Дар бораи ҳолати сароидани суруд Р.Раҳмонӣ чунин гуфтааст: «Маъмулан суруд баробари оташ гирондан дар таги дег шуруъ мешавад. Аввал банди такрории (нақароти) сурудро занону духтарони доирабадаст бо ҳамовозӣ месароянд. Баъдан, як нафар духтар ва ё зани доирабадасти хушовоз сифатҳои суманакро ситоиш намуда, месарояд ва дигарон тахти оҳанги суруд, ҳамон нақаротро ё мисраи зеринро, ки дар Тоҷикистон бештар маъмул аст, такрор менамоянд: «Иди Наврӯз муборак!» Тибқи мушоҳидаҳо дар баъзе ҷойҳо ба хусус шахрҳо сурудро бо ҳамоҳангии соҳҳои мусиқӣ месароиданд. Дар маросими суманакпазӣ баъзеҳо навозандагон, сарояндагон ва раққосонро даъват менамуданд. Яке аз вариантҳои суруди мазкур чунин аст, ки он бештар дар вилояти Хатлон аз ҷумла, дар шаҳри Кӯлоб ва ноҳияҳои атрофи он машҳур аст. Сарояндагон гоҳе вариантҳои ин сурудро тағйир медиҳанд ва ҳатто тибқи мисраи такрории «Иди наврӯз муборак!» дубайтӣ ва рубоӣҳои омиёнаро низ месароянд» [Раҳмонӣ, «Суманак» 2018, с. 760-761].

Суруд якчанд варинат дорад, ки аз ҳамдигар тафовут дорад. Ҳамчун мисол яке аз матнҳои онро меорем, ки дар минтақаи Хатлон роиҷ аст:

Сароянда:

Суманак дар чушай,  
Равғани гов дар рушай.

Духтарако рупушай,

Ҳама:

Иди наврӯзӣ муборак!

Сароянда:

Суманак аз гули гандум,  
Суманак шираи гандум.  
Суманак аз они мардум,

Ҳама:

Иди наврӯзӣ муборак!

Сароянда:

Суманак ширинии ёрай,  
Суманак ачаб ниғорай.  
Суманак зеби баҳорай,

Хама:

Иди наврузӣ муборак!

Сароянда:

Суманак зеби баҳорай,  
Суманак силсиладорай.  
Суманак ачаб ширадорай,

Хама:

Иди наврузӣ муборак! [Фолклори Кӯлоб 2007, с.208].

Мазмуни суруди «суманак» асосан ситоиши Наврӯз, баҳор, шукуфтани гулҳо ва бештар тавсифи ҳуди суманакро дар бар мегирад. Аз сабзаи гандум пухта шудани он таъкид мешавад. Дар бораи вижагиҳои суруди суманак, нақароти он, фарқи варинатҳо, муҳтавои матн дар байни кишварҳои Тоҷикистон, Афғонистон ва Эрон Р.Раҳмонӣ ба таври муфассал сухан гуфтааст [ниг.: Раҳмонӣ, «Суманак» 2018, с. 760-76].

Яке аз масъалаҳои бисёр ҷолиби вобаста ба сурудҳои маросими мавсимӣ ин дар гузаштаҳо дар байни тоҷикон роиҷ будани сайру гаштҳои вижаи мавсимӣ мебошад. Дар мавсими баҳор, баробари шукуфтани табиат мардум ба сайрҳо баромада, аз нозу неъматӣ он истифода мебаранд. То нимаи асри ХХ сайрҳои зиёде дар мавсими баҳор буд, ки ҳар кадоме номҳои хоси худро дошт. Аз ҷумла «Сайри Ширбадан», «Сайри Баҳоваддин», «Сайри чашмаи Аюб» (дар Бухоро), «Сайри лола» (дар Исфара), «Сайри оби Раҳмат» (дар Самарқанд), «Сайри гули сурх» (дар Панҷакент, Тошканд, Нурато, Мазори Шарифи Афғонистон) ва ғайра, ки онҳоро бидуни суруду рақсу бозӣ тасаввур кардан номумкин аст. Дар ин сайрҳо дар аввал сурудҳои вобаста ба Наврӯзу баҳор, баъдан сурудҳои дар мавзӯҳои гуноногун суруда мешаванд. Дар бораи ин сайрҳо ва матни суруди онҳо муҳаққиқон дар асарҳои худ андешаронӣ кардаанд, ки мо такрор намекунем. Фақат ёдовар мешавем, ки оид ба «Сайри

гули сурх» ва «Сайри лола» устод С. Айнӣ, Е.М.Пещерева, Н. Нурҷонов, Д.Обидов ба таври муфассал маълумот додаанд [ниг.: Айнӣ 1962 а; Пещерева 1927; Нурджанов 2001; Обидов 2009].

Бахусус, дар маросими «Сайри лола» суруд ҷойгоҳи махсус доштааст, ки мардумшинос Е.М.Пещерева чанд намунаи онро оварда, ба таври муфассал тарзи барпо шудани ин сайрро тасвир намудааст. Е.М.Пещерева маросими «Сайри лола»-ро шарҳ дода, ба ёд меорад, ки чи гуна «сарқнақшхон» бо гуруҳи худ якҷоя месарояд ва мардум аз тамошои он ба вачд меоянд. Он матне, ки бо номи «Сарнақш» дар он маросим суруда шудааст, ин аст:

Эй сирри ту дар синаи ҳар соҳиби роз,  
Пайваста дари раҳмати ту бар ҳама боз.  
Одина ба бозор шудам вақти намоз,  
Дидам мурғе нишаста бар синаи боз.  
Он мурғи ҳаво мегуфт бо овози дароз:  
– Ҳар кас, ки ситам кунад, ситам ёбад боз

[Пещерева 1927, с. 373].

Аз матни суруд маълум мешавад, ки он дар мавзуи баҳору Наврӯз нест, вале дар «Сайри лола» суруда шудааст. Тасвири ин ҷашн аз ҷониби Е.М.Пещерева хеле ҷолиб аст, ки намоиши дилнишину завқбахш буда, ӯ дар ҳар маврид сурудҳои тоҷикӣ ва ўзбекии дар раванди он сурудашударо меорад. Мувофиқи маълумоти Е.М.Пещерева тибқи оҳанги суруд мерақсиданду хушҳолӣ мекарданд. Дар «Сайри лола» суруд таронаҳои минтақаҳои гуногун суруда мешуд. Ҳар минтақа маҳорати сурудхонии худро нишон медод. Дар солҳои 20 асри ХХ дар раванди ин сайр базмҳои минтақавӣ баргузор мешудааст, ки дар он суруд рақсу бозӣ асоси ин шодмонӣ будааст. Ба гуфти Е.М.Пещерева баъди расидан ба минтақаи Чорсӯ (Исфара) сарояндагон бо мардум суруди лоларо месароидаанд. Дар бораи ин сайр мавқеи суруд дар онҳо Н.Нурҷонов низ ба таври муфассал маълумот додааст [ниг.: Пещерева 1927, с. 374-384; Нурджанов 1967, с. 313-314].

Аз маводи дастрас дар маҷмуаҳои фолклорӣ ва бойғониҳо маълум мешавад, ки дар рафти кишту кори кишоварзӣ, ҷамъоварии ҳосил, дар ҳар маросими сол суруд ҳамдами зиндагии мардум аст. Пас аз ҷашни Наврӯз, сайрҳои гуногуни баҳорӣ, маросимҳое, мисли боронхоҳӣ, боздошти борон сурат мегирад, ки дар онҳо низ суруд мавқеи худро дошта, мардум анвои сурдхоро иҷро намуда, дилхушӣ менамоянд. Сурудҳои «Ашағлон» ва «Сусхотун» аз ҷумлаи онҳост, ки дар ин матнҳо андешаҳои асотирии мардум инъикос ёфта, иҷрои онҳо ба бовару эътиқоди қадимии мардум пайваст аст. Маросими «Ашағлон» ва «Сусхотун» бо тарзи иҷрои сурудаш аз ҷониби М. Раҳимов, Р. Амонов, Р. Қодиров, Н. Нурҷонов, Р. Аҳмадов ва дигарон таҳқиқ шудааст [ниг.: Раҳимов 1957; Амонов 1963; Нурҷонов 2002; Қодиров 2005; Аҳмадов 2007].

Ҳамчун намуна ду матни суруди вобаста ба ин маросимхоро меорем, ки аз ҷониби гуруҳҳои фолклории минтақаҳои Тоҷикистон дар озмунҳо низ сароида мешаванд:

Ашағлони ростина,  
Оста бичунбун остина.  
Ғалаи савзум қоқ шид,  
Яг бор бирезун боруна

[Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб 1963, с. 175].

Вариантҳои суруди «Сусхотун» аз байни мардум бештар сабт гардидааст. Ин суруд ҳам дар шакли гуруҳӣ ва ҳам як нафарӣ, вале бо нақарот аз ҷониби иштирокчиёни маросим суруда мешуд.

Ҳама:

Сусхотуне, сусхотун!

Сарбайтхон:

Борон борад зибанда,

Алаф шавад бузанда!

Ҳама:

Сусхотуне, сусхотун!

Сарбайтхон:

Бузон хӯран шир теян,

Шира ба кампир тиян!

Хама:

Сусхотуне, сусхотун!

Сарбайтхон:

Кампир хӯрад сер шавад,

Дарду ранчаш нес шавад.

Хама:

Сусхотуне, сусхотун!

[Фолклори тоҷикони Қашқадарё 2000, с. 293-294].

Суруди «Боздошти борон» камтар гирдоварӣ шудааст. Ҳангоми таҳқиқи фолклори бачагон Б. Шермуҳаммадов дар рисолаи худ «Назми халқии бачагонаи тоҷик» намунае аз онро овардааст, ки бачаҳо месароидаанд:

Борун, борун бест, бест,

Бузаки калун нест, нест.

Бузи калун дар девол,

Тори сару сафед мол.

Боло мерум мегутум,

Поён мерум меғутум,

Ҳайфи кузай курутум,

Вой бузаки кабутум [Шермуҳаммадов 1973, с. 52].

Дар бораи сурудҳои баҳорӣ ва наврӯзӣ метавон чунин натиҷагирӣ кард, ки дар оянда ин масъала бояд ба таври ҷудогона бо ҷузъиёти бештар, бо муқоисаи вариантҳо, сохтор, бадеият ва муҳити иҷро таҳқиқ шавад. Таҳқиқи муфассали масъалаи сурудҳои баҳорӣ ва наврӯзӣ махсусияти ин навъ сурудҳоро ба пеши назар бештар ҷилвагар месозад.

Мавзуи дигари сурудҳои мавсимӣ ин дар раванди корҳои кишоварзӣ иҷро намудани суруд аст. Мардум одатан, дар рафти корҳои гуногун барои тасаллои худ сурудҳоеро замазама менамоянд, ки дар фаъолияти кишту кори ғалла, дарав



ва чамъоварии он сароидани суруд аст. Дар равиши ин кор деҳқонон сурудҳои махсуси худро доштанд. Онҳо хангоми деҳқонӣ, гандумдаравӣ, кӯбидани ғалла, шоликорӣ ва ғайра месароиданд. Сурудҳои мавсимии вобаста ба меҳнат ҳам фардӣ ва ҳам гуруҳӣ иҷро мешуд. Намунаҳои сурудҳои вобаста ба меҳнатро аз минтақаҳои гуногун сабт намуда, баъзеро дар маҷмуаҳо ҷоп кардаанд. Р. Амонов намунаҳои сурудҳои меҳнатиро сабт карда, дар рисолаи «Очерки эҷодиёти даҳанакии Кӯлоб» (1963) дар бораи мавқеи ин навъ сурудҳо дар байни мардум сухан гуфтааст. Мувофиқи таҳқиқи ӯ дар Сарихосор сурудҳои «Ман доғ» ва «Майдо» (Майдаё) то солҳои 50-уми асари ХХ дар байни мардум роиҷ будааст. Тибқи ишораи Р.Амонов суруди «Ман доғ» хангоми дарави ғалла суруда мешудааст. Аз мушоҳидаи Р.Амонов маълум мешавад, ки суруди «Ман доғ»-ро гурӯҳи ҳофзони маҳаллӣ месароиданд. Ҳатто барои иҷрои ин суруд аз маҳалҳои дигар ягон сарояндаи машҳурро даъват мекардаанд, ки оид ба иҷрои он Р.Амонов чунин гуфтааст: «Хондани «Ман доғ» ба таври зер давом мекард: аз байни дастаи сарояндагон, ки миқдорашон аз 4-5 то 8-10 нафар мерасид, хушовозтарин ва маҳоратноктаринашон ба хондани матни асосӣ (сарбайт)-и суруд интихоб карда мешуданд, ки онҳоро сармандоғӯӣ меномиданд. Сармандоғӯӣ суурдро ин хел шуруъ мекард:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғъм, ё дуст!

Дастаи мандоғӯӣҳо якҷоя такрор менамуданд:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғъм, ё дуст!

Баъд аз ин, сармандоғӯӣ бо ҳамин оҳанг ба охири мисраи аввал матни суруди ниммисраи «Ман доғам ё дӯст»-ро илова карда месароид. Дигарон нақароти зикршударо такрор кардан мегирифтанд. Ҳамин тариқа, баъди аз тарафи сармандоғӯӣ бо иловаи «Ман доғам ё дуст» сароида шудани ҳар як мисраъ, дастаи мандоғӯӣҳо нақароти «Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғъм, ё дуст»-ро такроран сароидан мегирифтанд. Дар ҳолати хаста шудани сармандоғӯӣ ӯро аз ҷумлаи мандоғӯӣҳо ҳофизи дигар иваз мекард» [Амонов 1963, с. 23-24].

Аз ин шарҳи Р.Амонов маълум мегардад, ки суруди мазкур дар раванди фаъолияти кори деҳқонони даравгар иҷро мешудааст. Барои дарки мазмуни суруд, моҳият ва дарки бештари иҷрои он мисоле меорем:

Сармандоғгӯй:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғам ё дуст.

Дигарон:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғам ё дуст.

Сармандоғгӯй:

Гандумаки худруй дарав мекардуме, ман доғам ё дуст,

Дигарон:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғам ё дуст,

Сармандоғгӯй:

Бар холи сиёҳи ту ҳавас мекардуме, ман доғам ё дуст,

Дигарон:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғам ё дуст.

Сармандоғгӯй:

Нумоли сарут нумоли маскавиай, ёре, ман доғам, ё дуст.

Дигарон: Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғам ё дуст.

Сармандоғгӯй:

Пеши бағалут матлаби дилхоҳиай, ёре, ман доғам, ё дуст.

Дигарон:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғам ё дуст.

Сармандоғгӯй:

Гуфтум: биравум, дилта биёвум чура, ёре, ман доғам, ё дуст.

Дигарон: Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғам ё дуст.

Сармандоғгӯй:

Охир, медонӣ, замони дилхоҳиай, ёре, ман доғам, ё дуст.

Дигарон:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғам ё дуст

[Сурудҳои мардуми Кӯлоб 2015, с. 36-37].

Ба гуфти Р.Амонов: «Дехқони яккадаст агар ғаллаи замини худро танҳо даравад, аз кор намонда, «ман доғ» мегуфт. Вале дар ин маврид вазифаи суруд то як дараҷа тағйир меёфт... Дар ин ҳолат тариқи иҷрои «Ман доғ» низ тағйир меёфт: аввалан, онро на мандоғгӯи интихобкардашудае, ки ба кор иштирок намекард, балки худи дехқони даравгар, чи хеле ки гуфтем, аз кор канда нашуда, месарояд. Сониян, суруд тарзи яккахониро гирифта, сароянда аввал ҳамон мисраи анъанавии «Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғъм, ё дуст»-ро месуруд, баъд аз он ба ҳар мисраи суруд калимаҳои «Ман доғ, ё дуст»-ро илова намуда ва аз паси ҳар байт мисраи болоро такрор кардан мегирифт» [Амонов 1963, с. 27].

Суруди дигар «Майдаё» ном дошта, дар замонҳои пеш қариб дар ҳама ҷо аз гуфтори дехқонони захматкаш садо меод. Онҳо зимни сароидани ин суруд дарди дил, меҳнати пурмашақат ва азобҳои рӯзгори худро баён менамуданд. Баъзе намунаҳои ин суруд аз водии Зарфшон, аз ҷумла ноҳияи Панҷакент низ сабт шудааст:

Майдаё, майдаё,

Дар чаман най мекашидам,

майдаё, майдаё.

Хирмани гул даргирифта,

майдаё, майдаё.

Дар дилам ғубор мондо,

майдаё, майдаё,

ҳеб-ҳеб, буво.

Офтоб аз дар даромад, соя хандидан гирифта,

майдаё, майдаё.

Аз дили пурдарди ман зардоб чакидан гирифта,

майдаё, майдаё,

ҳеб, ҳеб, буво.

Парӣ дар миёни осмон печон асто,

майдаё, майдаё.

Ишқи зани мардум, балои чон асто,  
майдаё, майдаё.  
Кокулатро тофтам, пушти сарат патофтамо,  
майдаё, майдаё,  
Дар даруни кокулат як куббаи зар ёфтамо,  
майдаё, майдаё,  
хеб, хеб, буво

[Намунаи фолклори диёри Рӯдакӣ 1963, с. 179-180].

Ҳамин тавр, сурудҳои «Ман доғ», «Майдо» (Майдаё), «Анталҳо», «Яккафарёд», «Ёзӣ» («Ёзӣ ва Зебо») ва амсоли ин тасаллобахши руҳу равони кишоварзон буд. Дар ин ҷо ба як нукта ишора намуданро лозим медонем. Ин он аст, ки дар мавридҳои лозим рубоӣ, дубайтӣ ё байтҳои омиёнаро бо нақароти сурудҳои меҳнат месароиданд.

Сурудҳои мавсимии дар раванди корҳои саҳрои тобистон, тирамоҳ ва зимистон низ вучуд доранд, вале аксари онҳо дар рафти бозии хурдсолон ва наврасон дида мешаванд. Яке аз сурудҳои мавсимии машҳур, ки маъмулан, дар фасли зимистон боиси дилхушии мардум аст, ин суруди «Барфӣ» мебошад. Суруди мазкурро ҳанӯз дар солҳои 30-уми асри XX сабт кардаанд. Як намунаи он аз Самарқанд сабт шудааст, ки ин аст:

Барф меборад ба фармони Худо,  
Барфи нав аз мову барфӣ аз шумо.  
Реза-реза барф меборад сафед,  
Як зиёфат аз шумо дорем умед.  
Сандалиро гарм созед аз алав,  
Ширбиринчу шӯлаву оши палав.  
Гӯшти мурғу оҳую ҳам гӯспанд,  
Ҳам нишалло, ҳам мураббо, чойқанд.  
Нонҳои кунчидини куббадор,  
Себу ангуру дилафрӯзу анор.  
Ҳофизи хушхону танбӯру дотор,

Наю ғижжак, чӯраҳои беғубор.  
Рустаю лавзу мураббою навог,  
Пистаю бодому канду қандалог.  
Чормағзу тутмайизи сояғӣ,

Баҳри мо тайёр кун аз чӯрағӣ [Таронаҳои Самарқанд 1966, с.61].

Дар бораи ин матн, ба як нукта ишора намуданро лозим медонем. Дар аввал ин матн ҳамчун порчаи манзум ҳангоми боридани барфи аввал, дар номае ба яке аз дӯстон дода мешавад. Баъдан, ҳангоми зиёфат онро ҳофизон бо ҳамоҳангии зиёфатхӯрон месароянд.

Мо дар ин ҷо фақат оид ба рафти иҷрои сурудҳои мавсимӣ ба таври мухтасар сухан гуфтем. Худи ин масъала, ки хеле қолиб буда, ҳар матн аз ҷиҳати шакл, мазмун, мавзӯ, тарзи иҷро, вариантҳо тафовутҳо низ дорад, таҳқиқи ҷудогоноро тақозо менамояд. Барои таҳқиқи ҷузъиёти бештар, тавре ки дар боло ишора намудем, пеш аз ҳама матни илмии сурудҳоро бо варинатҳои бояд нашр кард.

### 3.3. Сурудҳои маросимӣ

Бояд ёдовар шуд, ки бахши азими сурудҳо ба маросимҳо ва расму оинҳои оилавӣ вобастагӣ доранд. Ҳамин ки тифл ба дунё меояд, маросимҳои маҳз дар оила ташкил мешавад, ки дар баъзе аз онҳо сурудҳои фолклорӣ низ мавриди истифода қарор мегиранд. Пеш аз он ки оид ба сурудҳои маросимҳои оилавӣ сухан гӯем, аввал қайд бояд кард, ки кадом маросимҳо марбут ба оила аст, ки дар онҳо суруд мавқеъ дорад. Асоситарини инҳо маросими тӯйи арусӣ ва мотам аст. Оғоз ва анҷоми ҳар ду ҳам дар оила аст. Мо дар ин ҷо он сурудҳоеро аз назар мегузаронем, ки марбут ба ҳамин ду маросим аст.

#### 3.3.1. Сурудҳои маросими тӯй

Дар бораи расму оинҳои тӯйи арусӣ асарҳои зиёд таълиф шуда, дар онҳо раванди оиладорӣ аз аввал то охир шарҳ дода шудааст, ки онҳоро тақрир намекунем [ниг.: Кисляков 1959; Ишанкулов 1972; Зеҳниева 1978; Моногарова 1992; Моногарова, Мухиддинов 1992; Ҷумаев 2001; Шарифова 2005; Бобоев 2006; Ҷумаев 2008; Ҷумаев 2014; Аминов 2018].

Дар ин ҷо фақат дар бораи мавқеъ ва мавзӯи сурудҳои раванди арусӣ дар асоси чанд мисол сухан хоҳем гуфт. Ёдорас мешавем, ки Ф.Зеҳниева дар рисолаи «Сурудҳои маросими тӯйи тоҷикон» сурудҳои арусиро ба ҳашт гуруҳ ҷудо кардааст: 1) Сурудҳои хабарӣ; 2) Сурудҳои тайёрӣ; 3) Сурудҳои ҷудой ва фирок; 4) Сурудҳои тантанавӣ; 5) Сурудҳои табрикӣ; 6) Сурудҳои тавсифӣ; 7) Сурудҳои рақсӣ; 8) Сурудҳои ҳаҷвӣ. Баъдан ҳар кадоми он гуруҳҳо бо мисолҳо нишон додааст [ниг.: Зеҳниева 1978].

Табиӣ аст, ки гуруҳбандии Ф.Зеҳниева нисбӣ аст. Ин гуна гуруҳбандӣ муҳаққикро ба андеша водор месозад. Масалан, яке аз ин гуруҳҳо «сурудҳои рақсӣ» аст, вале дар аксари сурудҳои арусӣ рақс кардан мумкин аст. Мушкил будани табақабандӣ ё ба гуфти Ф.Зеҳниева «таснифот»-ро ӯ дуруст қайд намуда гуфтааст: «Сурудҳои тӯйи тоҷикон ниҳоят гуногунанд. Ин гуногунӣ бештар ба

маҳалҳо вобаста аст. Инчунин вариантнокӣ, дигар шудани мавриди иҷрои сурудҳо, навъҳои оҳанг ва нақарот дар сурудҳои тӯй низ барои таснифи комили дохили ин ғурӯҳи сурудҳо имконият намедиҳанд. Бинобар ин, барои таснифи пурраи сурудҳои тӯй ҳама ҷиҳатҳои онҳоро ба назари эътибор гирифтани лозим меояд. Ғайр аз ин, дар вақти ба ғуруҳҳо тақсим кардани сурудҳо ба хусусияти мундариҷавӣ, бадеӣ ва ғоявии онҳо низ диққати махсус додан шарт аст. Вале баъзан чунин ба назар мерасад, ки аз рӯи мундариҷа, хоси ин ё он марҳалаи тӯй будани сурудро ба зудӣ муайян кардан душвор аст: як сурудро мардум дар чанд мавриди тӯй мехонанд. Агар фақат як ҷиҳати суруд, масалан, хусусияти табрикӣ доштани онро ба назар гирем, дигар хусусиятҳои он аз эътибор соқит мекунанд, зеро дар дохили як суруд ҳам тавсифи ишқ, ҳам орзуву ният ва ҳам тантанаву табрикро дучор мегардем. Дар чунин ҳолатҳо таснифи сурудҳо боз ҳам мураккабтар ва душвортар мегардад. Бинобар ин, дар мавриди тасниф кардан, мо ба навбати аввал ҷиҳати асосии суруд, яъне мавзӯро ба назар гирифтаем, зеро аксари онҳо бо вучуди ғуноғунии мазмун ба як мавзӯи асосӣ тобеанд» [Зехниева 1978, с. 65-66]

Ба назар мерасад, ки ҳуди Ф.Зехниева мушкил будани табақабандии сурудҳои ҷашни арусиро таъкид намудааст. Аз ин рӯ, мо ба табақабандии ҷузъӣ ворид намешавем. Маълум аст, ки як бахши сурудҳои халқии тоҷикӣ асосан, дар раванди маросимҳои вобаста ба ҷашни арусӣ суруда шуда, ба мардум завқу шавқ мебахшанд. Агар табақабандии Ф.Зехниева то соли 1978 сурат гирифта, дар рисолааш ишора шуда бошад, баъд ӯ соли 1986 матни илмии сурудҳои арусиро дар маҷмуаи «Гуларусак» нашр менамояд. Барои он ки масъала равшантар шавад ва мавзӯҳои сурудҳо маълум гардад, порчаҳое аз сурудҳое меорем, ки дар гузаштаҳо ва баъзе то имрӯз вирди забони мардум аст. Яке аз онҳо суруди «Саршӯён» аст. Ин суруд дар гузаштаҳо дар ҷануби Тоҷикистон маъмул буд. Ҳоло аз ҷониби сарояндагони касбӣ суруда мешавад. Маросими «Саршӯён» низ қариб аз байн рафта истодааст.

Дар бахши аввали маҷмуаи «Гуларусак» зери унвони «Саршӯён» ду суруд – «Гуларусак сар бишӯй», «Гули гулгунак» оварда шудааст. Ин ду суруд дар

минтақаҳои Кӯлоб, Дарвоз, Ғарм (ҳоло Рашт), Қаротегин, Оби Ғарм шуҳрат доштааст. Барои он ки лаҳзаи сароидани суруд маълум шавад, тасвири Ф.Зехниеvaro меорем. Аз тасвирҳои мухтасари Ф.Зехниева чигунагии иҷрои суруд дар муҳит (текст дар контекст) пурра ба пеши назар меояд. Дар айни замон мавзӯи суруд ҳам маълум мегардад. Ӯ мушоҳидаи худро аз чараёни иҷрои суруд чунин шарҳ додаст: «Рӯзи тӯй. Арусро занон ба саршӯй омода месозанд. Баъди шустани сараш мӯяшро мебофанд, либоси нав мепӯшонанд. Дар давоми ин маросим суруд мехонанд. Сурудро гуруҳи занҳо ва дугонаҳои арус иҷро мекунанд.

Арус сараш луч, гӯё шарм дошта нишастааст. Пиразане сари ӯро ба пеш каме ҳам карда, ба болои мӯяш як коса шир мерезад. Садои доира баланд мешавад. Суруд оғоз меёбад. Суруд аз муколимаи занҳо, арус ва дугонаҳои ӯ иборат аст. Дугонаҳо бо савти доира чӯр шуда, суруд мехонанд ва мераксанд.

Дар охир, одатан пас аз илтиҷову зорӣ ва ташвиқи дугонаҳо арус ба саршӯй розӣ мешавад» [Гуларусак 1986. с. 9].

Суруд хеле сода ва самимӣ аст. Дар он бо шодиву нишот шӯҳиву ширингуфторӣ вазъияти ҳамон лаҳза тасвир шудааст. Ин ҷо саволе пайдо мешавад, оё худи арус суруд мехонад? Тибқи пурсишҳо маълум шуд, ки сурудро асосан, яке аз дугонаҳои арус, ки сурудхон аст ё сарояндаи махсус месарояд ва дигарон (занҳо, дугонаҳо) ҳамовоз мешаванд. Ба гуфти пиразанҳои дарвозӣ ва кӯлобӣ, дар гузаштаҳо, гоҳе худи арус, ки шеърдон ва базморо бошад, мисраъҳои ба худаш вобастаи сурудро месароидааст. Суруди «Гуларусак, сар бишӯй» бо чунин мисраъҳо шуруъ мешавад:

Занҳо:

Гуларусак, сар бишуй,

Пага ваъдай рафтанай.

Арус:

Сарма шуста чӣ кунум?

Ношустанам беҳтарай.

Дугонаҳо:



Сарша намешуяде,

Хонай оташ беҳтарай [Гуларусак 1986. с. 9].

Ҳамин тавр, бо ширинкориву шодмонӣ сароянда ишора мекунад, ки «сар бибоф», «курта бипӯш», «гушвор бидоз», «муҳра бибанд», «туфлӣ бипуш» ва ғайра. Дар айни замон худи сароянда аз номи арус ҷавоб медиҳад. Вале мисраъҳои такрориро, ки нақароти суруд мебошанд, «дугонаҳо» ва «занҳо» месароянд. Дар охири суруд сарояндаи матн аз номи модар ва ҳам арус мисраъҳои зеринро месарояд, ки модар аз духтар хоҳиши ба саршӯӣ розӣ шудани духтарро менамояд ва арус розӣ шуда, оҳиста шустани сарашро тақозо мекунад:

Модар:

Гул духтар, ҷонум духтар,

Нури ду чашмонум духтар.

Пагоҳ туют меоран,

Вахт хуш ку, эй духтар!

Арус:

Шинакуму шинакум,

Холаи саршуякум.

Оста бизан шонара,

То накана муякум [Гуларусак 1986. с. 11].

Суруди «Гули гулгунак» матни мустақил буда, аз матни пешин тафовут дорад. Ф.Зехниева лаҳзаҳои иҷроӣ ин матнро чунин шарҳ додааст: «Арус дар рӯи кӯрпача нишастааст, дугонаҳо дар атрофи ӯ, як зан мӯи кушодаи ӯро оҳиста шона зада, тор-тор мекушояд ва кокулонашро майда мебофад. Дугонаҳо хандаву шӯҳикунон ба ӯ ёрӣ мерасонанд. Ҳамин вақт дойра менавозанд, рақс ва сурудҳои шуруъ мешавад» [Гуларусак 1986. с. 12].

Аз сабаби он ки ин матн суруд аз матн пешин тафовут дорад ва мавзӯи он ҳам то ҳақде дигар аст, ҳамчун аёнӣ чанд мисраи онро меорем:

Занҳо:

Ҷиҳез овардем қатор,

Курта кашидем ҳазор.

Хама:

Ай гули гулгунакуме!

Шохаки рангинакуме!

Шона намешикане,

Дар сари бегимакаме!

Дугонаҳо:

Эй холаи саршуякуме!

Шонаи шамшод биёр,

Бар сари бегимакуме,

Шона куна саракшае,

Сараки пурмуякшае! [Гуларусак 1986. с. 12].

Дар идомаи суруди мазкур мувофиқи оҳанг ҳам сароянда ва духтарон байт ё рубоии медонистаашонро сароида, рақсу бозӣ мекунанд. Ин ҳам дар асл барои бо хушҳолӣ гузаронидан маросими арусӣ баргузор мешавад, ки дар ин маврид суруд мавқеи арзишманди маънавӣ дорад.

Тавре ки маълум аст, агар дар хонаи арус маросими «Саршӯён» барпо шавад, дар хонаи домод маросими «Сартарошон» баргузор мешуд. Дар бахши дуюми маҷмуаи «Гуларусак» ҳашт матни суруд оварда шудааст, ки ҳамаи онҳо дар раванди маросими «Сартарошон»-и минтақаҳои гуногун суруда мешуданд. Дар суруди «Сартарошон» сифатҳои домод ва он чизе ки ба вай вобаста аст, суруд мешаванд. Дар минтақаҳои Тоҷикистон ҳашт матни зерини суруд таҳти номҳои «Устои лангаи сартарош» (Ваҳдат), «Эй гулаки гулқимат» (Кӯлоб), «Сартарошонем мо» (Кӯлоб), «Имрӯз чӣ рӯзе? Сартарошоне» (Помир), «Ҷомаи хуб бино кунед» (Оби Гарм), «Як донаи мо ду дона шуд» (Ҳисор), «Дасти ману доманат, эй куртапӯш» (Помир), «Гул ба ҷомаву дастор» (Помир) ва амсоли ин суруда мешуд [ниг.: Гуларусак 1986, с.18-25].

Тавре ки Ф.Зеҳнӣ ба таври мухтасар шарҳ додааст, мазмуни аслии суруди «Сартарошон» ин тозаву озода, бо пӯшидани либосҳои нав ба мисли рӯймол, курта, ҷома, салла, тоқӣ, фӯта, мӯза ва ғайра омода шудани домод барои

овардани арус аст: «Рӯзи тӯй маросими «Сартарошон» барпо мегардад. Домод, ки ўро дар маҳалҳои номбурда (Помир, Дарвозу Қаротегин, Кӯлоб, Ҳисор, Варзоб) «шах» меноманд, чӯраҳо дар атрофаш. (Дар замони мо вақти иҷрои ин маросим тарошидани мӯи сари домод – шах шарт нест, вале иҷрои он чун анъана давом дорад). Дар рӯи ҳавлӣ ё хучра курсӣ гузошта, домодро мешиноманд. Чӯраҳо гирди ў меистанд. Сартарош теғ дар даст ба «тарошидан»-и мӯй омода мешавад. Дойра мезананд ва суруд мехонанд. Ба воситаи суруд хешу табор домодро ба додани ҳаққи устои сартарош ва пӯшонидани либоси тӯёна ташвиқ мекунанд. Хешовандон ба рӯймоле, ки назди домод густурда мешавад, як-як пул мепартоянд» [Гуларусак 1986. с. 14-15].

Матни аввале, ки дар маҷмуаи мазкур оварда шудааст, бо ин байтҳо оғоз мешавад:

Хама:

Устои ланги сартарош,

Сари шаҳа тоза тарош!

Сарбайтхон:

Очаи шах, ба ту мегум,

Дар сари шах танга бичош [Гуларусак 1986. с. 15].

Ин матни суруд ҳамроҳи нақарот аз 34 мисраъ иборат буда, дар он сароянда аз модар, падар, апа, ака, чура, янга, тағо, хешо ва ғайра тақозо менамояд, ки барои домод ҳадяҳои худро тақдим намоянд. Мувофиқи ишораи сароянда ҳар кас бо навбат кореро анҷом медиҳад. Вобаста ба муҳит мисраъҳои суруд дигар шудан мегирад. Барои муқоиса матни дигареро меорем, ки он дар байни мардуми Бадахшон буда, аз матни боло тафовут дорад:

Нақарот:

Э, имрӯз чӣ рӯз – сартарошон-э,

Шоҳчонаки қон, қони қонон-э.

Ҳофизон:

Э, сараки шоҳ тарбузи ғайлон-э,

Имрӯз чӣ рӯз – сартарошон-э.

Нақарот:

Э, имрӯз чӣ рӯз – сартарошон-э,

Шоҳҷонаки қон, қони қонон-э.

Ҳофизон:

Э, имрӯз чӣ рӯз – сартарошон-э,

Шоҳҷонаки қон, қони қонон-э.

Нақарот:

Э, имрӯз чӣ рӯз – сартарошон-э,

Шоҳҷонаки қон, қони қонон-э.

Ҳофизон:

Э, мӯяки шоҳ шаби шабистон-э,

Имрӯз чӣ рӯз – сартарошон-э.

Нақарот:

Э, имрӯз чӣ рӯз – сартарошон-э,

Шоҳҷонаки қон, қони қонон-э.

Ҳофизон:

Э, пешонии шоҳ таҳти Сулаймон-э,

Имрӯз чӣ рӯз – сартарошон-э.

Нақарот:

Э, имрӯз чӣ рӯз – сартарошон-э,

Шоҳҷонаки қон, қони қонон-э.

Э чашмони шоҳ хумори мастон-э,

Имрӯз чӣ рӯз – сартарошон-э...

[Сурудҳои тӯии Помир 1993, с.8].

Матни суруд бо такрори нақарот аз 64 байт иборат мебошад, вале гоҳе аз ин бештар ё камтар низ ҳаст.

Зарур ба таъкид аст, ки ҳар кадоми ин матнҳо дар айни замон варинатҳо дошта, онҳо дар бойгонии «Ганҷинаи фолклори тоҷик» (Фонди фолклор тоҷик) ба номи академик Р.Амонов ва Институти илмҳои гуманитарии АМИТ ҳифз мешаванд.

Ҳамин тавр, дар бахшҳои дигари маҷмуаи «Гуларусак» сурудҳо дар мавзӯҳо ва лаҳзаҳои «Шахбарон» (15 адад), «Арусбаророн» (8 адад), «Келинбарон» (18 адад), «Сурудҳои рақсӣ» (39 адад), «Сурудҳои хазломез» (3 адад) оварда шудааст, ки ҳар кадоме дар мавридҳои муносиби раванди ҷашни арусии тоҷикон суруда мешуд [Гуларусак 1986, с. 26-172].

Баъзе аз ин сурудҳо имрӯз ҳам дар байн мардум бо обу ранги тоза аз ҷониби сарояндагони касбӣ сароида мешаванд ва мардум хангоми ҷашни арусӣ аз шунидани он ғизои маънавӣ мегиранд.

Мо дар ин ҷо поэтикаи ҳамаи сурудҳои халқии марбут ба раванди арусиро ба таври пурра ҳамаҷониба, аз ҷиҳат этнолингвистикӣ, ба хусус лигвофолклористика мавриди таҳқиқ қарор дода наметавонем. Ҳамчун намуна баъзе мисолҳо овардем, ки ҷойгоҳи ин сурудҳо дар фолклори мардуми тоҷик ҷи гуна аст? Албатта, дар фаслҳои ояндаи диссертатсия бархе ҷиҳатҳои воситаҳои тасвири бадеии онҳоро ёдовар хоҳем шуд. Вале дар оянда поэтикаи ҳар суруд бо вариантҳои ва ҷузъёташ таҳқиқ шавад, беҳтар аст, чунки ҳар матн аз ҷиҳати сохтор, мазмун, бадеият ва амсоли ин дорои вижагӣҳое аст.

### 3.3.2. Сурудҳои маросими мотам

Гуруҳи сурудҳои ҳастанд, ки онҳо дар вафоти шахси наздик гуфта шуда, дар илми фолклоршиносӣ ҳамчун марсия таҳқиқ мешавад. Маъмулан, марсия суруди овозӣ буда, дар мотами наздикон аз ҷониби хешовандон бо сӯзу гудоз суруда мешавад. Марсияро бояд дар раванди мотам таҳқиқ кард. Ин корро баъзе мардумшиносон ва фолклоршиносон анҷом дода, расму оинҳои ҷараёни ғавтро муфассал шарҳ додаанд ва зимнан намунаҳои марсияҳоро низ овардаанд [Ниг.: Мардонова 1998; Маджнунов 2017].

Мо дар диссертатсияи худ фақат оид ба матни он марсияҳои сухан хоҳем гуфт, ки онро месароянд ва дорои вижагии суруд мебошанд. Дар ин навъ сурудҳо (марсияҳо) асосан, хислатҳои майит мавриди ситоиш қарор мегирад. Ин навъ сурудҳоро метавон ба ду даста ҷудо кард: 1) Матнҳои, ки бадоҳатан,

мувофиқи анъанай халқӣ месароянд ва онҳо хеле сода буда, пас аз сабту бознависӣ маълум мешавад, ки дар чаҳорчӯби матни манзум нест. 2) Матнхое, ки сохтори шеърӣ онҳо дуруст буда, дар қолаби ин ё он авзони шеърӣ рост меоянд. Албатта, бояд ёдовар шуд, ки дар аксари жанрҳои манзуми тоҷикӣ шоирон марсия сурудаанд, вале мо ба таҳқиқи он намерардозем. Мо фақат оид ба марсияҳои халқӣ кор дорем.

Матни суруд – марсияҳои халқии тоҷикӣ асосан, дар асри ХХ гирдоварӣ шуда, вале то имрӯз марсияҳои тоҷикӣ дар маҷмуае бо нота чоп нашудааст. Ҳангоми варақ задани маҷмуаҳои фолклорӣ ба чунин натиҷа расидем, ки ин навъ сурудхоро дар раванди иҷро кам нашр кардаанд. Дигар ин ки муҳаққиқон сурудҳои ғамангез, сурудҳои таърихӣ ва марсияро омезиш медиҳанд. Ин ҳамаро бояд бо диққат таҳқиқ кард.

Асли сурудҳои мотам баъди вафоти шахс руҳ медиҳад. Ҳамин ки шахс вафот кард, ба хусус занҳои духтарон, бо доду фиғон, рӯйканию мӯканӣ дар тавсифи маит мисаъриҳои оҳангинро бо овози дилхарош месароянд. Яке аз лаҳзаҳои таъсирбахши сурудани марсия ин ҳангоми самаъ рафта аст, ки онро Т.Исроилова бевосита мушоҳида карда, дар бораи он гуфтааст: «Самаъ (садир) рафта, ки яке аз намунаҳои барҷастаи рақси маросимӣ ва коллективии қадимӣ буда, дар маросими мотам мавқеи муҳиме дорад, аз тарафи ҳамаи занон – иштироккунандагони маросим иҷро карда мешавад. Ташкилкунанда ва барандаи самаъ гӯяндазан буда, авчу ривочи самаъ ба дараҷаи ҳунармандии ӯ низ вобастааст. Гӯяндазан ба миёни давра даромада, суруд ва марсияҳо хонда, барои ба дилҳои модар, хоҳар, зану хешони марҳум ҳар чӣ бештар таъсир гузоштан кӯшиш мекунад. Сурудҳои дар маросими самаъ (садир) иҷро кардашаванда аз сурудҳои марҳилаи аввали мотам, ки бештар аз навҳаҳои кӯтоҳ-кӯтоҳ бевосита ба марҳум мурочиат карда гуфта мешудагӣ (азоби зиндагӣ накардагӣ, роҳаташа надидагӣ, хонаю чой сохта зиндагӣ накардагӣ, партофта рафтагӣ, омада мана гӯр кун) иборатанд, чӣ аз ҷиҳати мазмун ва чӣ аз ҷиҳати мавқеъ ва оҳангу тарзи иҷро фарқи кулӣ доранд. Онҳо бештар аз рубоӣ, байту китъаҳои халқӣ ва китобатӣ, ки мазмуни андӯҳовар доранд,

таркиб ёфта, ба тарзи махсуси анъанавӣ иҷро карда мешаванд. Гӯянда дар аввал ё охири мисраъҳои суруд навозишкорона ба хешовандони марҳум: ба модараш – «дугоначон», ба хоҳараш «укачон», аз саратон гардам, садқа шавад холетон» гӯён мурочиат мекунад ва дар навбати худ онҳо низ ба ӯ ҷавоб мегардонанд» [Исроилова 1960, с. 50].

Т.Исроилова дар ин навиштаи худ, ки дар «Дастурамал оид ба ҷамъ кардани эҷодиёти даҳанакии халқ» (1960) ҷоп шудааст, баъди роҳнамоӣ ва машварат ба гирдоварандагони оянда зимнан чанд мисол меорад. Намунаҳои сурудҳои (марсияҳои) ин дастурро худи ӯ айнан, сабт карда, ҳамон тавр ба нашр расонидааст, ки матни суруди мотам бояд ҳамигуна сабт ва ҷоп шавад, то дар таҳқиқи он иштибоҳ рух надиҳад. Аз сабти ӯ чанд мисол меорем:

Модар гӯяд:

– Во бачем, бачачонам, бачем,  
Бачеме-е, бачем-е, бачем-е!  
Чико кунам, бачем-е, бачеме-е,  
Чико карда рафтӣ, бачем!  
Бари чӣ мани пир мондаму ту рафтӣ, бачем!  
Манам қатит бар, бачем!  
Очи зората бар, бачем!  
Очи пирата бар бачем!

Шавҳар гӯяд:

Во хонем, кучо рафтӣ, хонем!  
Во хонем, во хонем, во хонем!  
Бачекота, хел поям, хонем!  
Қанотам шикаст, бе қанот мондам!  
Во хонем, во хонем, во хонем!  
Бачекот «очем» гӯн, ман чӣ гӯям, во хонем!  
Бераҳмӣ кардӣ, во хонем, во хонем!

Бародар гӯяд:

Во цигарам, цигарҷонам, во цигарам!

Ширинакам, во чигарам!  
Мехрубонам, во чигарам!  
Чигарам, чигарам, чигарам!  
Бахту умедам, чигарам!  
Нури чашмам, во чигарам!  
Беокубатам, во чигарам!  
Чигаракам кавоб кардӣ, во чигарам!  
Моя патофта рафтӣ, во чигарам!  
А ҳоли мо хавар гир, во чигарам! [Исроилова 1960, с. 50-51].

Марсиясарой баъди дафни марҳум дар байни занҳо то рӯзи чил идома меёбад. Занҳо барои таъзия меоянд, дар байни онҳо хатман як нафар «гӯянда», «навҳагар», «овозандоз» ҳаст. Дар ин ҳолат, тарзи иҷрои марсия дигар аст. Як нафар марсиясаро ё чанд байти пурсӯзу гудозро месарояд, ки маъмулан ин матн бадохатан суруда мешавад. Баъди ҳар байт ё банд занҳои ҳозир баробар «иии» ё «хууууу» гӯён овоз мебароранд. Дар натиҷа «яккахон» (марсиясаро) месарояд ва «дигарон» (занҳо) накроти онро иҷро менамоянд.

Маъмулан, дар марсия хислатҳои мутаваффо тавсиф мешавад. Дар айни замон, дарду алами гӯяндаи марсия низ дар матн ифода меёбад. Мутаассифона, матни сурудҳои мотам (марсияҳо) он тавре ки лозим аст, зиёд чоп нашудааст. Дар бораи марсия дар фолклор ва адабиёти муосир А.Мачнунов рисолаи илмӣ навишта, баъзе ҷиҳатҳои умдаи онро дар ҷараёни маросими мотам қайд кардааст [ниг.: Мажнунов 2017].

Марсияҳое ҳастанд, ки баъди такрор ба такрор сурудан, дар байни мардум густариш ёфта, аз ҷониби гӯяндагони хушсалиқа дар қолаби шеър даромадаанд. Масалан, дар марсияи зерин як лаҳзаи дилхароши зиндагӣ – ҳодисаи ба об ғарқ шудани Ҳасан ном ҷавонмарде баён шуда, ки он ба мисли як нақли манзуми фоҷиавӣ аст. Ба оби дарё ғарқ шудани Ҳасан, ғиғони фарзандаш Абдулло, баъди ғавт дигар шавҳар накардани зан, ғаму ғуссаи аспӣ марҳум, ки дар марсия тасвир ёфтааст, шунавандаро таҳти таъсир қарор медиҳад. Ин



марсия аз ҷиҳати сохтор, савт, қофия, радиф, дар асоси гӯиши мавзунӣ маҳаллӣ суруда шудааст:

Дар лаваки ов паропари моҳӣ шид,  
Хезен биравен Ҳасани шоҳ овӣ шид.  
И ови калон ҳазор мола мекуна,  
Авдулло «бобо» мегаву нола мекуна.  
Нолаи Авдулло ҷигарта пора мекуна,  
Бобо мегаву Худора зора мекуна.  
Дар лаваки ов найчагулак тоза шудай,  
Зани Ҳасане, бачазанак, бева шудай.  
Зани Ҳасане мега, ки шу намекунам,  
Бачаҳои Ҳасана гириҷ намекунам.  
Авроҳи Ҳасана парешун намекунам,  
Хешои Ҳасана ман ҳайрун намекунам.  
Аспаш мега, охурчаам нопокай,  
Ҷавум накуне, соҳиби ман дар хокай.  
Мардумо меган, Ҳасан Бухоро рафтай,  
Бедавлат сарум дар чуши дарё рафтай.

[Фолклори водии Қаротегин 1986, с.130-131].

Маъмулан, дар матн сифатҳои марҳум аз ҷониби навҳагар ба ёд оварда мешавад. Марсияҳои ҳастанд, ки бунёди аслии онҳо воқеаҳои таърихӣ мебошад. Аз ин рӯ, ин навъ сурудҳоро марбут ба сурудҳои таърихӣ низ медонанд. Аз ҷумла, марсияҳои «Мотам», «Абдулмаҷидҷонам балам», «Усмонҷонуме», «Тарма», «Ҷони бобо» дар асоси ҳодисаҳои воқеӣ рух додаанд. Дар нимаи аввали асри XX дар байни мардум зери унвони «Абдулмаҷидҷонам балам» марсияе шуҳрат дошта, ки онро марбути шоири халқӣ Карим Девона доништаанд. Ин марсия аз ҷиҳати сохтору банду басту вазн ва мазмун яке аз шеърҳои машҳури ғамангез мебошад, ки аз 40 мисраъ иборат буда, чунин оғоз мешавад:

Аз фироқат сӯхтаи, эй нури чашмонам, балам,

Соя будӣ бар сарам, сарви хиромонам, балам,  
Чок-чок аст, ин гиребон то ба домонам, балам,  
Нозанинам, қобилам, Абдулмаҷидҷонам, балам.

[Карим Девона 1961, с. 66].

Сурудҳое ҳастанд, аз мазмуну муҳтавоҷаш марсия будани онро дарк мекунад. Аз ҷумла, дар маҷмуаи «Намунаҳои фолклори Дарвоз» (1955 ва 1962) суруде аст, ки унвони он «Дар сараки санг» аст. Ҳангоми хондани матн гумон меравад, ки ин матн суруди ғамангез аст, на марсия. Дар охири китоб дар бораи номи гӯяндаи суруд чунин ишора дида шудааст: «Дар сари санг. Дар кишлоқи Занг, аз Амирбек дар соли 1949 навишта гирифта шудааст» [Намунаҳои фолклори Дарвоз 1962, с. 249]. Суруд аз шаш мисраи зерин иборат аст:

Дар сараки санг хунае нест мена,  
Ҳачал (=ачал) умааст (=омадааст) бунае (=баҳонае) нест мена.  
Э ҳачали беҳуда, бёмун то дам бэзанәм,  
Як қавза гули сафеда бар сар бэзанәм.  
Як қавза гули сафед носарзада мунд,  
Доғои диләм ба ёрам ногуфта бимунд.

[Намунаҳои фолклори Дарвоз 1962, с. 163].

Баъди пурсиш аз калонсолон маълум шуд, дар гузаштаҳо ин гуна марсияҳо зиёд будаанд. Дар байни онҳо мисраҳои такрорӣ ва ё овоз бароварда гиря кардан вучуд доштааст. Гӯянда матни мазкурро барои сабткунанда гуфтааст ва ӯ навишта гирифтааст. Дар натиҷа аз марсияҳои он замон ҳамин як матн аз ҷониби А.З.Розенфелд сабт шудааст.

Аз пурсишҳои мо аз калонсолон маълум шуд, ки ҳоло ҳам ин суруд дар рӯзҳои мотам аз ҷониби «нолакунанда» (дар Дарвоз «навҳа», «овозандозӣ», «марсиясаро»-ро «нола» мегӯянд) суруда мешавад. Ҳамин суруд то имрӯз бо вариантҳо дар байни мардум вучуд дорад, ки якеро соли 2015 аз Қурбонова Зулайхо (с.т. 1937, хонашин, деҳ. Паткуноб, н. Дарвоз) сабт карда будем, ки аз матни соли 1949 (гӯянда Амирбек, кишлоқи Зинг) тафовут дорад [Намунаҳои фолклори Дарвоз 1955, с. 118].

Аз мазмуни ин суруди мотамии сабткардаи мо маълум мегардад, ки зиндаҳо аз Худо талаб доранд, ки мурдан шарт аст, вале ба мисли ин шахси фавтида умри маро кӯтоҳ накун, балки дароз намо. Дар деҳаи Паткуноби ноҳияи Дарвоз сурудро нолакун хангоми ба фотиҳа омадани занҳо бо ҳасрату ғам месарояд, занҳо баъди ҳар байт бо баровардани овози «йииииии» гӯё нақароти матнро месароянд:

Нолакун:

Дар сараки санг хунае нест мана, э войеёёёёёё.

Ҳачал умаяст бунае нест мана, э войеёёёёёё.

Занҳо: Йииииииииииииииииииии, э войииии!

Доду бедодииииииииииииииии!

Нолакун:

Эй вои дили чавонам, ки имрӯз тамом, э войеёёёёёё.

Ай умри дароз насибае нест манна, э войеёёёёёё.

Занҳо: Йииииииииииииииииииии, э войииии!

Доду бедодииииииииииииииии!

Нолакун:

Эй Худои чон, умракам дароз бикунӣ, э войеёёёёёё.

Ачали равонкардара дастбоз бикунӣ, э войеёёёёёё.

Занҳо: Йииииииииииииииииииии, э войииии!

Доду бедодииииииииииииииии!

Нолакун:

Эй Худои чон, армуном бисёрай, э войеёёёёёё.

Расидани орзуҳома дартоз бикунӣ, э войеёёёёёё.

Занҳо: Йииииииииииииииииииии, э войииии!

Доду бедодииииииииииииииии! [Аз бойгонии муаллиф].

Ҳамин тавр, суруди мотам, яъне марсия, бо мазмуну муҳтавои вижаи худ дар минтақаҳои Тоҷикистон имрӯз ҳам мавҷуд буда, намунаҳои онҳо нисбат ба дигар жанрҳо камтар гирд оварда шудааст. Ин навъи сурудҳо аз ҷиҳати сохт, мазмун ва тарзи иҷро нисбат ба анвои сурудҳои дигар фарқ доранд. Сурудҳои

рӯзҳои мотам, фақат овозӣ ҳастанд, на созӣ, яъне онҳоро фақат бо овоз месароянд. Аммо баъдҳо баъзе намунаҳои марсияҳои манзуми хушоҳангро сарояндагони касбӣ аз тариқи созҳои мусиқӣ месароидагӣ шуданд.

### 3.4. Сурудҳои ғиноӣ

Ин навъи сурудҳо дар байни мардум зиёданд. Мазмуни асосии сурудҳои ғиноӣ ё лирикӣ асосан лаҳзаҳои гуворои ишқ аст. Ҳофизони халқӣ сурудҳои ғиноиро дар шаклҳои гуногун месароянд. Мавзӯҳои сурудҳои ғиноӣ ишқ, модар, ватан, табиат ва амсоли ин аст. Вале дар ин навъ сурудҳо тавсифи ишқ, мавқеи вижаро дорост. Дар онҳо лаҳзаҳои ошиқона, дидори ошиқ ва маъшук, муҳаббати чавонон, ҳусну латофати духтарон, чехраи зебо, чашмони шахло, хандаи ширин, зулфи парешон, нозу ишва ва амсоли ин инъикос меёбанд. Масалан, дар суруди «Дилбар» ишқи маъшуқа чунин тасвир ёфтааст:

Аҷаб дилбар ки ман дидам.

Рухаш рашки қамар мезад,

Ду зулфи ҳалқаи мораш,

Хамида то қамар мезад.

Муҳаббат сӯхт чонамро,

Тамоми устухонамро,

Бигардонӣ забонамро,

Ба лаъли лабшақар мезад [Фолклори тоҷик 1957, с. 349].

Ин суруд аз 28 мисраъ иборат буда, эҳсос мешавад, ки аз ҷониби кадом шоир суруда шуда, дар солҳои 50-ум асри ХХ шуҳрат дошт. Суруди дигарро меорем, ки дар он зулфи сиёҳ, муҳраи гардан, қору бори маъшуқа (дар чойнак об бурданаш), ҳислатҳои вай (хандида мегузарад) ва дигар рафторҳои духтари раққоса аз ҷониби гӯяндаи матн бо ҳазлу шӯҳӣ тавсиф шудааст:

Зулфи сиёҳи чинчут,

Бӯса бидеҳ ай лунчут,

Пештар биё бозӣ кун,

Наздик биё чилва кун.

Дар гарданут муҳра нест,

Холи лабут ҷӯра нест,

Пештар биё бозӣ кун,

Наздик биё чилва кун.  
Духтараки майсара,  
Дар чойник ов мебара,  
Пештар биё бозй кун,  
Наздик биё чилва кун.  
Як чакраҳак об мегӯм,  
Хандида у мегузара,  
Пештар биё бозй кун,  
Наздик биё чилва кун.  
Пули моро халво гир,  
Насиб кунад шумора,  
Пештар биё бозй кун,  
Наздик биё чилва кун.  
Додар, биё хона равем,  
Бевақт шудай куҷо равем?  
Пештар биё бозй кун,  
Наздик биё чилва кун.  
Гар мекушй бо ханчар,  
Ханчар бизан дар чигар,  
Пештар биё бозй кун,  
Наздик биё чилва кун [Фолклори тоҷик 1957, с. 350].

Ғайри чашнҳое, ба мисли Наврӯз, маъмулан сурудҳои ғиноиро бештар дар чашни арусӣ месароянд. Маҳз дар рӯзи чашн ин гуна сурудҳо зиёд садо медиҳанд. Сурудҳои ғиноие ҳастанд, ки дар онҳо дарду дили арус ифода ёфтааст. Яке аз намунаҳои онро Гулрухсор Сафиева аз водии Қаротегин сабт намудааст. Ин суруд бо номи «Шонаи шамшодакам» дар он минтақа машҳур аст:

Шонаи шамшодакум,  
Нишаста дар муякум,  
Эй боваи чоначум,

Намераму намерам,  
– Ночор мондай, мерай.  
Акама сарчилав куне,  
Љумаи барги най куне,  
Бовом моли мардум хурдай,  
Ночор мондам мераме...

[Фолклори водии Қаротегин 1986, с. 136].

Сурудҳои ғиноӣ зиёданд, ки дар гузаштаҳо сурудҳои «Боғбон дара кушо», «Ғазали дарвозӣ», «Саҳар рафтаи», «Ғазидам», «Навоте», «Ту садбарги кадом боғӣ», «Аз ман чаро ранчидай?», «Муғулдухтар», «Сокина» ва ғайра дар байни мардум машҳур буданд. Маъмулан, аксари сурудҳои ғиноӣ хушҳолкунанда буда, дар чашнҳо ва тӯйҳо сароида мешаванд ва бештари онҳо равону хушсадо мебошанд. Дар суруди «Гулҷон» симои маъшуқае тасвир шудааст, ки шунавандаро ба вачд меорад:

Гулҷони мо чортарӣ,  
Нуғи зулфаш марворӣ,  
Эй вой, дареғат Гулҷон!  
Гулҷона агар бигирум,  
Сад танга назри пирум,  
Насибаю тақдирум!  
Гулҷони мо як гап зад,  
Навдаи писта хам зад,  
Сесад бача дар ғам зад,  
Эй вой, дареғат Гулҷон!  
Гулҷон дар тори тутай,  
Куртаи Гулҷон кабутай,  
Љураи Гулҷон сиёлутай,  
Эй вой, дареғат Гулҷон! [Фолклори тоҷик 1957, с. 347-348].

Бахше аз мавзӯҳои сурудҳои ғиноӣ ин тасвири ҳислатҳои инсонӣ, зебоӣҳои табиат ба хусус ғазли баҳору Наврӯз, гулу лола ва монанди ин

мебошад. Ҳамчунин сурудҳои зиёде ҳастанд, ки дар онҳо дар канори хушҳолию шодмонӣ, ғаму андух инъикос ёфтааст. Р.Амонов мавзӯи ғаму ғуссаро дар ин навъ сурудҳо ба мушоҳида гирифта, онҳоро «Сурудҳои ғамангез» низ гуфтааст. Ҳатто дар рисолаи «Лирикаи халқӣ тоҷик» бахше ҷудо намуда, аз ҷумла гуфтааст: «Дар назми халқӣ, сурудҳое, ки дар бораи ишқ, фироқ, бевафой ва бераҳмии ёр ва монанди инҳо гуфта шудаанд, мавқеи махсусе доранд. Дар ҳамаи ин сурудҳо ҳисси дили ашхоси номуроду ноком изҳор мешавад» [Амонов 1968, с.310-311].

Дар ин ҷо ба як нуқта ишора намуданро муносиб медонем, ки бахше аз сурудҳои ғиноии халқӣ маншаи китобӣ дошта ва ҳатто муаллифи он сурудҳо маълум аст, вале сарояндагони бесавод ё камсавод намедонанд, ки он сурудҳо ба кадом шоир тааллуқ дорад. Б.Шермуҳаммадов маҳз ана ҳамин навъ сурудҳои ғиноиро, ки вариантҳои он аз байни мардум сабт шудааст ба таври муфассал мавриди баррасӣ қарор додааст. Ӯ сурудҳои ғиноии «Дил ки ранҷид аз касе», «Аз ман чаро ранҷидай», «Нафас дар сина сокин бош», «Ман чӣ кардам», «Андеша кун», «Пурсиши ҳолам кун», «То умр бувад», «Эй санам»-ро бо вариантҳои таҳқиқ намуда мавқеи онҳоро дар рӯзгори мардум нишон додааст [ниг.: Шермухаммедов 1987, с. 29-198].

Ногуфта намонад, ки дар фольклоршиносии халқҳои дигар сурудҳои ғиноӣ ба таври алоҳида ва муфассал таҳқиқ шудааст. Аз ҷумла, муҳаққиқи рус С.Г.Лазутин сурудҳои ғиноии мардуми русро ҳамчун жанри мустақил таҳқиқ намудааст [ниг.: Лазутин 1989; 1990].

Ҳамин тавр, сурудҳои ғиноӣ дорои мавзӯҳои гуногун буда, дар онҳо эҳсоси отифаи инсонӣ нисбат ба воқеа, дарду алам, бештар муҳаббати ошиқу маъшук, вислои ёр, симои қаҳрамони лирикӣ ва баъзе ҷузъиёти назарраси маҳбуба дида мешавад.



### 3.5. Сурудҳои таърихӣ

Аз замони қадим ҳамеша воқеаҳои таърихӣ таваҷҷуҳи сарояндагони халқиро ба худ ҷалб намудааст. Дар гузаштаҳои дур қаҳрамонию паҳлавонию шахсиятҳо, ҷангу набардҳо, пирӯзиҳо ва амсоли ин бо вачд аз тариқи сурудҳо ситоиш мешуд. Тавре ки қаблан ишорат намудем, яке аз чунин сурудҳои, ки то замони мо расидааст ва нисбат ба он истилоҳи «тарона» ба қор меравад, ин ҳамон суруди «Аз Хуталон омадед» мебошад, ки дар он як лаҳзаи хурди вақеаи таърихӣ тасвир шудааст [ниг.: Табарӣ 2014, с. 3704].

Сабаби аз дигар навъи сурудҳо ҷудо кардани сурудҳои таърихӣ дар он аст, ки мазмуни асосии онҳо вобаста ба воқеа рух додааст. Ин воқеа ва ҳодисаи руҳдода хеле муҳим аст, ки мардумро таҳти таъсир қарор дода, онро ситоиш намудаанд. Маъмулан ба воситаи сурудҳои таърихӣ ҳодисаи таърихӣ аз ҷониби сароянда ё ҳофиз ба самъи шунаванда расонида мешавад. Сурудҳои таърихӣ ҳатман бо ягон воқеаи таърихӣ дар иртибот ҳастанд. Барои ҳамин мазмуни сурудҳоро ягон санади таърихӣ дар бар мегирад. Агар дар суруд ягон воқеаи таърихӣ тасвир нашуда бошад, он суруди таърихӣ нест.

Дар гузаштаҳо сурудҳои таърихӣ зиёд буданд, вале сабт намешуданд. Тавре ки ҳуди мо медонем, дар бачагӣ калонсолони ноҳияи Дарвоз, ба хусус ҳофизон дар бораи ин ё он воқеаҳои таърихии минтақа, сурудҳо месароиданд, вале баъди даргузашти онҳо ва бо суръат ҷойгузин шудани воситаҳои техникӣ ба мисли радио ва телевизион он сурудҳо аз байн рафтанд. Хуб аст, ки бо ҳиммати фолклоршинос А.Н.Розенфелд баъзе намунаҳои фолклори он минтақа сабт шудааст. Як тан ё ду-се муҳаққиқ наметавонад, тамоми фолклори як минтақаро сабт намояд. Аз минтақаҳои дигари Тоҷикистон ҳам дар нимаи аввали асри XX матнҳои фолклорӣ хеле кам гирдоварӣ шудааст. Барои ҳамин мо ночор дар асоси ҳамин маводи кам дар бораи сурудҳои таърихӣ сухан мегӯем.

Дар бораи сурудҳои таърихии марбут ба «Шӯриши Восеъ» муҳаққиқони зиёд изҳори назар намудаанд [ниг.: Адабиёти даҳанакӣ 1934; Болдирев 1936;

Шаҳаншоев 1936; 1941; Фоклори тоҷик 1957; Восеънома 1985]. Баъдан, соли 1999 дар асоси ҳамаи маводи сабтшудаи сурудҳои таърихӣ Ш.Умарова зери унвони «Сурудҳои таърихӣ халқи тоҷик» рисолаи номзадӣ дифоъ намуда, аксари матнҳои мавҷудро мавриди баррасӣ қарор дода, вижагиҳои ин навъ сурудҳоро бо мисолҳо нишон додааст. Вале то ҳол ин рисола дар шакли китоб ба нашр нарасидааст [ниг.: Умарова 1999].

Дар асоси автореферати Ш.Умарова метавон гуфт, ки ӯ сурудҳои таърихиро аз ҷиҳати мавзӯ ба гуруҳҳо ҷудо намудааст: инъикоси ошубҳои охири садаи XIX ва аввали асри XX; сурудҳои сарбозӣ; сурудҳои мардикорӣ; сурудҳои шӯриши Қиззах; сурудҳои давраи босмачигарӣ; сурудҳо дар бораи қаҳрамонҳои маҳаллӣ; сурудҳо дар бораи воқеаҳои гуногуни таърихӣ ва монанди ин [ниг.: Умарова 1999, с. 12-19].

Сурудҳои «Шӯриши Восеъ», «Шӯриши Қаландар», «Шӯриши Усмон» воқеаҳои таърихӣ охири асри XIX ва аввали асри XX-ро дар бар гирифтаанд. «Шӯриши Қаландаршоҳ» дар бораи деҳқонони амлоқдори Қалъаи Лаби Оби беки Қаротегин аст. Ин шӯриш соли 1916 рух дода суруди марбути он аз 132 мисраъ иборат аст.

Дар солҳои 20-30-и садаи XX босмачиҳо бо ғоратгарӣ машғул мешаванд, ки дар ин бора низ сурудҳое ба вуҷуд омадааст. Пажухандагон оид ба босмачиҳо сурудҳои таърихӣ «Очилпонсади бадкор», «Давлатманд», «Бойтур-босмачӣ», «Ботурхӯча», «Фузайл-Махсум», «Анвар-пошшо» ва ғайраро сабт намудаанд.

Агар ба таври мухтасар аз суруди вобаста ба шӯриши Восеъ сухан гӯем, он чунин аст. Дар солҳои 20 таваҷҷуҳи таърихнигоронро шӯриши Восеъ ҷалб намуд. Ин шӯриш соли 1885 бо раҳбарии Восеъ дар Балҷувон сар зад. Баъд Восеъ аз ҷониби амир кушта шуд. Ҳамин тавр дар бораи корномаи ӯ нақлҳо ва сурудҳо вирди забони мардум гашт. Бахше аз ин матнҳо сурудҳое бахшида ба Восеъ буд. Ҳамин нақлҳо ва сурудаи мардум боиси он шуд, ки А.Фитрат соли 1927 намоишномаи «Шӯриши Восеъ»-ро таълиф намояд [ниг.: Фитрат 1992].

Муҳаббати мардум ба Восеъ боиси он шуд, ки баъдҳо матнҳои фолклории вобаста ба он шӯриш бештар сабт шавад. Дар натиҷа дар солҳои 30-50 асри ХХ аз даҳони мардум осори манзуми бахшида ба шӯриши Восеъ сабт шуд, ки худудан 318 мисраъро дар бар мегирад. Сабти сурудҳои таърихӣ вобаста ба шӯриши Восеъро бори аввал С.Раҳимӣ сабт кард, ки он соли 1930 зери унвони «Таронаҳои халқӣ дар хусуси шӯриши Восеъ» дар маҷаллаи «Раҳбари дониш» чоп шуд [ниг.: Раҳим 1930].

Баъдҳо О.Исмаилов, А.Н.Болдирев, А.Шаҳаншоев намунаҳои суруди «Шӯриши Восеъ»-ро аз байни мардум гирд оварда, ба нашр расониданд. Дар охири солҳои сиюм ва аввали чили садаи ХХ таҳти роҳбарии Л.Бузургзода ҳайате бо гирдоварии матнҳои суруди мазкур ба минтақа рафта, ба гирдоварии матни суруд машғул шуданд. Натиҷаи ин кори майдонӣ таҳти унвони «Инъикоси шӯриши Восеъ дар фолклор. Маҷмуаи материалҳои фолклорӣ» (1941) дар таҳияи Л.Бузургзода ва Р.Чалилов ба нашр расид.

Бо гузашти замон соли 1985 Б.Шермуҳаммадов зери унвони «Восеънома» маҷмуаеро чоп кард, ки дар он ҳафт суруди «Шӯриши Восеъ» чоп шудааст. Ҳар кадоми ин матнҳо мазмун ва муҳтавои ҷудоғона дошта, дар байни мардум аз ҷониби ҳофизони халқӣ суруда мешуданд. Дар ин сурудҳо асосан, ҷабру ҷафои миру бойҳои ҳамоно замон инъикос ёфтааст:

Ай ҷаври зулми мирон,  
Гардида мулк вайрон,  
Ҷазир гашта фақирон.  
Чӣ шурай ин дар майдон?  
Ҳай қир шудан фақирон,  
Дайро ҷӯшид чу тӯфон.  
Чӣ тӯфонай имрӯзо?  
Даргирифт кӯҳу санго,  
Офтов наздики моҳо.  
Имрӯз ачаб ҳангомай,  
Модар зору гирёнай,

Фақир сари сангонаӣ [Восеънома 1985, с. 14].

Аз корҳои майдоние, ки дар таи солҳои зиёд ба минтақаи Хатлон сурат гирифт, маълум шуд, ки матни сурудҳои таърихӣ «Шӯриши Восеъ» дар аксари ноҳияҳо густариш ёфтааст. Аммо аксари сурудҳо бо оҳанг сабт нашудаанд. Аз ин ҷиҳат, наметонем, ки ҳофизони гузашта суурдро бо кадом оҳангҳо месароиданд.

Дар суруд ҳодисаҳои таърихӣ, мушоҳидаҳои мардум, лаҳзаҳои воқеаҳо низ тасвир шудааст. Теъдоди мисраъҳои сабтшуда гуногунанд. Дар китоби «Восеънома» (1985) сурудҳои таърихӣ зерин ҷо дода шудааст: «Восеъ гуфт: камон бигиред», «Восеъ ғазост имрӯз», «Додар дар ҷанги Восеъ», «Восеи шердил», «Зулм бақо надорад», «Гулизор ҳаст нолон» ва ғайра. Барои мисол яке аз сурудҳоро меорем, ки дар маҷмуа таҳти унвони «Восеъ ба асп савор шуд» омадааст:

Восеи Дараи Мухторӣ,  
Зеби найзаи гулдорӣ,  
Восеъ куштаӣ чилгова,  
Сини душман метова.  
Восеъ дар Сари Мазорай,  
Тиру найзаш қаторай,  
Халқи амир бисёраӣ,  
Дар тақдираш ночорай.  
Восеъ ба асп савор шид,  
Барои ҷанг тайёр шид,  
Барои халқ сардор шид,  
Халқ ай думбуш қатор шид.  
Восеи Дараи Мухторӣ,  
Ба ҷанг мекид тайёрӣ,  
Ҳамаи аскароша,  
Мегуфт: бинен тайёрӣ! [Восеънома 1985, с.36].

Ғайр аз суруди таърихии марбут ба шӯриши Восеъ муҳаққикон чанд суруди дигар сабт намудаанд, ки мавзӯҳои гуногуни таърихи дар бар мегиранд, аз ҷумла сурудҳои «Ботурхӯча», «Усмонҷонуме» (дар бораи шӯриши Усмон). Ҳамчунин, дар байни мардум дар бораи сарбозгирӣ, шахсиятҳои таърихии маҳаллӣ низ сурудҳо буд, ки намунаҳои онҳо кам гирдоварӣ шудааст. Маъмулан дар сурудҳои таърихӣ қаҳрамони тасвиршаванда ба таври муболиғаомез тасвир мешавад, ки ин як навъ муҳаббати мардум ба онҳо мебошад.

Барои он ки қаҳрамони сурудҳои таърихӣ кушта шудаанд, аксари ин сурудҳо аз як ҷиҳат марсияе дар сӯғи онҳо аст. Аз ин рӯ, сурудҳои таърихӣ хусусиятҳои марсияро доранд. Чунин сурудҳои таърихии марсиявӣ аз ҷониби гӯяндагон дар бораи фаъолияти одамони таърихӣ буда, бо ғаму андӯх ва ғзаб чи гуна руҳ додани воқеаро дар бар мегиранд. Гӯяндагону навҳагарон дар матн калимаҳои ғамангезро ба кор бурда, ба шунавандаи худ таъсир мерасонанд. Барои мисол яке сурудҳои таърихию меорем, ки бо номи «Асир афтодум» дар байни мардум паҳн шудааст:

Се гулчинакон будем, лолазоруме,  
Дар куча равон будем, асир афтодуме,  
Аз боло қуланг омад гулузоруме,  
Аз поён наҳанг омад, асир афтодуме...  
Ман гуфтум, ки ёр омад, гулузоруме,  
Қирғизбача зор омад, асир афтодуме.  
Моро диду асп андохт, лолазоруме,  
Дар сағрии асп партофт, асир афтодуме.  
То чашма ба чашм кардум, лолазоруме,  
Се ағбара пас кардум, асир афтодуме... [ФБ III: 7450].

Аз сабаби он ки дар сурудҳои таърихӣ воқеа ва ҳодисаҳои мудҳиш ва андуҳовар тасвир шудаанд, оҳанги онҳо ҳам таъсирбахш аст ва раҳми шунавандаро бедор менамояд. Ба ин ҷиҳат, онҳо шабеҳи марсия мебошанд. Дар ин ҷо ба як нукта ишора карданро муносиб медонем, ки марсияҳои халқӣ аз

ҷониби хешовандон, наздикон, дӯстон ва ҳамчунин шоирон бар мотами касе суруда мешаванд. Сурудҳои оилавии дар мотами касе гуфташуда мазмунан марсияро дар бар гиранд ҳам, вале дар онҳо воқеаи иҷтимоии таърихӣ ба назар намерасанд. Дар айни замон сурудҳои таърихӣ инъикосдиҳандаи воқеаҳои таърихӣ барои ҷомеа арзишманд мебошад.

Хуллас, сурудҳои таърихӣ бахше аз сурудҳои халқӣ мебошанд. Онҳо низ бо оҳанги ғамангез суруда мешаванд. Мо дар ин ҷо фақат дар бораи мавҷуд будани ҳамин навъ сурудҳо, ки ба воқеа ва ҳодисаҳои таърихӣ тааллуқ доранд, ақидаи худро баён намудем. Ҳоло масъалаҳои бо ҷузъиёт таҳқиқ намудани сурудҳои таърихӣ ва нашри илмӣ онҳо дар пеш аст.

### 3.6. Сурудҳои ҳамосӣ

Баъд аз он ки ҳамосаҳо-суруд ва дostonҳои ҳамосӣ суруда мешаванд, онҳоро сарояндагони хунарманд бо лаҳни махсус месароянд ва ба андешаи мо модоме ки ҳамосаро месароянд, пас он суруд аст, ки воқеият дорад. Бале, ҳамоса суруд аст. Масалан, ҳамосаи «Илиада» ва «Одиссея»-ро Ҳомери (Гомер) нобино месароид. Ҳатто баъди Ҳомер (Гомер) гурӯҳи сарояндагоне буданд, ки онҳоро гомериҳо мегуфтанд: «На острове Хиосе было целое сообщество певцов, так называемых гомериадов, считавших своим общим предком Гомера, что указывает на вполне реальное желание связать единой традицией тех, кто обладал искусством слагать песни» [Тахо-Ғоди 1987, с. 5].

Дар байни халқҳои олам сарояндагони халқӣ ҳамосаҳо месароиданд, ки донишманди рус В.Пропп ба таври мантиқӣ суруд будани эпоси халқҳои собик Иттиҳоди Шӯравиро ёдовар шуда гуфтааст: «Всекий понимает, что русские былины, корел-финские руны, якутские олонхо, бурято-монгольские улигеры, узбекские дастаны, шорские кай и другие подобные им песни многочисленных народов представляют собой эпос» [Пропп 1955, с. 5].

Воқеан, дар байни халқҳои гуногуни олам сарояндагони халқӣ ҳамосаҳо месароиданд. Яъне, ҳамоса як навъ суруд аст, таъсири он ба шунаванда дар ҳамин сурудани он баён мегардад.

Гузаштагони мо низ ҳамосаро месароиданд. Аз сарчашмаҳо медонем, ки пеш аз ислом гусонҳо, хунёгарон ҳамосасароӣ мекарданд. Баъдҳо дostonҳои чудогонаи «Шоҳнома»-ро низ дostonсароён бо оҳанги мутантан месароиданд [ниг.: Раҳмонӣ 2017].

Силсилаи дostonҳои ҳамосии миллии тоҷикӣ «Гӯрғули» (Гӯрғули) марбути ҳамин гуруҳи суруди ҳамосӣ аст. Ин ҳамоса аз дostonҳои мустақили чудогона иборат буда, онро гӯрғулисароён фақат бо думбура месароянд. Дostonҳои ҳамосии «Гӯрғули»-ро бидуни сароидан тасаввур кардан номумкин аст. Таъсири аслии ин дostonҳо хангоми сароидан маълум мешавад. Хангоми

мутолиаи силсилаи достонҳои «Гӯрғулӣ» барои хонанда завқовар нест. Маҳз дар сурудан, моҳияти он бештар чилвагар мегардад.

Одатан, гӯрғулисарои тоҷик барои тавачҷуҳи шунавандагонашро ҷалб намудан вобаста ба ҳамон лаҳза пешдаромаде дорад, ки аввал онро сароида, шунавандагонашро барои шунидан омода месозад. Сипас, ба сароидани асли достон мепардозад. Воқеаи асосӣ чӣ гуна оғоз шудааст, онро бо оҳанги ботамкинона, оҳиста, таъсирбахш шурӯъ мекунад. Яъне, гӯрғулисаро аз аввали сароидани суруди ҳамосии худ ба шунавандагонаш таъсир мерасонад:

Як сифат кунем, эй рафиқо,  
Ай таваллуди Гӯрғулишо.  
Шунидам, ки дар мулки Дурман,  
Бубӣ-Ҳилол будай номи яг зан.  
Хоҳари Алпомиш буд Ҳилол,  
Акаи майдаш буд Аҳмадхон.  
Дар хона як рӯзе чанчол шид,  
Ҳилола лат кардан, малол шид.  
Ба рӯш оби дида чар шид,  
Ай ватан ба сахро бадар шид.  
Рафта-рафта қишлоқе дидак,  
Ҳавлии Алида расидак [Гӯрғулӣ 1962, с. 35].

Бо мусиқӣ пайванд будани сурудҳои ҳамосии «Гӯрғулӣ»-и тоҷикиро муҳаққиқон ёдовар шудаанд ва баъзеро ба нота низ даровардаанд. Матнҳое, ки дар «Ганҷинаи фолклори тоҷик» маҳфуз аст, теъдоди онҳоро Ф.Муродов чунин ёд намудааст: «32 достон аз Ҳ.Ризо, 32 достон аз Қ.Раҷаб, 32 достон аз Т.Замир, 9 достон аз Одина Шакар, 30 достон аз Ҳ.Кабуд, 5 достон аз Алиев, 4 достон аз К.Раҳим чамъ 114 достон» маҳфуз аст [ниг.: Муродов 2006, с. 3], ки маъмулан, хамаи онҳо сурудҳои ҳамосӣ буда, сароида мешуданд.

Афсус, ки мусиқии аксари ин достонҳои ҳамосӣ дар раванди иҷро, бо оҳанг сабт нагардидааст. Ф.Муродов солҳо ба таҳқиқи сурудҳои ҳамосии «Гӯрғулӣ» машғул буд. Нисбат ба мазмун ва муҳтавои ин гуруҳи сурудҳо, ки



сароянда бештар ба тасвири шахрҳо, хиёбонҳо, одамон, меҳмони шох, либос, диалог ва мисли он таваҷҷуҳ меодааст мегӯяд: «Гӯяндагон дар сурудани «Гӯрӯғли» (Гӯрӯғулӣ – Қ.С.А.) бояд ба чанд масъала диққати чиддӣ бидиҳанд. Аз ҷумла, тасвири Чамбул, ободии хиёбонҳои он, дарбори шох, қабули шох, либоси арусӣ ба бар кардани духтарон, либоси чангӣ ба бар кардани чанговарон, муколимаи чанговарон дар набард, бо ғалаба баргаштани қаҳрамонҳо ба Чамбул ва амсоли инҳоро бештар мавриди тасвири худ қарор медиҳанд. Сипас, дар дostonҳо мавзуи ватанпарастӣ, далерӣ, шучоат, мағлубнашаванда будани қаҳрамонҳои Чамбул васф карда мешаванд» [Муродов 2006, с. 4].

Барои мисол аз бахши «Ба шаҳри Ситамшоҳ расидани Аваз», ки гӯяндаи он Ҳақназар Кабуд мебошад, порчае меорем, ки барои шунаванда чаззоб аст. Дар ин порча моҳирона ҷузъиёти симои маъшуқа тасвир шудааст:

Бубин, бубин айёра,  
Ҳавор кад пичаҳора.  
Усма кашид қошора,  
Хол чуқондак руҳсора.  
Сарқасабай гулдора,  
Ҳаштоду чор румола,  
Оинаи билавр миёна,  
Қаҷак бурид чилу чора,  
Ҳайкалчаҳо қатора.  
Гул баст туморчаҳора,  
Қулфи гуревон дора,  
То минай синаҳора,  
Гушда зарагушвора,  
Бунида нати гулдора,  
Сақич чириқас дора,  
Пода кавшой ҳилола,  
Тугма ба пушти пора,

Наъли кавш чилу чора,  
Дили ошук мефора.  
Гул гаштаку боз ноз кад,  
Ҳайкалчаҳора соз кад.  
И сафар гашт ноз кад,  
Қасаба реб буд, соз кад.  
Гул боз гаштаку ноз кад,  
Кафшои ҳилола соз кад.  
Боз гаштаку гул ноз кад,  
Зирагушвора соз кад.  
И сафар гашту ноз кад,  
Ба даврара пардоз кад [Гӯрӯғлӣ 1976, с. 100].

Ин гуна тасвирҳо ба завқу салиқаи мардуми ом мувофиқ аст. Вақте ки сарояндаи дoston бо думбраи худ дostonро сароида, тамоми зебу зинати духтарро моҳирона баён менамояд, он барои шунаванда низ завқовар аст.

Аз сабаби он ки суруди ҳамосии мардуми тоҷик дostonҳои «Гӯрӯғлӣ» фақат ба воситаи думбура суруда мешавад, онро бояд дар якҷоягии контексти матну оҳангу муҳити иҷро бояд таҳқиқ намуд. Матни дostonҳои ин ҳамоса дар маҷмуаҳо нашр шудааст, ки он бидуни мусиқӣ барои хонанда завқовар нест. Танҳо сароиши матн ба шунаванда кайфият мебахшад. Дар аксари маҷмуаҳо муҳаққиқон бидуни нота оид ба мусиқии дostonҳо, тағйироти оҳангу ритмҳо ишораҳо доранд. Дар маҷмуае, ки соли 1987 намунаҳое аз дostonҳои «Гӯрӯғлӣ» (Гӯрӯғлӣ) бо тарҷумаи русӣ дар Маскав ба нашр расид, як порчаи дoston аз ҷониби З.Тоҷикова ба нота дароварда шудааст, ки он ин аст:

Ай давлати Нуралихон,  
Балки гуша гирӣ, эй, Ҳасанхон.  
Хара хот-хот кара синай пешон,  
Буровард пустина якбора.  
Кампира печонд, эй, айёра,  
Болой харда фуриде сёр дора... [Гуругли 1987, с. 688-695].

Бо таъкид ёдовар мешавем, ки ин гуруҳи сурудҳои ҳамосиро дар якҷоягӣ бо оҳанги сароишаш таҳқиқ бояд кард. Хуб аст, ки муסיқишинос К.Раҳимов ба таҳқиқи оҳангҳои ин ҳамоса машғул мебошад. К.Раҳимов дар рисолаи худ дар асоси сабки иҷрои сароиши Ҳикмат Ризо ба масъалаи чӣ гуна суруда шудани ин суруди ҳамосӣ аҳаммият додааст. Таҳқиқи ӯ дар рисолае зери унвони «Таджикская версия эпоса «Гуругли» в традициях исполнительской школы Хикмата Ризо» (Ҳамосаи тоҷикии «Гӯрғулӣ» дар суннати иҷроиши Ҳикмат Ризо) ба нашр расид. К.Раҳимов ба таври муфассал дар асоси маводи бойгонии «Ганҷинаи фолклори тоҷик» ва маҷмуаҳои ҷопшуда тарзи иҷрои онро мавриди таҳқиқ қарор додааст. Дар пешгуфтори рисола пеш аз ҳама ӯ, ба ҳамоса ҳамчун муסיқии суннатӣ менигарад. Баъдан, бо мисолҳо хунари иҷрогариин Ҳикмат Ризоро таҳқиқ намуда, роҷеъ ба мактабу шахсияти сарояндагӣ, низоми аз устод ба шогирд интиқол додани хунари гӯрғулисарой сухан гуфтааст. Ӯ дар асоси сабти нота маҳорати иҷрогариин Ҳикмат Ризоро нишон додааст [ниг.: Раҳимов 2019].

Ҳамин тавр, таҳқиқи муфассали сурудҳои ҳамосӣ дар пеш буда, дар оянда ба ин масъала муסיқишиносон бояд бештар ва дақиқтар машғул шаванд.

### 3.7. Сурудҳои ҳаҷвӣ

Гурӯҳи дигари сурудҳои халқӣ сурудҳои ҳаҷвӣ мебошанд. Маълум аст, ки калимаи ҳаҷв дар луғатномаҳо ба маънои мазамат, масҳара; ҳазл – мазох, шӯҳӣ, сухани ғайриҷиддӣ; шӯҳӣ – мазох, зарофат, ҳазл шарҳ ёфтааст [ниг.: Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, ҷ.2, с. 611, с. 717, с. 742].

Дар ҳамин иртибот мавзӯи сурудҳои ҳаҷвӣ аз ҳазл ва шӯҳӣ ва танқиди нуқсонҳои ҷомеа ва шахсони ҷудоғона иборат аст. Сурудҳои ҳаҷвӣ матнҳои ҳастанд, ки дар онҳо, ҳазлу шӯҳӣ, танзу танқид, писханду тамасхур, зарофатҳои вижа бо ҳаракатҳои хандадор, қиёфабозӣ ва амсоли ин, маъмулан, бо оҳанги шӯҳ суруда шуда, боиси дилхушии шунавандагон мегарданд. Ин навъ сурудҳо барои шунаванда нишот мебахшад. Оҳангу ритми мусиқии онҳо завқовар буда, дар рафти иҷрои онҳо рақс кардан ҳам мумкин аст.

Сурудҳои ҳаҷвӣ мавзӯҳои гуногунро дар бар доранд. Дар онҳо, пеш аз ҳама ҳар он чизе, ки дар ҷомеа чун нуқсон ба назар мерасад, бо як зарифии нозук ва гоҳе тунд танқид карда мешавад. Аз ҷумла мочаро, камбудии одамон, баъзе лаҳзаҳо бо кинояву писханду мазох дар қолаби суруд оварда мешаванд. Муҳаққиқон сурудҳои ҳаҷвиро аз ҷиҳати мавзӯ ва муҳтаво ба ду даста ҷудо намудаанд: 1) Сурудҳои, ки камбудиро рӯирост танқид мекунанд. 1) Сурудҳои, ки ягон лаҳзаи дар ҳаёт мушоҳидашударо бо шӯҳӣ, мазох, ҳазл, ширинкорӣ, лутфи хандадор тасвир менамоянд. Масалан, дар суруди «Дузана», ки дар Самарқанд машҳур буд, марди дузана мавриди ҳаҷв қарор гирифтааст:

Бишнава аз ман, э буродар достони дузана,  
То шавӣ воқиф зи асрори ниҳони дузана.  
Шаб ба гардун мерасад оҳу фиғони дузана,  
Оҳу вовайло бувад вирди забони дузана.  
Хуб сомеъ бош, фаҳмӣ баёни дузана.  
Ҳар ки ду зан мегирад, охир пушаймон мешавад,  
Аз хушомад гуфтани бисёр ҳайрон мешавад,  
Ҳар дам аз ҷанги занонаш зору гирён мешавад,

Гар талоқ орад ба ҳарфаш, номусулмон мешавад,  
По манех, зинҳор, андар остони дузана.  
Мардаки бечора мегӯяд, чӣ кор кардам, дарег,  
Рӯи худ дар ҳар ду олам ман сиё кардам, дарег,  
Ман гирифтам ду зану кори хато кардам, дарег...  
Ҳар намози шом шавад, он ҳар ду зан ғавғо кунанд,  
Мардаки бечорая дар кунчи масҷид чо кунанд,  
Доду вовайло кунанд ҳар дар занони дузана.

[Таронаҳои Самарқанд 1966, с. 93].

Аммо дар суруди «Ҳой бузакам гидӣ-гидӣ» бо шӯҳӣ ва ҳазли зариф аз бузи туъмаи гург шуда ёд мешавад, ки барои рӯзгори оилае бисёр муҳим буд:

Ҳой бузаки пурчӯшам,  
Широта хуб мечӯшам.  
Бурда бозор мефрӯшам,  
Ҳой бузакам гидӣ-гидӣ.  
Вай буз набуд, бало буд,  
Дастгири сағирҳо буд,  
Буз ҳарам, гург мехӯрад.  
Ҳой бузакам гидӣ-гидӣ.  
Рафтам дидам чоҳоша,  
Ҷои париданоша,  
Гург кандаст лингоша,  
Ҳой бузакам гидӣ-гидӣ.  
Ҳой сағираи чӯпон,  
Бузма додӣ ба гургон.  
Било мегирам тобон,  
Ҳой бузакам гидӣ-гидӣ.  
Гидӣ-гидӣ, гидӣ-гидӣ

[Фолклори сокинони сарғаҳи Зарафшон 1960, с.157-158].

Маъмулан, мардум барои шунидани сурудҳои ҳаҷвӣ ва шӯҳиомези хандадор майл доранд. Чунки аз тариқи шунидани ин навъ сурудҳо нуқсонҳои ҷомеа ва атрофиёни худро дида завқ мебаранд. Баъди шунидани ин гуна суруд одамон эҳтиёт мешаванд, ки боиси тамасхури дигарон нашаванд.

Дар гузаштаҳо сурудҳои зиёди тамсаҳуромезе буданд, ки дар онҳо ҳаёти пуразоби мардум, норизояти камбағалон, деҳқонон ва кишри поёни ҷамъият бар зидди сарватмандон, муллоҳои беимон ва бойҳо буд. Аз ҷумла, сурудҳои ҳаҷвии «Нолаи кампир аз дасти қозӣ», «Нимча ресмон», «Бузи кабуд» ва амсоли ин, ки дар онҳо воқеаҳои талхи гузашта инъикос ёфтааст. Масалан, дар суруди «Бузи кабуд», ки агарчи ба суруди «Ҳой бузакам гидӣ-гидӣ» монанд аст, вале дар он бо киноя шароити вазнини одамони пеш тасвир ёфтааст. Ин суруд аз 56 мисраъ иборат аст. Ҳашт мисраи онро ҳамчун намуна меорем:

Буз харидум ай Боқӣ,  
Синаҳош мисли тоқӣ,  
Шир медодак қаймоқӣ,  
Вой алами бебузим.  
Омад холаи Гулнигор,  
- Бузут дар лави шудгор,  
Гурго кардиян бозор  
Вой алами бебузим! [Фоклори Норак, 1963, с. 36].

Гоҳе сароянда бо мазоҳу шӯҳии зарифу латиф ягон воқеаи ё ягон хислати касеро дар суруд ҷо карда, дар асоси он як навъ юмори зариф месозад, ки он боиси хандаи дигарон мегардад. Ҳофизон аз тариқи масҳара, мазоҳ, киноя ва ё калимаҳои духӯра ягон рафтори кас ва ё ҷомеаро мавриди шӯҳӣ қарор медиҳанд. Ин гуна сурудҳо барои шунаванда завқовар аст. Масалан, ин суруд дар ноҳияи Восеъ дар ин шакл машҳур будааст:

Тори бунгта (бомта) сум задум,  
Рубаҳворӣ дум задум.  
Аз барои духтаро,  
Лухида (лағжида) ба кун задум.

Рубах гурехт баракӣ,  
Суруш кардум харакӣ.  
Рафтум даҳани дарвоза,  
Дидум бобои Ниёза.  
Гуфтум: «буте тарноза»,  
Надод духтари соза [Фолклори диёри Восеъ 1990, с. 72].

Дар суруди зерин ҳам ҳолатеро мебинем, ки дар он лофу газоф, манманию худситой намудани баъзе одамон бо ширинкорию шӯхӣ суруда шудааст:

Ман баландӣ теша кардам, дар каландам кор нест,  
Сад шутури хом хӯрдан бар ман ин душвор нест.  
Сесаду шаст кулча хӯрдан, як саду чил кӯза об,  
Мисли ман як камхӯре дар кӯчаю бозор нест.  
Кӯҳи Қоф, гар нон гардад, рӯди Уммон шӯрбо,  
Чун замин сурфа шавад, бо амри субҳон мезанем!

[Намунаи фолклори диёри Рӯдакӣ 1963, с. 1993].

Барои мардум шунидани сурудҳои ҳаҷвӣ хушоянд аст, чунки ба воситаи онҳо аз як тараф ҳастагии онҳо бартараф мешавад, аз тарафи дигар нуқсонҳои онҳоро шунида, кӯшиш менамоянд, ки онҳоро содир накунад.

Ҳоло ки мардум босавод ҳастанд сурудҳои ҳаҷвӣ аз ҷониби шоирон эҷод ва аз тарафи сарояндагони касбӣ суруда мешаванд. Тибқи мушоҳидаҳо шоире дар мавзӯи лозим барои сароянда шеърӣ ҳаҷвӣ ё юморӣ эҷод мекунад ва ӯ месарояд.

### 3.8. Сурудҳои динӣ

Тавре ки медонем, баъди густариши дини ислом китобҳои мазҳабӣ низ дар байни мардум паҳн шудан гирифт. Дар натиҷа тибқи гуфтаи Н. Салимов асарҳои насри зиёде ба вуҷуд омаданд, ки ӯ онҳоро «насири мазҳабӣ» гуфтааст [ниг.: Салимов 2002, с. 268-301].

Баъдҳо ҳамин «насири мазҳабӣ» боиси он шуд, ки дар адабиёт ва дар байни мардум сурудҳои динӣ пайдо шаванд. Дар адабиёти классикии тоҷикӣ форс бисёре аз образҳои қуръонӣ ва мазҳабӣ вориди ашъори шоирон гардиданд. Ҳарчанд мо сабаби сурудҳои асарҳои гузаштаре надорем, вале метавон ҳаде зад, ки ин образҳои динӣ ба сурудҳои халқӣ низ ворид шудаанд. Пас аз он ки дар асри XX намунаҳои сурудҳои динӣ низ сабаб шуданд, мебинем, ки номи шахсият ва образҳои динӣ ба сурудҳои мазҳабӣ низ ворид шуданд.

Дар сурудҳои мазҳабие, ки байни тоҷикон маъруфанд, симои пайғамбарони пешин ба монанди Иброҳим, Юсуф, Мусо, Довуд, Исо ва ғайра дида мешаванд. Маълум аст, ки ин образҳо шоирони классик ва муосирони мо низ дар ашъори худ, ҳамчун талмех ё ба гуфти А. Раҳмонов чун мифопоэтика мавриди истифода қарор додаанд [ниг.: Раҳмонов 1999; Раҳмонов 2004].

Ҳамаи динҳои олам сурудҳои худро доранд. Баъди он ки дини ислом вориди зиндагии мардуми тоҷик гашт дар бораи он низ осори фолклорӣ ба мисли устура, қисса, ривоят, наът, суруд ва ғайра дар байни мардуми паҳн шуд. Яке аз онҳо сурудҳои халқие мебошанд, мавзӯи онҳо вобаста ақидаҳои динию мазҳабӣ аст. Маълуман ин навъ сурудҳо бештар мадҳи пайғамбар, ёронаш ва оинҳои динию мазҳабҳои ҷудоғонаро дар бар мегиранд.

То нимаи аввали асри XX дар байни мардуми тоҷик сурудҳои вобаста ба дини ислом афкори андешаи вобаста ба он зиёд буданд, аммо дар замони Шуравӣ онҳо хеле кам гирдоварӣ шуданд. Ғоҳе мардумшиносон зимни таҳқиқи расму оинҳои мардумӣ баъзе намунаҳои сурудҳои диниро сабаб намудаанд. Баъди пош хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ ғоҳе сарояндагони маҳаллӣ ва ҳатто касбӣ сурудҳои пешини динию мазҳабиро месароянд, вале ҳоло ҳам



муҳаққиқон ба гирдоварӣ ва таҳқиқи он машғул нестанд. Дар асоси он намунаҳое, ки дар маҷмуаҳо ҷоп шудааст, оид ба мавзӯ ва муҳтавои аслии сурудҳои динӣ изҳори назар менамоем.

Бахше аз сурудҳои диние, ки дар байни мардум машҳур аст, дар бораи ҳазрати Муҳаммад (с) аст. Ин сурудҳо асосан аз тариқи «мавлудномаҳо» дар байни мардум паҳн шудаанд, ки муаллиф доранд, вале дар натиҷаи дар маъракаҳо сурудани онҳо муаллифи аслии онҳо номаълум мондааст.

Дар солҳои охир Иброҳим Наққоши Нақшбандӣ намунаҳои матнҳои гуфтори диниро гирд оварда нашр менамояд. Яке аз маҷмуаҳои манзуми динӣ зери унвони «Салавот бар Муҳаммад» соли 2011 аз ҷониби нашриёти давлатии «Ирфон» ҷоп шудааст. Дар ин маҷмуаи хурд зимни саловотҳо чанд суруде дар мадҳи Пайғамбар гуфта шудааст, ки онҳо дар байни мардум низ шуҳрат доранд. Вале дар ин китобча дар бораи аз қучо сабт шудани матни сурудҳо чизе навишта нашудааст. Шояд муаллифи китобча баъзе сурудҳои «мавлудномаҳо»-ро бо иловаҳо такмил додааст ва ё аз қадом мавлудномае гирифтааст, ки дар ин бора ишорае нест. Яке аз сурудҳои ин маҷмуа, ки «Салавот бар Муҳаммад» ном дорад, бо андаке тағйирот дар минтақаҳои Тоҷикистон дар маъракаҳои динӣ ба назар мерасад. Ин суруд дар байни мардум ба равиши овозӣ дар байни занон низ дида мешавад. Чанд сатри он чунин аст:

Шамсул-худо Муҳаммад,  
Бадруд-даҷо Муҳаммад,  
Нурул-худо Муҳаммад,  
Салли ғало Муҳаммад,  
Салавот бар Муҳаммад.  
Ганҷи саҳо Муҳаммад,  
Кони ҳаё Муҳаммад,  
Ганҷи вафо Муҳаммад,  
Салли ғало Муҳаммад,  
Салавот бар Муҳаммад [Нақшбандӣ 2011, с. 23].

Ин суруд аз 140 мисраъ иборат аст. Мавзуъ аз аввал то охир тавсифи сифатҳои пайғамбар мебошад.

Агарчи сурудҳои динӣ бо оҳангҳои гуногун суруда мешаванд, то ҳол аз ҷониби фолклоршиносон ба тавр ҷиддӣ гирдоварӣ ва таҳқиқ нашудаанд. Имрӯзҳо ин сурудҳо дубора дар байни мардум густариш ёфта истодаанд. Бархе аз ин сурудҳои динӣ дар гузаштаҳо аз ҷониби шоирон эҷод шуда, дар байни мардум паҳн гардидааст.

Яке аз варинатҳои ҳамин матнро Р.Раҷабӣ аз деҳаи Деҳнави ноҳияи Китоби вилояти Қашқадарӣи Ҷумҳурии Ёзбекистон аз Муҳаррами Хӯҷаназар (с.т. 1931) сабт кардааст, ки он дар раванди маросими «Мушкилкушо» суруда мешудааст. Тибқи ишораи гӯяндаи матн бибихалифа Муҳаррами Хӯҷаназар онро бо овози маҳзуни таъсирбахш месароянд. Дар раванди сурудани матн гӯянда як мисраъ ва гоҳе як байтро месарояд, ҳозирин баробар ҳамовоз мешаванд. Баъди нақли мухтасари маросими «Мушкилкушо» дар охири ҳамон қиссаи динӣ матни суруд оварда шудааст, ки бо мисраъҳои такрорӣ беш аз 40 мисраъро дар бар мегирад. Ҳамчун мисол порчае аз матни сурудро бо ҳамон гӯиши маҳаллӣ меорем:

Мушкилкушо Муҳаммад,

Салавот бар Муҳаммад.

Нури ҷаҳон Муҳаммад,

Зикри Худо Муҳаммад.

Ҳаҷда[х] ҳазори олам,

Бо дидаҳои пурнам,

Мӣхондам [ин] дуоро,

Мушкилкушо Муҳаммад,

Нури ҷаҳон Муҳаммад,

Зикри худо Муҳаммад [ниг.: Раҷабӣ 2001, с.18].

Гӯяндаи матн дар поёни суруд гуфтааст, ки ҳангоми хондани матни суруди мушкилкушо «оби чашм» (гиря кардан) лозим аст: «Чи-ба кэ да Мушкилкушо-йа хондан оби чашм фуромадан даркор. Да биби Сӣшанбийа-йа

гуфтан, мисол дойра мйзанийу хофизэ, бозэ кард. Вай туй... Туйи пошшо мйшад унча. А (аммо) да(р) Мушкилкушо чашм-ба об фуромадан даркор, мйгуд» [Рачабй 2001, с. 18].

Ба идомаи матни мазкур, ки бо саволу ҷавоб сабт шудааст, гӯянда дар поёни маросими «Мушкилкушо» баъди суруд боз бо оҳанги махсуси овозй суруди фавқро дар шакли дуо ба тарзи дигар такроран мехонад. Занҳо баъди ҳар мисраъ ва гоҳе чанд мисраъ баробар бо як оҳанг «илоҳи омин!» мегӯянд.

Дар сурудҳои динии тоҷикӣ, ки тавре дар боло мисол овардем, дар канори симои пайғамбар, домоди ӯ Алӣ ибни Абутолиб ва хешовандонаш тавсиф шудаанд. Аз ҷумла, сурудҳои «Қиссаи Муфлис» ва «Қиссаи дасти девро бастанӣ Алӣ» ҳоло ҳам чи аз ҷониби сарояндагони касбӣ ва чи намояндагони аҳли дин суруда мешаванд. Сабти овозии ин сурудҳо низ мавҷуд буда, дар байни мардум паҳн шудаанд. Дар ин сурудҳо мардонагию часорат, саховату ҷавонмардии Ҳазрати Алӣ ситоиш ёфтаанд. Дар сурудҳои халқӣ Алӣ ибни Абутолиб бо лақабҳои ситошии мазҳабии Муртазо, Ҳайдар, Шери Худо, Шоҳи Мардон машҳур аст ва мардум бо эҳтиром ин номҳоро ба забон мегиранд. Ё агар ягон кори вазнинеро анҷом додани шаванд, «Ё Алӣ» - гӯён мадад мепурсанд, ки ҳамин таъбир ҳам дар сурудҳои мазҳабӣ дида мешавад. Ҳамчун мисол ин дубайтии машҳури халқиро меорем, ки ҳамчун нақарот дар сурудҳои мазҳабии баҳшида ба Алӣ маъмул аст:

Сари кӯҳи баланд фарёд кардам,

Алӣ Шери Худоро ёд кардам.

Алӣ Шери Худо ё Шоҳи мардон,

Балоро аз сари мо дур гардон [Аз бойгонии муаллиф].

Баъди ин нақарот боз дубайтиҳои дигаре пай дар пай бо оҳанги хузнангези тасхиркунанда бо як оҳанги таъсирбахш суруда мешаванд, ки дар онҳо ҳазрати Алӣ тавсиф шудааст.

Яке аз сурудҳои нисбатан машҳур, ки дар нимаи аввали асри ХХ вирди забони мардум буд, ин суруди «Қиссаи Муфлис» мебошад, ки он ҳам дар бораи ҳазрати Алӣ аст. Ин суруд беш аз 50 байт буда, дар мавлудҳо ва дигар

маъракаҳо (бештар хатнасурҳо) суруда мешавад, ки дар он диловарӣ, караму саховатмандӣ ва чавонмардии Алӣ васф шудааст. Дар ин суруд Алӣ фарзандони худ Ҳасан ва Ҳусайнро ба ивази қарзи ҷухуд ба гарав мемонад ва духтарони Муфлисро озод мекунад. Яҳуд хоби мудҳиш мебинад, ки ба дўзах афтодааст ва он ду кӯдак сӯи биҳишт равонанд. Аз онҳо ёрӣ мепурсад, ки агар моро наҷот диҳед, қарзамро мебахшам. Аз хоб бедор шуда, ба назди кӯдакон меёяд, онҳоро озод мекунад ва худ мусулмон мешавад. Ин аст, чанд мисраъ аз он суруд:

Эй бародар як замон хомӯш кун,

Ин ҳикоятро замоне гӯш кун.

Як пагоҳи ид дар масҷид Расул,

Ваъз мегуфтанд бо аҳли қабул.

Як фақири нотавон омад зи дар,

Рӯяш аз оби ду чашмаш гашта тар.

Чун саломе дод бо хайрулбашар,

Шуд ба таъзим ҳарду дастон пеши бар.

Рӯйи худ гардонд ҳазрат сӯи ӯ,

Гуфт: - «Муфлис мақсади худро бигӯ».

Гуфт: - «Эй ҳазрат, аё садри кибор,

Кофаре дорад ба ман қарзи ҳазор.

Ё Расулуллаҳ, намедорам ниҳон,

Доштам ду духтар аз моли ҷаҳон.

Ин пагоҳи ид омад он ҷухуд,

Ҳарду духтарро зи пеши ман рабуд.

Чун нашуд ҳосил маро як дона ҷав,

Духтаронро бурд он кофи гарав...» [Сайдалиев Х. 2002, с. 19].

Дар гузаштаҳо дар байни мардум силсилаи сурудҳои динӣ дар бораи Ҳусейн низ машҳур буд. Баъзе намунаҳои онро Х.Сайдалиев гирд оварда, дар маҷмуаи «Ҳазрати имом Ҳусейн (ъ) дар фарҳанги оммаи Тоҷикистон» ба нашр расонидааст [ниг.: Сайдалиев 2002].

Мазмуни сурудҳои мазҳабӣ дар бораи шаҳодати Ҳусейн лаҳзаҳои воқеаи дашти Карбалоро дар бар мегирад. Ин суруд, қариб дар аксари минтақаҳои Осиёи Миёна вуҷуд дошт. Онро мардум ҳамчун марсияи динӣ гоҳе бо тағйирот хангоми маросими мотами худ низ месароиданд. Яке аз вариантҳои он аз минтақаи Хатлон сабт шуда, зеро унвони «Ҳусайно, навниҳолом» вирди забон буд:

Ҳусайно, навниҳолом, ҷони модар.

Ҳусайно, безаволам, ҷони модар.

Ҳусайно, баргузида, ҷони модар.

Ҳусайно, сарбурида, ҷони модар.

Ба ҷони Мустафо парварда будӣ.

Алиро ёдгорӣ, ҷони модар.

Сарат аз тан ҷидо карда ҷони модар.

Зи ҳалқат хун ҷакида, ҷони модар.

Зи аслат барфиканда габри малъун.

Ба сӯи ту давида, ҷони модар.

Сарат дар найза, дар хок яксон,

Зи ҳалқат хун ҷакида, ҷони модар.

Сагон дар Карбало сероб гаштан.

Ту як дам ночашида, ҷони модар.

Аливу Фотима, Гулсуну Зайнаб.

Сару руйро дарида, ҷони модар.

Ҳар он кас, ки бигиряд дар азобаш,

Дарояд дар бихишт, э ҷони модар [Фолклори Кӯлоб 2007, с.269]

Имрӯзо низ сурудҳои диниро дар байни мардум метавон мушоҳида кард, ки ҳам ба таври овозӣ ва ҳам созӣ сароида мешаванд. Аз ҷиҳати сохтор, мавзӯ, тарзи иҷро сурудҳои мазҳабӣ аз дигар сурудҳо то ҳадде фарқ доранд. Ҳамчунин, дар байни мардум сурудҳои диние ҳастанд, ки ҳамчун «наът» шуҳрат доранд. Истилоҳи «наът» ба маънои васф, тавсиф, ситоиш ва таъриф

буда, асосан дар таърифи пайғамбар ва ёрони он гуфта мешавад. Дар гузаштаҳо шоирон низ наът эҷод мекарданд [ниг.: Тоиров 1989, с. 436].

Дар замони пеш, аз ҷумла дар Аморати Бухоро гӯяндаи сурудҳои мазҳабиро маддоҳ мегуфтанд. Онҳо қиссаҳои диниро бо маҳорат ҳикоят менамуданд ва ҳам сурудҳои диниро бо овози таъсирбахш месароиданд. Ҳоло ҳам дар Бадахшон маддоҳони сурудҳои мазҳабӣ ҳастанд. Бахше аз ин сурудҳои мазҳабиро бадахшониҳо «маддоҳӣ» мегӯянд. Мавзуи сурудҳои «маддоҳӣ»-и онҳо ситоиши Худо, Муҳаммад, Алӣ, Фотима, Ҳусейн дигар ёрони онҳо мебошад. Оид ба сурудҳои мазҳабии мадҳасароёни Бадахшон пажухандагон Н.Нурҷонов, Габриелла ван ден Берг, Ҳ.Таваккалов, В.Охониёзов ва дигарон дар асарҳои худ ба таври муфассал андешаронӣ намудааст [ниг.: Нурджанов 2001 ва 2011; Gabriella 2004; Таваккалов 2003; Охониёзов 2018].

Суруди дигари динӣ, ин матне аст, ки дар гузаштаҳо дар ҳама минтақаҳои тоҷикнишин шуҳрат дошта, дар моҳи Рамазон суруда мешуд. Намунаҳои ин суруд таҳти унвони «Раби ман», «Рамазонӣ», «Раби ман ё Рамазон» аз байни мардум сабт шудааст. Ҳоло ҳам гоҳе дар деҳаҳои дурдаст, дар шабҳои моҳи Рамазон ин сурудро месароянд. Ҳамчун мисол матни яке аз сурудро меорем, ки бо номи «Раби ман, ё Рамазон» сабтшудааст:

Раби ман ё Раби ман ё рамазон,  
Ассалому алек моҳи рамазон.  
Рамазон рафта буду боз омад,  
Бенамозҳо сари намоз омад.  
Рамазон сирӯза меҳмони ман аст,  
Ғунҷаи гул сари дегдони ман аст.  
Раби ман ё Раби ман ё рамазон,  
Ассалому алек моҳи рамазон.  
Шохи зардолӣ кур-кур мекунад,  
Бибичон табақа пур мекунад.  
Ало, эй бибӣ, киш-киш мекунӣ,  
Табақи чиннийа кишмиш мекунӣ.

Ало, эй бибӣ, гум-гум мекунӣ,  
Табақи чӯбина гандум мекунӣ.  
Раби ман ё Раби ман ё рамазон,  
Ассалому алек моҳи рамазон.  
Кунчи хона чихо дидем,  
Сари Рофӣ гулҳо дидем,  
Йо чавоб, йо савоб, йо шишайи пургулоб!  
Бибӣ, бибӣ «ҳу!» кун,  
Даста дар канду кун,  
Ҳар чӣ дорӣ беру(н) кун,  
Бийор рамазонийа...  
Рамазон гуфта монда шудем,  
Ҳар чӣ доштем ҳамеша гуфта шудем.

[Андалебони Пасурхӣ 1995-1996, с.220-221].

Имрӯзҳо дар байни мардум сурудҳои диниро сарояндагони касбӣ ва муллоҳо месароянд. Тарзи иҷрои ин навъ сурудҳо сабки ҳосе доранд. Сарояндагон сурудҳои мазҳабии «Ё Расулоллоҳ», «Мушкилкушо», «Калла» ва амсоли инро дар маърақаҳо месароянд.

### 3.9. Сурудҳои «Алла» ва бачагона

Навъи дигари сурудҳо, ки ба тарбия ва ба камол расонидан кӯдакон вобаста аст, сурудҳои «Алла» ва бачагона номидем. Албатта, матни сурудҳои «Алла» вижагиҳои худро дошта, маъмулан онҳо фақат ҳангоми хобонидани кӯдакон суруда мешаванд. Ба ибораи дигар, суруди «Алла» бо рушди кӯдаки дар гаҳвора хоб буда алоқаманд аст.

Ин навъи сурудҳоро, ки мо гуруҳи махсус номидем. Онҳо дар байни худ робита дошта, дар айни замон ҳангоми ба таври алоҳида таҳқиқ намудани сурудҳои кӯдакон метавон онҳоро боз ба гуруҳҳои хурд ҷудо кард. Аммо ҳоло дар ин бахш ин матнҳоро ҳамчун сурудҳои таҳқиқ менамоем, ки онҳо маҳз барои парвариши кӯдакон нақш доранд.

Мо, аввал дар бораи суруди «Алла» назари худро мегӯем. Чунки ин суруд аввалин суруде аст, ки кӯдаки навзод онро баробари ҷунбонидани ритми гаҳвора мешунавад. Суруди «Алла» маъмулан, пас аз он ки тифлро ба гаҳвора мабанданд, суруда мешавад. Онро модар, бибӣ ва гоҳе хешовандони тифл месароянд. Р.Раҳмонӣ дар бораи маънои калима «алла» ва суруди он ки дар байни мардум дар шаклҳои алла, лала, лай-лай, лалу, лоло, лалайик ва амсоли инро дорад, бо истифодаи луғатномаҳои зиёд маъноҳои гуногуни онро шарҳ дода, чунин ҷамъбаст намудааст: «Мушоҳидаҳо нишон дод, ки бештари модарони ҷавон баробари ҷунбондани гаҳвора дар қолаби ҳамон ритм ин гуна калима ва ибораҳоро такрор ба такрор месароянд: аллаё, алла; аллаҷонам алла; алла гӯям алла; хобад барад алла; алла-алла. Ё чандин дақиқа то бурдани хоби кӯдак ҳамон калимаи «алла»-ро бо ҳамроҳи садоҳои оҳангини «ааааа», «ооооо», «йооооо», «ээээээ» такроран, ба оҳанг дароварда месароянд. Дар байни кишварҳои ҳамзабон Эрону Афғонистон низ вожаи «алла» бо истилоҳи «лолой», «лалу» ифода мегардад, ки ба ҳамон вожаи «алла» ҳамоҳанг аст. Маншаи аслии пайдоиши суруди «Алла» бевосита ба хоби кӯдак вобаста аст. Мардум аз гузаштаҳо дарк намуданд, ки ҳангоми бо ритм таккон додани гаҳвора хоби кӯдак зуд мебарад. Ин мушоҳида дар тули таърих онро ба вучуд



овард, ки гаҳвораи кӯдак ҷубонда шавад. Ҳаракати ҷубондан фақат бо ритм сурат мегирад. Дар натиҷа ба ритми ҷубондани гаҳвора замзамаи модар, вожаҳои оҳангдор ва ба ин садои хушнаво матни оҳангин низ ҳамроҳ гардид. Маҳз ҳамин ритмҳои оҳангин дар ҳамҷоягии матни манзум боиси ба вучуд омадани суруди «Алла» гардид» [Раҳмонӣ 2021, с. 385].

Мувофиқи анъанаи халқӣ модарони ҷавон то тавалдуд ёфтани тифли навзод суруди алларо то ҳадде аз калонсолон меомӯзанд ё худ хангоми ба камол расондани тифли оила духтарон низ бо тақлид ба модар «алла» мегӯянд. Тибқи мушоҳидаҳо ба он ҷавонзаноне, ки суруди «Алла»-ро намедонанд, калонсолон ёд медиҳанд. Дар асл, суруди «Алла» аз калимаҳои такрории «алла» ва оромбахши тифли навзод аст, ки барояш мусиқии оромбахши он муҳим аст.

Мисол:

Аллаё, аллаё, бобочонам, аллаё, аллаё,  
Аллаё, аллаё, банди чонам, аллаё, аллаё,  
Аллаё, аллаё, ба чонам малҳам шавӣ, аллаё,  
Аллаё, аллаё, шабу рӯз ҳамдам шавӣ, аллаё.  
Аллаё, аллаё, анори донадорам, аллаё,  
Аллаё, аллаё, мавизи думчадорам, аллаё,  
Аллаё, аллаё, боғу бӯстонам, аллаё,  
Аллаё, аллаё, орзуи ширинам, аллаё,  
Аллаё, аллаё, занчеката бинам, аллаё,  
Аллаё, аллаё, бачеката бардорам, аллаё,  
Аллаё, аллаё, сафедаки холдорам, аллаё!  
Аллаё, аллаё, гавҳари қиматбаҳо аллаё,  
Аллаё, аллаё, молаки дунё, аллаё,  
Аллаё, аллаё, мулло будӣ ту, аллаё,  
Аллаё, аллаё, мирзо будӣ ту, аллаё,  
Аллаё, аллаё, ҷӯпон будӣ ту, аллаё,  
Аллаё, аллаё, боғбон будӣ ту, аллаё.  
Аллаё, аллаё, бобочонам, аллаё, аллаё,

Аллаё, аллаё, банди чонам, аллаё, аллаё.

[Алла, чонам, аллаё 1993, с.9-10].

Маъмулан, ин суруд бадохатан дар асоси қолабҳои анъанавӣ гуфта мешавад. Ҳамин бадохатан иҷро кардани суруд аст, ки матн густариш меёбад. Модарони ҷавон аз калонсолон омӯхта ва баъдан, ҳуди онҳо низ дар асоси мушоҳидаҳо ба матнҳои ёдгирифташон иловаҳо менамоянд. Тавре мушоҳида намудем, модарони серфарзанд ба духтаронашон, ки тифлдор шудаанд, ёд медиханд, ки «овозата барор, алла бигӯ, кӯдака алла гуфтан даркор». Асли гап дар он аст, ки маҳз ба воситаи овози оҳангини модар кӯдак бори аввал бо мусиқӣ ва калимаҳои оҳангдор шинос мегардад.

Сурудҳои «Алла»-и минтақаҳои Тоҷикистон тафовут доранд. Дар ҳар маҳал, мувофиқи завқу салиқа, дар асоси мушоҳидаҳои воқеаҳои муҳити худ, бо гӯиши ҳамон макон алла мегӯянд. Муҳаққиқон намунаҳои сурудҳои алларо чамъ оварда, ин сурудҳоро дар маҷмуаҳо ба нашр расонидаанд. Аз ҷумла, соли 1993 фолклоршиносон Б.Шермуҳаммадиён ва Д.Обидзода бо номи «Алла, чонам, аллаё» маҷмуаеро ҷоп карданд, ки дар он матни «Алла»-ҳои се кишвари ҳамзабон – Тоҷикистон, Афғонистон ва Эрон оварда шудааст. Мавзуи ин сурудҳо гуногун буда, бештар орзуву ормон ва муҳаббати модарон нисбат ба фарзандони худ аст. Мо низ дар мавридҳои муносиб аз ноҳияи Дарвоз чанд матни «Алла»-ро сабт намудем, ки хоси ҳамон минтақа аст. Баъзе аз матни сабткардаи мо варианти он аллаҳоро ба ёд меорад, ки ҳанӯз дар солҳои 50-уми асри XX онҳоро А.З.Розенфелд сабт намудааст. Ҳоло ҳам модарон ҳамон анъанавии аллагӯиро идома дода, бо ҳамон сабку оҳанг тифлони худро алла мегӯянд:

Лала, лала, бачам хобби гарова дора,  
Хобе кун, калон бишав, паррон бишав,  
То модарат рафта кори худро иҷро кунад,  
Лала, лала, чуни мумаш, лала

[Намунаҳои фолклори Дарвоз 1962, с. 186].

Дар ҳамин маҷмуа матни дигари суруд омадааст, ки дар он талаффузи «лела» роиҷ аст:

Лела, э, лела, бачам хобби гарова дора,

Лела, э, лела, э,

Мома чуни, бачае э, лела, э, лела, э.

Бача, бача булҳавас,

Монанди кавги қафас,

Лела, э, лела, э [Намунаҳои фолклори Дарвоз 1962, с. 186-187].

Дар ин маҷмуа 7 матни суруди «Алла» оварда шудааст, ки ягонтоаш ба ҳамдигар монанд нест, чунки матнҳо аз деҳаҳои гуногун сабт гаридидааст. Аз мисолҳои боло маълум мешавад, ки модарони ҳар деҳа вобаста ба муҳити худ ва мушоҳидаҳои суруди «Алла» - ро иҷро кардаанд.

Агарчи мазмуни суруди «Алла» ин саргузашти худи модарон, тавсифи табиат, рӯзгории шахсӣ, воқеаҳои ба ҳамон оила вобаста, ҳаёти осоишта, мусофирӣ, ғарибию ва амсоли ин буда, барои тифл нофаҳмо аст, вале оҳанг ва савту садои он барои тифл муҳим аст. Тифл асосан, ба садои хушнаво гӯш медиҳад, ки дар ин бора равшаносон низ изҳори ақида кардаанд. Р.Раҳмонӣ сурудҳои аллаи тоҷикиро ба гуруҳҳо тақсимбандӣ намудааст: «1. Сурудҳое, ки бадохатан суруда шуда, ҳолати руҳию равонии аллагӯйро дар бар мегиранд. 2. Сурудҳое, ки дар он ин ё он ҳодисаи зиндагӣ дар раванди алла нақл карда мешаванд. 3. Сурудҳое, ки модар аз ин ё он муҳит онро иқтибос кардааст. 4. Сурудҳое, ки муаллиф дошта, аз ҷониби шоире гуфта шудааст» [Раҳмонӣ 2021, с. 388].

Дар асоси ин тақсимбандӣ, метавон фақат дар бораи суруди «Алла» ба таври муфассал таҳқиқоти ҷудоғона навишт, чунки ин матнҳо дорои хусусиятҳои мебошанд, ки онҳоро бояд дар рафти таҳқиқ ошкор намудан мумкин аст. Ҳамин таъсири суруди «Алла»-ҳои халқӣ аст, ки шоирон низ шеърҳои намунаи «алла» эҷод намудаанд ва онҳоро сарояндагони касбӣ иҷро мекунанд.

Ҳамзамон, дар канори суруди алла сурудҳои зиёде ҳастанд, ки онҳо эҷоди калонсолон ва ё худ бачагон буда, барои саргармӣ ва навозиши онҳо гуфта шудаанд. Одатан, аксари осори манзуми бачагонро ҳам хурдсолон ва ҳам калонсолон бо овоз месароянд, то таъсираш бештар бошад. Мо дар ин ҷо ҳамин гуна сурудҳои овозиро аз назар мегузаронем.

Бахше аз ин сурудҳои овозӣ аз ҷониби калонсолон гуфташуда навозишӣ мебошанд. Онҳо бо савту оҳанги махсуси барои тифлон муносиб бо навозиш суруда мешаванд. Ин сурудҳои «навозишӣ», «навозиш кардан» мафҳуми бо калом меҳрубонӣ ва ғамхорӣ намуданро дорад. Маъноии калимаи «навозанда» низ ба суруд пайваст аст. Аввал, «навозанда» касе, ки асбоби мусиқӣ менавозад ва маънии дигари он «навозанда» ин навозишқунии тифл буда, вайро «навозиш мекунад, меҳрубонӣ менамояд; навозишқор, лутфу марҳаматкунанда, навозишгар» [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, ҷ.1, с.820].

Модар аз аввалин рӯзҳо, ҳангоми ба гаҳвора бастан, аз гаҳвора кушодан, бо суханҳои мавзунӣ сурудгуна тифлро навозиш менамояд. Ин навъ матнҳои манзум, ки онҳо бештар барои навозиши кӯдак гуфта мешаванд, ба суруди «Алла» пайвастагӣ доранд. Баъзеро мисли суруди «Алла» месароянд ва баъзеро бо калима ва ибораҳои қофиядор мегӯянд. Баробари ба камол расидани кӯдак, наздикон ба мисли бибӣ, доя, падар, бобо, хоҳару бародар низ дар фурсатҳои муносиб ба навозишқунӣ ҳамроҳ мешаванд.

Масалан, модар навозишқунон дасти кӯдакро ба ишкамаш, ба пушташ бурда ба таври худ месарояд: «Ин чачаву ун чача, дар пуштаки ин бача». Ин суруди оҳангин бо калимаҳои ҳамқофия ва такрор суруда мешавад ва кӯдакро ба ваҷд меорад. Ин гуна матнҳо ритму оҳанг доранд. Дар чунин сурудҳои хурди навозишӣ калимаҳои такрории ҳамқофия нақш дошта, ба кӯдак як навъ ҳиссиёти хушнудӣ мебахшад. Оид ба сурудҳои навозишӣ Б.Шермуҳаммадов гуфтааст: «Сурудҳои навозишӣ ва дӯстдориро метавон давоми сурудҳои «Алла» номид. Агар вазифаи сурудҳои «Алла» ором кардан ва хобонидни тифл бошад, сурудҳои навозишӣ, дӯстдорӣ ва андармонқунӣ бо мақсади навозиш,

шоду масрур ва машғул намудани кӯдак аз тарафи модару доя, модаркалону падар ва дигарон гуфта мешаванд» [Шермухаммадов 1973, с. 86-87].

Сурудҳои навозишӣ ритму оҳанги махсуси ба саликаи кӯдак муносибро доранд. Онҳо маъмулан пас аз 40-рӯзагии кӯдак суруда мешаванд. Масалан, суруди «Ҳа дӯрсӣ, дӯрсӣ, дӯрсӣ»-ро хангоми дар бағал гирифтани тифл, ба сари зону нишондан вай замазама менамоянд. Гоҳе модар ва дигар хешовандон тифлро боло-боло партофта, ин сурудро бо оҳанг месароянд:

Ҳа, дӯрсӣ, дӯрсӣ, дӯрсӣ,  
Баро ба рӯи курсӣ!  
Дарду балот ба чонам,  
Гаҳвората чунбонам,  
Алла гуфта хобонам.  
Ҳа, дӯрсӣ, дӯрсӣ, дӯрсӣ,  
Баро ба рӯи курсӣ!  
Чашми сиёҳи зоғи ту,  
Модар набинад доғи ту.  
Ангур канам аз токи ту,  
Мева чинам аз боғи ту [Алла, чонам, аллаё 1993, с. 32].

Ҳамин ки тифл ҳаракати қадамзанӣ менамояд, калонсолон хурсанд мешаванд. Бахше аз сурудҳои, ки аз минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон гирдоварӣ шудааст, ба ҳамин роҳгардии кӯдак марбут аст. Масалан, дар Файзобод: «Тай-тай, по-по, Кулча ҳалво»; дар Данғара «Татай, попо, Ангур ало, Бигӣ биху, Будава бие, Духтари мо»; дар Бухоро: «Бобо чӯрӣ, Шӯрбо хӯрӣ, Ра, ра, ра»; дар Бойсун: «Тотой, тотой шудай, Қадам ба пой шудай» ва ғ. [ниг.: Раҳмонӣ, Қосимӣ 2020, с.301].

Ҳангоми роҳгардӣ калонсолон месароянд:

То-то, то-той,  
По-по, по-пой.  
Курта лоло,  
Бие, бие!

То-то, то-той,  
По-по, по-пой.  
Кукчи ҳалво,  
Биё, биё!  
То-тояш мекунам,  
Кавша ба пояш мекунам,  
Кафш агар тангӣ кунад,  
Садкаи пояш мекунам!  
Мӯзасурхак, биё,  
Ҷӯчабарак, биё,  
Пой-пой карда, биё,  
Пой-пой карда, биё.  
Кафтаракам, биё,  
Парпаракам, биё,  
Той-той шуда биё,  
Пой-пой шуда биё [Алла, чонам, аллаё 1993, с. 31].

Ҳамин ки кӯдак калонтар – семоҳа, панҷмоҳа, ҳафтмоҳа шудан гирифт, ҳаракатҳои гуногун пайдо менамояд. Модар низ мувофиқи ҳаракатҳои вай, пайкари нозуки ӯро тавсифкунон, аз дасту по, сару мӯй ва ҷисми нозуки кӯдак ёдовар шуда, суруди навозишии зеринро месарояд:

Сарак-сарак сароша,  
Мурғак барад пароша.  
Дардакояш ба чонам,  
Очаш гирад балоша.  
Дадаш чиҳо биёранд?  
Як сарупо биёранд.  
Табӣ дилҳо биёранд.  
Инаш пӯшад, мезебад,  
Ваяш пӯшад, мезебад.  
Сарак-сарак сароша,

Мурғак барад пароша.

Дадаш чихо биёранд?

Себи ширин биёранд,

Тути замин биёранд.

Сарак-сарак сароша,

Мурғак барад пароша [Алла, чонам, аллаё 1993, с. 43-44].

Бахши зиёди сурудҳои саргармӣ бо бозӣ пайвастагӣ доранд. Сурудҳои бозӣ бо он оғоз мешавад, ки хурдсол чӣ гуна бозиро бояд сар кунад. Аз ин ҷиҳат, матнҳои саргармӣ барои кӯдак тарзи бозӣ намуданро меомӯзонад. Яке аз матнҳои саргармӣ, ки бо дӯстдорию меҳрубонӣ якҷо аст, ин «Кавши пояш дакар-дукур» мебошад. Ин матнро калонсолон ҳангоми қадаммонӣ ё роҳгардон шудани кӯдак бо муҳаббат ба гаштани кӯдак нигоҳ карда, бо оҳанги шинам месароянд. Гӯяндагони сурудҳои саргармӣ кӯшиш менамоянд, ки дар он калимаҳои сода, раван ва то ҳадде барои гӯши кӯдак форамро ба кор баранд:

Ҳай, ҳай, ҳалводор-а,

Барги сафедор-а,

Тилло сӯзандор-а.

Як кулча ҳалво-я,

Чонам тавалло-я,

Пирҳо мададгора,

Худо ниғаҳдор-а [Алла, чонам, аллаё 1993, с.32-33].

Дар сурудҳои саргармӣ воқеаҳои гуногун инъикос шудаанд. Матни суруд дар ҳар маҳал мувофиқи мушоҳидаи ҳамон ҷо суруд мешавад. Дар Самарқанд варианти зерини суруд машҳур буда, онро калонсоли хонавода иҷро менамояд:

Ҳавзак, ҳавзак,

Гирдакои ҳавзак сабзак.

Оху биёд, об хӯрад,

Ору биёд, об хӯрад.

Ин гав кушад,

Ин пӯс(т) канад,

Ин пазаду соз кунад,  
Ин калбача кучо буд,  
Ки шӯрбо нарасид?

Чулулу, барги каду! [Таронаҳои Самарқанд 1966, с. 90].

Сурудҳои саргармӣ дар байни тоҷикони минтақаҳои гуногун бо вариантҳо дида мешаванд. Дар суруди зерини саргармӣ модарон ё калонсолон тифлро боло-боло партофта, месароянд:

Хулгинаҷон, хулгина,  
Палта кашум, гулгина.  
Э зебои зулфина,

Зулфора задай шона [Фолклори Данғара 2002, с. 19].

Дар байни худи бачагон сурудҳои зиёд дида мешаванд, ки худашон эҷод кардаанд. Вале баъзе сурудҳои ҳастанд, ки мувофиқи сабки баён онҳоро шояд дар замоне, калонсоле гуфтааст ва баъд вирди забони хурдсолонон шудааст. Мавзӯи сурудҳои бачагона ҳар гуна аст. Масалан, матн зерин ки аз байни хурдсолони водии Рашт сабт шуда, дар он мушоҳидаҳои хурдсолон ва шӯҳӣ тасвир гардидааст:

Мол омаду мол омад,  
Мол аз сари ёл омад.  
Одина савор омад,  
Одинаи қар-қара,  
Чанга задай дар дара,

Чашми занаш мепара [Фолклори водии Қаротегин 1986, с. 132].

Гоҳе худи хурдсолон мушоҳидаҳои худро бо калимаҳои сода нисбат ба ин ё он ҳодисаи табиат месароянд. Бачагон дар сурудҳои худ бештар калимаҳои барояшон ошно ва оммафаҳмро ба қор мебаранд, то сурудани матн осон бошад:

Берун бухорас,  
Шар-шари обас,  
Додом бурафтас,  
Дилам харобас



[Фолклори сокинони саргаҳи Зарафшон 1960, с. 162].

Бо гузашти замон мушоҳидаҳои хурдсолон бештар мегардад. Тибқи мушоҳидаҳо ҳайвонҳоро дӯст медоранд ва бо онҳо бозӣ карда завқ мебаранд. Аз ин чихат, дар байни бачагон сурудҳое ҳастанд, ки оид ба рафтори ҳайвонот мебошанд. Яке аз ҳайвонҳои хонагии барои хурдсолон хушоянд ин гурба аст. Бачагон мушоҳидаи худро нисбат ба гурба (пишак) чунин сурудаанд:

Як пишик дорум кабут,

Мерава таҳ-таҳи тут,

Миёра хурмаи курут,

Мяв-мяв-мяв-мяв! [Фолклори диёри Восеъ 1990, с. 79].

Баробари гапзаниро ёд гирифтани тифл, хешовандон ба вай калима ва ибораҳои оҳангинро аз тариқи бозӣ ба қор мебаранд. Сипас, оҳиста-оҳиста сурудаҳоро бо овоз месароянд. Маълум аст, ки бачагон то ба мактаб рафтани ва баъд низ бештар бо бозӣ машғуланд. Аз ин рӯ, дар аввали бозӣ ё дар чараёни бозӣ сурудҳое ҳастанд, ки суруда мешаванд. Масалан, бозии «Тутали тал» бо номҳои гуногун (тали тал, тутикал) дар Тоҷикистон ва дар байни тоҷикони Афғонистону Ёзбекистон низ машҳур аст. Касе аз бачагон ҳамчун саркардаи бозӣ сурудро месарояд ва гоҳе мехонад. Баробари хондани матн ангушти ишоратиашро ба болои пойи касе аз нишастагон мегузорад. Ҳар бор ки охири калимаи суруд ба болои пойи касе тамом шуд, вай аз бозӣ мебарояд. Як намунаи суруд дар шакли зерин аст:

Тали тал – тутмони тал,

Панча парешони шакар.

Аҳмадак чилоқ шид, пилоқ шид,

Ай сари куҳ ғелон шид,

Андаркашу мандаркаш,

Яг пову яг даста каш [Сухане аз даҳане 1966, с.78].

Ҳамин тавр, сурудҳои «Алла» ва дигар навъҳои сурудҳои бачагона дар байни мардум то имрӯз мавқеи намоёне дошта, барои гирифтани ғизои маънавӣ ва инъикоси ҳаёти мардум манбаи муҳим ба шумор мераванд. Ин гуруҳи

сурудҳо ҳам аз ҷиҳати мавзӯ ва ҳам тасвири воқеаҳои муҳити минтақаҳо хеле ҷолибанд. Тарзи сароидани ҳамаи сурудҳои бачагона овозӣ мебошанд. Аз ҷумла, суруди «Алла» - ро модарон ва ба таври кулӣ занҳо бо овози гуворо месароянд, ки дорои оҳангҳои гуногуни халқӣ ҳастанд. Баъдҳо пас аз гирдоварӣ, бархе ин сурудҳоро сарояндагон ба воситаи асбобҳои мусиқӣ месароидагӣ шуданд.

Бачагон ин сурудҳоро бадохатан, мувофиқи ҳамон оҳанги анъанавии шунидашон месароянд. Ҳангоми сурудан ягон асбоби мусиқӣ истифода намешавад. Дар ин ҷо ёдовар шуданро зарур медонем, ки ба гузашти замон баъзе намунаҳои ин сурудҳоро дар озмунҳо, ҳамчунин аз тариқи радио, телевизион бо асбобҳои мусиқӣ месароидагӣ шуданд. Ин кор аз ҷониби муассисаҳои расмии давлатӣ ба роҳ монда шуд. Ҳоло бархе аз сурудҳои бачагона аз ҷониби оҳангсозон низ бозсозӣ шуда, бо оҳанги нав пешкаши шунавандагон шуда истодааст.

Дар охир, таъкид карданро зарур медонем, ки дар ин ҷо мо фақат ба мавҷуд будани анвои сурудҳо ва мавзӯҳои асосии онҳо андешаронӣ кардем. Барои муҳаққиқони оянда тавсия менамоем, ки дар оянда ба кадом масъалаҳои муҳимми таҳқиқи сурудҳои тоҷикӣ аҳаммият диҳанд. Ба назари мо, хуб мебуд, ки ҳар кадоми анвои сурудҳои халқӣ бо мисолҳо ва санадҳои илмӣ дар пажӯҳишҳои алоҳида мавриди таҳқиқи муфассал қарор гиранд.

## БОБИ IV

### СОХТОР, ВОСИТАҶОИ ТАСВИРИ БАДЕӢ, ВАРИАНТНОКӢ ВА УСЛУБИ СУРУДҶОИ ХАЛҚИИ ТОЧИКӢ

#### 4.1. Сохтор

Яке аз масъалаҳои мушкил ва мураккаби таҳқиқи сурудҳои халқӣ ин муайян намудани сохтори онҳо мебошад, чунки сурудҳои халқӣ тавре ки дар боло аз назар гузаронидем, дар қолаби жанрҳои гуногун (байт, дубайтӣ, рубой, ғазал, қитъа ва ғ.) суруда шудаанд. Вале сурудҳои зиёде ҳастанд, ки дар қолаби ин жанрҳо набуда, ҳангоми сурудан шакли онҳо тағйир меёбад. Пайваста ба ин дар бораи анвоъ ва мавзӯи сурудҳо дар боби пешин ёдовар шудем, ки онҳо ба сохтори сурудҳо низ таъсир доранд.

Соли 1968 дар бораи сохти сурудҳои халқӣ Р.Амонов гуфта буд: «Суруд аз дигар намудҳои лирикаи халқии тоҷик, пеш аз ҳама, аз ҷиҳати шакл ва сохти худ фарқ мекунад. Сурудҳо гуногунанд: як қисм дар шакли ғазал, қисми дуюм дар шакли мухаммас, як гуруҳ дар шакли маснавӣ, гуруҳи дигар дар шакли мусаммати мураббаъ эҷод ёфтаанд. Сурудҳои лирикии дар шакли мусаллас нисбатан кам дучор мешаванд. Ин шакл, аз рӯи қор, бештар ба сурудҳои таърихӣ хос аст, мусамматҳои бандашон шаш ё ҳафтмисрагӣ (мусаддас ва мусаббаъ) ва як қатор шаклҳои дигар, ки мансуб ба адабиёти хаттӣ мебошанд, дар назми лирикии халқ мавқеъ надоранд» [Амонов 1968, с. 325].

Ин андешаи Р.Амонов ба сурудҳои лирикӣ мансуб аст, вале ҳангоми сароидани жанрҳои, ба мисли байт, дубайтӣ, рубой, ғазал ва ғайра шакли онҳо дигар мешавад. Ҷамчунин, матни алоҳидаи суруд қолаби нав пайдо мекунад, ки асли гап дар ҳамин ҷост.

Дар ин ҷо ба ду нуктаи муҳим бояд аҳаммият дод. Якум, матнҳои ҳастанд, ки дар шаклҳои гуногун эҷод шуда, дорои вазнҳои мухталиф ҳастанду ҳамчун суруд сароида мешаванд. Аксари чунин сурудҳои, ки дар раванди маросимҳои

мавсимӣ ва оилавӣ, воқеаҳои таърихӣ, нақлию ҳамосӣ, шӯхиву ҳачв, дину мазҳаб, аллаву навозиш ва амсоли ин суруда мешаванд, сохтори махсуси худро доранд.

Дуюм, жанрҳои машҳури гуфторӣ ва навишторӣ (байт, дубайтӣ, рубой, ғазал ва ғ.), ки ҳангоми суруда шудан, сохтори аслии жанрии худро то ҳаде дигар мекунад. Масалан, вақте ки сохтори жанри ғазалро дар адабиёт аз назар мегузаронем, дар бораи вазн, қофия, радифи он изҳори назар намуда, тафовути онро аз жанрҳои дигар мегӯем. Аммо вақте ки ғазали шифоҳӣ ҳамчун суруд сароида шавад, ин ҷо масъала дигар мешавад. Дар раванди сурудан, тибқи оҳанги мусиқӣ ва садои сароянда баъзе калима, нола, садо ва ғайраҳо вориди суруд мегарданд. Аз ҷумла, кашиши калимаҳо, нолаҳои ба мисли «оооо», «вооооо», «ууууу», «воооой», «дооооод», нақарот ва ғайра, ки инҳо дар байни мисраъҳои рубой ё байтҳои ғазал ворид гашта, сохтори аслии жанри ғазалро дигар менамоянд. Агар матни сурудашударо дар диктофон сабт карда, онро айнан, бо ҷузъёт ба қоғаз бознависӣ намоем, мебинем, ки сохтори матн тамоман дигар шуда, дар қолаби жанри ғазал нест. Барои ҳамин на ҳамаи ғазалҳо суруда мешаванд. Фақат аз ҳазорон ғазал оне, ки сароида мешавад, ки суруд мебошад халос.

Аз ҳамин сабаб, сохтори суруд аз як тараф бо сохтори жанрҳои дигар ба мисли байт, дубайтӣ, мухаммас, рубой, ғазал, қитъа ва ғайра омехта буда, аз тарафи дигар аз ҷиҳати назарӣ аниқ намудани он заҳмат талаб менамояд. Барои ин масъаларо ҳал намудан, гирдоварандагони суруд аз солҳои аввали сабти матн ба як нуктаи муҳим бояд аҳаммият меоданд. Ин талабот он аст, ки матни фолклориро бояд айнан, он тавре ки шунидаанд, бо оҳангаш, садоҳои иловагӣ, мисраъ ё калимаҳои такрорию изофӣ сабт менамуданд. Вале афсус ки ҳангоми сабти матни аксари сурудҳо ба ин нуктаҳои муҳим тавачҷуҳ нашудааст. Аз матни он сурудҳое, ки дар маҷмуаҳои фолклорӣ нашр шудааст, маълум мегардад, ки баъзе аз гирдоварандагон ба муҳити иҷрои матнҳо тавачҷуҳ накардаанд ва баъзеҳо ҳатто нақароти сурудро, ки дар кадом маврид ба кор меравад, ёдовар нашудаанд.

Барои собит намудани ин гуфтаҳои боло овардани суруди «Чӣ мекунӣ?»-ро ба ҳайси мисол лозим медонем:

Эй зоғ, дар ин боғ тамошо чӣ мекунӣ?  
Дунё сарои фонӣ, ғавғо чӣ мекунӣ?  
Гул рафту булбул рафт, чаман дар гурез шуд,  
Мо ҳам, ки меравем ту танҳо чӣ мекунӣ?  
Кам гӯ сухан хогири дилдор нозук аст,  
Бори гуҳар накаш, ки тор нозук аст.  
Беҳуда санга бар дили озурдагон назан,  
Аввал бин, ки шиша чӣ миқдор нозук аст?  
Мо ҳам, ки меравем, ту танҳо чӣ мекунӣ?

[Фолклори Кӯлоб 2007, с. 234].

Такрор омадани мисраи чорум ба сохтори шеър онро ба мухаммас табдил дода, сохтори матнро дигар кардааст. Ин суруд аз ду қисм иборат аст. Қисми аввал, бо мисраи чорум тамом мешавад. Қисми дуюм, ду байти ғазали машҳури Ҳасанбеки Рофеъ аст, ки дар байни мардум ин гуна омезишҳо, ки онро контаминатсия мегӯянд, дар ҳар жанр дида мешавад. Дар таҳқиқоти худ Б. Шермухаммадов дар ин бора муфассал бо мисолҳо сухан гуфтааст, ки дар бобҳои пешин ёдовар шуда будем [ниг.: Шермухаммадов 1987].

Ногуфта намонад, ки чунин ҳолат дар сурудҳои халқӣ бисёр ба назар мерасад. Аз ин хотир, муайян кардани сохтори он душвор аст. Агар мисраи «Гуфтӣ: маро, ки он гули рухсор нозук аст»-ро нақароти он ҳисоб кунем, байтҳои матни суруд, на ба рубоӣ рост меоянд ва на дубайтӣ. Аз ин рӯ, бояд гуфт, ки хусусияти сохтори суруд ба қонуниятҳои сохтори жанрҳои осори манзум тобеъ нест.

Дар воқеъ, агар матн бо оҳанг он тавре ки дар байни мардум аз ҷониби ҳофизони халқӣ суруда шудааст, сабту забт (запись) шуда бошад, он гоҳ ба таври дақиқ оид ба сохтори суруд сухан гуфтан осон аст. Масалан, матни суруд дар асоси чанд байт, дубайтӣ ё рубоӣ дар омехтагӣ суруда шудааст. Дар ин маврид, он матн фақат чанд байт ва рубоиро дар пайвастигии оҳанг, бо нақарот

ва гоҳе садоҳои оҳангине ба монанди «оооо», «ҳоооо», «вооой» ва ғайра дар бар мегирад. Дар натиҷа як матни наво ба вуҷуд меояд, ки он аввал ва охир дорад, яъне дорои сохтори махсуси оҳангини худ мебошад. Нисбат ба суруд маҳз ҳамин нуктаро ба инобат гирифтани лозим аст, чунки нишонаи асосии ин жанри фолклорӣ он аст, ки бо овозу соз суруда мешавад. Маҳз сароидаи шудани суруд онро ҳамчун навои мустақил аз дигар жанрҳо ҷудо месозад.

Дар охири солҳои шастум Р.Амонов дар бораи сохтори он сурудҳои, ки шакли махсуси худро дороянд, ақидаи худро баён намуда, гуфта буд: «Риояи хусусиятҳои анъанавии онҳо, албатта, ба завқу истеъдоди эҷодкунандагон ва ҳофизон вобаста буд, зеро побанди шакл шудан ва комилан, онро нигоҳ доштан дар назми халқӣ зарурати дараҷаи аввал ба шумор намеравад. Мо сурудҳои, ки шаклан ба ҳеҷ як намуди назм мутобиқ нестанд, бисёр дучор мекунем» [Амонов 1968, с. 325-326].

Дар матни он сурудҳои, ки дар маҷмуаҳои фолклорӣ нашр гардидааст, назар намоем, мебинем, ки таҳиягарон баъзе матнҳои суруд гуфтаанд, вале аз як тараф мисраҳои тақрор, нақарот ё садо ва вожаҳои тақрори тақвиятдиҳандаи сурудро сабт накардаанд; аз тарафи дигар нотаи суруд ҳам нест, ки он бо қадом оҳанг суруда шудааст. Ҳатто оид ба ҷи гуна суруда шудани матн ҳам тавзеҳоте ба назар намерасад. Ба таври мисол, соли 1955 дар маҷмуаи «Намунаҳои фолклори Дарвоз» дар бахши сурудҳои зерини «Эй рафиқон» суруде оварда шудааст, ки аз ҷиҳати сохтор ғазал аст:

Эй рафиқон, дарди дилро бо кӣ мегуем мо,  
Илтифоти масти ту зад ханчаре бар ҷони мо.  
То бибинам ман ҷамолат, шод мегардад дилам,  
Мисли булбул дар гулистон нолаҳо дорем мо.  
Эй ки аз рӯи ту ҳар шаб мекунам ман нолаҳо,  
Ҷони ман фирқати рӯят шуд аз қолаб ҷудо.  
Эй агар раҳме хӯрӣ бар ман асири мубтало,  
Ту чаро раҳме надорӣ мекуни бар мо нигоҳ.  
Аҳмадӣ аз шавқи рӯят шеърҳои мекунад,

## Мекунам чонро фидои дидани рӯи шумо

[Намунаҳои фолклори Дарвоз 1955, с. 115].

Ба мушоҳидаи мо, дар воқеъ ин матн айнан, ҳамин тавр суруда намешавад, балки баъди ҳар байт нақарот дорад, балки дар он савту нолаи махсуси сарояндагон низ ҳаст. Агар бодикқат ба матни ин суруд нигоҳ кунем, вазни ғазал сакта дорад. Сарояндагон ин ғазали Аҳмадиро то ҳадде аз қолби ғазал дигар намуда, бо иловаи калимаҳои аз мисраъ ва байт берун ва ё нақарот матни нав сохтаанд. Агар сабтқунандаи суруд ин матнро дар ҳамон сол айнан, дар контекст, яъне ҳангоми сароидани матн сабт мекард, асли қазия маълум мешуд. Вале бо таассуф, он солҳо ки илми фолклоршиносӣ дар Тоҷикистон ҳанӯз ба таври бояду шояд мақоми худро пайдо накарда буд, ин матн бидуни иҷро ва бидуни тавзеҳот аз даҳони гӯянда сабт шудааст. Дар охири маҷмуаи мазкур, дар бахши «Эзоҳот» дар бораи ин суруд чунин тавзеҳ аст: «Эй рафиқон. Дар қишлоқи Сангвор, аз Юсуф Фазлиддин, 22-сола дар соли 1932 навишта гирифта шудааст» [Намунаҳои фолклори Дарвоз 1955, с. 160]. Аз ин шарҳи мухтасар маълум мешавад, ки дар он солҳо ҳанӯз муҳаққиқон ба контексти суруд чандон аҳаммият наметоданд, чунки дар бораи гӯяндаи матн ҳам маълумоти муфассал нест, ки оё вай сароянда аст, ё тасодуфан ин матнро ҳифз кардааст.

Дар бораи ҳамаи он сурудҳое, ки дар бахши «Сурудҳо»-и маҷмуаи мазкур оварда шуда ва аз соли 1932 то 1953 аз гӯяндагони гуногун ва аз ҷониби шахсони гуногунпеша сабт шудааст, шарҳи муфассал вучуд надорад. Ин ҷо саволе пайдо мешавад, пас чаро матн дар шакли ғазал ё сохтори дигар дар бахши «Сурудҳо»-и маҷмуа ҷой дода шудааст? Чунки гӯяндагон ба гирдоварандагон он матнҳоро ҳамчун суруд муаррифӣ намудаанд. Дар байни мардум суруда шудани онҳоро гуфтаанд, вале аз бетачрибагӣ муҳаққиқ тавзеҳоти илмӣ роҷеъ ба онҳо наметавонад, мушкилоти масъала ҳам дар ҳамин ҷост.

Бо таассуф дар пешгуфтори маҷмуаҳо ё тавзеҳоти онҳо низ дар бораи суруд будан ё набудани ин гуна матнҳо ишорае дида намешавад. Шояд он матн

дар ҳамон замоне ки гирдоваранда онро сабт кардааст суруда мешуд, пас оҳанги он чӣ гуна аст? Барои имрӯзиҳо номаълум аст. Ё шояд гирдоваранда иштибоҳан, онро суруд гуфтааст. Барои ҳамин, таҳқиқи сохтори суруд то ҳаде заҳмат меоҳад. Барои тасдиқи фикри худ чанд намунаи сурудҳои гуногунро меорем, ки дар ҳақиқат суруд буда, дорои сохторҳои гуногунанд ва дар маҷмуаҳо ба шаклҳои зерин оварда шудаанд:

Эй маҳи хушлиқои ман,  
Чист, бугу, гунои мун?  
Ма маҳи дилрабои ман,  
Чист, бугу, гунои мун?  
Чуну дилум фидои ту,  
Хаставу мубталои ту,  
Дарбадару гадои ту,  
Чист, бугу, гунои мун?  
Руи раҳут равум-равум,  
Хоки раҳут шавум-шавум,  
Эй маҳи дилрбои мун,  
Чист, бугу, гунои мун?  
Хунахароб гаштаюм,  
Синакабоб гаштаюм,  
Дидапуроб гаштаюм,  
Чист, бугу, гунои мун? [Фолклори тоҷик 1957, с. 356].

Ё матни зеринро меорем, ки зоҳиран, дар шакли ғазал аст, вале ҳангоми иҷро гардидан бо илова шудани калимаю ибораҳо ва ҳатто нақарот матн дигар мешавад, ки ҳангоми нашри ин суруд мураттиби маҷмуа ба назар нагирифтааст:

Зинатафзои дили соҳибтамизон асту чой,  
Зеби дасти мардумону навҷавонон асту чой.  
Медихад сайқал дили ҳар одамиро мисли гул,  
Табъ агар торик шавад, чун шамъи гирён асту чой.  
Буи чой аз буйи мушку анбару гул беҳтар аст,



Дар назокат чун гули садбарги хандон асту чой.  
Чойи чинӣ бар кафи ҳар нокасон хайф асту хайф,  
Гар расад дар дасти аҳмак, рез-резон асту чой.  
Бар даруни косаи чинӣ бихандад ҳамчу гул,  
Гар фитад бар косаи чубин, чу нолон асту чой.  
Хайф, сад хайфе, ки чой ай мулки дигар мешавад,  
Лоқи зебандаи дасти мусулмон асту чой

[Фолклори Кӯлоб 2007, с.289].

Ҳамчунин, мисоли дигаре меорем, ки сохтор ва сохтору қофиябандии он мувофиқи ягон суруди анъанавӣ нест:

Дузана, дузана, оҳ уболи дузана!  
Ду зан якчо шава хонара алов мезана.  
Қати зани дустдоруш пучур-пучур гап мезана,  
Қати зани хоричгиш балан-балан гап мезана.  
Зани дустдора бибин курпаша алов мезана,  
Зани хоричгира бин пичаҳош гул мезана.  
Ду зан як чо шава, сурфа ба элак мезана,  
Ду зан як чо шава, чойник ба коса мезана.  
Дузана, дузана, оҳ уболи дузана!  
Ду зан як чо шава, тавақ ба корсун мезана,  
Ду зан як чо шава, тавақ ба қошуқ мезана.  
Рӯзаке аз рузҳо бемор шидай дузана,  
Зани дустдора бубин: руҳора сандал мезана,  
Зани хоричгира бин: дар пичаҳош гул мезана,  
Дузана, дузана, оҳ уболи дузана!  
Ду зан як чо шава, кули ба кулича мезана,  
Ду зан як чо шава, дега ба кафлез мезана.  
Дузана, дузана, оҳ уболи дузана!

[Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кулоб 1963, с.168].

Яъне, дар байни мардум сурудҳое ҳастанд, ки аз чихати сохтор яке ба дигаре монанд нест. Сохтори сурудҳои халқӣ дар маҷмуаҳо гуногун буда, қариб дар аксари онҳо ба сабти аслии суруд, бо шарҳи ҷузъиёти иҷрои он риоя нашудааст. Дар ҳамин сурудҳое, ки ба таври мисол овардем, байни ҳар мисраъ ё байт нақарот ё мисраъҳои такрор аст, ки таҳиягарони маҷмуаҳо онҳоро наовардаанд. Маҳз ана ҳамин набудани ҷузъиёти суруд дар маҷмуаҳо матни сурудро сактадор карда, муҳаққиқон онро мансуб ба ягон жанри дигар медонанд, ки иштибоҳ аст. Агар матн ба таври комил бо тавзеҳот ва ҳатто нота оварда мешуд, он гоҳ ба пеши назари мо матни суруди воқеӣ чилвагар мегашт.

Гоҳе фолклоршиносон матнро пурра овардаанд, ки дар чунин ҳолат сохтори суруд бо ҷузъиёти худ намоён мешавад. Масалан, суруди «Ёр-ёр ёроне» намунае аст, ки бо ҳамон тарзи сароиш чоп шудааст. Аз шакли дар маҷмуа овардаи он маълум мешавад, ки ин матни сурудро сарояндаи яккаҳон ва гуруҳи ҳофизон ва ё мардум дар якҷоягӣ месароянд:

Яккаҳон:

Таги сада самовор,  
Чойнику пиёла қатор.

Ҳама:

Ёр, ёр, ёроне!

Яккаҳон:

Пиёлая чояш нест,  
Ин бачая хобаш нест.

Ҳама:

Ёр, ёр, ёроне!

Яккаҳон:

Самоворчӣ чой дам кард,  
Намака мисли қанд кард.

Ҳама:

Ёр, ёр, ёроне!

Яккаҳон:

Тангкӯчаю росткӯча,  
Тангкӯчаба олуча.

Ҳама:

Ёр, ёр, ёроне!

Яккахон:

Олуча баланд будас,  
Қадакам намерасад.

Ҳама:

Ёр, ёр, ёроне!

Яккахон:

Ин бача золим будас.  
Зӯракам намерасад.

Ҳама:

Ёр, ёр, ёроне!

Яккахон:

Девонаю мастам ман,  
Занцира шикастам ман.

Ҳама:

Ёр, ёр, ёроне!

Яккахон:

Занцири сари зулфат,  
Дар гардани девона.

Ҳама:

Ёр, ёр, ёроне!

Яккахон:

Занцир ба кӣ кор ояд?  
Бар гардани девона.

Ҳама:

Ёр, ёр, ёроне!

Яккахон:

Рафтам раҳи нодонӣ,  
Шиштам сари дӯконе.

Ҳама:

Ёр, ёр, ёроне!

Яккахон:

Мурғоби таги бутта,  
Ёракам тани курта.

Ҳама:

Ёр, ёр, ёроне!

Яккахон:

Духтари сари бора,  
Дар кокулош ситора.

Ҳама:

Ёр, ёр, ёроне!

Яккахон:

Биё равем идора,  
ЗАГС мекунем якбора.

Ҳама:

Ёр, ёр, ёроне! [Гуларусак 1986, с. 82-84].

Мисоли дигар аз маҷмуаи «Фолклори Ўротеппа» меорем, ки суруди  
мотам аст ва тавре ки иҷро мешавад, оварда шудааст:

Шанбе буромад аш шикор,  
Парриши чашмаш бисёр.

Ало, Нодирҷонам, балам.

Тарма фуромад бармабар,  
Чор писари ман беҳабар.

Ало, Нодирҷонам, балам.

Тарма фуромад, чо шуд,  
Чор писарам гуҷо шу?

Ало, Нодирҷонам, балам.

Чор тозиям ҳайрон шудааст,  
Чор келинам, сарсон шудааст.

Ало, Нодирҷонам, балам.

Модари ту мотамсаро,  
Мана монда рафтӣ чаро?

Ало, Нодирҷонам, балам

[Фолклори Ёротеппа 1991, с. 25].

Аз мисолҳои боло маълум мешавад, ки сохтори анвои сурудҳо гуногун аст ва Б.Шермухаммадов дар рисолаи худ «Рецепция произведений таджикско-персидской поэзии. (Текстологические исследования. Опыт количественного анализа вариативности)» дар асоси мисолҳо ва таҳлилҳои илмии дақиқ ба ин гуна мушкилот посух додааст [ниг.: Шермухаммадов 1987].

Масъалаи дигар он аст, ки матни байт, дубайтӣ, рубой ва ғоҳе ғазалҳо дар маҷмуаҳои фолклорӣ чоп шудаанд ва бархе аз ин матнҳоро ҳамчун суруд ва баъзеро ҳамчун матни манзум овардаанд. Барои он ки сурудро аз жанрҳои дигари манзум фарқ намоем, бояд хусусияти сароида шудани онро ба инобат гирем. Аз ин хотир, мо лозим донистем, ки дар асоси маводи осори манзуми маҷмуаи «Намунаҳои фолклори Дарвоз» (1955; 1962) ба ин масъала равшанӣ андозем. Аз сабаби он ки нашри дуҷуми маҷмуа бо иловаҳо чоп шуда комилтар аст, ба он така менамоем.

Дар ин маҷмуа қисми дуҷуми он «Назм» номгузорӣ шуда, аз бахшҳои гуногун иборат аст ва нисфи зиёди матнҳоро осори манзум дар бар мегирад. Ҳатто қистон, фолклори даврони советӣ, эҷодиёти шоирони маҳаллӣ низ дар ҳамин қисм оварда шудааст, ки дар бораи онҳо чизе намегӯем. Вале оид ба он матнҳое, ки марбут ба жанри суруд мебошанд ва ё гирдоваранда роҷеъ ба суруда шудани онҳо ишора намудааст, назари худро хоҳем гуфт.

Дар маҷмуа рубой, дубайтӣ ва шеърҳои чормисраӣ оварда шуда, ба 10 бахш ҷудо шудааст: 1. Ғарибӣ. 2. Никоҳи маҷбурӣ. 3. Изҳори муҳаббат. 4. Шикоят аз фироқи ёру дӯст. 5. Шикоят аз бевафоии ёр. 6. Шикоят аз ёр. 7.

Рубоиёти ба мотам бахшидашуда. 8. Рубоиёти шӯҳӣ ва ҳачвӣ. 9. Дар мавзӯҳои гуногун. 10. Нақарот (фаровард).

Мувофиқи ишорати гирдоваранда ҳамаи рубоихоро ба таври овозӣ ва созӣ ба хусус, бо доира ва асбобҳои дигар месароянд. Ё ин «дар шакли рубоӣ сурудҳои алла, тӯӣ, мотам, меҳнат эҷод мешаванд...» [ниг.: Намунаҳои фолклори Дарвоз 1962, с. 121-122].

Дар маҷмуа 179 матни рубоӣ ва ё ашъори чормисраӣ оварда шудааст. Мо намедонем, ки кадоме аз инҳо бо кадом оҳанг суруда мешуданд, чунки кадоме аз онҳо чи гуна суруда мешаванд, шарҳ наёфтаанд. Мушкилии масъала дар ҳамин аст, ки ҳамчун суруд таҳқиқ намудани ин гуна матнҳо номумкин аст. Барои дарки бештари масъала метавон ёдовар шуд, ки агар 5-6 рубоӣ, ё 10-12 рубоӣ бо оҳанги махсуси маҳаллӣ ҳамчун суруд бо нақароташ оварда мешуд, он гоҳ маълум мегардид, ки кадоме аз инҳо мисли рубоӣҳо сароида мешаванд. Табиист, ки на ҳамаи рубоӣҳои дар маҷмуа овардашударо ҳамчун суруд месароиданд.

Зимнан, ба масъалаи дигар ишора менамоем. Тибқи мушоҳидаи мо агар 3-4 ё 5-6 рубоӣ сароида шавад ва он айнан, мисли суруд сабт гардад, он гоҳ ин рубоӣҳо аз ҷиҳати сохтор дигар мешаванд. Масалан, дар маҷмуаи номбаршуда матни зерин ҳамчун суруд оварда шудааст:

Наврӯз шуду лолаи хушранг баромад,  
Булбул ба тамошои дафу чанг баромад,  
Э падар, бархез наврӯзӣ биёр,  
То туро раҳмат кунад халқи диёр.  
Мурғони ҳаво ҷумла бикарданд парвоз,  
Мурғи дили ман аз қафаси танг баромад.  
Э падар, бархез наврӯзӣ биёр,  
То туро раҳмат кунад халқи диёр.  
Рӯзи наврӯзӣ олам сабзазор,  
Занги дилро мебарад бӯи баҳор,  
Э падар, бархез наврӯзӣ биёр,

То туро раҳмат кунад халки диёр

[Намунаҳои фолклори Дарвоз 1962, с. 165].

Ин матн дар воқеъ, суруд аст. Дар ин суруд рубоии зерин бо оханг суруда шудааст:

Наврӯз шуду лолаи хушранг баромад,  
Булбул ба тамошои дафу чанг баромад,  
Мурғони ҳаво ҷумла бикарданд парвоз,  
Мурғи дили ман аз қифаси танг баромад.  
Ба ин рубоӣ нақароти зерин илова шудааст:  
Э падар, бархез наврӯзӣ биёр,  
То туро раҳмат кунад халки диёр.

Дар натиҷа, банди аввали матни суруд бо иловаи нақарот ба 8 мисраъ расида, рубоӣ сохтори аслии худро гум карда, ба суруд табдил ёфтааст. Маъмулан, ин суруд дар асоси пайвасти рубоӣҳо ва дигар шеърҳои чормисраӣ суруда шуда, идома дорад, вале дар маҷмуа ҳамин 12 мисраъ оварда шудааст.

Соли 2016 як варианти ҳамин сурудро мо сабт кардем, ки мисраъҳои он бештар буда, нақарот баъди чор мисраъ омадааст. Дар натиҷа, ҳар банди суруд ба шаш мисраъ расидааст:

Расид айёми наврӯзӣ, падар дилшод кун моро,  
Ба кафшу мӯзаву дастору тоқӣ ёд кун моро.  
Вале аз баҳри устодам бидеҳ даҳ танга наврӯзӣ,  
Зи мактабхона дилгирам, падар озод кун моро.  
Эй падар, бархезу наврӯзӣ биёр,  
То туро раҳмат кунад Парвардигор.  
Имрӯз ҷӣ хуш аст, ки ба Наврӯз расидем,  
Бар дилбари хушҷақҷақи дилсӯз расидем.  
Шукронаи он кунам, ки то фасли баҳор,  
Хуш (даст) дар бағали ёри дилафрӯз расидем.  
Эй падар, бархезу наврӯзӣ биёр,  
То туро раҳмат кунад Парвардигор.

Иди Наврӯз иди бузургон бошад,  
Иди табиат, иди баҳорон бошад.  
Дар давраи Наврӯзу дар ин рӯзи саид,  
Овардани армуғон арзон бошад.  
Эй падар, бархезу наврӯзӣ биёр,  
То туро раҳмат кунад Парвардигор

[Гӯянда: Қурбонова Зулайхо, хонашин, деҳаи  
Паткуноб, ноҳияи Дарвоз, соли таваллуд 1937].

Ин ҷо равшан ба назар мерасад, ки рубой дар натиҷаи аз ҷониби ҳофизон ба фикраҳои иловагӣ сароида шудан, сохтори худро ҷӣ гуна дигар кардааст.

Барои ба таври дақиқ муайян намудани сохтори сурудҳое, ки дар асоси жанри рубой ва дигар ашъори ҷаҳорпора ба вучуд омадаанд, аз ҳамон маҷмуа боз як мисол меорем. Ин рубой дар натиҷаи сароида шудан, бо иловаи нақарот, ҳар банди он ба 5 мисраъ табилад ёфта, он дар ҳаҷми 10 мисраъ ба суруди мустақил табдил ёфтааст:

Ин себи самарқандӣ сараш пайдо нест,  
Ин лаъли бадахшонӣ, дилат бар мо нест,  
Тире задай дар ҷигари абгорам,  
Хун мерезаду ҷароҳаташ пайдо нест.  
О вой, аламе, аламои ғарибӣ.  
Чашмон дорӣ, мисоли ангури сиёҳ,  
Дар бодияи ишқи ту гум кардам роҳ.  
Як банда туй, яке манам пеши Худо,  
Ман дил ба ту додаям, ту донию Худо.  
О вой, аламе, аламои ғарибӣ

[Намунаҳои фолклори Дарвоз 1962, с. 156-157].

Ин ду рубой дар натиҷаи сароидан ва илова шудани нақароти «О вой, аламе, аламои ғарибӣ» сохтори асли худро дигар карда, ҳамчун суруд сароида мешавад. Дар ин ҷо ба як нукта, такроран бошад ҳам, тавачҷуҳ бояд кард, ки ҳар матн аввалу охир дорад. Суруд ҳам бояд аввалу охир дошта бошад. Матни



сурудхое, ки аввалу охир доранд, чун суруд сароида шуда, аз ҷониби муҳаққиқ сабт гардида, дорои оҳанг мебошанд ва нота ҳам доранд, ки дар ин бобат бояд ҳамчун суруди комил назари худро гӯем.

Зимнан, дар асоси ҳамин чанд мисоли боло, ки мо дар асоси жанри рубоӣ чӣ гуна ба вучуд омадани сурудро нишон додем ва рубоӣ чи гуна сохтори худро иваз кардааст, метавон гуфт, ки байт, дубайтӣ, ғазал ва жанрҳои дигари манзуме, ки чун суруд сароида мешаванд, дар натиҷаи аз тариқи нақарот ба ҳамдигар пайвастан, сохтори худро дигар карда, ба шакли суруд медароянд. Ана ҳамин гуна омезиш ё контоминатсия дар ҳамаи жанрҳои фолклорӣ дида мешавад. Масалан, жанри мустақили «Себайтӣ» дар натиҷаи ҳамин гуна омезиш ба вучуд омадааст [ниг.: Раҳмонӣ 2021, с. 320-322].

Муסיқишинос Н.Ҳакимов дар китоби худ «Муסיқии ҷашни арусии тоҷик» як навъи сурудхоро он тавре ки бояд сабт шавад, айнан ва бо нота овардааст, ки дар асоси ин матнҳо метавон чӣ гуна будани сохтор, вазн, қофия ва дигар ҷиҳатҳои бадеии матни сурудро пурра дарк намоем. Ӯ гуфтааст: «То ҳол, дар маданияти муסיқии мардумии халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Марказӣ муסיқии (ҳамчунин сурудҳои – Қ.С.А.) маросими мардумӣ ба маҷмӯъ ва мундариҷаи муайян оварда нашудааст ва тартибу табақабандии асарҳои гуногуншакли ин маданияти ниҳоят қадиму воло аз нуқтаи назари илми муסיқашиносӣ махсус баррасӣ нагардидааст. Муסיқии мардумии тоҷик, аксар вақт, бе табақабандии жанрҳо, бе тартиби муайяни илмӣ, бе таҳқиқи қисмҳои таркибии он баррасӣ мешуд. Яъне, ба унсурҳои асосии ин эҷодиёт, аз қабili дарки хусусиятҳои жанрҳои муסיқии мардумӣ, назарияи илмии ин маданият, ташаккулёбии таърихӣ ва ҷуғрофии он аҳаммияти лозима дода намешуд. Гарчанде ки қисмҳои таркибии муסיқии мардумӣ (назарияи он, таҳлили хусусиятҳои эҳсосотии он, мелочуғрофия – тарз ва намуди оҳангбандӣ дар маҳал ва ноҳияҳо, маҷмӯъ ва сабки услубҳои анъанаҳои маҳалҳо, хусусиятҳои паҳн гаштани анъанаҳои кӯҳан ва муосир ва ғайра) асоси ин маданиятро ташкил менамояд» [Ҳакимов 2003, с. 11-12].

Н.Ҳақимов дар охири китобаш 29 матни сурудро он тавре ки иҷро мешавад, бо нотааш овардааст, ки дар асоси ин матнҳо бисёр масъалаҳоеро, ки мо дар боло ишора намудем, метавон ҳал кард. Аз ҷумла сурудҳое, ки дар асоси матни байт, дубайтӣ, рубоӣ, ғазал ва ғайра суруда шудаанд ва чи гуна шакли аслии худро дигар карда, ба суруд табдил меёбанд. Агар матни суруд бо ҳамон калимаҳои иловагӣ ва нақарот, ки онҳо дар суруд нақш доранд, айнан сабт шавад, он гоҳ суруд будани он ҳамаҷониба маълум мешавад. Муҳаққиқ ин гуна матнро бояд чун суруд таҳқиқ намояд. Ҳамчун намуна аз китоби Н.Ҳақимов матни суруди «Нақши калон»-ро меорем, ки дар Исфара роиҷ аст:

Ёре, моён равем бо сабзаҳое,  
Ёре, тир андозем бо ғамзаҳое,  
Ёре, тират маро нишона карде,  
Ёре, ишқат маро девона карде.  
Омад омадат гардам, ёре мане,  
Тарзи қоматат гардам, ёре мане.  
Ту ин қаду рухсор, ёре мане,  
Шоҳӣ анҷуман бошӣ, ёре мане.

Ҷон таралла ялло [Ҳақимов 2003, с. 94].

Агар ин матнро бо диққат аз назар гузаронем, мебинем, ки дар сохтори он сақтагиҳо ва ҳатто нотаносубиҳо дида мешавад, вале онро сарояндагони халқӣ дар ҳамин шакл сурудаанд. Ҳамин матнро мо аз гӯяндае сабт кардем, ки ба чунин шакл аст:

Моҳо равем бо сабзаҳо,  
Тир андозем бо ғамзаҳо,  
Тират маро нишона кард,  
Ишқат маро девона кард.  
Омад омадат гардам,  
Қаду қоматат гардам,  
Бо ин қаду рухсорат,  
Шоҳӣ анҷуман бошӣ [Аз бойгонии муаллиф].

Ин аст, ки суруд дорои сохтори гуногун буда, аз байт, дубайтӣ, рубоӣ, тағйироти ғазал ва дигар жанрҳои манзум ба вучуд меояд ва фақат сароида мешавад. Вазифаи асосии жанри суруд бо сохтори худ, оҳангнокӣ, дорои мусиқӣ будан ба мардум фақат аз тариқи сароиши овозӣ ва сози ғизои маънавӣ бахшидани он аст.

## 4.2. Нақарот

Сохтори сурудро бидуни нақарот тасаввур кардан номумкин аст, чунки нақарот жанрҳои байт, дубайтӣ, рубоӣ, ғазал ва дигар шаклҳои шеърро аз доираи сохтори аслии худ берун мебарорад. Чи хеле ки дар боло ишора кардем дар асоси сурудани 10-12 байт, 4-5 рубоӣ ва ғайра ба воситаи нақарот як матни комилан нав, яъне суруд ба вучуд меояд. Маҳз нақарот дар суруд ҳам барои матн, ҳам сароянда, ҳам шунаванда нақши калидиرو мебозад. Суруде, ки бидуни нақарот бошад, вучуд надорад.

Баҳром Сирус дар китоб худ «Арӯзи тоҷикӣ» дар бораи сурудҳои халқӣ сухан ронда, дар суруд мавқеи хос доштани нақаротро таъкид менамояд. Ӯ ба нақароти суруд диққат медиҳад ва ишорат ба он мекунад, ки барои пай бурдани матни суруд маҳз нақароти он нақши муҳим дорад. Зимнан, ёдрас мешавад, ки нақароти сурудҳо ду хел мешаванд: яке бемаъно (ниқро наной, наной, наной) ва дигаре маънидор (як мисрае, байте, гоҳе чормисрае баъди ҳар банди суруд чун нақарот меояд). Ӯ бо мисолҳо нақши нақаротро дар суруд фаҳмонда, аз ҷумла гуфтааст: «Барои пай бурдан ба он ки сухани маънидори суруд дар навбати яқум ба оҳанги музикавии вай тобеъ мешавад, суханони аксари бемаънии нақарот, ки танҳо характери музикавӣ доранд, шоҳиди зинда шуда метавонад» [Сирус 1963, с. 191].

Муҳаққиқ Б.Сирус бо ин гуфтаи худ дар суруд арзишманд будани нақаротро ёдовар мешавад. Баъдан дар поварақи ҳамон саҳифа ӯ маънои калимаи «нақарот»-ро низ ба таври зерин шарҳ додааст: «Нақарот – ҷамъи ниқра аст. Ниқра луғатест, ки дар музикаи қадими маҳаллӣ ба маънои зарб (такт) омадааст. Масалан, овози «тан» ва ё «тун»-ро ниқра мегуфтанд, зеро ки вай дар асбоби музикавӣ бо як зарб анҷом меёфт. Ниқраро баъзан, «нақра» мегӯянд. Чун дар таркиби шеърӣ – «та» ҳиҷои кӯтоҳ ва «тан» ҳиҷои дароз аст, бинобар он ниқра дар музика хизмати зарбро анҷом медиҳад; гуфтан мумкин аст, ки номи умумӣ кардашудаи ҳиҷо гардидааст, ки дар он аз дарозӣ ва

кӯтоҳии ҳичо сарфи назар карда шудааст. «Та» ва «тан», яъне ҳичои кӯтоҳ ва дарозе, ки дар музика ба як зарб ифода меёбад» [Сирус 1963, с. 191].

Тибқи мушоҳида ва пурсишҳои мо нақаротро баъзе ҳофизони маҳаллӣ гоҳе «такрор», «банди такрор», «байти такрор», «банди гардон» низ меноманд. Ҳофизон дар Дарвоз нақаротро «фаровард» мегӯянд, ки инро А.З.Розенфелд низ қайд кардааст: «Фаровард – чи навъе, ки худӣ дарвозихо мегӯянд, аз як-ду ё чор мисраъ иборат буда, пас аз ҳар рубой ва ё ду мисраи он аз тарафи гурӯҳи ҳофизон ё худӣ ҳофиз ба тарзи нақарот сароида мешавад» [Намунаҳои фоклори Дарвоз 1962, с. 155].

Дар ин маҷмуа, чанд намунаи «фаровард» (нақарот) оварда шудааст, ки ҳар кадоми он дар сурудҳои гуногун омада, гоҳе боиси пайдо шудани варианти дигари суруд мешавад. Бар аёнӣ чанд нақароти дар ин маҷмуа бударо меорем:

Шаби шаб шуд, нисби шаб шуд,

Вақти хоб шуд, дилам об шуд.

Ас наумад ёри ман,

Ёри вафодори ман.

\*\*\*

Ин ликкаки дардмандәм,

Румол бошад барбандәм,

Як хуна пур ай хубон,

Ба кадомаш дил бандәм.

\*\*\*

Бозӣ куну бозӣ кун,

Навданиҳол бозӣ кун,

Химчамиён бозӣ кун,

Пештар биё бозӣ кун.

\*\*\*

Қад баланд, қомат баланд,

Гардан дарозӣ мекәна,

Дар миёни ҳар ду қошот,

Хол бозӣ мекэна.

\*\*\*

Ёри чон, нозанин,

Ёри чон, гул бэчин

[Намунаҳои фолклори Дарвоз 1962, с. 156-157].

Оид ба моҳияти нақарот дар сурудҳо Н.Нурҷонов низ ёдовар шудааст. Ӯ дар асарҳои илмӣ худ, ки дар онҳо сурудҳоро дар контекстҳои гуногун оварда, таҳқиқ намудааст, ба нақарот тавачҷуҳ менамояд. Аз ҷумла, Н.Нурҷонов ёдовар мешавад, ки ҳангоми сароидани сурудҳои «Мавригӣ» сарояндагон навъҳои гуногуни нақаротро ба қор мебаранд: «Дар «Мавригӣ» нақарот дорои аҳаммияти қалон мебошад. Сарояндагони хуб кӯшиш менамуданд, ки ҳар шаб нақароти нав истифода намоянд. Дар захираи хотираи сарояндагон якчанд нақароти тайёр буд, ки онҳо ҳангоми сароидани ҳар навъ матн онро «пайваस्त» менамуданд» [Нурҷанов 2001, с. 148].

Баъд аз ин таъкид, Н.Нурҷонов чанд намунаи нақаротро меорад, ки онҳо ҳангоми сароидани сурудҳои «мавригӣ», ки дар асоси ашъори шоирон низ суруда мешуд, ба қор мерафт. Ҳамин нақарот аст, ки таъсири сурудро ба шунаванда дучанд менамояд ва ўро ба ваҷд меорад. Ин аст, намунаҳои нақаротҳое, ки Н.Нурҷонов дар китоби худ овардааст:

Лола-лола Зайнаб,

Гули лола-Зайнаб.

\*\*\*

Бараҷон биё,

Рафтаи ба кӯйи ту ман.

Бараҷон биё,

Э дилбари нозанини ман.

\*\*\*

Ялам бобо, яламе,

Косаю кӯза ба дастам.

\*\*\*

Шасту шасту чор шаста кардӣ,  
Манна ба зулфакот банда кардӣ.

\*\*\*

Офат нарасад ба рангу рӯят,  
Мана ба зулфакот банда кардӣ [Нурджанов 2001, с. 148].

Муҳаққикон Р.Амонов, В.Асрорӣ, Ф.Кароматов, Н.Нурҷонов, Ф.Зеҳниева, Н.Шакармамадов, Б.Шермуҳаммадов, Ф.Азизова ва дигарон оид ба моҳияти нақарот дар суруди мавригӣ ва анвои дигари сурудҳое дар таълифоти худ бо овардани мисолҳо изҳори назар намудаанд. Маълум мешавад, ки нақарот дар суруд нақши умдатаринро бозӣ намуда, дар шаклгирии сохт, вазн, қофияву радифи матн низ таъсир доштааст. Ноғуфта намонад, ки дар аксари мисолҳое, ки дар ин ҷо он маврид дар диссертатсия овардем, нақарот доранд.

### 4.3. Вазн

Сохтори сурудро бидуни вазн тасаввур кардан номумкин аст. Дар боло ишора намудем, ки сурудҳое дар асоси байт, дубайтӣ, рубой, ғазал, мураббаъ ва ғайра эҷод шудааст, то ҳаде баъзе мисраву байтҳои онҳо ба вазни ин жанрҳо мувофиқ мебошанд. Бахши зиёди сурудҳо аз ҷиҳати сохтор ва вазн ба жанрҳои классикии суннатӣ мувофиқ нестанд, чунки ҳангоми сурудан вазни матн дигар мешавад.

Ҳанӯз ба таври бояду шояд масъалаи вазни осори манзуми халқӣ, ба хусус сурудҳои тоҷикӣ ҳал нашудааст. Вале оид ба вазни шеъри омиёнаи ҳамзабонон дар кишвари Эрон назарҳо мухталифанд, ки онҳо дар рисолаи Тақи Ваҳидиёни Комёр «Баррасии вазни шеъри омиёна» ба таври муфассал мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Комёр тарафдори вазни арузӣ будани ашъори омиёна аст, ки дар ин бора гуфтааст: «Ба ҳар ҳол, мо зимни баҳс аз назароти мухталиф ба ин натиҷа расидем, ки вазни шеъри омиёна бар бунёди истидлол ва на аз рӯйи ҳадс ва гумон, наметавонад вазне ҷуз арузӣ бошад» [Комёр 1357, с. 64].

Аммо ягона асаре, ки ба масъалаи вазни осори назми халқии тоҷикӣ бахшида шудааст, ин рисолаи У.Тоиров «Анвоъ ва авзони шеъри халқии тоҷикӣ» (2007) мебошад. Муаллиф дар ин асари худ оид ба вазни байт, дубойтӣ, рубой, себайтӣ, маснавӣ, ғазал, қитъа, мусаммат, таркиббанд, тарҷеъбанд, мустазод, ки намунаҳои онҳо дар маҷмуаҳои фолклорӣ ҷоп шудааст, суҳан гуфтааст. Бо мисолҳо, намунаҳои матнҳоро дар қолаби вазни аруз санҷидааст. Вале ба таври ҷудогона дар бораи вазни сурудҳои халқӣ чизе нагуфтааст ва ҳол он ки ҳангоми сароидан вазни сурудҳои халқӣ дигар мешавад.

Дар асл, доир ба вазни назми халқӣ ӯ дуруст қайд мекунад: «Омӯзиши таърихи инкишофи адабиёти шиғоҳӣ нишон медиҳад, ки дар шеъри халқӣ ду вазн мавриди истифода қарор гирифтааст – яке вазни аруз, ки хеле серистеъмол аст ва дигаре вазни ҳичо» [Тоиров 2007, с. 3].



У.Тоиров дар ҳамин рисолаи хеш роҷеъ ба вазн «суруди балхиён» гуфтааст, ки таронаи «Аз Хуталон омадед» дар вазни аруз аст. Вале Р.Раҳмонӣ дар бораи рисолаи У.Тоиров изҳори назар карда мегӯяд, ки ин шеър арузӣ нест: «Чунки «40 сол пеш аз арӯзи ихтирои Халил ибни Аҳмад» суруда шудааст. Охир, 40 сол пеш дар адабиёти навишторӣ ва гуфтории форсии дари тоҷикӣ истилоҳи «аруз» ба кор намерафт. Шояд ба гуфти устод Айнӣ мегуфтем, ки «Суруди балхиён»-ро бо «терминҳо ва сангу тарозу – фоил» бисанҷем ба аруз мувофиқ меояд, дуруст бошад. Ба назари банд, агар шеърҳои мардуми дигари оламро низ бо ин «терминҳо ва сангу тарозу – фоил» санҷем, баъзе мувофиқ меоянд» [Раҳмонӣ 2022, с. 102].

Ба гуфти устод Айнӣ: «Тоҷикон дар вазни шеъри араб фақат терминҳо ва сангу тарозу – фоилро гирифтаанд» [Раҳмонӣ 2022, с. 102]. Дар ин мақола Р.Раҳмонӣ гуфтаи С.Айниро овардааст, ки устод бо мисолҳо дар асоси назми халқӣ мефаҳмонанд, ки вазни шеъру сурудҳои халқӣ бо вазни арӯз иртибот надоранд. Ба гуфти устод С.Айнӣ «вазни ҳамаи ин шеърҳои халқӣ вазни арузи шеъри тоҷикист» [Раҳмонӣ 2022, с. 103].

Дар идомаи мақола Р.Раҳмонӣ ёдовар мешавад, ки ҳамин фикрро Р.Ваҳҳобзода низ баён намудааст: «Тавре ки гуфта шуд, он вазне, ки имрӯз мо бо номи «аруз» мешиносем ба кор мебарем, комилан аз сиришти овоии забони мо бармеояд. Як далели барҷаста агар ин бошад, ки дар адабиёти гуфтории мо (фолклор) рубоиёт, дубайтиҳо, ғазалҳо, таронаҳо ва дигар анвои шеърии дар вазни арӯз сурудашуда аз тарафи ашхосе, ки мусалламан, аз илми аруз огоҳӣ надоштанд, фаровон аст, далели дигари барои ҳар нафаре дастрас ин аст, ки дар навиштаҳои мансур, ҳатто ғайрибадеӣ, гуфтори рӯзмарраи мардум диққат кунад ва ибороту ҷумлаҳои ба вазни аруз бисанҷад, он гоҳ дармеёбад, ки дар ин навиштор ва гуфтор бештаре аз ибороту ҷумлаҳо ба таври табиӣ ба яке аз вазнҳои аруз рост меояд» [Ваҳҳобзода 2017, с. 70-71; ҳамчунин Раҳмонӣ 2002, с. 104].

Р.Раҳмонӣ дар мақолаи худ баъди иқтибосҳо аз устод С.Айнӣ, Т.Зехнӣ, У.Тоиров, Р.Ваҳҳобзода чунин назар дорад, ки вазни сурудҳои халқӣ таҳқиқи бештар меҳаҳад.

Бояд гуфт, ки дар рисолаи У.Тоиров дар бораи авзони маҳз суруд фасли алоҳида нест, балки сухан роҷеъ ба навъҳои шеърӣ аст. Ҳатто У.Тоиров вазни сурудхоеро, ки дар асоси жанрҳои шеърӣ ба вучуд омадааст, ба таври ҷудоғона нишон намодааст. Тавре ки худ У.Тоиров ишора кардааст, ӯ дар асоси маҷмуаҳои нашршуда вазни назми халқиро муайян намуздааст.

Соли 1963 рисолаи илмии Баҳром Сирус зери унвони «Арӯзи тоҷикӣ» ҷоп шуда буд, ки У.Тоиров дар бораи ин навиштаи ин донишманд иттилоъ намодааст. Ва ҳол он ки дар боби панҷуми ин китоб таҳти унвони «Оид ба алоқаи зичи мусиқӣ бо ритмикаи ашъори (сурудҳои) халқӣ ва ашъори дар вазни аруз сохташудаи мо» асосан, роҷеъ ба вазни сурудҳои халқӣ сухан рафтааст. Хуб аст, ки Б.Сирус дар бораи вазни сурудҳои халқӣ баҳс кардааст. Ӯ дар оғози таҳқиқи худ ба ин масъала ба таври мантиқӣ изҳори назар менамояд: «Дар вақти гузаронидани мутолиоти лозим дар атрофи аруз, ки аз замони истилои арабҳо то имрӯз асосан муайянкунандаи вазни ашъори мо мебошад, мо наметавонем ба он диққат накунем, ки дар хусуси вазни ашъори мо, махсусан вазни сурудҳои халқии мо фикрҳои дигаре низ мавҷуданд, ки бешубҳа, қобили тавачҷуҳ мебошанд. Бинобар он, мо зарур донистем, ки дар болои ин гуна фикрҳо, агарчи бисёр муҳтасар ҳам бошад, истода гузарем» [Сирус 1963, с. 186].

Баъдан, Б.Сирус оид ба таҳқиқи сурудҳои қадимӣ ва халқҳои дигар ёд менамояд. Аз муҳаққиқони сурудҳои халқҳои дигар иқтибосҳо оварда, назари худро меғӯяд. Бо мусиқӣ пайвастагӣ доштани сурудро таъкид мекунад ва дар асоси омӯхтаҳо ва мушоҳидаҳо назари худро нисбат ба он ашъоре, ки аз ҷониби сарояндагон суруда мешаванд, меғӯяд: «... дар замонҳои аз мо дур шеърҳо, каломии аз ҷиҳати ритмикӣ каму беш мунтазам, ки дар авойил барои иброи эҳсоси баланди руҳӣ хизмат мекарданд, аксаран бо оҳанги овози ҳанҷараи инсонӣ ва баъдҳо ҳам бо рақс ва ҳам бо ҳамроҳии ягон асбоби мусиқӣ (агарчи

бо такти ба ҳамдигар задани ду даст, ду санг, ду чӯби хушк буда бошад) гузаронида мешудааст. Бинобар ин, шоирони замонҳои аввал аксаран дар айни замон ҳофиз, сурудхон, навозанда ва рақсқунанда ҳам будаанд. Мо ин гуна ҳолатро дар ҳаёти шоирони халқии худ низ тамоман равшан мушоҳида карда метавонем. Масалан, шоири халқии мо – Ҳикмат Ризо дар айни замон, ки шеър эҷод менамояд, онро месарояд ва ҳам бо дутор менавозад» [Сирус 1963, с. 190].

Барои ҳамин ҳангоми таҳқиқи вазни суруд, ки маҳз бо сароидан вобаста аст, бояд аҳаммият дод. Агар мо ба ин нукта, ба сароидани суруд тавачҷух накунем, сурудро хуб дарк наменамоем. Сароидан ба ҳамон оҳанг вобаста аст, ки Б.Сирус ҳамчун арузшинос вазни сурудро бо мусиқии он дар якҷоягӣ таҳқиқ менамояд.

Тавре ки дар боло ишора намудем, вазни сурудҳои халқиро ба гуфти устод Айнӣ бо «терминҳо ва сангу тарозу – фоил» санҷем, баъзе аз онҳо ба вазни аруз мувофиқ меоянд, ки У.Тоиров дар рисолаи худ «Анвоъ ва авзони шеъри халқии тоҷикӣ» ҳамин корро кардааст. Аммо У.Тоиров ҳамчун жанри мустақил сурудҳои халқиро ба таври алоҳида аз назар нагузаронида, балки матнҳои аз маҷмуаҳои фолклорӣ иқтибоснамудаи худро дар қолаби жанрҳои адабиёти навишторӣ санҷидааст. Масалан, У.Тоиров вазни жанрҳои байт (гуфторӣ ва навишторӣ), дубайтӣ (гуфторӣ ва навишторӣ), рубоӣ (гуфторӣ ва навишторӣ), себайтӣ (гуфторӣ), маснавӣ (навишторӣ), ғазал (навишторӣ), қасида (навишторӣ), қитъа (навишторӣ), мусаммат (навишторӣ), таркиббанд (навишторӣ), тарҷеъбанд (навишторӣ), мустазод (навишторӣ)-ро бо нигоҳи адабиёти расмӣ аз назар гузаронидааст. Дар натиҷа, ашъори зиёдеро пайдо намудааст, ки ба «терминҳо ва сангу тарозу – фоил» (Айнӣ) мувофиқ аст [ниг.: Тоиров 2007].

Ҳоло барои дарки бештари вазни сурудҳои халқӣ мехоҳем, бо чанд намуна дар бораи он назари худро гӯем. Барои он ки ақидаи мо ба воқеият наздик бошад, мисолҳоро аз ҳамон маҷмуаи «Фолклори тоҷик» (1954; 1957) меорем. Дар ин маҷмуа, суруди машҳуре зери унвони «Зулфи сиёҳи чинчут»

оварда шудааст, ки дар қавс вазни онро низ мувофиқи қоидаи арӯз нишон медиҳем:

Зулфи сиёҳи чинчут, (– V V – – – )  
Бӯса бидеҳ, ай лунчут, (– V V – – – – )  
Пештар биё бозӣ кун, (– V – V – – – – )  
Наздик биё чилва кун. (– – V – – V – )  
Дар гарданут муҳра нест, (– – V – – V ~)  
Холи лабут чӯра нест, (– V V – – V ~)  
Пештар биё бозӣ кун, (– – V – – – – )  
Наздик биё чилва кун. (– – V – – V – )

[Фолклори тоҷик 1957, с. 350].

Ин матн ҳамагӣ аз 7 банд ва 28 мисраъ иборат аст. Ин ду мисраъ нақароти суруд аст:

Пештар биё бозӣ кун, (– – V – – – – )  
Наздик биё чилва кун. (– – V – – V – )

[Фолклори тоҷик 1957, с. 350].

Як варианти ҳамин сурудро (иборат аз 15 мисраъ) У.Тоиров оварда, матнро «тарҷеъбанд» гуфта, вазни онро «раҷази мураббаъи матвии мақтуъ» (муфтабилун / мафъӯлун – V V – / – – – ) доништааст. Маъҳази матнро, ки аз кадом маҷмуа гирифтааст, нишон наодоаст. Панҷ мисраи аввали онро мо бодикқат дар тарозуи аруз санҷидем, ки чунин аст:

Зулфи сиёҳи зоғут, (– V V – V – – )  
Раҳ гаштаной ба нозут, (– – V – V – – )  
Кушта шудам дар боғут, (– V V – – – – )  
Э духтари оҳангар, (– – V V – – – )  
Ҷон, саъваи бозингар. (– – V V – – – ) [Тоиров 2007, с. 104].

Ин суруд дар гузаштаҳо ва ҳоло низ сароида мешавад. Вариантҳои зиёд дорад, ки ҳар кадоме то ҳадде фарқ дошта, гоҳе хангоми сароидан, мувофиқи завқу салиқаи сароянда, оҳанги суруд низ дигар мешавад ва вазни он низ хангоми сурудан тағйир меёбад.

Барои он ки вазни сурудро хубтар дарк намоем, боз як матне меорем, ки он мувофиқи талаботи илмӣ сабт шудааст. Ин суруди «Ман доғ» буда, дар гузаштаҳо хангоми дарави ғалла ба таври гуруҳӣ суруда мешуд. Агарчи мо дар боло як варианти ин сурудро оварда, аз он ёдовар шудем, вале ҳоло барои таҳқиқи сохтор ва вазн дубора ба он муроҷиат менамоем. Ин вариант соли 1956 ва баъд соли 1963 чоп шуда, айнан оварда шудааст. Суруд дар кадом ҳолат суруда мешавад ва мисраъҳои тақрорӣ он (нақарот) дар кадом ҳолат ва аз ҷониб кӣ ё кихо тақрор мешавад, дар матн омадааст. Дар чунин ҳолат, ба таври пурра маълум мегардад, ки сохтор ва вазни суруд агар дар қолаби аруз мувофиқ ояд ҳам тафовут дорад. Ба мисраи аввали ин суруд назар намоед. Он аз ҷониби ду гуруҳи сарояндагон тақроран чор маротиба сароида мешавад, ки вазни он чунин аст:

Сармандоғгӯйҳо:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғам, ё дуст.

(-- -- / ---- / -- ---- / - ~)

Дастаи мандоғгӯйҳо:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғам, ё дуст!

(-- -- / ---- / -- ---- / - ~)

Сармандоғгӯйҳо:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғам, ё дуст.

(-- -- / ---- / -- ---- / - ~)

Дастаи мандоғгӯйҳо:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғам, ё дуст!

(-- -- / ---- / -- ---- / - ~)

Сармандоғгӯйҳо:

Фарёд занум сари зувонум сузаде, ман доғам, ё дуст.

(-- V V - / V V V - / - - V - / ---- / - ~)

Дастаи мандоғгӯйҳо:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғам, ё дуст!

(-- -- / ---- / -- ---- / - ~)

Сармандоғгуйхо:

Ман сабр кунум, тамоми чонум сузаде, ман доғам ё дуст.

(-- V V - / V - V - / - - V - / ---- / - ~)

Дастаи мандоғгуйхо:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғам, ё дуст!

(-- - / ---- / -- ---- / - ~)

Сармандоғгуйхо:

Ман сабр кунум, худо, ки саврум натия, ман доғам ё дуст.

(-- V V - / V - V - / - V V V / ---- / - ~)

Дастаи мандоғгуйхо:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғам, ё дуст!

(-- - / ---- / -- ---- / - ~)

Сармандоғгуйхо:

Ай лолаю лолазор, дил маҳрумае, ман доғам, ё дуст,

(-- V V - / V - V - / - V V - / ---- / - ~)

Дастаи мандоғгуйхо:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғам, ё дуст!

(-- - / ---- / -- ---- / - ~)

Сармандоғгуйхо:

Ай бахти бадум, толеи ман шумае, ман доғам, ё дуст!

(-- V V - / -- V - / V V - / ---- / - ~)

Дастаи мандоғгуйхо:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғам, ё дуст!

(-- - / ---- / -- ---- / - ~)

Сармандоғгуйхо:

То кас намура, номи кас гум нашавае, ман доғам ё дуст!

(-- V V V / - V - - / V V V - / ---- / - ~)

Дастаи мандоғгӯйҳо:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғум, ё дуст!

(-- - / ---- / -- ---- / - ~)

Сармандоғгӯйҳо:

То зинда манум, мудом номум гумае, ман доғум ё дуст!

(-- V V - / V - V -- / V V - / ---- / - ~)

Дастаи мандоғгӯйҳо:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғум, ё дуст!

(-- - / ---- / -- ---- / - ~)

Сармандоғгӯйҳо:

Гандумаки худруида дарав мекардуме, ман доғам, ё дуст!

(- V V V / - V V V V - / - - V - / ---- / - ~)

Дастаи мандоғгӯйҳо:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғум, ё дуст!

(-- - / ---- / -- ---- / - ~)

Сармандоғгӯйҳо:

Ба холи сиёҳи ёр ҳавас мекардуме, ман доғум, ё дуст!

(V - V V / - V - V V - / - - - - / ---- / - ~)

Дастаи мандоғгӯйҳо:

Ҳе алло, ҳе алло, ёре, ман доғум, ё дуст...

(-- - / ---- / -- ---- / - ~)

[Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб, 1963, с. 171-173].

Агар ба вазни ин матн бодикқат назар намоем, мебинем, ки вазни мисраъҳои аслии шеър, ки аз ҷониби «Сармандоғгӯйҳо» суруда шудааст, тамоман тафовут дорад. Барои ҳамин, таҳқиқи ин масъала заҳмат меҷӯяд.

Мутаассифона, дар аксари маҷмуаҳо сурудҳои халқӣ дар муҳити иҷро нашр нашудаанд ва дар бораи тарзи иҷрои онҳо иттилоӣ муфассал оварда нашудааст. Хушбахтона, суруди «Ман доғ» яке аз матнҳои аст, ки то ҳадди имкон бо тарзи сароишӣ сабт гардида ва нашр шудааст. Маҳз барои ҳамин

хамчун матни илмӣ ин сурудро чун намуна овардем, чунки онро метавон аз ҷиҳати мазмун, сохтор, вазн, тарзи иҷро, муҳити истифода ва амсоли ин таҳқиқ кард. Айнан, ҳамин пешниҳодро метавон нисбат ба сурудҳои ҳамзабони Эрон ва Афғонистон низ гуфт. Муҳаққиқи эронӣ Т.В.Комёр кӯшиш намудааст, ки шеърҳои омиёна ва сурудҳои халқии эрониро бо мисолҳо ба тарозуи вазни аруз санҷад, вале ин масъала, ба гуфтаи устод Айнӣ таҳқиқи муфассалро тақозо менамояд.

Мумкин аст, оид ба гуногунии вазни сурудҳо мисолҳои зиёд овард, чунки ин масъала ҳанӯз таҳқиқи ҷиддӣ нашудааст. Аз ин мисолҳо маълум мешавад, ки устод Айнӣ комилан дигар будани вазни арузи тоҷикро таъйин ё сабаб намудааст. Барои ҳамин дар он навиштаи худ ба М.Турсунзода асосан, аз ашъоре намуна овардааст, ки онҳо сурудҳои халқӣ мебошанд.

Ҳамин гуна вазни сурудҳои халқӣ гуногун аст. Агар баъзе ноогоҳона дар қолаби вазни аруз мувофиқ ояд, бархе мувофиқи вазни ҳичой аст, вале аксари сурудҳо дар натиҷаи сурудан дар пайвастагии мусиқӣ вазни махсусро доранд, ки онро бояд мусиқишиносон мавриди таҳқиқ қарор диҳанд. Агар дар оянда касе фақат он сурудҳоеро, ки суруда шудаанд, ба нота гардонда ва баъд оид ба вазни онҳо сухан гӯяд, бисёр масъалаҳои нозуки авзони сурудҳои тоҷикӣ ҳал хоҳад шуд.



#### 4.4. Қофия ва радиф

Баъди «Ал-муъчам»-и Шамси Қайси Розӣ то ба имрӯз ягона рисолаи илмии калонҳаҷм оид ба қофия рисолаи Б.Сирус «Қофия дар назми тоҷик» аст, ки соли 1955 ба нашр расидааст. Баъдҳо низ Б.Сирус дар китобҳои худ «Қофия дар назми тоҷик», «Назарияи нави қофиябандӣ дар назми тоҷик» дар бораи қофияи ашъори шоирон назари худро гуфтааст. Ҳамчунин, Б.Сирус дар мақолаи ҷудогона ва дар ҳамин асарҳои худ оид ба қофияи назми халқӣ ва сурудҳо ба таври муқоисавӣ андешаҳои хуб дорад [ниг.: Сирус 1955; Сирус 1972].

Баъдҳо, ба таври мушаххастар чӣ будани қофияро Х.Шарифов дар мақолаи худ бо номи «Қофия» чунин шарҳ додааст: «Қофия (ар. Айнан: пушти сар), якчанд ҳарф ё ҳичоҳои мисраъ ё байтро гӯянд, ки пеш аз радиф омада, зарбу вазн ва оҳангнокии шеърро таъмин мекунад. Баъзан, дар як мисраъ ду қофияи ҷуфт меояд, ки онро зуқофиятайн мегӯянд» [Шарифов 2004, с. 431].

Ҳамаи ин навиштаҳо асосан, оид ба қофияи ашъори шоирон аст. Вале масъалаи омӯхтани қофия дар сурудҳои халқии тоҷикӣ то ба имрӯз ба таври алоҳида мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст. Тибқи ҷустуҷӯ ва омӯхтаҳои мо роҷеъ ба қофия ва радифи сурудҳои халқӣ, ҳатто як мақолаи ҷудогона ҳам таълиф нашудааст. Р.Амонов дар китоби «Лирикаи халқии тоҷик» дар бораи «Банду басти рубоӣҳо (мухотаб, такрор, қофия ва радиф)» суҳан ронда, зимнан роҷеъ ба қофияи рубоӣҳои халқӣ низ изҳори назар намудааст [ниг.: Амонов 1968, с. 145-171].

Ба идомаи таҳқиқ Р.Амонов дар бахши таҳқиқи «Сурудҳо»-и китоби худ оид ба «Соҳт ва услуби сурудҳо» назари худро баён намуда, дар охири ин бахш нисбат ба қофияи сурудҳо баҳси муфассал накардани худро ба таври зерин ишора намудааст: «Қофиябандӣ дар сурудҳо асосан аз рӯи хусусияти ин ва ё он намуди шеърӣ: ғазал, мухаммас, мураббаъ, маснавӣ ва монанди инҳо ба амал меояд, вале худ қофия, чун дар рубоӣ, байт ва ашӯла на ҳамеша аз рӯи қоидаҳои мустаъмали назми хаттӣ (яъне мутобиқати пурраи овозҳо ва ҳарфҳои

охири калимаҳои ҳамқофия) шакл мегирад. Аз ҳисоби ҳамохангӣ, шабоҳат ва чӯршавии овозҳои дохили мисраъ ҳосил шудани қофия ва ҳамаи навҳои қофия, ки дар байту ашӯлаву рубой мушоҳида кардем, дар сурудҳо низ ҷой дорад, вале азбаски дар ин хусус дар бобҳои пешина муфассал сухан рафт, бори дигар аз назар гузарондани ин масъала зарурият надорад» [Амонов 1968, с. 338].

Ин ишораи Р.Амонов дуруст аст, вале ҳоло ки мо сурудро таҳқиқ менамоем бо мисолҳо дар бораи қофияи онҳо низ мушоҳидаҳои худро мегӯем. Тавре ки Р.Амонов ишора намудаанд: «Ҳамаи навҳои қофия, ки дар байту ашӯлаву рубой мушоҳида кардем, дар сурудҳо низ ҷой дорад» [Амонов 1968, с. 338]. Аммо агар он матнро, ки суруда шудааст, ба қоғаз рӯбардор шаванд таҳқиқ шаванд ва баъдан, қофияи он маълум гардад, масъала тамоман дигар хоҳад шуд. Яъне, дар суруд анвои гуногуни қофия ва гоҳе қофия надоштани байтҳо низ дида мешавад. Ҳатто сарояндагон дар рафти сароидани суруд қофияҳои мисраи боло ва поёнро дар натиҷаи кашиши овоз ба мисли «ееее», «оооо», «ииии», «уууу» тағйир медиҳанд. Агар калимаи мисраи охири суруд, масалан, бо «ат» ва «ад» тамом шаванд, онро ҳамчун қофияи суруд меҳисобанд. Масалан, суруди «Ман доғ», ки дар боло овардем калимаҳои «зувонум», «ҷонум», «саврум» қофия шуда, дар мисраи чорум калимаи ҳамқофия ба мисраҳои болоӣ ба шакли «махрум+ае» омадааст. Дар мисраи чоруми суруд сохтори худро бо такрори нақаротҳо тамоман, дигар кардааст. Сароянда дар калимаи «махрум», бо иловаи кашиши сарояндагии «ае» (махрум+ае) қофияи онро нисбат ба мисраҳои боло ҳалалдор намудааст. Агарчи қофияи мисраи чорум бо мисраҳои боло ҳамоханг нест, вале ҳангоми сароидан калимаҳо дар сароиш омезиш ёфта, шунаванда ноҷӯрии қофияро эҳсос намекунад [ниг.: Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб 1963, с. 172].

Гоҳе ба қофияҳои дучор мешавем, ки он фақат ҳосил шудааст. Дар жанрҳои дигар ки сохтори нисбатан дақиқ доранд, ин нуқта дида намешавад. Аммо ҳангоми сурудан ҳофиз сохтори сурудро вобаста ба ҳамон муҳити иҷро дигар менамояд, ки дар натиҷа ин ба қофия ҳам бетаъсир намеронад. Масалан,

мо як сурудро аз назар мегузaronем, ки он дар нимаи аввали асри бист машхур буд ва ҳоло ҳам яке аз вариантҳои он аз ҷониби сарояндагони касбӣ сароида мешавад. Ин суруд дар аввали солҳои 50-уми асри бист, айнан, он тавре ки ҳофизи маҳаллӣ сароидааст, бо лаҳҷа сабт ва нашр шудааст:

- 1.Эй маҳи хушлиқои мун,
- 2.Чист, бугу, гунои мун?
- 3.Эй маҳи дилрабои мун,
- 4.Чист, бугу, гунои мун?
- 5.Ҷуну дилум фидои ту,
- 6.Хаставу мубталои ту,
- 7.Дарбадару гадои ту,
- 8.Чист, бугу, гунои мун?
- 9.Руи раҳут равум-равум,
- 10.Хоки раҳут шавум-шавум,
- 11.Эй маҳи дилрабои мун,
- 12.Чист, бугу, гунои мун?
- 13.Хунахароб гаштаюм,
- 14.Синакабоб гаштаюм,
- 15.Дидапуроб гаштаюм,
- 16.Чист, бугу, гунои мун? [Фолклори тоҷик 1957, с. 356].

Дар асл, барои таҳқиқи муҳаққиқ ана ҳамин гуна матни илмӣ, бо нақарот, такрорҳо, чи хеле дар байни мардум ҳаст, лозим аст. Барои ақидаи худро баён намудан, мо ҳар мисраи сурудро шуморагузорӣ кардем, ки аз 16 мисраъ иборат будааст. Дар ин матн қариб дар байни аксари калимаҳо қофия, радиф ва ҳамоҳангӣ дида мешавад. Ба такрорҳо ҳашт мисраи аввали суруд ҳамқофия аст. Дар ҳамин ҳашт мисраъ радифҳои «мун» ва «ту» низ шунидани сурудро таъсирбахш кардаанд. Дар мисраи 9 ва 10 калимаҳои аввали мисраъҳо «руи», «хоки» чун қофия ва «раҳут» чун радиф, калимаҳои «равум-равум», «шавум-шавум» ҳам вазифаи қофия ва ҳам радифро иҷро намуда сурудро гӯшнавоз кардаанд. Дар мисраҳои 13, 14, 15 калимаҳои «хунахароб», «синакабоб»,

«дидапуроб» дар аввали мисраъ қофиядор шудаанд ва калимаи «гаштаюм» чун радиф омадааст. Ин ҳама дар якҷоягии мусиқӣ ва овози сароянда таъсири сурудро барои шунаванда бештар намудааст.

Дар аксари сурудҳое, ки оҳанги шоду шӯҳ доранд ва агар дар онҳо мисраъҳои такрорӣ зиёд бошанд, қофия ва радиф ҳам дар аввал, ҳам дар мобайн ва ҳам дар охири матн меояд. Чунки инро худи иҷрои суруд тақозо менамояд. Масалан, айни ҳамин гуна матни илмиро дар суруди «Болои Ҳисор рафта будӣ?», ки дар байни тоҷикони Бухоро машҳур будааст, метавон дид. Н.Нурҷонов дар китоби «Театральная и музыкальная жизнь столица государства Саманидов (XIX-XX вв.)» зимни шарҳ додани муҳтавои ин матн, нотаи он, тарзи иҷро, нақарот ва дигар хусусиятҳои сурудро айнан, овардааст. Ин суруд бо такрорҳо аз 150 мисраъ иборат аст. Матни мазкур яке аз матнҳои комилан илмӣ мебошад, ки дар асоси он метавон оид ба сохтор, нақарот, вазн, қофия, радиф ва оҳанги иҷрои он муфассал сухан гуфт. Ба хусус, қофия ва радифҳои гуногун дар ин суруд ҳам дар аввал, ҳам дар мобайн ва ҳам дар охир омада шунавандаро ҳангоми иҷро таҳти таъсир қарор медиҳад [ниг.: Нурҷанов 2001, с. 78-82].

Тавре ки дар боло ишора намудем, ҳамосаи «Гӯрғулӣ»-и тоҷикӣ суруд, яъне суруди ҳамосӣ аст. Дар ҳамаи достонҳои ин ҳамоса қофия ва радиф аз аввал то охир мавқеи хос дорад. Мувофиқи ритми думбура ва савт ҳофизи гӯрғулисаро қофияҳо ва радифҳои нав ба нав сохта, сурудашро рангинтар менамояд. Ф.Муродов дар рисолаи «Воситаҳои тасвири бадеӣ дар ҳамосаи «Гӯрғулӣ» қофияро дар нух достони Одина Шакар аз назар мегузаронад ва мисолҳо меорад. Ба гуфти ӯ достони иҷрокарда дар Одина Шакар аз 17 навъи қофиябандӣ истифода намудааст [ниг.: Муродов 2006, с. 274-277].

Аз сабаби он ки дар сурудҳои халқӣ радиф хеле зиёд ва мавқеи хос дорад ва сурудро бидуни радиф тасаввур кардан номумкин аст, барои зиёд нашудани ҳаҷми диссертатсия аз овардани мисолҳо сарфи назар менамоем. Бо ҳамон мисоле, ки дар боло овардем, иктифо мекунем.

Ҳамин тавр, дар сурудҳои халқӣ анвои гуногуни қофияҳо ва радифҳо дида мешаванд, ки метавон мисолҳои зиёд овард. Ҳамчунин қофияҳо ва радифҳои ҳастанд, ки бо оҳанги матн васл мебошанд. Метавон дар ин ҷо масъалагузорӣ кард, ки дар оянда мумкин аст, фақат қофия ва радиф дар сурудҳои халқиро ба таври муфассал ва бо ҷузъиёт, тавре ки Б.Сирус ин корро дар китоби худ «Қофия дар назми тоҷик» (1955) дар асоси ашъори шоирон анҷом додааст, таҳқиқ намуд.

#### 4.5. Воситаҳои тасвири бадеӣ дар сурудҳои халқии тоҷикӣ

Асли масъала дар он аст, ки вазифаи аслии жанрҳои иҷроии фолклорӣ, бахусус суруд, асосан дар ҳамоҳангии матну созу овоз барои шунидан, завқ бурдан ва барои шунаванда таъсири эстетикӣ расонидан аст. Инро мо ҳангоми сароидани сурудҳои гуногун, аз ҷумла анвои фалакхонӣ, шашмақомхонӣ низ дида метавонем, ки ҳангоми сурудани ин навъи сурудҳо сароиши халқӣ ва касбӣ омезиш ёфта, дар байни мардум густариш ёфтааст [ниг.: Сирус 1963, с. 186-217; Кароматов, Нурджанов 1978 (1986; 2010); Карамшоев 2003; Абдуллоев 2004; Азизи 2009; Нурджанов, Кабилова 2014 ва 2105; Азизи 2019; Каримов 2019; Раҳмонӣ 2021, с. 326-354; Раҳимзода 2022].

Вазифаи суруд ҳамчун воситаи таъсирбахши эстетикӣ ва равонӣ аз замонҳои қадим то имрӯз амалӣ шуда, ба тамоми осори назмӣ тааллуқ дорад. Дар ин маврид, дар китоби «Каломи бадеъ»-и Х.Шарифов мушоҳидаи ҷолиберо овардааст, ки дар ин ҷо ба он ишора намудан айни муддао аст: «Гуфтан мумкин аст, ки аз вақте каломи бадеъ мавҷуд аст, роҳҳои гуногуни шинохтану омӯхтани он низ эътибор доранд. Дар марҳилаи шифоҳии инкишофи каломи бадеъ камоли сухан як навъ воситаи худшиносии эҷодии гӯянда мебошад. Масалан, дар ноҳияи Ванҷ латифаи машхуреро нақл мекунам, ки марде пир ба бемории мубталои марг дучор омад ва ӯ писар надошт, то ки ба ин васила номаш боқӣ бимонад. Аз мардум коғазу қалам хост, то шеър барои ёдгорӣ бинависад. Дар назди хонаи ӯ дарахти чормағзи бузурге буд, мард ба он нигариста, чунин мисраъҳоро навишт:

Эй чормағзи чун, ки дар дари хунамӣ.

Ҳар барг дорӣ, ки намзаиву намзоо,

Ҳар кулула дорӣ, ки намқаиву намқоо.

[Шарҳи калимаҳо: хунамӣ – хонам ҳастӣ; намзаву намзоо – шакли тақлидии ифодаи ҳаҷм; кулула – меваи хоми чормағз; намқаиву намқоо – тақлиди ҳаҷми чормағз].

Ин латифа маънии зиёди шоёни таҳаммуле дорад: 1. Шеър воситаи бақои ном ва як навъ давоми умр аст. 2. Инсон он чиро менависад, ки мебинад. 3. Гуёнда чунон менависад, ки худ ба он қодир бошад. Аммо ин нақл латифа аст ва латифа барои он аст, ки марди пири касалманд сухани ҳақиқии лоиқи шеър ва шоирӣ гуфтан натавонистааст. Мағзи киноявӣ ё истехзо дар он аст, ки ин сухан ба пояи баланди даъвии шоирӣ ҳамчун хунари суханварӣ нест. Барои ҳамин, дар сухани шифоҳӣ шинохтани чизи бадеӣ пеш аз ҳама, ҳамчун хунари сухангӯӣ эътироф мешавад. Дар байни халқ касе чизеро бо вазнею қофияе ё сухани тозае бигӯяд, ҳамчун каси латифтабӯ зариф муҳтарам аст» [Шарифов 1991, с. 3].

Ин суханони Х.Шарифовро метавон нисбат ба жанри суруд низ ба қор бурд, ки дар воқеъ, аз хурдсолӣ мардум месароянду шодмонӣ мекунанду завқи эстетикӣ мебаранд. Меҳоханд, тавассути сурудхонӣ дар ҳалқаи дӯстони худ мавқеъи худро нишон диҳанд ва ё ба воситаи ин каломии мавзунӣ овозӣ ба атрофиён таъсир расонанд. Худи ҳамин гуфтаи Х.Шарифов як навъ таъсир бадеӣ доштани осори манзуми фолклориро (дар айни замон, сурудро) таъйид менамояд.

Ба ин далел, дар матнҳои сурудҳои халқӣ воситаҳои тасвири бадеӣ ба таври сода, самимӣ, раво, таъсирбахш ва бо истифода аз муҳити зиндагии мардум ба қор рафтааст. Мардум дар сурудҳои худ аз тариқи образҳои бадеӣ орзуву ормон, дарду алам, шодию нишот, тарсу ваҳм, рашку нафрат ва монанди инро баён менамоянд. Дар натиҷаи истифодаи воситаҳои тасвири бадеӣ суруд ба шунаванда, ҳаяҷонбахш, шавқангез ва таъсирбахш мешавад. Образҳои бадеии сурудҳои халқии тоҷикӣ таърихи дуру дароз доранд.

Ҳаминро метавон гуфт, ки инсон аз он рӯзгорони дур то имрӯз бо табиат пайвастагӣ дорад. Вай бо муҳити атрофи худ, дашту даман, кӯҳу дара, ҳайвоноту ҳашарот, хазандаву паранда дар иртибот мебошад, ки ин ҳама дар осори фолклорӣ, аз ҷумла суруд низ инъикос ёфта, чун образи бадеӣ хидмат намудааст. Агар бодикқат назар намоем, дар сурудҳои халқӣ воситаҳои тасвири зиёдро пайдо кардан мумкин аст, вале таҳқиқи худи ин масъала кори зиёдеро

талаб менамояд. Дар натиҷаи омӯхтани сурудҳои халқии тоҷикӣ маълум шуд, ки бештар санъатҳои бадеии такрор, рамз, ташбеҳ, истиора, тавсиф, муболиға, параллелизм, маҷоз ва амсоли ин дида мешавад. Ҳоло ҳамчун намуна чанде аз онро аз назар мегузаронем.

#### 4.5.1. Такрор

Яке аз воситаҳои тасвири бадеӣ, ки дар сурудҳо нақши махсус дорад, ин санъати такрор мебошад. Ба таъбири дигар, метавон гуфт, ки сурудҳои халқиро бидуни такрор тасаввур кардан номумкин аст. Оид ба қадимӣ будани ин воситаи тасвири бадеиро аз ҳамон матнҳои андаки сурудҳои замони пеш низ пай бурдан мумкин аст. Масалан, дар ҳамон таронаи қадимии «Аз Хуталон омадед» (на «омадия») ба такрор ба қор рафтани калимаи «омадед» гувоҳи ин мебошад.

Такрорро дар ҳамаи анвои сурудҳо метавон зиёд мушоҳида кард. Ҳатто гуфтан мумкин аст, ки ҳамаи сурудҳо такрор доранд. Мисоли барҷастаи ин ақида он аст, ки суруде бидуни «нақарот» хеле кам аст, ки ин худ такрор аст. Барои тасдиқи фикри худ сурудеро меорем, ки он асосан бо истифодаи такрори нақарот ва такрори калимаҳо суруда шудааст. Мо ин матнро барои фаҳмиши дақиқтари такрор пурра меорем. Маълум мешавад, ки сароянда ба воситаи такрори нақарот ва калимаву ибораҳо, дар ҳамоҳангии мусиқӣ ба шунаванда таъсир мерасонад. Ин суруд дар Бадахшон машҳур аст:

Сарбайтхон:

Шаҳду шакар ёраки ман,

Биё, равем, хонаи ман.

Ҳама:

Шаҳду шакар ёраки ман,

Биё, равем, хонаи ман.

Сарбайтхон:

Сарак аз ту, румол аз ман,



Шаҳду шакар ёраки ман.

Ҳама:

Шаҳду шакар ёраки ман,

Биё, равем, хонаи ман.

Сарбайтхон:

Муяк аз ту, шона аз ман,

Шаҳду шакар ёраки ман.

Ҳама:

Шаҳду шакар ёраки ман,

Биё, равем, хонаи ман.

Сарбайтхон:

Чашмак аз ту, сурма аз ман,

Биё, равем, хонаи ман.

Ҳама:

Шаҳду шакар ёраки ман,

Биё, равем, хонаи ман.

Сарбайтхон:

Лабак аз ту, бўса аз ман,

Биё, равем, хонаи ман.

Ҳама:

Шаҳду шакар ёраки ман,

Биё, равем, хонаи ман.

Сарбайтхон:

Гӯшак аз ту, гӯшвор аз ман,

Биё, равем, хонаи ман.

Ҳама:

Шаҳду шакар ёраки ман,

Биё, равем, хонаи ман.

Сарбайтхон:

Гардан аз ту, мухра аз ман,

Биё, равем, хонаи ман.

Ҳама:

Шаҳду шакар ёраки ман,

Биё, равем, хонаи ман.

Сарбайтхон:

Дастак аз ту, дастбанд аз ман,

Биё, равем, хонаи ман.

Ҳама:

Шаҳду шакар ёраки ман,

Биё, равем, хонаи ман.

Сарбайтхон:

Ангушт аз ту, чала аз ман,

Биё, равем, хонаи ман.

Ҳама:

Шаҳду шакар ёраки ман,

Биё, равем, хонаи ман.

Сарбайтхон:

Пояк аз ту, кавшак аз ман,

Биё, равем, хонаи ман.

Ҳама:

Шаҳду шакар ёраки ман,

Биё, равем, хонаи ман.

Сарбайтхон:

Қадак аз ту, курта аз ман,

Биё, равем, хонаи ман.

Ҳама:

Шаҳду шакар ёраки ман,

Биё, равем, хонаи ман [Гуларусак 1986, с. 68-71].

Дар воқеъ, такрор дар сурудҳои халқӣ нақши умдаеро бозӣ менамояд, ки онро дар ҳамаи анвои сурудҳо метавон дид. Маҳз ҳамин такрор, таъсири

сурудро бештар менамояд ва барои дар хотири шунаванда бозмондани матн ёрӣ мерасонад. Ҳамчунин, барои сурудани суруд низ такрор гӯяндаро водор менамояд, ки барои бадохатан, гуфтани мисраъҳои баъдӣ роҳнамо бошад. Ин ҳолатро метавон зиёд мушоҳида кард. Барои тасдиқи фикр ҳамчун намуна суруди «Тӯрайту»-ро меорем, ки он аз байни тоҷикони Қашқадарё сабт шудааст, ки ҳагоми ҷӯшидани гӯсфанд месароиданд. Пеш аз суруд шарҳи зерин оварда шудааст: «Тӯрайту таронаи меҳнатӣ буда, ҳангоми дӯшидани гӯсфанд бо оҳанги махсус, ки хеле дилнишин аст, иҷро мегардад. Тибқи изҳори гӯяндаҳо суруд бештар дар вақти дӯшидани гӯсфанди бачамурда ё худ маккондани барраи бегона иҷро мешавад. Ин таронаро мардҳо низ иҷро мекунанд. Ҳангоми буздӯшӣ бошад «чирӣ» ва ҳангоми говдӯшӣ «хушум» ё «ҳешим» тараннум мегардад. Ҳангоми ширдӯшии ҳайвонот аз ҷониби соҳиби он меҳрубонӣ ва меҳру шафқат ифода мегардад, мол ором гирифта, бештар шир медиҳад. Масалан:

Меҳрубонам, тӯрайту, тӯрайту, тӯрайту,  
Оқил молам, тӯрайту, тӯрайту, тӯрайту,  
Ширин молам, тӯрайту, тӯрайту, тӯрайту,  
Ҳалол молам, тӯрайту, тӯрайту, тӯрайту,  
Ҷонам молам, тӯрайту, тӯрайту, тӯрайту,  
Туйғун (=ягона) молам, тӯрайту, тӯрайту, тӯрайту,  
Лочин молам, тӯрайту, тӯрайту, тӯрайту.

[Фолклори тоҷикони водии Қашқадарё 2000, с. 295-296].

Дар сурудҳо анвои гуногуни такрорро метавон дид. Ҳам дар аввали мисраъ, ҳам дар охири он, ҳам дар мобайни мисраъ ва ҳам байту бандҳои суруд; такроран ба кор бурдани як калима ё ибора ё мисраъ ва ғайра дида мешавад.

#### 4.5.2. Рамз

Агарчи дар бораи рамз дар адабиёт ва фолклори халқҳои дигар асарҳо таълиф шуда бошад ҳам, вале ин масъала то имрӯз дар адабиётшиносӣ ва

фолклоршиносии мо ба таври бояду шояд таҳқиқ нашудааст. Фақат Р.Амонов оид ба ин масъала ба таври ҷиддӣ назар карда, дар мақола ва рисолаҳои илмӣ худ ибрази назар намудааст. Ҷустуҷӯи Р.Амонов боиси он шуд, ки рамз дар як жанри мустақили рӯбиҳои халқӣ ба таври муфассал бо ҷузъиёт таҳқиқ ёфта, сабаби ба вуҷуд омадани рисолаи илмӣ «Рӯбиёти халқӣ ва рамзҳои бадеӣ» гардид [ниг.: Амонов 1987].

Р.Амонов соли 1968 дар китоби «Лирикаи халқӣ тоҷик» бо таъя ба гуфтаи фолклоршиносии рус Н.П.Калпакова дар назми халқӣ тоҷикӣ, аз ҷумла сурудҳо, мавқеи хос доштани рамзро таъкид карда, ки гуна ба вуҷуд омадани рамзро ба таври сода фаҳмонда буд: «Ба ҳамин тариқа, ҳар гуна ҳодиса ва ё предмете фақат дар зехну замири шеър ба образи бадеӣ мубаддал мешавад. Агар офтоб ё моҳ гӯем, мо ҷисмҳои муқаррарии осмониро мефаҳмем ва ҳеҷ гоҳ чизе дигар ба хотири мо расида, ба ҳисси мо таъсир намекунад. Вале агар аз суруд «офтоби ман омад» барин сухан ба гӯш расад, ҳамон замон шахсе дар лавҳи тасаввур меояд, ки ҳусни равшану расои ҷозибадоре дорад. Яъне, офтоб дар суруд, рамзан барқи хусн, дилрабоии ҳусни одамиро ифода мекунад.

Мувофиқи мазмуну маънои суруд рамзии ҳар предмет метавонад тағйир ёфта истад. Агар офтоб дар як суруд маҳбубаро ифода кунад, дар суруди дигар ҳабибро мефаҳмонад, дар суруди сеюм барои зоҳир кардани ҳолати муайяни одамӣ: хурсандӣ, хушҳолӣ ва монанди инҳо хизмат мекунад. Бинобар ин, аҳаммияти рамзии ҳар як чиз дар мавриде устувор ва бетағйир менамояд, ки хислатҳои асосии табиӣ он пойдор бошад ва ба тағйироте дучор нашавад. Офтоб, гарчи дар сурудҳо мувофиқи мазмуни онҳо хусусиятҳои гуногуни рамзӣ пайдо кардааст, аммо дар ҳама ҳолат ин хусусиятҳо ба хусусияти табиӣ он, ки дурахшонӣ, равшанӣ ва гармии ҳаётбахш аст, вобаста мешавад» [Амонов 1968, с. 74].

Мо медонем, ки дар адабиёт гулу булбул ҳамчун ташбеҳ ва дар мавридҳои муносиб чун рамз зиёд ба кор рафтааст. Дар сурудҳои халқӣ низ метавон мушоҳида кард, ки гул ба ҳайси рамз омадааст. Инро ҳатто аз унвони сурудҳои «Гул баро аз хона», «Гулатро бурдам, хола», «Гулавро бурданд»,

«Гул равон аст», «Гул ба даст меравад» ва амсоли он метавон пай бурд. Дар ин сурудҳо «гул» ҳамчун рамзи «арус» ба кор рафтааст. Барои тасдиқи фикри худ сурудеро меорем, ки он дар байни мардуми Бадахшон ва Дарвоз машҳур буда, холо ҳам дар ёди калонсолон аст. Бо диққат ба ин суруд нигаред, ки ҳам гул, ҳам сунбул, моҳ ва ҳам булбул рамзи арус аст:

Ҳама:

Ой, гула бурдан ба чаман!

Сумбула бурдан ба чаман!

Сарбайтхон:

Даруни хона гула,

Моҳи ягона гула.

Ҳама:

Ой, гула бурдан ба чаман!

Булбула бурдан ба чаман!

Сарбайтхон:

Даруни полез гула,

Курта қановез (шоҳӣ) гула.

Ҳама:

Ой, гула бурдан ба чаман!

Сумбула бурдан ба чаман!

Сарбайтхон:

Даруни долон гула,

Тарбузи ғелон гула.

Ҳама:

Ой, гула бурдан ба чаман!

Булбула бурдан ба чаман!

Сарбайтхон:

Даруни хиргоҳ гула,

Номаш Зулайхо гула.

Ҳама:

Ой, гула бурдан ба чаман!

Сумбула бурдан ба чаман!

Сарбайтхон:

Бигиру бигрез гула,

Бо ҳар баҳона гула!

Ҳама:

Ой, гула бурдан ба чаман!

Булбула бурдан ба чаман!

Сарбайтхон:

Очякаш гиря дора,

Хоҳаракош менола.

Ҳама:

Ой, гула бурдан ба чаман!

Сунбула бурдан ба чаман!

Сарбайтхон:

Падар шуда бечора,

Арус, аруси сара.

Ҳама:

Ой, гула бурдан ба чаман!

Булбула бурдан ба чаман! [Гуларусак 1986, с. 67-68].

Рамз дар сурудҳои халқии тоҷикӣ фаровон ба назар мерасад, вале мисли сурудҳои халқҳои дигар, аз ҷумла русҳо, ҳанӯз рамз дар сурудҳои халқии тоҷикӣ ба таври алоҳида таҳқиқ нашудааст. Масалан, В.И.Еремина дар рисолаи «Поэтический строй русской народной лирики» (1978) мавқеи рамз ва таърихи пайдоиши онро дар сурудҳои русӣ ба таври муфассал аз назар гузаронидааст [ниг.: Еремина 1978, с. 104-134]. Ба назари мо, фақат оид ба рамз дар сурудҳои халқии тоҷикӣ метавон таҳқиқоти муфассал навишта, дар ҳаёти мардум чи нақш доштани онро дар асоси матни сурудҳои нишон додан мумкин аст.

### 4.5.3. Ташбеҳ

Яке аз санъатҳои бадеии машҳур ва серистифода дар сурудҳои халқӣ ин ташбеҳ мебошад. Ба гуфти Т.Зехнӣ ташбеҳ ин ягон хусусияти чизеро ба чизи дигар монанд кардан аст. Ӯ хусусиятҳои назарраси ташбеҳро дар адабиёти классик ва муосир ба таври муфассал аз назар гузаронидааст [ниг.: Зехнӣ, с. 42-58].

Агарчи Р.Амонов, В.Асрорӣ, Б.Шермуҳаммадов, Н.Шакармамадов ва дигарон дар рафти таҳқиқи худ гоҳе аз ташбеҳ дар осори фолклорӣ ёдоварӣ намудаанд, вале то ҳол дар як рисолаи илмии алоҳида ин санъати бадеӣ дар асарҳои фолклорӣ, аз ҷумла суруд таҳқиқ нашудааст. Бояд гуфт, ки ташбеҳ бо истиора ва параллелизм робитаи наздик дорад. Гоҳе ҷудо кардани онҳо муҳаққиқро ба фикр кардан водор менамояд. Ташбеҳ, ба мисли жанрҳои дигари шеърӣ бо воситаҳои калимаҳои ёрирасони «чун», «мислӣ», «хамчун», «монандӣ», «барин ё ворӣ» ва ғайра сураат мегирад. Масалан, дар суруди зерин «чун» ба ҳайси адоти ташбеҳ омадааст:

Сарам чун чарх мегардад,

Танам чун бед меларзад.

Дилам чун кура месузад,

Дар ин шоми ғарибона [Фолклори Кӯлоб 2007, с. 267].

Маъмулан, адоти ташбеҳи «мисли», «чун», «ворӣ» дар сурудҳо зиёд дида мешавад. Дар суруди «Бузи кабут» адоти ташбеҳи «мисли» ва муродифи омиёнаи лаҳҷавии он «чени»-ро ба таври зерин мебинем:

Буз харидум ай Боқӣ,

Синаҳош мисли тоқӣ.

Шир медодак қаймоқӣ,

Вой алами бебузим...

У буз набуд, дусоқ буд,

Қадуш чени тайлоқ буд.

Хурмаи занум қоқ буд,

Вой алами бебузим [Фолклори Кӯлоб 2007, с. 275].

Дар баъзе сурудҳо ин нақароти машҳуро мебинем, ки он маъмулан, хангоми сурудани рубоӣ ва дубайтиҳо дида мешавад. Дар он адоти ташбеҳи «ворӣ» ба шакли зерин омадааст:

Чинигилак мӯй дорӣ,  
Нозанин гулворӣ,  
Садақи номат шавам,  
Номи ширин дорӣ.

Дар ин нақарот, адоти ташбеҳи «ворӣ» дар таркиби калимаи «гулворӣ» омада, маъшуқаро ба гул монанд намудааст.

Вожаи «ранги» низ ҳамчун адоти ташбеҳ дар сурудҳо истифода мешавад ва маънои «монандӣ» ва «мисли»-ро дорад:

Писар: – Эй чӯраи чон, ранги гули зардолу,  
Як бӯса бидеҳ ба дарди дилам дору.  
Духтар: – Як бӯса намедиҳам, ту роҳгузарӣ,  
Сад шаҳра ба шаҳр занӣю овоза барӣ

[Фолклори Кӯлоб 2007, с.323].

Дар бештари сурудҳо на ҳамаи унсурҳои ташбеҳ зикр ёфтаанд. Агар ҳамаи унсурҳои ташбеҳ зикр шуда бошанд, онро ташбеҳи равшан ва дар ҳоли ақс агар ҳамаи аносири ташбеҳ дида нашавад, ин ташбеҳро пӯшида мегӯянд:

Қомати сарви хиромони ту бар чонам занад,  
Ҳар ду зулфони парешони ту бар чонам занад.  
Ман асири ҳар ду зулфи анбарафшонат шавам,  
Садқаи дандонҳои дурру марҷонат шавам.  
Чону дил созам фидоят ман харидорат шавам,  
Садқаи холи сиёҳи рӯи тобанат шавам,  
Чашми меҳрангези мастони ту бар чонам занад...

[Фолклори тоҷик 1957, с.347].



Гумони ғолиб ин аст, ки ташбеҳи пӯшида яке аз хусусиятҳои сурудҳои халқӣ аст. Одатан, мардум кӯтоҳбаёнро меписандад ва дар тасвири бадеӣ низ кӯтоҳбаёнӣ зоҳир шудааст. Мисол:

Лабат лаълу садаф дандон,

Даҳонат ғунҷаи хандон,

Ту шамъӣ дар шаби торик,

Ту садбарги кадом боғӣ?

Ду рухсори ту садбарг аст,

Лабонат шаҳду шакар аст,

Ду зулфат сунбули тар аст,

Ту садбарги кадом боғӣ? [Фолклори Кӯлоб 2007, с.237-238].

Чунонки маълум шуд, дар порҷаи ғавқ адоти ташбеҳ, ташбеҳшаванда ва ваҷҳи ташбеҳ зикр наёфтааст. Таъкид менамоем, ки масъалаи таҳқиқи ташбеҳ ва дигар санъатҳои бадеӣ дар суруд дар оянда бояд ба таври ҷудогона мавриди омӯзиш қарор гиранд, то бо мисолҳои дақиқтар гуфта шаванд.

Дар сурудҳои халқӣ анвои гуногуни ташбеҳ дида мешавад, ки онро низ метавон дар оянда муфассал омӯخت.

#### 4.5.4. Параллелизм

Яке аз санъатҳои бадеии сурудҳои халқӣ ин параллелизм мебошад. Маъмулан, ин санъати бадеӣ ба ташбеҳ наздик аст, ки Р.Амонов ин ҷиҳати онро ба таври зерин шарҳ додааст: «Параллелизм як навъ ташбеҳи мураккаби батафсил аст, ки дар натиҷаи қиёси ҳам хусусиятҳои зоҳирӣ ва ҳам маъноӣ мафҳуми чизе ва ё ҳодисае шакл гирифта, дар сурудҳои халқӣ аз қадим ин тараф мақоми муҳим пайдо карда омадааст. Ба туфайли ин санъат, каломи бадеӣ нафосати хос касб мекунад» [Амонов 1968, с. 99].

Масалан, дар суруди «Чу гул хандида бошӣ» ҳам анвои ташбеҳ, ҳам параллелизм, ҳам тавсифро мебинем, ки чунин ҳолатҳо дар сурудҳо гоҳе дида мешавад. Суруд тулонӣ аст, ҳамчун мисол се банди онро меорем:

Баҳор омад, чу гул хандида бошӣ,  
Гулу гулбарг ба ҳам печида бошӣ.  
Чу булбул дар чаман нолида бошӣ,  
Ба завқи якдигар хандида бошӣ.  
Гаҳе дар дил, гаҳе дар дида бошӣ,  
Диламро хун кунӣ, ёр, зинда бошӣ.  
Биё, бо ҳам равам сайри гулистон,  
Тамошое кунем мо боғу бўстон.  
Гаҳе гулчин, гаҳе сарву хиромон,  
Ба пешат гар мурам – дигар чӣ армон.  
Гаҳе дар дил, гаҳе дар дида бошӣ,  
Диламро хун кунӣ, ёр, зинда бошӣ.  
Ба пеши чашми махмурат бимирам,  
Ба пеши кавши булғорат асирам.  
Аз он лаъли лабат як буса гирам,  
Ҳамон вақте ки ту дар ханда бошӣ.  
Гаҳе дар дил, гаҳе дар дида бошӣ,  
Диламро хун кунӣ, ёр, зинда бошӣ

[Сурудҳои мардуми Кӯлоб 2015, с. 65-66].

Ё мисоли дигар меорем, ки параллелизм дар пайвастагии санъатҳои бедии дигар дида мешавад:

Манам дар ишқи ту шайдо,  
Шудам Мачнуни вовайло.  
Ниҳодам ру ба ин саҳро,  
Ту кай парвои ман дорӣ.  
Сари роҳам пур аз хор аст,  
Қадам мондан душвор аст.  
Чаҳон дар дидаам тор аст,  
Ту кай парвои ман дорӣ.

Манам дар инча хомушам,  
Либоси ғам дар тан пӯшам.  
Ба мисли об дар чушам,  
Ту кай парвои ман дорӣ

[Фолклори сокинони сарғаҳи Зарафшон 1960, с. 110].

Дар параллелизм ду ходиса аз тариқи муқоиса ё муқобилгузорӣ низ тасвир мешавад. Дар натиҷаи ин гуна муқоиса таъсири суруд бештар мешавад. Масалан, дар суруди зерин баробари санъати такрор, тавсиф, ташбеҳ параллелизм ба назар мерасад, ки ин ҳама дар якҷоягӣ сурудро хеле таъсирбахш намудааст:

Лабат қанду лабат қанду лабат қанд,  
Ба ду дасти адаб чой доданат қанд.  
Ба суи дилбарат хандиданат қанд,  
Чу булбул чаҳ-чаҳу гап гуфтанат қанд.  
Ба болини баланд сар монданат қанд,  
Ба тақдири худат тан доданат қанд

[Фолклори сокинони сарғаҳи Зарафшон 1960, с. 106].

Таҳқиқи санъатҳои бадеӣ, дар айни замон параллелизм дар сурудҳои халқӣ омӯзиши бештарро тақозо менамояд, то тарзҳои истифодаи он дақиқтар бо мисолҳои зиёд мавриди пажӯҳиш қарор гирад. Ошкор намудани он нозукиҳое дорад, ки шояд ба таври муқоисавӣ ва типологӣ бо сурудҳои халқҳои дигар омӯхтани он муфид бошад.

#### 4.5.5. Тавсиф

Тавсиф аз он навъ санъатҳои бадеӣ аст, ки дар он ҳангоми тасвири ин ё он воқеа ва ба хусус шахс ягон сифати онро меоранд, ки барои шунаванда таъсирбахш бошад. Х.Мирзозода истилоҳи тавсифро чунин шарҳ додааст: «Таъриф ва зикр намудани сифатҳои предмет, лафзе ки хусусиятҳои предмет, инсон ва воқеаву ҳодисаҳоро акс кунонидааст. Тавсиф дар грамматика

муайянкунада, дар адабиёти бадеӣ яке аз воситаҳои тасвири санъати маънавӣ ва муайянкунандаи бадеӣ шинохта шудааст» [Мирзозода 1992, с. 132-133].

Дар сурудҳои халқӣ тавсиф зиёд ба назар мерасад. Масалан, дар ин суруд сифатҳои чизҳои гуногун дар қолаби манзум оварда шудааст:

Алоб-алоби балбалӣ,  
Тиру камони заргарӣ.  
Бовоякам кавшдӯз аст,  
Сӯзанашон нимдӯз аст.  
Тавоқашон мисин аст,  
Қошуқашон заррин аст.  
Гӯр ба сари келин аст,  
Бачаякаш ширин аст [Фолклори Ўротппа 1991, с. 10].

Тавсиф дар сурудҳои мотам (марсияҳо) зиёд ба назар мерасад. Гӯяндаи марсия хислатҳои неки маитро ба ёд оварда месарояд, ки ин ҳамон тавсиф аст. Яке аз сурудҳои марсиявӣ ин «Абдулмаҷидҷонам, балам» мебошад, ки он дар нимаи аввали асри бист дар байн мардум паҳн шуда буд. Ин матнро мансуб ба Карим Девона низ медонанд [ниг.: Карим Девона 1961, с. 66-68].

Порае аз ин суруд-марсияро меорем, ки он дар ситоиши Абдулмаҷид буда, дар канори санъатҳои бадеии дигар тавсиф намоён ба чашм мерасад:

Аз фироқат сӯхтам, эй нури чашмонам, балам,  
Соя будӣ бар сарам сарви хиромонам, балам.  
Чок-чок аст ин гиребон то ба домонам, балам,  
Нозанинам, қобилам, Абдулмаҷидҷонам балам.

[Сурудҳои мардуми Кӯлоб 2015, с. 72].

Дар суруди «Бале мурғак», ки он маъмулан, аз ҷониби ду кас сароида мешавад, сифатҳои мурғак ба таври зерин оварда шудааст:

Шаҳси 1: Шағол марғакро бурда буд.  
Шаҳси 2: Кадом мурғакро бурда буд?  
Шаҳси 1: Ҳамон мурағаки чӯҷаноки пупакноки  
думсафеди калтадуми бобом ба даҳ сумак харида буд.

Накарот: Бале мурғак, бале, бечора мурғак бале!

Шахси 1: Сагак шағолро хурда буд.

Шахси 2: Кадом шағолро хурда буд?

Шахси 1: Ҳамон шағоле, ки мурғакро хурда буд.

Шахси 2: Кадом мурғакро хурда буд?

Шахси 1: Ҳамон мурағаки чучаноки пупакноки  
думсафеди калтадуми бобом ба даҳ сумак харида буд.

Накарот: Бале мурғак, бале, бечора мурғак бале!

Бале мурғак, бале, бечора мурғак бале!

[Фолклори Кӯлоб 2007, с. 279].

Тавсиф, баҳусус дар сурудҳои ҷашни арусӣ зиёд дида мешавад. Дар бораи ситоиш арусу домод, баҳусус арус, чандин сурудҳои тавсифӣ суруда шудааст. Яке аз сурудҳои тавсифӣ зери унвони «Таърифи духтар» машҳур мебошад, ки дар бораи ин матн Ф.Зехнӣ чунин гуфтааст: «Суруди «Таърифи духтар», ки мундариҷа ва тарзи тасвир дар он бо равияю услуби адабиёти ҳаттӣ шакл гирифтааст, маҳз дар тавсифи духтарон – арусон гуфта шуда, онро занон дар тӯйҳои Бухорову Самарқанд ҳангоми табрику пазироии арус мехонанд. Гӯяндазан пас ба охир расидани матни «Саломнома» ба таърифи арус шуруъ мекунад. Вай матни сурудро азёд ва гоҳо аз рӯи дафтарчааш мехонад. Дар вақти иҷрои суруд ҳеч гуна асбоби мусиқӣ ба қор бурда намешавад, вале ҳамин ки гӯянда онро бо як оҳанги ҷарангосии форами халқӣ хонд, шунавандагон аз ҳар сӯ бо нидо ва овозҳои шодиомез ба сарояндаи суруд офаринҳо мегӯянд. Дар суруд латофату зебӣ, ақлу заковати расо, қаду қомати мавзунӣ арус-духтар чунон ситоиш меёбад, ки ҳатто банди дуҷуми он бо мисраи «Ки зиёд аст зи сад лаъли Бадахшон духтар» хулоса карда мешавад» [Зехниева 1978, с. 111-112].

Дар воқеъ, суруди мазкур яке аз сурудҳои мебошад, ки дар он санъати тавсиф моҳирона бо ҳамон гуфтори халқӣ шунавандагонро таҳти таъсир қарор медиҳад:

Ҳаст дар боғи латофат гули хандон духтар,

Ҳаст дар авҷи фалак чун маҳи тобон духтар,

Роҳати чону дилу қуввати имон духтар,  
Дар садопардаи исмат шуда пинҳон духтар.  
Беҳтар аз мамлакати мулки Сулаймон духтар.  
Бувад аз сарву санавбар қади мавзунаш беҳ,  
Бошад аз чашмаи Кавсар лаби майгунаш беҳ,  
Дар ғизолон ниғаҳи наргиси мастонаш беҳ,  
Аз гули сурх ба дидан рухи гулгунаш беҳ,  
Ки зиёд аст зи сад лаъли Бадахшон духтар

[Зехниева 1978, с. 112].

Санъати тавсиф, ба хусус дар сурудҳои ҳамосии «Гӯрғулӣ» зиёд ба назар мерасад. Фақат оид ба тавсиф дар ин суруди ҳамосии «Гӯрғулӣ» М.Аъзамова рисолаи алоҳида навишта, соли 1996 дифоъ намудааст [ниг.: Аъзамова 1996].

Гӯрғулишинос Ф.Муродов дар рисолаи илмии худ «Воситаҳои тасвир бадеӣ дар ҳамосаи «Гӯрғулӣ» (2006) ишора бар он намудааст, ки дар ин ҳамоса тавсиф мавқеи назаррас дорад. Ӯ дар боби чоруми рисолаи худ зери унвони «Нақши тавсиф дар такмили образҳои марказии ҳамосаи «Гӯрғулӣ» ба таври муфассал, бо омор, ҷӣ гуна тавсиф шудани Гӯрғулӣ, Аваз, Нуралӣ, Шералӣ, Ҳасан, Соқӣ, Аҳмад, Юсуфхон, Ширмоҳ, Қарақӯз, Ағачинусро нишон додааст [Муродов 2006, с. 237-267].

Дар воқеъ, тавсиф дар сурудҳои халқӣ яке аз густурдатарин санъатҳои бадеӣ ба ҳисоб меравад. Он дар ҳамаи анвои сурудҳои халқӣ дида мешавад, ки дар оянда таҳқиқи муфассали он барои дарки бештар ва дақиқтари сурудҳои халқӣ ва таъсири эстетикаи он ба шунаванда лозим аст.

#### 4.5.6. Талмех

Ба андешаи Т.Зехнӣ талмех дар луғат нигоҳи сабук кардан ба сӯи чизест [ниг.: Зехнӣ 1992, с.92]. Талмех санъати бадеие аст, ки ба воқеаҳои таърихӣ, асотирӣ, қиссаву афсонаҳо, шахсони муътабар ва осори онҳо ишора карда, ба ин восита ба таври муъҷаз фикри худро таъкид менамояд ва қувват медиҳад.

Талмеҳ асосан, заминаи асотирии адабиёт буда, идеали чамъиятии замон, ягон рафтори одамӣ, хусусан амали шоистаи ибратро ифода мекунад.

Дар сурудҳои халқӣ талмеҳ ҳамчун воситаи тасвири бадеӣ ба таври фаровон истифода шудааст:

Бародарҳо чунин арз дорам имшаб,  
Ки як қони ширин қарз дорам имшаб.  
Азозил дар хамаи поям фитодаст,  
Ту воқифӣ зи ҳоли зорам имшаб... .  
Чу Мачнун дар биёбон зору хайрон,  
Ба кӯи Лайлиён афгорам имшаб.  
Ба мисли Машраби шӯридаи зор,  
Шудам гулгун ба хун гулзорам имшаб.  
Чу Бедил дар фироқаш нолаҳо кард,  
Дар он нола, дар он гуфторам имшаб.  
Чу Ҳофиз дар ғамаш гӯёну нолон,  
Умед аз хусни зебо дорам имшаб.  
Ниҳода рӯ ба кӯҳу дашту саҳро,  
Карим-девона Мачнунворам имшаб

[Карим Девона 1991, с.12-13].

Дар суруди фавқ ба шахсони асотирий ва таърихию афсонавӣ ишора рафтааст. Азозил (Иблис) ба устураи мазҳабӣ ишора мекунад, ки бо амали ношистааш алайҳулаъна гардид. Лайлӣ ва Мачнун дар дostonҳои зиёди шоирони классик ва ашъори чудогонаи онҳо ҳамчун ошиқони содиқу вафодор васф шудаанд ва табиист, ки дар сурудҳои ғиноии ошиқона зикри онҳо ҳамчун мучассамаи ишқ ёд мешаванд. Дар қатори ин шахсон дар суруд аз се шоир – Ҳофиз, Машраб ва Бедил низ ёд шудааст. Ҳофиз ва Бедил шоирони машҳури адабиёти мо ҳастанд. Машраб бошад, ба андешаи мо бояд Машраб – девона бошад, ки дар бораи ӯ ва шеърҳои ҳаҷвияш дар байни мардум, хусусан мардуми ўзбек ривоятҳои зиёде мавҷуданд. Ҳарчанд дар асри 16 шоире бо таҳаллуси Машраб (номи аслияш Муҳаммади Қаннод) дар Бухоро мезистаасту шеърҳои

наку мегуфтааст, вале ин Машраб номашхур аст. Голибан, Карим - девона Машраб-девонаро дар назар дорад.

Дар сафи ин симоҳои ҷовидонии адабиёт дар сурудҳои халқӣ номҳои шахсони асотириву афсонавӣ, баҳодурони номиву шахсони муътабари мазҳабу дин низ ёд мешаванд, ки бештари онҳо низ ҳамчун симоҳои ҷовидонӣ шинохта шудаанд. Дар суруди «Ғофил манишин», ки чанбаи ахлоқӣ дорад ва дар байни мардум ҳамчун «наът» машхур аст, мо бо номҳои зиёди афсанавию таърихӣ вомехӯрем:

Ғофил манишин, бин, ки азизон ҳама рафтанд,  
Аз дори фано силсиладорон ҳама рафтанд,  
Ковуси Каю Қайсару шоҳон ҳама рафтанд,  
Искандару Ҷамшеду Сулаймон ҳама рафтанд,  
Аз гулшани ин даҳр ҳазорон ҳама рафтанд.  
Пеш аз ҳама омад ба ҷаҳон Одаму Ҳавво,  
Ку Юсуфу Яъкубу кучо рафт Зулайхо,  
Ку Лайливу Маҷнуни ватанкарда ба саҳро,  
Ку Хусраву Ширину кучо Вомиқу Узро,  
Аз ҷаври фалак чокгиребон ҳама рафтанд.  
Мусо ба сари Тур баромад ба кучо шуд?  
Он Исии Марям зи замин сӯи само шуд,  
Идрис ба Ҳурон зи паи вирду дуо шуд,  
Ёрон ҳама рафтанду дигар навбати мо шуд,  
К-аз боғи ҷаҳон лолаузорон ҳама рафтанд

[Ганчинаи адаб 2011, с.85-86].

Чи хеле ки мебинем, дар мухаммаси мазкур номҳои зиёде омадааст, ки ба хоҳири кас дostonҳои «Шоҳнома», қиссаҳои машхури ишқии Низомӣ, Амир Хусрав, Айюқӣ, афсонаҳои «Қасас-ул-анбиё»-ву «Таврот»-у «Инчил»-у «Қуръон» мерасанд. Муаллифи мухаммаси мазкур барои нишон додани «гузарон будани дунё» ин шахсони машхуру муътабару муқаддасро мисол овардааст.



Санъати талмеҳ бештар дар сурудҳои таърихӣ, ки ба Восеъ, Усмон, Нозим ва Қаландар бахшида шудаанд, низ ҷой дорад, чунки ба ҳодисаҳои таърихӣ на чандон дур ишора менамоянд.

Дар байни мардум сурудҳои динӣ низ ҷойгаҳи хоса доранд. Масалан, дар суруди зерин ба воқеаи соли 680, ки дар Карбалои Ироқ рӯй дода буду дар натиҷа Ҳусайн ибни Алӣ – имоми сеюми шиаён, набераи Ҳазрати Расули Акрам (с) ва ёрони ӯ шаҳид шудаанд, ишора шудааст:

Шохусайни мо рӯ (?) ба Карбало шуд ғарқи хун,  
Офтоб аз ҳаҷри ғам андар само шуд ғарқи хун.  
Қумриёни боғи чаннат хун зи миҷгон рехтанд,  
Во дареғи сафи боғи улфато шуд ғарқи хун... .  
Нест дар моҳи Муҳаррам растахезе дар ҷаҳон,  
3-ин сабаб рӯи замини анбиё шуд ғарқи хун.  
Сангро дар дил надорад доғи авлоди Набӣ,  
Лаъл дар кони Бадахшон ай кучо шуд ғарқи хун

[Фолклори Кӯлоб 2007, с.269].

Ба андешаи мо, «Шохусайни моҳрӯ» бояд бошад, чунки мо ин сурудро дар шакли «моҳрӯ» шунидем, яъне «Шохусайни моҳрӯ бар Карбало шуд ғарқи хун». Ҳодиса дар даҳуми моҳи Муҳаррам ба вуқӯъ пайваста буд, аз ин рӯ ин рӯзро «Ошуро» меноманд (Ошуро аз арабӣ (ашара) – даҳ аст). Шиамазҳабон ҳар сол дар ин рӯз бар Ҳусайн мотам мегиранд. Худро бо занҷир мезананду равза мехонанд. Гумони ғолиб он аст, ки ин ғазал аз ҳамон равзахонист, ки аз шиамазҳабон ба мо гузаштааст.

Дар суруди дигар - «Ҳусайно, навниҳолам», ки низ ба ҳамин воқеа марбут аст, ки дар он аз Мустафо (Муҳаммад (с) – Қ.С.А.), Алӣ, Фотима, Гулсун, Зайнаб ном бурда мешаванд.

Т.Зеҳнӣ дуруст таъкид мекунад, ки барои сарфаҳм рафтани талмеҳоти «Калила ва Димна» дар достони «Хусраву Ширин»-и Низомӣ хондани «Анвори Суҳайлӣ» зарур аст [ниг.: Зеҳнӣ 1992, с.93-94]. Пас, барои сарфаҳм рафтани

талмехоти сурудҳои халқии тоҷикӣ дониستاني қиссаву воқеаҳо ҳатмӣ ва зарур аст.

Бо гузашти замону рушди зиндагӣ дар сурудҳои мардумӣ низ тасвирҳои нав ворид мешаванд ва ба сурудҳо мазмуни тозае ба вуҷуд меоранд. Дар ин сурудҳо ишора на ба ҳодисаҳои таърихи гузашта, балки ба он таърихест, ки мо онро бо чашми худ дидаем ё аз сар гузаронидаем. Дар ин суруд ҳамчун талмех ҳам образҳои машҳури халқӣ «Тоҳиру Зухро», «Лайлию Мачнун» омадааст ва ҳам образи нави замонавӣ «Боббию Раҷ» аз сурудҳои ҳиндӣ мавриди истифода қарор ёфтааст:

Фарёд кунем, мисоли булбул воре,  
Ошиқ бишавем, Тоҳиру Зухро воре.  
Бо ҳам бишавем, Боббию Раҷ воре,  
Ормонӣ нашавем, Лайлию Мачнун воре

[Фолклори Кӯлоб 2007, с.184].

Ё дар суруди дигар:

Ай боло меоя, омаданой ба шастут,  
«Бӯстон» меравӣ акардион бар дастут.  
Гуфтум биравум дастма диҳум бар дастут,  
Номард будай, ёр мегирум бар қастут

[Фолклори Кӯлоб 2007, с.184].

Чи хеле ки мебинем, дар сурудҳои ҷавон талмехоти нав ба чашм мерасанд. Дар матни аввал ишора ба филми машҳури синамогарони Ҳиндустон «Бобби» (таҳиягар Раҷ Капур) дида мешавад, ки дар ибтидои солҳои 70-уми асри гузашта ба экран баромада буд ва ҳоло низ шуҳрати худро аз даст надодааст. Дар суруди дуввум ба озмуни телевизионии «Бӯстон» ишора рафтааст. Солҳои 70-ум ва 80-уми асри гузашта, ин озмуни телевизионии ҳаваскорони санъати бадеӣ гузаронида шуд, ки барои кашфи истеъдодҳои нав ва рушди ҳунари онҳо мусоидат мекард. Дар омадаи гап ёдовар мешавем, ки ҳунармандони маъруфе аз қабиле Бобочон Азизов, Қурбоналӣ Раҳмонов, Давлат Холов, Дона Баҳромов

ва Муқаддас Набиева, ки дар репертуари онҳо сурудҳои халқӣ низ мавҷуд аст, аз тариқи «Бӯстон» шуҳрат пайдо карданд [ниг.: Ғоибназаров 1988, с. 311].

#### 4.5.7. Муболиға

Муболиға чунин намуди тасвир аст, ки дар он ситоиши касе ё чизе аз ҳадди табиӣ ва аслий берун мебарояд. Ба дараҷае баланд меравад ё ба ҳадде паст мефарояд, - чунин намуди тасвир муболиға ном дорад. Дар байни мардум онро болобардорӣ, муҳобот ё воҳима мегӯянд. Дар сурудҳои халқии тоҷикӣ чунин намуди тасвир фаровон истифода шудааст:

Ман оҳ кашам, ки ай фалак дод ояд,

Ёди ту кунам, дилам ба фарёд ояд.

Дарди дилакам ба санги дарё гӯям,

Санг аз таги дарё ба фарёд ояд [Фолклори Кӯлоб 2007, с.40].

Муболиға ба се бахш тақсим мегардад: таблиғ, иғроқ ва ғулув. Таблиғ он аст, ки тасвир аз воқеият ба ақл мувофиқ аст:

Чашмам ба раҳи омаданат чор шудааст,

Гулҳои ҷаҳон дар назарам хор шудааст

[Фолклори Кӯлоб 2007, с.28].

Маъноии «иғроқ» аз арабӣ саҳт кашидани риштаи камон аст. Чунин воситаи тасвир аст, ки муддао аз рӯи ақл ва тасаввур мумкин бошад ҳам, дар воқеият номумкин аст:

Эй гули навраста, охир булбулонро сӯхтӣ,

Ошиқони хаставу бехонумонро сӯхтӣ.

Гоҳ аз баҳри тамошо сайри саҳро меравӣ,

Сабзаву себаргаю оби равонро сӯхтӣ.

Моҳиён дар об, мурғон дар ҳаво андар азоб,

Моҳиёни зери дарё, ҷонваронро сӯхтӣ

[Фолклори Кӯлоб 2007, с.210].

«Ғулув» дар луғат то тавонистан дастро боло бардоштан аст. Он чунин намуди тасвир аст, ки на ба ақл меғунҷад, на дар амал воқеъ мешавад, яъне аз ҳад зиёд таърифу тавсиф қардан аст. Намунаи ин намуди муболиға суруди шӯхиомези «Қиссаи ҷанг бо кайк» шуда метавонад:

Имшаб то рӯз дар хона,  
Шуд ҷанги рустамона.  
Лашкари кайк ҳамла кард,  
Аз чор тараф тала кард.  
Ҳар кадомаш дев барин,  
Калла мисли дег барин.  
«Ё Алӣ» гуфта хестам,  
Ба ҷанг миёна бастам.  
Аввал задам ба найза,  
Найза шуд, майда-майда.  
Гурза гирифтам ба даст,  
Гурз ҳам нашуд, вай шикаст.  
Шамшера зуд гирифтам,  
Чунон задан гирифтам.  
Ки дар ҷойгаҳ ҷураҷон,  
Дарёи хун шуд равон.  
Шалпар шуда ҳамчу маст,  
Хобам бурда мондааст.  
Бедор шуда саҳаргоҳ,  
Ким-чӣ шуду баногоҳ.  
Даста бурдам ба пуштам,  
Яу кайки маста куштам.  
Пӯсташ кардам нуҳ қулоч,  
Ҳам сурфа шуд, ҳам саноч.  
Нуҳ ҷуфт кафши авратона,  
Нуҳ мӯзаи хизматона.

Каллеш тарҳи чувозхона,

Ваяша Юнус медона [Юсуф Вафо 1990, с.137-138].

#### 4.5.8. Саволу ҷавоб

Барои ифодаи эҳсосоти қалбӣ санъати саволу ҷавоб воситаи хуби тасвир аст. Саволу ҷавоб дар сурати мантиқӣ, нозук ва нуктасанҷона воқеъ шуда, таъсирнокии сурудро бештар мегардонанд:

Биё, ки бурем боғ. Кадом боғ?

Ҳамон боғ, ки Лайло хайма дорад.

Биё, ки бурем дашт, Кадом дашт?

Ҳамон дашт, ки Маҷнун гиря дорад [Аз бойгонии муаллиф].

Санъати саволу ҷавоб бештар дар бадеҳаҳо (ҳамчун зернавъи суруд) ҷойгоҳи хосае дорад. Бадеҳа асосан, аз муколамаи ду нафар, ғолибан зан ва мард иборат аст ва бештари бадеҳаҳо дар сурати пурсишу ҷавоб ифода ёфтаанд, масалан: «Секинак», «Ҷон хоҳаракам», «Гулпарӣ», «Гӯям ё не?», «Биё, равем гул, ҷои мо» ва амсоли инҳо:

Писар: Колхозии Шумо, духтар,

Чанга гову мол дорад?

Духтар: Аз говаш ҳазор бошад,

Гусфанд се ҳазор дорад.

Писар: Колхозии Шумо, духтар,

Ҳозир чӣ кор дорад?

Духтар: Плана тамом кардаст,

Боз мақсади кор дорад [Фолклори Кӯлоб 2007, с.299].

Як навъи воситаи тасвири бадеӣ дар сурудҳои халқии тоҷикӣ пурсиш аст. Теъдоди ин гуна сурудҳо низ зиёд буда, бештар хоси сурудҳои ғиноӣ мебошад:

Курта гули нор, кучо меравӣ?

Қимати бозор, кучо меравӣ?

Ман, ки гирифта ба рӯят шудам,

Моҳи шаби тор, кучо меравӣ?  
Баҳри вафо ваъда ба ман кардай,  
Ёри вафодор кучо меравӣ?... [Фолклори Кӯлоб 2007, с.216].

Пурсиш воситаест барои изҳори ишқ, баёни эҳсоси ошиқ, савганди вафодорӣ ва шиносӣ:

Эй моҳи оламсӯзи ман, аз ман чаро ранчидай?  
Эй шамъи шабафрӯзи ман, аз ман чаро ранчидай?  
Эй дилбари раънои ман, эй сарви хушболои ман,  
Лаъли ту рӯҳафзои ман, аз ман чаро ранчидай?..  
Ман ошиқи зори туам, аз чон харидори туам,  
То зиндаам ёри туам, аз ман чаро ранчидай?

[Ганҷинаи адаб 2011, с.102].

#### 4.5.9. Ширу шакар

Ин санъати бадеиро дар адабиёти навишторӣ муламмаъ меноманд. Муламмаъ чунин воситаи тасвирест, ки як мисраъ ё ними мисраъ тоҷикӣ (форсӣ) ва мисраи дигар ё ними мисраи дигар арабӣ, туркӣ (ё русӣ) бошад. Дар адабиёти навишторӣ бештари намунаҳо арабию тоҷикӣ мебошанд. Дар забони гуфтугӯӣ суханони ба ду забон гуфташударо ширу шакар меноманд. Дар сурудҳои халқӣ намунаҳо бо забонҳои тоҷикию ўзбекӣ дида мешаванд:

Ҷонони ҳар ду олам,  
Ёлғиз сени севарман.  
Гаҳ аз лабу даҳонат,  
Ширу қаймоқ ичарман.  
Ту дар даруни хона,  
Ман ташқарида ғамгин.  
Агар наздам наоӣ,  
Дар ғамакот уларман [Аз бойгонии муаллиф].

Тошхоҷа Асирӣ ғазале бо се забон навиштааст, ки байти нахустини онро мисол меорем:

Нигорино, тану ҷонам фидоят, я тебят лублю,  
Пишу новьй ғазаллар аз бароят, я тебят лублю.

[Тошхуҷа Асирӣ 1987, с. 92].

Ба забони тоҷикию русӣ низ ин гуна сурудҳои ҳаҷвӣ мавҷуданд ва баъзан, дар маърақаҳо барои дилхушии ҳозирин сароида мешаванд. Масалан:

Тишина, тишина, тишина,  
Касе рост эстодаи бишина.  
Слушайте, слушайте, слушайте,  
Чою нону қандалот кушайте.  
Э дӯсто, ма мегум я рассказ,  
И рассказ дар бораи Аваз... [Аз бойгонии муаллиф].

Маълум аст, ки ин гуна сурудҳо нақизае ба сурудҳои маъруф мебошанд ва суруди болоӣ ҳам ҳамчун нақиза ба «Гӯрғулӣ» аст. Вале таронаҳои мавҷуданд, ки нақиза набуда, ба ду забон эҷод шудаанд:

Марусахони хушрӯ,  
Я тебят очень лублю.  
Ба ҳар ду пои нағзат,  
Якта патинка куплю.  
Девушкачон, девушка,  
Ты постой, постой,  
Ты меня понравилас,  
Буд моей женой [Аз бойгонии муаллиф].

Ин гуна сурудҳо чандон зиёд нестанд ва ба ҳукми анъана ҳам надаромадаанд. Зоҳиран, аз тарафи баъзе овозхонон ба тариқи ҳазл, шӯҳӣ ва ба мақсади ҷалб намудани диққати шунаванда офарида шудаанд, ки ба гӯш хушнаво ва форум мерасад.

Умуман, воситаҳои тасвири бадеӣ барои дилчасптар намудани суруд ва таъсирнокии бештари он истифода мешаванд. Дар назми навишторӣ истифодаи

санъатҳои бадеӣ нишонаи маҳорати шоирӣ ба ҳисоб меравад. Сурудҳои халқии тоҷикӣ бештар аз назми навишторӣ таъсир бардоштаанд ва таъсирпазирии онҳо ба шунаванда асосан тавассути оҳанг сурат мегирад. Сарояндагон завқи шунавандаро ба назар гирифта, ба ин ё он санъати бадеӣ дар сурудҳо рӯ меоваранд, ки боиси ҷаззобӣ ва гувориҳои суруд мегарданд.



#### 4.6. Вариантнокии сурудҳои халқии тоҷикӣ

Яке аз масъалаҳои муҳими илми фолклоршиносӣ ин таҳқиқи вариантҳои гуногуни матнҳои фолклорӣ мебошад, ки нусхаҳои зиёд доранд. Агар матн дар байни мардум бо вариантҳои машҳур набошад, он гоҳ он матн фолклорӣ шуда наметавонад, ки дар ин бора муҳаққиқони зиёд сухан гуфтаанд [ниг.: Шермухаммедов 1987; Раҳмонӣ, Қосимӣ 2020, с. 26-27].

Баъзе сурудҳои халқии тоҷикӣ вариантҳо доранд. Ин вариантҳо ба ду тарз ба вуҷуд меояд: Якум, дар раванди ҳар бор сароидан, овозхон метавонад матро дар контекст дигар созад; калима, ибора ва ҳатто мисраъҳоро тағйир диҳад. Дар натиҷа, варианти нави суруд ба вуҷуд меояд. Дуюм, суруд дар минтақаҳои гуногун паҳн шуда, онро сарояндагони мухталиф месароянд ва ба он иловаҳо ворид мекунанд, ки ҳар кадоме варианти худро доранд.

Масалан, суруди «Саршӯён»-ро аз назар мегузаронем, ки аз байни мардуми минтақаҳои гуногуни тоҷикнишин чандин варианти суруди «Саршӯён» сабт шудааст. Ҳар кадоме вижагиҳои матнии худро дошта, дар муҳити иҷро барои шунаванда таъсирбахш иҷро шудааст. Ҳоло ду матни суруди «Саршӯён»-ро, ки дар маҷмуаҳои фолклорӣ нашр шудааст, аз назар мегузаронем.

Соли 1956 яке аз аввалин маҷмуаҳои фолклорӣ зери унвони «Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб» ба нашр расид. Дар ин маҷмуа суруди «Саршӯён» ба ин шакл ба нашр расидааст, ки он соли 1949 аз гуфтаи Давлатов Қобил [Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб 1956, с. 231] сабт шудааст:

Гуларусак сар бишӯ,  
Пага ваъдай рафтанай!  
Сарма шуста чӣ кунум,  
Ношустагим бе(х)тарай.  
Гуларусак курта бипӯш,  
Пага ваъдай рафтанай!  
Куртапӯшӣ чӣ кунум,

Нопӯшиданум бе(х)тарай.  
Гуларусак гушвор бидоз,  
Пага ваъдай рафтанай!  
Гушвор дохта чӣ кунум,  
Надохтанум бе(х)тарай.  
Гуларусак мӯ(х)ра бибанд,  
Пага ваъдай рафтанай!  
Мӯра баста чӣ кунум,  
Набастанум бе(х)тарай.  
Гули гиланакум,  
Шохи рангинакум,  
Шонаи шамшод биёр  
Ба сари бегимакум.  
Саршувонем мо,  
Сар мешӯёнем мо.  
Тағораи шишагин  
Биёр, мешӯёнем мо

[Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб 1956, 168].

Ҳашт байти аввали суруд бо радифҳои муқаррарии «рафтанай» ва «беҳтарай» созмон ёфта, ду байти мобайнии он дар шакли дигар оварда шудааст. Ниҳоят ду байти охир боз шакли дигар гирифта, як навъ қисмати мақтаъ ё чамбасткунандаи ин суруд ба ҳисоб меравад.

Агар ба матни ин суруд бо диққат таваҷҷуҳ намоем, мебинем, ки дар матн калимаҳои «гуларусак», «бишӯ», «куртапӯшӣ», «нопӯшиданум», «мӯ(х)ра», «мӯра», «мешӯёнем» бо садоноки «ӯ» оварда шудааст. Аз ишораи тартибдиҳандаи маҷмуа Р.Амонов маълум мешавад, ки маҷмуа бо талаботи илмӣ-оммавӣ нашр шуда, матнҳо то ҳадде ба меъёри забони адабӣ наздик карда шудааст, ки дар ин бора худи ӯ чунин гуфтааст: «...дар лаҳҷаҳои Кӯлоб садоноки «ӯ» мавҷуд нест. Ба ҷои он бо як навъ задае «у» кор фармуда мешавад. Дар ин маврид низ талаботи забони адабӣ ба назар гирифта шуда,

навиштани садоноки «ӯ» мувофиқ доништа шуд» [Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб 1956, с. 9].

Ҳамин матн айнан, соли 1963 ба нашр расида, дар он садоноки «ӯ», ки дар байни мардуми Кӯлоб талаффуз намешавад, бо садонони «у» ба шакли зерин «гуларусак», «бишу», «куртапушӣ», «нопушиданум», «муҳра», «мура», «мешуёнем» оварда шудааст [Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб 1963, с. 175-176].

Маълум мешавад, ки наشري соли 1963 бо ислоҳ ва иловаҳои Ф.Муродов (намояндаи лаҳҷаи мардуми Кӯлоб) чоп шудааст. Дар ҳар ду маҷмуа тартибдиҳанда Р.Амонов аст. Пас муҳаққиқон бо машварат, мувофиқи овониғории ғӯиши мардуми Кӯлоб матни наشري дуҷумро ислоҳ намуда, шакли илмии матнҳоро барқарор намудаанд.

Бо вучуди ислоҳ шудани матн, дар он боз як нуқсони дигар роҳ ёфтааст, ки ин тарзи иҷрои суруди мазкур мебошад. Зоҳиран, маълум аст, ки суруд аз ҷониби сарояндагон (занҳо, дугонаҳои арус) иҷро шудааст. Аммо дар суруди мазкур муҳити иҷрои матн ё контексти он оварда нашудааст. Ин матн соли 1949 сабт шудааст, чунки дар он солҳо аксари муҳаққиқони навкор аз равишҳои гирдоварии фолклор камтар хабар доштанд. Агар иттилоъ медоштанд матн ҳатман дар контекст сабт мешуд. Ба назари мо, ин аз камтаҷрибагии сабткунандаи матн руҳ додааст. Чунки дар солҳои 50 асри ХХ илми фолклошиносӣ ҳанӯз ба таври бояду шояд шакл нагирифта буд.

Сабти контексти матн, ки он дар қадом маҳфили арусӣ суруда шудааст, барои ҳалли баъзе ҷиҳатҳои поэтикии матн низ арзишманд мебошад ва дар айни замон, ба муҳим будани сабти вариантҳои матн ва бо ҷузъиёт гирд овардани он бояд тавачҷуҳ менамуданд.

Ф.Зеҳниева дар маҷмуаи «Гуларусак» яке аз вариантҳои ин сурудро зеринчун «Гуларусак, сар бишӯй» ба нашр расонидааст, ки мисраъҳои бештар буда, он соли 1970 аз Ашуров Сафар (аз Кӯлоб) сабт шудааст [ниг.: Гуларусак 1986]. Варианти ин матн муфассал бо ҷузъиёт сабт ва нашр шудааст, ки талаботи илми фолклоршиносӣ ҳамин аст. Ин аст он матн:

Занҳо:

Гуларусак сар бишуй,  
Пага ваъдай рафтанай.

Арус:

Сарма шуста чӣ кунум?  
Ношустанум беҳтарай.

Дугонаҳо:

Сарша намешуяде,  
Хонай оташ беҳтарай.

Занҳо:

Гуларусак сар бибоф,  
Пага ваъдай рафтанай.

Арус:

Сарма намебофуме,  
Набофтанум беҳтарай.

Дугонаҳо:

Сарша намебофаде,  
Хонай бобош беҳтарай.

Занҳо:

Гуларусак, курта бипуш,  
Пага ваъдай рафтанай.

Арус:

Курта пушида чӣ кунум?  
Напушиданум беҳтарай.

Дугонаҳо:

Курта намепушаде,  
Хонай оташ беҳтарай.

Занҳо:

Гуларусак, гушвор бидоз,  
Пага ваъдай рафтанай!

Арус:

Гушвор дохта чй кунум?  
Надохтанум бехтарай.

Дугонахо:

Гушвор намедозаде,  
Хонай очаш бехтарай.

Занхо:

Гуларусак, мухра бибанд,  
Пага ваъдай рафтанай.

Арус:

Мухра баста чй кунум?  
Набастанум бехтарай.

Дугонахо:

Мухра намебандаде,  
Набастанаш бехтарай.

Занхо:

Галарусак, туфлй бипуш,  
Пага ваъдай рафтанай.

Арус:

Туфлй пушида чй кунум?  
Напушиданум бехтарай.

Дугонахо:

Туфлй намепушаде,  
Напушиданаш бехтарай.

Модар:

Гул духтар, чонум духтар,  
Нури ду чашмонум духтар.  
Пагоҳ туют меоран,  
Вахт хуш ку, эй духтар!

Арус:

Шинакуму шинакум,  
Холаи саршуякум.  
Оста бизан шонара,  
То накана муякум.

Занҳо:

Саршуёнем мо,  
Мешуёнем мо,  
Тағораи шишагин,  
Биёр, шуёнем мо [Гуларусак 1986, с. 9-12].

Мо ин матнро барои он пурра овардем, ки тафовути он бо муқоиса бо матни пешин дақиқан ба назар намоён шавад. Дар ҳақиқат, матни дуҷум аз ҳар ҷиҳат комилтар буда, муҳаққиқ онро тавре ки шунида, сабт намудааст.

Фосилаи нашри аввали суруд аз маҷмуаи «Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб» (1956), то матни маҷмуаи «Гуларусак» (1986) 30 сол аст. Аммо фосилаи сабти байни матни аввал (1949) ва дуҷум (1970) 21 сол аст. Хеле ҷолиб аст, ки гӯяндаи ҳар ду матн мард аст. Оё дар ин бора дар бойгонӣ тавзеҳе ҳаст ё не, намедонем, ки дар оянда ин ҷиҳати масъала низ бояд таҳқиқ шавад.

Дар бораи мавқеи ин суруд дар байни мардум муҳаққиқон Р.Амонов, Ф.Зеҳниева, Р.Љумаев ва дигарон назари худро баён намуда бошанд ҳам, вале то ҳол ҳамаи вариантҳои он бо диди матншиносӣ таҳқиқ ва нашр нашудааст, ки ин барои илми фолклоршиносӣ муҳим буда, кори оянда аст. Аз ин таҳқиқи муҳтасар маълум мешавад, ки омӯзиши вариантҳои гуногуни сурудҳои халқӣ муҳим аст.

Ҳақ ба ҷониби Б.Шермуҳаммадов аст, ки дар бораи варинатнокии сурудҳо ва дигар матнҳои машҳури кӯдакону наврасон чунин гуфтааст: «Сурудҳои халқии бачагоноро агар қисми серварианттарини назми даҳанакии тоҷик номем, хато нахоҳем кард. Дар сектори фолкор қариб панҷоҳ варианти суруди «Ўҳу-ўҳу сулфа дорем», чилу панҷ нусхаи «Об омаду об омад», бист нусхаи «Ҳадӯрсӣ», понздаҳ нусхаи «Ҳавзак-ҳавзак», бисту панҷ нусхаи «Офтоб

баромад», зиёда аз бист нусхаи «Бойчечак» гирд омадааст» [Шермухаммадов 1973, с. 127].

Вариантнокӣ дар асоси ба сурудҳои машҳур илова намудани мисраъҳои нав ё аз суруди дигар гирифтани мазмунҳои тайёр ба миён меояд. Дар натиҷа варианти нави суруд ба вучуд меояд, ки ин як аз хусусиятҳои матнҳои фолклорӣ аст.

Суруди «Баҳор омад, чу гул хандида бошӣ» дар маҷмуаҳои «Фолклори Норақ» (1963), «Фолклори Кӯлоб» (2007) ва «Фолклори Роғун» (2017) ҷой дода шудаанд. Сохтори ҳар се суруд ба ҳамдигар монанд аст. Дар ду маҷмуаи аввалии суруд аз 10 банд иборат буда, баъди ҳар банд байти «Ғаҳе бар дил, ғаҳе бар дида бошӣ, Диламро хун кунӣ ёр зинда бошӣ» чун нақарот омада, мисраъҳои чоруми ҳар банд ба банди аввал ҳамҷофияанд:

Баҳор омад, чу гул бишқуфта бошӣ,

Гулу гулруҳ ба ҳам печида бошӣ.

Чу булбул дар чаман нолида бошӣ,

Ба завқи якдигар хандида бошӣ [Фолклори Норақ 1963, с.41].

Дар варианти маҷмуаи «Фолклори Кӯлоб» ба ҷойи «бишқуфта» «хандида» ва ба ҷойи «гулруҳ» «гулбарг» омадааст [Фолклори Кӯлоб 2007, с.201].

Байти дар боло зикршуда вазифаи тарҷеъбандро иҷро намудааст. Се банди аввала ба ҳам монанд, якхела аст, вале бандҳои дигар тамоман фарқдоранд [ниг.: Фолклори Норақ 1963, с.41-42, Фолклори Кӯлоб 2007, с.201-203].

Аммо матни суруди маҷмуаи «Фолклори Роғун» сохтори дигар дошта, варианти дигари ҳамон матн мебошад. Миқдори бандҳои ин варианти суруд аз 10 зиёд аст ва онҳо аз 6 мисраъ, 5 мисраъ, 4 мисраъ ва 3 мисраъ сохта шуда, хусусияти тарҷеъбандӣ надоранд. Дар ин суруд чанд банди варианти маҷмуаҳои «Фолклори Норақ» ва «Фолклори Кӯлоб» дида мешавад, вале баъзе бандҳо на дар варианти маҷмуаҳои «Фолклори Норақ» ҳасту на дар «Фолклори Кӯлоб»:

Сухан бишнава, бихон ашъори моро,

Ғазалхониву хушхонии моро.  
Ба тори тамкини сетори моро,  
Даруни пардаи бепарда бошӣ,  
Қади боло намоён карда бошӣ.  
Аё, эй маҳваши шӯхи дилафрӯз,  
Ду миҷгонат каманди новакандӯз.  
Ҳадиси ишқро кардӣ фаромӯш,  
Зи ҷамъи маҳвашон бигзашта бошӣ [Фолклори Роғун 2017, с.96].

Ҳамин ҳолатро дар суруди «Нурбои ғалчагӣ» низ метавон дид, ки бо баъзе монандиҳои сохторӣ ва баёни мазмун фарқияти кулӣ пайдо кардааст [ниг.: Фолклори тоҷик 1957, с.173-174, Сурудҳои Бобоюнус ..., с.72-74, Фолклори Норақ 1963, с.30-31, Фолклори Кӯлоб 2007, с.298].

Чун намуна порчае аз ин сурудро овардан аз ғоида ҳолӣ нест:

Нурбои сиёи ғалчагӣ,  
Нун меод як порчагӣ.  
Дастёрум гушна мондаи,  
Дар ёлаи Ғалчагӣ.  
Нурбой гуфтаи: Ма боюм,  
Қурута қоқ меҳоюм.  
Ай ҷиҳати гушнагӣ,  
Дастёрма меҳоюм.  
Келунта гуфтум янга,  
Қатим андохтан ҷанга.  
Ай ҷиҳати гушнагӣ,  
Ҳамашон гирифтани нанга [Фолклори Норақ 1963, с. 30-31].

Вариантҳои суруди ғавқ дар Ёвон, Кӯлоб ва Оби Ғарм машҳур буданд. Оид ба таърихи пайдо шудани ин суруд дар маҷмуаи «Фолклори Норақ» маълумот дода шудааст, ки худ ҳамчун санади илмӣ муҳим аст [ниг. Фолклори Норақ 1963, с.30].



Дар маҷмуаҳои «Сурудҳои Бобоюнус» (1951, с.42-44), «Фолклори тоҷик» (1957, с.173-174), «Фолклори Кӯлоб» (2007, с.298) вариантҳои дигари ин суруд ба шакли зерин омадаанд:

Бои сиёи мазанг,  
Хирманут дар сари санг.  
Аҳволма кардӣ ба танг,  
Ай чиҳати бенунӣ!  
Кампирша гуфтум ама,  
Як дард гирифта сарма.  
Як бор бикун раҳма,  
Ай чиҳати бенунӣ!  
Ин бой бойи ғалчагӣ,  
Нун меод як порчагӣ.  
Дастерум партов шидай,  
Ай чиҳати бенунӣ! [Фолклори тоҷик 1957, с.174].

Дар охир ёдовар мешавем, ки бояд дар оянда яке масъалаҳои муҳимми илми фолклоршиносӣ таҳқиқи вариантҳои сурудҳои ҳалқӣ буда, он ба таври ҷудогона ва дақиқтар омӯхта шавад. Мувофиқи мушоҳидаи пажухандагон ҳар қадар матн вариантҳои зиёд дошта бошад, он дар воқеъ мардумитар аст. Агар матн аз 1-2 ва ё 2-3 вариант зиёд набошад, он гоҳ мадумӣ будани он зери шубҳа қарор мегирад. Тибқи таҳмини пажухандагон он матнеро, ки вариант надорад ё 2-3 вариант дорад, марбут ба гӯяндаи ҳосе мебошад, ки муаллифи асили худро ошкор накардааст ё гӯянда онро аз эҷодкоре шунида дар ёд гирифтааст. Дар натиҷа, ин матн дар ҳофизаи яке аз наздикони муаллиф мондааст ва фолклоршинос зимни кори майдонӣ онро сабт намудааст. Агар пажуханда онро сабт намекард, шояд пас аз муддате матн фаромӯш мешуд. Маҳз ҳамин вариантҳои матн, далели раднашавандаи ҳалқӣ ё фолклорӣ будани он аст, ки мардуми зиёди хурду калон онро пазируфта, дар раванди рӯзгори худ мавриди истифода қарор медиҳанд.

#### 4.7. Баъзе хусусиятҳои услубии сурудҳои халқии тоҷикӣ

Хусусиятҳои услубии сурудҳои халқиро на аз матн, балки аз оҳанги мусиқии он чустан лозим меояд. Суруд агар аз рубоӣ, дубайтӣ, ғазал, мураббаъ ва мухаммас асос ёфта бошад, хангоми иҷро ба қонуниятҳои жанри шеърӣ тобеъ намешавад. Баръакс, жанрҳои мазкур ба оҳанг, ритм, зарб ва тобишҳои мусиқӣ тобеъ мегарданд. Хангоми тавлиди суруд мазмун ба кадом мавзӯ тааллуқ доштани он оҳангери тақозо менамоянд, то матн ба самъи шунаванда расонида шавад. Барои мисол, аз дубайтиҳои маъруф, ки дар сурудҳо сароида мешаванд, намуна меорем:

Шабе ай сузи дил гуфтум қаламро,  
Биё, таҳрир кун дарди диламро.  
Қалам гуфто, бирав бечора ошиқ,  
Надорум тоқати ин гуна ғамро.

\*\*\*

Ма қурбонут шавум, абрешими хом,  
Талаб дорум туро дар гушаи бом.  
Талаб дорум, ки шаш буса бигирум,  
Дуто субҳу дуто пешин дуто шом.

\*\*\*

Сари куҳи баланду давдавонум,  
Камон дар китфу ханҷар дар миёнум.  
Илоҳо, бишкана дасти камунсоз,  
Аз ин дасти камун бехонумонум.

\*\*\*

Қадат аз гул ишорат мекунам ман,  
Лабат аз буса ғорат мекунам ман.  
Лаби ту Маккаю ман марди ҳоҷӣ,  
Шаби ид аст, зиёрат мекунам ман.

\*\*\*

Сари сарчашма рафтам ман ба вахте,  
Ба оби дида биншондам дарахте.  
Шамол умад дарахтам решақан шуд,  
Мани мискин надорам ҳеҷ бахте [Аз бойгонии муаллиф].

Дубайтиҳои мазкур аз ҷиҳати вазну қофиябандӣ (ААБА) як хел буда, аз ҷиҳати мазмун се дубайтӣ ишқӣ ва ду дубайтӣ шикоятӣ мебошанд. Ҳангоми ин дубайтиҳоро дар матн хондан, қариб ҳамаи онҳо як хел хонда мешаванд, вале ҳангоми сурудан ба воситаи созҳои мусиқӣ ҳамаи онҳоро наметавон ба як оҳанг сароид. Бо он оҳанге ки дубайтии якум сароида мешавад, дубайтии охириро сароидан ба оҳанги мусиқӣ намечаспад, ҳарчанд ки ҳар ду дубайтӣ ҳузнангез аст. Дубайтии дуюм, хоҳиш ва орзуи ошиқ буда, дубайтии чорум ғуруру ифтихор ва шодии ошиқ аст. Дубайтии сеюм, нола ва ҳасрати сарбоз аст. Пас ҳангоми сурудан ҳофиз мазмуни онҳоро ба назар гирифта, ба кадом оҳанг мувофиқ будани онҳоро низ ба ҳисоб мегирад, ки кадом дубайтӣ ба кадом оҳанг суруда шавад.

Албатта дар суруде, ки як банди онро дубайтии чорум ташкил медиҳад, хондани «сари кӯҳи баланду давдавонам» на танҳо маъниро ҳалал месозад, балки ҳам оҳангу ҳам сурудро «вайрон» мекунад. Пас, мазмуни матни шеър бояд бо оҳанги суруд мувофиқ ояд.

Ҳар як навъи суруд тарзи иҷроиши ҳоси худро дорад, ки дар оҳангу овоз ва сози мусиқӣ таҷассум меёбад. Дар оҳангҳои сурудҳои ғиноӣ (мақсад сурудҳои ишқӣ, шодию тараб, самоъ ва ғ.) хондани сурудҳои таърихӣ, динӣ ё мотам маъно намедиҳад. Сурудҳо ҷой, тарзи иҷро, хоҳишу завқи шунаванда, маҳорати навозандагӣ овозхонӣ ва интиҳоби дурусти матнро доранд. Барои намуна сурудеро аз назар мегузаронем, ки барои ҳар кадоме шинос ва азиз аст. Ин суруд «Аз дараи Камароб» буда, саршор аз шодиву нишот, тарабу тафохур ва хабару хоҳиш аст. Дар аввал хабар аз овардани ёр аст. Ошиқ маҳбубаашро (арусро) ба деҳааш оварда, онро ба дигарон бо ифтихор хабар медиҳад:

Ай дараи Камаров,  
Анора овардеме,

Анора овардеме,  
Анорчон Аноре.

Такрор шудани «Анора овардеме» таъкиди хабар буда, «Анорчон, Аноре» тасдиқ аст.

Банди дигар аз дилбохта шудани ошиқ ба Анор буда, сабаби дилбохтанро шарҳ медихад:

Ҷононаи лабшакар,  
Моро диду ханда кард.  
Бо камони абрӯяше,  
Маро харид, банда карде,  
Анорчон Аноре.

Банди сеюм хабар ё ифтихор аз эҳсоси ошиқ нисбат ба маъшуқа аст, ки карашмаю нозу амали маъшуқаро тасвир мекунад:

Оҳ-оҳ мегардум қадаш,  
Якка-якка гаштанаш.  
Абрура хамбондануше,  
Барги карам чиндануше,  
Анора овардеме,  
Анорчон Аноре.

Дар банди дигар хоҳиш ё талаби ошиқ аз пайвандон аст, ки ба шодии ӯ шариканд (яъне бубинанд, қабул кунанду иззат намоянд ва ба ҳамин монанд):

Ай боло ов миёя,  
Буи палов миёя.  
Хонаро чоруб занеде,  
Меҳмони нав миёяе.  
Анора овардеме,  
Анорчон Аноре.  
Ай дараи Камаров,  
Анора овардеме,

Анора овардеме,

Анорчон Аноре [Аз бойгонии муаллиф].

Чи хеле ки мебинем, мисраъҳои шеърӣ ба воситаи нақароти «Анора овардеме, Анорчон, Аноре» пайваст шуда, як манзараи нишоту шодиро пеши чашм чилвагар месозанд.

Гурӯҳи шахмардон пеш-пеш тарона мехонанду ракс менамојанд, арус савори асп, ороста бо либоси арусӣ, аспро сарчилав меорад ва дар хонаи домод тайёрӣ мебинанд. Манзараи кӯхсору дашту даману деҳа ва маросими арусбиёрӣ як дам аз пеши назар мегузарад. Ин суруди мутантани ишқу тантанаи шодӣ ва суруди зиндагӣ аст. Пирон ҷавонии худро ба хотир меоранду ҷавонон орзуи ба он рӯз расиданро мекунанд. Суруди мазкур чӣ қадар дилҳоро тасхир кардааст ва хоҳад кард. Ҳарчанд аз иҷрои аввалини ин суруд қариб сад сол гузашта бошад ҳам, кӯҳна нашудааст.

Чунонки дар боло зикр шуд, нақарот дар суруд нақши калидиرو мебозад ва суруди бидуни нақарот вучуд надорад. Пас нақарот яке аз хусусиятҳои услубии суруд аст, ки дар дигар навъи назм кам ба назар мерасад ё ба назар намерасад. Баъзе сарояндагон ҳангоми сурудан худ нақарот мебофанд ё аз шеъри дигар ба орият мегиранд ё яке аз байт ё мисраи сурудро ҳамчун нақарот такрор карда, истифода мебаранд:

Ало духтар, балои осмонӣ,

Гаҳе бо мо гаҳе бо дигаронӣ, камарборик!

Худо додаст ба ту чашмони шаҳло,

Вале сангиндилу номехрубонӣ, камарборик!

Камарборики ман!

Шоми торики ман!

Биё наздики ман сулҳу сафо кун,

Ҷафо дигар бас аст, охир вафо кун,

Камарборик! [Аз бойгонии муаллиф].

Гумон бар он аст, ки нақароти мазкур аз А.Лохутӣ гирифта шудааст. А.Лохутӣ дар шеъри «Ёри Мастчоҳӣ» нақаротеро, ки бандҳои дубайтихоро ба ҳам мепайвандад, овардааст:

Камарборики ман!  
Шоми торики ман!  
Бути тоҷики ман!  
Биё наздики ман сулҳу сафо кун,  
Чафо дигар бас аст, охир вафо кун,  
Ёри Мастчоҳӣ! [Лохутӣ 1987, с. 228].

Чи хеле ки мебинем, бе истифодаи «бути тоҷик» ва «ёри Мастчоҳӣ» нақароте пайдо шудааст, ки вирди забонҳо буда, халқӣ гаштааст.

Раҷаб Амонов қайд карда буд, ки дар баъзе сурудҳо байни матну нақарот аз ҷиҳати мазмун ихтилоф ва ночаспоние ба назар мерасад. Ҷунонҷӣ, «Додаракам» аз рӯи нақарот сурудест дар бораи меҳри хоҳару додар:

Ҷон додаракам,  
Оҳ, дилу ҷон додаракам,  
Сандуқчаи сими заргарон додаракам

[Лирикаи халқӣ тоҷик 1968, с.332].

Аз он замоне, ки Р.Амонов ин суханонро навишта буд, беш аз панҷоҳ сол сипарӣ шудааст, вале ҳанӯз ҳам ин суурдро бо ҳамин ихтилофи мазмун месароянд.

Дигар хусусияти услубии суруд он аст, ки сароянда дар сурудан озод аст. Ӯ побанди на матн, балки оҳанг буда, он ҷӣ ки ба оҳанг мувофиқ аст, месарояд. Дар ин гуна маврид сароянда мавзӯро ба назар мегирад, на мазмунро. Ихтилоф аз ҳамин сабаб ба вучуд меояд:

Саҳарноз! Саҳарноз! Саҳарноз!  
Дили ошиқ надорад, тоқати ноз.  
Шакарнӯш, шакарнӯш, шакарнӯш,  
Дили ошиқ ҳамеша мезанад ҷӯш.  
Ду-се рӯз аст, ки бӯи гул наомад,

Садои хондани булбул наомад.  
Равед аз боғбони гул бипурсед:  
«Чаро булбул ба сайри гул наомад?»  
Сахарноз! Сахарноз! Сахарноз!  
Дили ошиқ надорад, тоқати ноз.  
Шакарнӯш, шакарнӯш, шакарнӯш,  
Дили ошиқ ҳамеша мезанад чӯш.  
Қадат аз нахли райҳон офариданд,  
Рухат аз моҳи тобон офариданд.  
Зи рухсорат барои бӯса кардан,  
Ачаб лаъли Бадахшон офариданд.  
Сахарноз! Сахарноз! Сахарноз!  
Дили ошиқ надорад, тоқати ноз.  
Шакарнӯш, шакарнӯш, шакарнӯш,  
Дили ошиқ ҳамеша мезанад чӯш [Аз бойгонии муаллиф].

Дар ин суруд ҳам ночаспоние ба назар мерасад. Як банд ба шахси сеюм нигаронида шуда, банди дигар ба шахси дуюм ва нақарот тамоман, мазмуни дигар дорад.

Дар баъзе сурудҳо ба нақароте ҳам дучор шудан мумкин аст, ки ягон маъно надорад, вале ягон халале ба мазмун ворид намесозад:

Рафтам ману рафтам ман,  
Яқуй, яқуй, яқуйя.  
Чодар зада шиштам ман,  
Яқуй, яқуй, яқуйя.  
Ёри худро надидам,  
Яқуй, яқуй, яқуйя.  
Худро зада куштам ман,  
Яқуй, яқуй, яқуйя [Аз бойгонии муаллиф].

Ин амалҳо тобиши услубиест, ки сурудро дилчасп ва гуворо месозад. Ба ҳамин монанд:

Қуми қум боми қум шоҳинае,

Қуми қум боми мо хушгинае.

ё:

Ялалею ялалею ялалов.

ё:

Ла-ла-ла, ла-ла-ла, лай-ла-ла.

Чунин ҳолат як хусусияти услубии танҳо хоси сурудҳо буда, онро дар ягон жанри дигари адабиёти гуфторӣ мушоҳида карда наметавонем.

Хусусияти дигари услубии ба суруд хос бо шеваи маҳаллӣ сурудан аст. Сарояндагони маҳал дар маҳалли худ бо ҳамон забоне суруд месароянд, ки барои шунавандагон фаҳмо аст:

Сахнаи баланду кафтаро дар бозӣ,

Ошиқ шудаям ба духтари дарвозӣ.

Эй духтари дарвозӣ, чӣ дас мендозӣ?

Сухтему врецидем кар мендозӣ [Аз бойгонии муаллиф].

(«Врецидан» маънои аз таъсири оташ «печу тоб хӯрдан аст»). Ҳамин тариқ, дар бисёр сурудҳо вожаҳои маҳаллии «дена» (девона), «мена» (мекунад), «бахчӣ?» (барои чӣ?), «чува?» (чаро?), «навоме» (намехоҳам), «шӣ» (шуд) ва амсоли инҳоро вомехӯрем, ки яке аз нишонаҳои асосии назми халқӣ аст.

Ҳар навъи сурудҳои халқӣ доираи истифодаи калимаю ибораҳои хоси худро дорост. Дар сурудҳои ошиқона ҳамон вожаҳои зебои шоиронаи шеъри оламгири тоҷик – шамъ, парвона, сарв, чашм, қомат, дил, қон, нарғис, лаб ва ба ҳамин монанд ба назар мерасанд. Дар сурудҳои таърихӣ – лашкар, муҳориба, қанг, ғазо, қамон, дар сурудҳои марсимҳои мавсимӣ – гул, булбул, Наврӯз, лола, баҳор, себарга, сабзазор, бод ва ғайра барои ифодаи хусусиятҳои услубии ин навъи сурудҳо хидмат менамоянд:

Шоҳгули заррина сар андозӣ ту,

Гирди лабонат шакар андозӣ ту.

Садқа шавам аз қаду аз нози ту,

Бурдӣ зи ман сабру қарор, эй санам.



Кабки хиромонворӣ рафтори ту,  
Ҳар кӣ ба олам нашава ёри ту.  
Нест чу ман ёри вафодори ту,  
Бурдӣ зи ман сабру қарор, эй санам

[Фолклори тоҷик 1957, с.360].

\*\*\*

Гулу гулдастай, эй чони бобо,  
Ба мақсуд норасидӣ, чони бобо!  
Чу гулҳои замин, ки сар бароранд,  
Ту сар дар хок мондӣ, чони бобо!  
Агар оху шавам атрофи олам,  
Наёбам ман суроғат, чони бобо!  
Касе фарзанд надорад у чӣ будай?

Дарахти бесамар! Эй чони бобо! [Фолклори тоҷик 1957, с.366].

Маълум аст, ки суруди аввал изҳори ишқ ва садоқату бетоқати ошиқро мефаҳмонад. Суруди дуюм марсия буда, сӯзи падарест, ки фарзандашро аз даст додааст. Ҳар ду суруд мурочиат аст. Дар аввалӣ шиква нест ва дар дуюмӣ шиква ҳаст. Оҳанги ҳар ду суруд аз ҳам фарқ дорад. Яке тарабангези гиламонанд асту дуюмӣ маҳзуни дилобкунанда. Маҳз ҳамин услуб ва тарзи баён ин сурудҳоро аз ҳам фарқ мекунонад. Дар навишт ҳар ду ҳам фарқ карда мешаванд. Аз рӯи маъно ба фарқи онҳо сарфаҳм меравем. Вале агар ин сурудҳо сароида шаванд, аз оҳанг бидуни фаҳми матн пай бурдан мумкин аст, ки чӣ мазмунро ифода менамоянд.

Раҷаб Амонов дар сурудҳои халқӣ се навъи тасвирро муайян намудааст [ниг.: Амонов 1968, с. 334]: нақл, монолог ва диалог (гуфтугӯ). Воқеан, ду суруди дар боло зикршуда хусусияти гуфтугӯӣ дошта, ҳар ду ҳам мурочиат мебошанд. Хусусияти нақлӣ дар он сурудҳое дида мешавад, ки як навъ сюжети пасив доранд. Агар сюжет комил бошад, ҳамоса ба ҳисоб меравад, вале агар мазмуни он дода шавад, нақл аст.

Ҳамин тариқ, сурудҳои «Тарма», «Мирзои ман», «Сайри гулшан», «Духтар дурри ноёфтӣ», «Сари куҳи баланд», «Зи аҳволам намекурсӣ» ва амсоли инҳо хусусияти нақлӣ доранд. Барои намуна:

Духтар, дурри ноёфтӣ,  
Чолота сустак бофтӣ.  
Банди даста капидум,  
Фуакта усу тофтӣ.  
Ширраси танга бишид,  
Гашта кисама кофтӣ,  
Аз бари рут бусидум,  
Гуфтӣ, ки дилма ёфтӣ [Фолклори Кӯлоб 2007, с.215].

Барои тасвири бештари ҳолатҳои ботинии инсон тасвири монологӣ имконияти зиёдтар дорад. Дар ин ҳолат, таъсири суруд бештар гардида, изҳори орзуо омол, хоҳишу талаб, шикваю ҳасрат ва танқиду мазаммат бештар ифода меёбад.

Раҷаб Амонов зикр намудааст, ки қариб 80 фоизи сурудҳои халқиро монолог ташкил медиҳад [ниг.: Амонов 1968, с.336]. Ин вазъият табиист, чунки инсон пеш аз ҳама эҳсосу андеша ва дарди дили худро баён менамояд. Чунин ҳолат ҳоси назми тоҷик аст, ки ба сурудҳои халқӣ низ таъсир расонидааст. Мурочиат дар сурудҳои халқӣ бо ду роҳ сурат мегирад, яке бо мухотаби «эй» (ё «э») ва калимаҳои эзоҳдиҳандаи он: эй дил, эй гул, эй духтар, э бути бадкор, э бача ва ҳоказо. Кам ҳолатҳои вомехурем, ки «эй» (ё «э») бе калимаи эзоҳдиҳанда биёяд. Дар назми классикӣ «эй» (ё «э») бештар танҳо меояд. Шояд тақозои жанр ва қонуниятҳои дохилии он бошад, чунки пас аз «эй» (ё «э») ҷӣ хел калимае, ки кас хоҳад (аз калимаи сода сар карда, то ҷумлаи дароз), гузошта метавонад. Дар сурудҳои халқӣ мурочиат мушаххас аст ва ин метавонад чандин хусусиятҳои услубиро доро бошад:

Ису гардам, гул чинам,  
Усу гардам, гул чинам.  
Эй бачаи бозингар,

Рута бугардон бинум [Фолклори Кӯлоб 2007, с.256].

Пас аз «эй бачаи бозингар» метавон «ба сад дарой», «умрат дароз шава», «қошота садқа», «мурдумта» ва бисёр дигар ибора ё худ ҷумларо мондан мумкин ё метавон тамоман суханҳои муқобилмаъно гузошт, чунки оҳанги мурочиат ҳамин хусусиятро талаб мекунад. Дар навишт вазни суруд вайрон шуданаш аниқ аст, вале ҳангоми сурудан, метавон чунин сароид, ки ба вазн ҳеҷ гуна ҳалал нарасад. Барои мисол, аз сурудҳои халқии машҳур намунае меорем:

Агар ба гулшан маҳи ман ба ноз гардад,  
Қади баландаш, ширинчон, чӣ чилва дорад,  
Оҳ-ҳо-ҳо-ҳо!  
Қади баландаш ширинчон чӣ чилва дорад?  
Даруни хона ширинчон, моҳи ягона,  
Рухашро дидам, ҷурачон, бо сад баҳона.  
Оҳ-ҳо-ҳо-ҳо!  
Рухашро дидам, ҷурачон, бо сад баҳона [Аз бойгонии муаллиф].

Аслан, дар матн «ширинчон» ва «ҷурачон» вучуд надорад. Вале овозхон барои таъсирнок ва дилчаспии суруд ин калимаҳоро ворид сохтааст, ки ба суруд тобиш ва ҳусни тозае бахшидааст. Ин ҳолат роҳи дигари мурочиат дар сурудҳои халқӣ маҳсуб шуда, аз вижагиҳои дигари услубии суруд бармеояд. Овозхон дар сурудан озодиро ҳис намуда, побанди вазни шеър намегардад. Вазни суруд вобаста ба кашиши овоз ва оҳанг мувофиқ карда мешавад. Ин ҳолат дар сурудҳои «Шашмақом» низ ба назар мерасад ва бешак метавон гуфт, ки аз сурудҳои халқӣ таъсир бардоштааст. Ҳангоми сурудан сароянда калимаҳоро ба монанди «чон» ва «ширин» ба матн мечаспонад ва мазмунан тобиши дилнишин медиҳад.

Мухотаб дар сурудҳои халқии тоҷикӣ ба таври фаровон истифода мешавад. Ҷои он дар суруд устувор набуда, метавонд дар аввал, дар байн ва ё дар охири мисраъ биёяд, ки намунаи он дар боло оварда шуд. Дигар хусусияти мухотабҳои суруд дар тағйири он аст. Сароянда метавонад, ба ҷои як мухотаб

мухотаби дигареро гузорад, ки ин ҳолат дар адабиёти навишторӣ дида намешавад.

Ба андешаи Раҷаб Амонов «сурудҳое ҳастанд, ки аз оғоз то интиҳо аз мухотаб таркиб ёфта, дар натиҷаи пай дар пай такрор шудани суханони хитобомез ва мавриди ташбеҳ ё рамзу истиора қарор гирифтани онҳо оҳанги шӯрангезе пайдо намудаанд»:

Сарви равонам,  
Ороми чонам,  
Ғайр аз Шумо ман,  
Ёре надорам!  
Гули хандонам,  
Ширинзабонам,  
Ғайр аз Шумо ман,  
Ёре надорам! [Лирикаи халқи тоҷик 1968, с.337].

Муколама (диалог) дар сурудҳои халқӣ дар ду намуд истифода мешавад: бевосита ва бавосита. Намуди бевоситаи муколама ҳоси бадеҳаҳост, ки сар то по аз гуфтугӯ ё саволу ҷавоби ду нафар иборат аст:

Духтар: Кучо будӣ секинак?

Писар: Бозор будам, ҷӯраҷон.

Духтар: Чиҳо, чиҳо харидӣ?

Писар: Руймоли хуб харидам.

Чӣ тар, чӣ тар мендозӣ?

Духтар: Итар, итар мендозам.

Писар: Чӣ тар, чӣ тар мегардӣ?

Духтар: Итар, итар мегардум... [Фолклори Кӯлоб 2007, с.304].

Муколамаи бавосита низ ба бадеҳа шабоҳат дорад, вале аз тарафи як нафар изҳор мешавад, яъне муколамаи ду нафар аз тарафи шахси сеюм нақл карда мешавад:

Шавҳар бигуфт бо зан: Эй дилбари дилозор,

Таъби хушат надидам, ҳар рӯз кина бисёр.

Чабру чафо кашидам аз баҳри ту ситамгор,  
Афтодаам ба хорӣ, дар доми ту гирифтор.  
Кардӣ ҳамеша манро фанду фиреби бисёр.  
Гуфто занак ба шавҳар: Аз ман чӣ ор дорӣ?  
Дар хизматат шарикам, дигар чӣ кор дорӣ?  
Чонам ба туст пайванд бовар ба ман надорӣ?  
Ҳар чо агар равӣ ту кори ман интизорӣ,  
То ваҳте боз гардӣ, бинем ҳар ду дидор.

[Фолклори тоҷик 1957, с.373-374].

Ҳамин тавр, вазну сохтори сурудҳо ва воситаҳои тасвири бадеӣ хусусиятҳои услубии сурудҳоро мукамал ва таъсирбахш мегардонанд. Вобаста ба навъи суруд ва мазмуни онҳо санъатҳои тасвир нақши асосиро мебозанд. Истифодаи воситаҳои тасвир дар забони сурудҳо ифодаи шавқу шодӣ ё ғаму ғусса аст, ки ба ҳама навъҳои шеърӣ хос аст. Гуногунии оҳанги мусиқӣ ягона омилест, ки сурудро аз дигар навъҳои назми хаттӣ фарқ мекунонад.

#### 4.8. Ҳамоҳангии суруд ва мусиқӣ

Тавре ки дар фаслҳои пештар зикр намудем, вижагии аслии суруд, ин сурудани он аст, ки ин сурудан бо ду роҳ сурат мегирад: яке овозӣ ва дигаре созӣ.

Ҳангоми сурудани овозӣ, матн фақат аз тариқи садои сароянда бо оҳанги гӯшнавоз пешкаши шунаванда мешавад. Сароянда матнро бо равишҳои гуногун месарояд, ки дар ин равиш аз ҳаракати даст ва қиёфа истифода менамояд. Масалан, дасти худро ба назди даҳон меорад ё ба пеш мебарад ё бо ҳаракатҳои ҳар ду даст ба мазмуни матн ишора менамояд. Гоҳе лаълиҷае дар даст гирифта, бо ҳаракати он пастию баландии овозро идора менамояд, ки ин ҳама шунавандаро таҳти таъсир қарор медиҳад.

Вале ҳангоми сурудани суруд бо асбобҳои мусиқӣ масъала дигар аст. Дар ин маврид, ба матни суруд созиҳои мусиқӣ ҳамоҳанг мешаванд. Матн дар пайвастиҳои созо ва оҳангҳои махсуси марбут ба он аз ҷониби сароянда садо дода, таъсири сурудро барои шунаванда бештар месозад. Ин аст, ки дар тули таърих то имрӯз, суруд ҳам аз тариқи овозӣ ва ҳам аз тариқи созиҳои гуногун ба самъи шунаванда расонида мешавад.

Дар ин бора муҳаққиқон ҳангоми таҳқиқи сурудҳои навишторӣ ва гуфторӣ назари худро баён намудаанд. Ин анъана аз замонҳои хеле қадим то рӯзгори мо ба таври гуфторӣ расидааст. Аз осори илмӣ маълум мешавад, ки суруд ва мусиқии халқӣ аз замонҳои қадим дар робита буда, нишонаҳои ин иртиботро дар осори бостоншиносӣ ва таърихии ба дастамада метавон мушоҳида кард.

Ҳангоми мутолиаи сарчашмаҳои замони қадим ба мушоҳида мерасад, ки хунари сарояндагӣ бо номҳои хунёгарӣ маъмул будааст. Хунёгарони замони қадим ҳамаи анвои сурудҳоро месароиданд, вале барои онҳо сурудани дostonҳои ҳамосӣ арзиши бештар доштааст. Аз ҷумла, профессор Ш.Исрофилниё ҳангоми таҳқиқи адабиёти замони пеш аз исломӣ ишора менамояд, ки хунёгарон бештар сурудҳои дostonҳои ҳамосиро месароиданд.

Ҳатто ҳангоми далериву шуҷоат ва пирӯзӣ дар ҷангҳо шоҳон ва паҳлавонони он замонро аз тариқи сурудҳои ҳамосӣ ситоиш менамудаанд. Масалан, ӯ дар бораи Куруши Кабир, сурудҳои динӣ, сароидани «Авесто» ёдовар шуда, аз хунёгарони он замонҳо дар асоси сарчашмаҳо чунин гуфтааст: «Достонҳои марбут ба Куруш маҳз дар ҳамин давра вориди адабиёт гашта, қавмҳои ориёӣ дар достонҳо ва сурудаҳои худ тавсифи далерию шуҷоат ва зебоию наққорию ӯро мекарданд. Ҳеродот аз сурудаҳои динии модӣ ном мебарад, ки ҳангоми баргузорию ойинҳои ниёиш муғон барои эзадон мехонданд. Муҳаққикон бар онанд, ки таснифи ин сурудҳо, ки ба эҳтимол, шабоҳатҳои ба «яштҳо»-и «Авесто» доштааст, ба давраи модҳо ё ҳатто пеш аз он боз мегардад» [Исрофилниё 2019. с.19].

Аз ҳамон замонҳои қадим ба баъд суруд ва мусиқӣ тавҷам буда, соҳҳои мусиқӣ дар сароидани сурудҳои халқӣ ва ҳамосаҳои миллӣ мавқеи вижа доштааст, ки инро дар осори таърихии ҳар давра замон метавон дид, ки муҳаққикони мусиқишинос дар ин мавриди назари худро гуфтаанд. Н.Ҳакимов дар асоси сарчашмаҳои зиёди бостоншиносӣ ба таври муфассал дар ду китоби таҳқиқи худ «Музыкальная культура таджиков (древнейшая, древняя, раннесредневековая история). Кн. I: Социофункциональные аспекты эволюции музыкальной культуры таджиков» (2001) ва «Музыкальная культура таджиков (древнейшая, древняя, раннесредневековая история). Кн. II: История музыкального инструмента таджиков» (2004) ёдовар шудааст, ки суруд бо қадом соҳҳои мусиқӣ суруда мешуд ва байни онҳо чи гуна иртибот дошт. Аз таҳқиқ ва тасвирҳои овардаи ӯ дар асоси қавишҳои бостоншиносӣ маълум мешавад, ки анҳои соҳҳои мусиқӣ таърихи тӯлонӣ дошта, аз тариқи онҳо ҳатман матни суруд ба самъи шунавандагон расонида мешуд [ниг.: Ҳакимов 2001 ва 2004].

Дар бораи муҳим будани нақши соҳҳои халқӣ дар сароидани сурудҳои мусиқишиносон Н.Нурҷонов, Н.Ҳакимов, А.Низомов, Ф.Азизӣ, К.Раҳимзода ва дигарон изҳори назар намуда, мавқеи асбобҳои мусиқиро ҳангоми сароидан ёдовар шудаанд. Дар айни замон, онҳо таърихи пайвастагии суруд ва оҳангро аз

замонҳои пеш то имрӯз мавриди таҳқиқ қарор додаанд. Онҳо масъалаҳои зиёди суруд ва мусиқиро дар мероси мусиқии тоҷикон, ба мисли «Шашмақом», «Фалак», ҳамосаи «Гӯрғӯлӣ» ва дигар анвои сурудҳои китобӣ ва фолклорӣ таҳқиқ намудаанд [ниг.: Нурҷонов 1956, 2001; Азизӣ 2009; Низомӣ 2014; Раҷабов 1989, Ҳакимов 2001 ва 2004; Раҳимов 2014].

Тибқи таҳқиқҳо маълум мешавад, ки асбобҳои зиёди мусиқӣ дар тури таърих хангоми сурудан, мавриди истифода қарор мегирифтааст. Муҳаққиқон ёдовар шудаанд, ки хангоми сурудани сурудҳои халқӣ асбобҳои доира, таблак, дутор, думбура, ғижак, рубоб, тор, сетор ва ғайра истифода мешаванд. Ин асбобҳо ба матни суруди халқӣ ҳамоханг шуда, шунидани матро дилангез ва барои шунаванда таъсирбахш менамоянд. Ба гуфти Р.Раҳмонӣ дар асл маҳз ҳамин ҳамохангии созу суруду овоз аст, ки матни манзуми халқӣ ба суруд табдил меёбад [ниг.: Раҳмонӣ 2021, с. 326-330].

Сароидани суруд дар ҳар минтақа вижагии худро дорад, ки дар ин бора фолклоршиносон дар раванди мушоҳидаи худ ишораҳо намудаанд. Аз ҷумла, А.З.Розенфелд дар бораи истифодаи созҳои мусиқӣ ва ё бидуни онҳо иҷро намудани сурудҳои мардуми Дарвозу Ванҷ чунин гуфтааст: «Қисми калони фолклори манзум дар шакли сурудҳое, ки бо ҳамохангии дутор ё доира суруда мешаванд, маъмул мебошанд. Дар Ванҷ бо ҳамохангии якҷанд доира сурудхонии умумӣ одат шудааст. Бо вучуди он, дар Ванҷ ва Ваҳиёи Боло бечуршавии асбоби музикавӣ ҳам месароянд. Чунончи, ду ҳофизии боистеъдоди сангворӣ Юсуф Фазлиддин ва Ёфтақ Холов одатан бе музика ҳам бадеҳа мегуфтанд. Аксарияти ҳофизон музиканавоз буда, дар вақти сурудан худашон менавозанд. Ҳофизии бомаҳорти ванҷӣ Шобек Бачабеков аз қишлоқи Даштак, коркуни кумитети партиявии районӣ, коркуни шуъбаи сохтмони райони Ванҷ Саид Алӣ Алиев низ бо дутор, ғиччак, рубоб, сетор ва доира сурудҳо мехонанд. Дар Тоҷикистон номи ҳофизии дарвозӣ, сарояндаи ашӯлаҳои халқӣ, дар айни ҳол артисти Филармонияи давлатии Тоҷикистон Шариф Ҷӯраев ба ҳама маълум аст» [Намунаҳои фолклори Дарвоз 1962, с. 121].



Агар бодикқат ба ҳамбастагии суруд ва мусиқӣ назар намоем, мебинем, ки баъзе созҳои мусиқӣ бо ягон жанри махсуси мусиқӣ мувофиқ омада, аз ҷониби навозандагон ва сарояндагон бадоҳатан чизҳои илова мешавад. Инро мо хангоми сароидани ҳамосаи «Гӯрғӯлӣ» ва ҳамчунин фалак мебинем, ки сароянда дар раванди сароидан оҳанги думбура ё асбобҳои дигари мусиқиро мувофиқи матни суруд тағйир медиҳад, ки дар натиҷа ба шунаванда таъсири эстетикӣ мерасонад.

Дар асоси маълумоти Н. Нурҷонов мебинем, ки дар тамоми минтақаҳои ноҳияҳои кӯхистони Тоҷикистон (аз ҷумла, Бадахшон, Дарвоз, Ванҷ, Кӯлоб, Ховалинг, Балҷувон, Сарихосор, водии Рашт ва ғ.) сурудҳои дар шаклҳои гуногун дида мешавад. Ҳатто хангоми бозҳои мардумӣ гоҳе аз созҳои мусиқӣ истифода мешавад. Масалан, дар Бадахшон хангоми иҷрои намоиши «Муғулбозӣ» суруд ва мусиқӣ дар ҳамоҳангӣ иҷро шуда, намоишро таъсирбахш месозад [ниг.: Нурҷонов 2002, том 2].

Яке аз асбобҳои асосӣ, ки дар байни тоҷикон шуҳрат дорад ва хангоми сароидани сурудҳои халқӣ ҳамнаво аст, ин доира (даф) мебошад. Ин асбоб дар замонҳои гузашта яке аз аввалин асбобҳои буд, ки оҳанги сурудро бо ритми худ ҳамчунӣ намуда, матни сурудро таъсирбахш месохт. Дар айни замон, хангоми бо доира сурудани суруд, ритми доира ва матни суруд касро водор месохт, ки ба рақс ояд. Маҳз оҳанги ҳамчунии доира, ба суруд боиси рақс мешавад. Худи мо ҳам дар минтақаҳои Бадахшон, Дарвоз, Ванҷ ва Хатлон зиёд мушоҳида кардем, ки доира дар раванди маросимҳо дар ҳамоҳангии суруд истифода мешавад. Дар гузаштаҳо ва гоҳе ҳоло низ дар базми занҳо доира барои таъсирбахш шудани суруд нақши асосиро дорад. Ба хусус, хангоми дар хонаи арус ва ё баъди ба хонаи домод бурдани арус, ҳамеша занҳо ба воситаи доира сурудҳои тӯёна месароянд. Дар оҳанги доира ва суруд рақсу бозӣ шодиву нишоти занону духтарон дучанд мешавад. Нақши доира хангоми сурудани «Шашмақом» ва «Фалак» низ хуб ба назар мерасад. Мувофиқи маълумоти санъатшинос Н. Нурҷонов доира дар байни занҳои сарояндаи деҳаи Сайроб (ноҳияи Бойсун) ва Бадахшони Помир нақши арзишманд доштааст [ниг.: Нурҷонов 2002, том 2].

Барои ичрои сурудҳои халқии тоҷикӣ, ки дар кӯхистон маъмул аст, асбобҳои зерини мусиқӣ ба кор меравад, ки чандон зиёд набуда, хеле сода мебошанд: доира, думбура, думбак, рубоби бадахшонӣ ва ғижжак. Суруд асосан бо ин асбобҳои мусиқӣ сароида мешавад. Баъзе асбобҳои, ба мисли тутак, най, сурнай, дунай, чанг, қайроқ ва нағора ҳастанд, ки дар минтақаҳои мухталиф ба сарояндаи суруд Ҳамоҳанг мешаванд.

Барои дарки дурусти маъсала нисбат ба Ҳамоҳангии суруд ва мусиқӣ мо як мисол меорем. Соли 1870 аз ҷониби Абдурахмони Мустаҷир аввалин матни суруд дар шакли зерин сабт шуда буд:

Мошобачон кучой? Имрӯз камнамоӣ,  
Имо кунам, биёӣ, дар ишкамам дароӣ.  
Мошобачон, мошоба,  
Мошобачон, мошоба.  
Ҳамаи мош андохтем, ҳафт кӯза об андохтем,  
Дар дег ҷӯшонидем, мошобачон, мошоба...»

[Мустаҷир 1989, с. 17].

Дар «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл»-и А.Мустаҷир, ки соли 1989 аз ҷониби А.Афсаҳзод ва М.Муллоаҳмадов ба нашр расидааст, дар бораи ин матн маълумоти кофӣ нест. Фақат гуфта шудааст, ки «Шеърӣ Бобобой аз вилояти Урметан навишта шуд дар вилояти мазкур» [Мустаҷир 1989, с. 18]. Вале Н. Нурҷонов дар бораи ин суруд ба тавр муфассал маълумот додааст. Маълум мешавад, ки дар бораи ин суруди «Мошоба» соли 1870-1872 Август Эйхгорн иттилоъ дода, дар рӯзномаи худ онро бухороӣ гумон мекунад. Тибқи мушоҳидаи Н. Нурҷонов, ин суруд дар минтақаҳои Бухоро, Самарқанд, Ўротеппа, Хучанд, Китоб ва деҳаҳои кӯхистони водии Зарафшон машҳур будааст. Ба гуфти мусиқишиносон суруди «Мошоба» аз деҳаи Дарғ ба дигар ҷойҳо паҳн шудааст. Мардуми ин деҳа, аз моҳи сентябр барои кор кардан ба шаҳрҳо, аз ҷумла Бухоро омада, шаш моҳ то байни моҳи март кор мекардаанд. Дар байни ин кормандон, қасоне будаанд, ки дар сароидани суруди «Мошоба» ном бароварда будаанд. Инҳо дар майдонҳои назди бозор ин сурудро бо

маҳорати баланд месароидаанд. Гоҳе чунин мешудааст, ки агар коргарони зарафшониро дар кӯчаҳои Бухоро ва шаҳрои дигар бинанд, мардум хоҳиш мекардаанд, ки суруди «Мошоба»-ро сароянд. Барои сароидани ин суруди завқбахш шунавандагон ҳадиҳо меодаанд. Яке аз вариантҳои суруди «Мошоба», ки соли 1906 сабт шудааст, чунин аст:

Мошобачон кучой?

Шаш мо(х) камнамой.

Ин моҳ мебиой,

Дар дастат додам дона,

Накун, накун баҳона.

Пештар био дугуна,

А(з) таг занем дуфона.

Ин шаб шаби айосас,

Ду дасти ёр ба косас,

Вақти азон халосас.

Дар дастат додам ишти,

Таги заминба шисти,

Сари чакчак бишисти,

Рафтаи ба суи бустон,

Додам аҷаб гулистон... [ниг.: Нурджанов 2002, том 2, с. 19-20].

Н. Нурҷонов дар ҳамин китоби «Традиционный театр таджиков» ғайр аз матни болоии суруд, ки 26 мисраъ аст, ду варианти дигари сурудро меорад, ки якеро худи муаллиф солҳои 1958 ва 1959 аз ноҳияи Айнӣ сабт намудааст.

Варианти якум:

Мошобачон кучоед?

Шиш маҳ камнамоед,

Ин маҳба мебиёед?

Ғур-ғура оҳ,

Ғур-ғураки ғур мошоба.

Мошобачон, мошоба,

Фалғар, ки чои танг аст.  
Замини вай серсанг аст,  
Айни мошобачанг аст.  
Дуп(и)ё(з), оҳ,  
Дупё(и)заҷон мошоба,  
Мошобачон, мошоба... .

Варианти дуҷум:

Мошобачон гучоед?  
Шишма наменамоед.  
Аз зияки дар дароед,  
Ғур-ғури ғур мошоба.  
Имшаб шаби рамазон,  
Ҳавлои терӣ арзон,  
Меҳӯрдагета ларзон,  
Тарай лилай мошоба.  
Мошобани моши бор,  
Нечи пулдан пули бор,  
Ичига кишмиши бор,

Тарай лилай мошоба... [ниг.: Нурджанов, 2002, том 2, с. 20-27].

Муҳаққиқ матнро бо ҳамон тарзе ки сароида мешавад, оварда, тарҷумаи таҳтуллафзии русии он ва аз ҳама муҳим нотаи сурудро низ овардааст. Аз рӯи нотаи суруд сарояндаи имрӯз метавонад, онро бо ҳамон оҳанг сарояд. Нотаи суруди «Мошоба» дар китоби Н. Нурҷонов дар шакли зерин аст:

**МОШОБА**

ИМЗОВ ҲОҶАМУРОД  
Қ. ДАРҒ. Р. П. Х. АЙЙЙ

НОТАЦИЯ З. ТАДЖИКОВОЙ

М.М. J. = 80

Мошоба

Хуб аст, ки Н. Нурҷонов тарзи иҷрои суруд, рақси будани он, бадохатан дар ҳар муҳит илова шудани мисраъҳои нав ва як навъ сохтори намоишӣ доштани сурудро ба таври муфассал шарҳ додааст. Маълумоти Н. Нурҷонов ҳам дар асоси сарчашмаҳо ва ҳам мушоҳидаҳои бевоситаи худаш оварда шудааст, ки сурудро бидуни мусиқӣ тасаввур кардан номумкин мебошад.

Ҳамин тавр, метавон натиҷагирӣ кард, ки ҳамбастагии суруд ва мусиқӣ бояд дар оянда бо ҷузъиёт аз ҷониби мусиқишиносон омӯхта шавад. Дар асоси омӯхтани матн ҳар суруд метавон бисёр масъалаҳои пайваستاгии мусиқӣ ва суруд, бо оҳанг тавҷам будани матн, ҷӣ гуна таъсир намудани суруд ба шунаванда, аз ҷиҳати равонӣ ва эстетикӣ таъсир расидани суруд ба сомон ва монанди инҳо равшанӣ андохта шавад.

## ХУЛОСА

Дар хулосаи диссертатсия ба чунин натиҷа расидем, ки ҳамаи он сурудхоеро, ки сарояндагону ҳофизон месароянд, метавон ба ду даста чудо кард: Аввал, сурудхое, ки дар байни мардум машҳур буда, аз ҷониби сарояндагони халқӣ суруда мешаванд; дуюм, сурудхое, ки аз ҷониби сарояндагони касбӣ суруда мешаванд. Ҳам сарояндагони халқӣ ва ҳам касбӣ сурудҳои халқӣ ва соҳибмуаллифро месароянд. Агар сарояндагони халқӣ зимни сароиши сурудҳои халқӣ гоҳе аз тариқи шунавоӣ шеърӣ шоиреро бисарояд, сарояндаи касбӣ ҳам гоҳе ягон суруди халқиро аз худ намуда месарояд.

Дар диссертатсия дар бораи он матнхое сухан гуфтем, ки ҳамчун матни суруд аз байни мардум гирдоварӣ шудааст ва муҳаққиқон дар маҷмуаҳо онҳоро суруд гуфтаанд ва ҳамчунин, дар бораи суруда шудани онҳо маълумот додаанд. Ба ин васила ҳамаи он матнхоеро, ки дар маҷмуаҳои фолклорӣ ҷоп шудааст ва муҳаққиқон ба суруд будани он ишора намудаанд, ба таври муфассал мавриди омӯзиш қарор додем ва нисбат ба ин гуна матнҳо ба чунин хулоса расидем:

1. Аз таҳқиқ маълум шуд, ки оид ба осори манзуми халқӣ ва жанрҳои гуногуни он, ки дар тули беш аз сад сол гирдоварӣ шудааст, аз ҷониби фолклоршиносон Р.Амонов, Б.Шермуҳаммадов, Н.Шакармамадов, Д.Обидов, Ф.Муродов, Ф.Зехниева, Р.Аҳмадов, Н.Азимов, Э.Улуғзода, М.Аъзамова, Ш.Умарова, Т.Исроилова, Н.Ҳақимов, К.Раҳимзода ва дигарон рисолаҳои илмӣ таълиф шудааст. Ин муҳаққиқон роҷеъ ба сурудҳои мавсимӣ, маросимӣ, марсия ба таври алоҳида рисолаҳои илмӣ низ таълиф намудаанд, вале ба таври комплексӣ дар бораи жанри мустақили суруд, анвоъ ва хусусиятҳои он рисолаи илмӣ мустақил ё асаре ба вуҷуд наомадааст. Мувофиқи таъкиди Р.Амонов, Б.Шермуҳаммадов ва Р.Раҳмонӣ суруд бояд ба таври алоҳида таҳқиқ мешуд, ки чунин корҳо дар кишварҳои хориҷӣ низ сурат гирифтаанд ва мо бо дарки ин

масъулият ва талаботи илми фолклоршиносӣ ин масъалаҳоро дар диссертатсия ба пажухиши чиддии илмӣ кашидем [2-М; 7-М; 8-М; 14-М].

2. Дар асоси мутолиаи асарҳои илмӣ ва ҷустуҷӯҳои пурсишҳо маълум шуд, ки дар бойгонии Ганҷинаи фолклории ба номи академик Р.Амонов беш аз 13.000 суруд бо вариантҳои ҳифз мешавад. Тавре ки дар боло ишора рафт, «Куллиёти сурудҳои халқӣ» дар чанд ҷилд бо равиши илмӣ омодаи ҷоп шудааст ва таҳқиқи алоҳидаи матнҳои бойгонӣ масъалаи дигарест, ки дар оянда бояд сурат гирад. Аз ин рӯ, мо феълан таҳқиқи диссертатсионии худро дар асоси нашри сурудҳои анҷом додем, ки дар маҷмуаҳои фолклорӣ ва матбуот ҷоп шудааст ё дар бойгонии шахсии муаллиф ва ё бойгонии фолклоршиносони маъруф маҳфузанд [1-М;15-М].

3. Зарур аст, ки дар оянда «Куллиёти сурудҳои халқии тоҷикӣ» дар асоси матнҳои ҳамаи бойгонӣ, чи давлатӣ ва чи хусусӣ, бо нота, тавзеҳот ва вариантҳои ҷоп шавад. Агар ин кор анҷом ёбад он, аз як тараф боиси ба вучуд омадани рисолаҳои илмии нав мегардад; аз тарафи дигар, таҳқиқи дақиқтари сурудҳои халқии тоҷикӣ ба таври васеъ ба роҳ монда мешавад [1-М;15-М].

4. Яке аз масъалаҳои муҳим ин маънои истилоҳи «суруд» мебошад ва аз таҳқиқ маълум гардид, ки ин истилоҳ аз замонҳои бостон - аз «Авесто», осори пеш аз исломӣ ва то имрӯз дар сарчашмаҳо ва дар байни мардум вучуд доштааст [6-М].

5. Сароидани суруд ё иҷрои он ҳамчун жанри мустақил дар ҳар даври замон боиси дилхушӣ ва тақвиятбахшандаи завқи эстетикӣ мардум будааст.

6. Маълум шуд, ки истилоҳи «суруд» баъдҳо дар адабиёти классикӣ аз ҷониби устод Рӯдакӣ ва шоирони дигар низ ба маънои ҳамин сароидан ба кор рафтааст.

7. Дар натиҷаи таҳқиқ метавон гуфт, ки ҳар матне, ки ба таври овозӣ ё созӣ сароида мешавад, суруд мебошад. Аз ин рӯ, тарона, бадеҳа, даргилик бо сохтори вижаи худ марбути жанри суруд буда, ба онҳо дар диссертатсия

хамчун зернавъи жанри суруд назар намудем ва дар асоси мисолҳои зиёд масъалаи мазкурро таҳқиқ намудем [4-М].

8. Сурудҳое, ки аз ҷониби гирдоварандагони худомӯз, донишҷӯён, талабагони мактаб, шахсони ғайрихирфай сабт шудааст, бо сабаби камтаҷрибагӣ пурра бо тавзеҳот ҷоп нашудааст. Мушоҳидаҳо нишон дод, ки дар аксари маҷмуаҳо матнҳои суруд ба таври дақиқ, бо ҷузъиёт ва дар муҳити иҷро нашр нашудааст. Аз сабаби надоштани нота ва ё набудани тавзеҳот дар бораи суруди ҷопшуда муҳаққиқ наметавонад, ки тарзи сароиши онро муайян намояд ва оид ба тариқи иҷрои матн изҳори назар кунад

9. Аз таҳқиқ маълум шуд, ки пажухандагон Р.Амонов, В.Асрорӣ, Ф.Муродов, Д.Обидов, Ф.Зехнӣ, Р.Аҳмадов, Ш.Умарова, Н.Ҳакимов, Р.Раҳмонӣ, Д.Раҳимӣ, К.Раҳимзода ва дигарон дар рисолаҳои илмии худ дар мавридҳои муносиб оид ба жанри суруд изҳори назар намудаанд. Ҳар кадоме аз ин муҳаққиқон ба як ҷиҳати суруд ишора доштаанд ва аксари онҳо таъкид намудаанд, ки жанри суруд ба таври алоҳида таҳқиқ шавад [2-М].

10. Ба навъҳо ҷудо кардани сурудҳо мушкул аст ва ҳар навъ гурӯҳбандӣ нисбӣ мебошад. Ба ин васила мо сурудҳои халқии тоҷикиро дар асоси сохтор, муҳити иҷро, вазифаи он ба ҳашт гурӯҳ ҷудо карда, ҳар кадомро шарҳ додем [3-М; 5-М; 9-М; 10-М; 11-М; 12-М].

11. Баъди гурӯҳбандӣ масъалагузорӣ намуда, ба чунин натиҷа расидем, ки дар бораи ҳар кадоми ин гурӯҳҳо метавон дар оянда рисолаҳои ҷудогонаи илмӣ таълиф кард, то тамоми вижагиҳои онҳо дар асоси мисолҳо мавриди таҳқиқи ҷиддӣ қарор гирад. Масалан, то имрӯз сурудҳои динӣ ба таври бояду шояд таҳқиқ нашудааст [10-М].

12. Аз таҳқиқи сохтор, нақарот, вазн, қофия ва радифи сурудҳои халқӣ ба чунин натиҷа расидем, ки ҳар кадоми ин масъалаҳо дар оянда ба таври ҷудогона таҳқиқ шавад. Чунки сурудҳои халқӣ сохтори ягона надошта, онҳо дорои нақарот, вазн, қофия ва радифҳои махсусе мебошанд, ки дар рафти иҷро



ба дигаргуниҳо дучор мешаванд. Ин ҳама барои шунавандаи суруд таъсирбахш аст, ки бояд дар асоси мисолҳо нишон дода шавад [13-М; 15-М].

13. Дар натиҷаи таҳқиқи воситаҳои бадеии сурудҳои халқӣ маълум шуд, ки барои таъсирбахш шудани суруд сароянда санъатҳои гуногунро ба кор мебарад. Баъзе аз ин санъатҳои бадеӣ, аз ҷумла такрор ба таври мунтазам дар аксари сурудҳо дида шуда, таъсири сурудро ба шунаванда бештар менамояд. Санъатҳои бадеии такрор, тавсиф, ташбеҳ, параллелизм, талмех, муболиға, саволу ҷавоб, ширу шакар ва ғайра дар сурудҳо мавқеи хос доранд. Баъди таҳқиқ ба чунин хулоса омадем, ки дар оянда мавқеи ҳар кадоме аз санъатҳои бадеӣ алоҳида таҳқиқ гардида, хусусиятҳои онҳо бештар ба назар намоён шавад [13-М].

14. Сурудҳои халқӣ вариантҳои зиёд доранд. Ҳар матн дорои чандин вариант аст. Ҳангоме ки сароянда матнро такроран дар муҳити дигар месарояд, ӯ вобаста ба ҳамон муҳит дар суруд бадоҳатан дигаргуниҳо ворид месозад. Аз ин рӯ, сабти вариантҳои суруд ва ба таври муқоисавӣ таҳқиқ намудани он баъзе ҷиҳатҳои арзишманди сурудро бештар ошкор месозад [1-М; 15-М].

15. Суруд услуби вижаи худро дорад, ки он асосан на ба мазмун, балки бо сароидани он вобаста аст. Ҳангоми сароидан хоҳу нохоҳ услуби суруд бо илова шудани калимаҳо, ибораҳои нав ва овардани нақарот дигар шуда, матн тағйир меёбад, ҳатто ба забони он таъсир мерасонад, ки ин ҳама дар оянда бояд дар рисолаи ҷудогона ба таври муфассал таҳқиқ шавад [4-М].

16. Сурудро бидуни мусиқӣ тасаввур кардан номумкин аст. Маҳз сароида шудани суруд аст, ки мусиқӣ ва матни манзум иртиботи ногусастанӣ дорад. Аз ин рӯ, дар оянда метавон ба ин масъала ба таври ҷудогона тавачҷуҳ кард.

Ҳамин тавр, суруд яке аз жанрҳои машҳури фолклорӣ буда, аз замонҳои қадим то имрӯз вирди забони мардум аст. Ба мардум дар раванди меҳнат, маросимҳо, чашнҳо, оинҳои мардумӣ, оинҳои мазҳабӣ, мотам, маърақаҳо ва шабнишиниҳо ғизои маънавӣ мебахшад. Ин жанри фолклорӣ ҳамеша ҳамдами

мардум буда, ба шунавандагон таъсири фалсафӣ, равонӣ ва эстетикӣ расонида, онҳоро болида месозад. Ба ин ҷиҳат аз таҳқиқи он маълум гардид, ки ҳанӯз масъалаҳои дигари вобаста ба суруд мавриди пажӯҳиши бештар ва дақиқтар бояд қарор гирад.

## ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ДИССЕРТАТСИЯ

Пас аз таҳқиқи сурудҳои халқӣ ҳамчун жанри мустақили фолклорӣ маълум шуд, ки то имрӯз дар бораи баъзе ҷиҳатҳои он пажӯҳишҳои сурат гирифта бошад ҳам, вале нисбат ба он як баррасии муфассали монографӣ ба вуҷуд наомадааст. Баъди таҳқиқи муфассал ба чунин ҳулоса омадем, ки домани пажӯҳиши он хеле васеъ буда, роҷеъ ба масъалаҳои гуногуни суруд, анвоъ, иҷро, сохтор, воситаҳои тасвири бадеӣ, муҳити шунавандагон ва амсоли ин метавон асарҳои ҷудогонаи илмӣ таълиф намуд.

Ҳадафи аслии ин диссертатсия он буд, ки баъди ворид шудани илми фолклоршиносӣ ба кишвари мо ин жанри машҳури фолклорӣ то чи ҳадде гирдоварӣ, таҳқиқ шудааст; анвои он чӣ гуна аст; он ба шунаванда чӣ таъсире дорад; қорҳои муҳаққиқон нисбат ба ин жанр дар қадом марҳала қарор дорад.

Баъди таҳқиқ ба чунин ҳулоса омадем, ки сурудҳои халқӣ машҳуртарин жанри фолклорӣ буда, тамоми шодию ғами зиндагии мардумро бидуни он тасаввур намудан номумкин аст. Дар диссертатсия кӯшиш шудааст, ки паҳлуҳои гуногуни суруд мавриди таҳқиқ қарор гирад. Ба ин васила барои дар амал татбиқ намудани натиҷаҳои қори худ тавсияҳои зеринро пешниҳод менамоем:

1. Пеш аз ҳама маводи диссертатсия аз ҷониби донишҷӯён, унвонҷӯйҳо, докторантҳо ва муҳаққиқони фолклоршинос, адабиётшинос, мусиқшинос, мардумшинос ва дигар риштаҳои улуми иҷтимоӣ метавонад мавриди истифода қарор гирад.

2. Диссертатсия барои таълифи дастурҳои таълимӣ, китобҳои дарсӣ ва таҳияи барномаҳо оид ба суруд дар донишгоҳҳои Тоҷикистон ва ҳамчунин мактабҳои миёна, ки дар он ҷо таълими суруд ва мусиқӣ ҳаст, метавонад ба қор равад.

3. Дар асоси ақидаҳои назарии диссертатсия мумкин аст чандин рисолаи таҳқиқии дигар оид ба анвои сурудҳои халқии тоҷикӣ ба вучуд ояд. Дар ин маврид диссертатсия метавонад роҳнамои корҳои оянда қарор гирад.

4. Яке аз масъалаҳои муҳим ин таҳқиқи сурудҳои минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон ва тоҷикони бурунмарзӣ мебошад, ки маводи диссертатсия барои таҳқиқи сурудҳои ҳамзабони берун аз кишвар мусоидат намояд.

5. Аз маводи диссертатсия мумкин аст, омӯзгорони мактабҳои миёна, омӯзишгоҳҳои омӯзгорӣ ва мусиқӣ ҳангоми таълими дарси суруд истифода баранд.

6. Аз маводи диссертатсия метавон ҳангоми таълифи рисолаҳои илмӣ оид ба жанрҳои дигари осори назми гуфторӣ ва ҳам ашъори шоирони маҳаллӣ ё мардумӣ истифода кард.

7. Яке аз масъалаҳои мубрами имрӯз ин таҳқиқи забони осори фолклорӣ мебошад, ки диссертатсия барои баррасии масъалаҳои забони осори назми халқӣ ва ба хусус таҳқиқи забони сурудҳои ин ё он минтақа роҳнамо шуда метавонад.

Ба таври умумӣ сурудҳои халқии тоҷикӣ бо тарзи иҷро ва сароишҳои гуногун, анвои мухталифи худ, доштани воситаҳои тасвири бадеии вижа, вариантнокӣ, тарзи иҷро ва амсоли ин барои гирифтани ғизои маънавӣ ҳамеша ҳамдами мардум будааст. Сурудҳои халқии тоҷикӣ маҳсули тафаккури мардуми манотиқи гуногуни Тоҷикистон ва тоҷикони бурунмарзӣ буда, дар ҳар минтақа дорои махсусияти худ будааст. Диссертатсияи мо барои ба таври дақиқтар омӯхтани сурудҳои халқӣ оғози кор буда, умед аст, ки дар ин самт диққати мусиқишиносон, мардумшиносон ва ба хусус фолклоршиносонро бештар ҷалб мешавад. Ҳанӯз масъалаҳои зиёде оид ба таҳқиқи сурудҳои халқӣ вучуд дорад, ки муҳаққиқон дар оянда бояд мавриди пажӯҳиши васеъ қарор диҳанд ва ин диссертатсияро метавон оғози корҳои оянда донист.

## РҶҶХАТИ АДАБИЁТ:

### I. Сарчашмаҳо:

1. Авесто. Кухантарин сурудҳо ва матнҳои эронӣ. Гузориш ва пажӯҳиши Ҷалили Дӯстхоҳ [Матн] / Таҳияи М.Диловар. – Душанбе: Қонуният, 2001. – 794 с.
2. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷилди 2. Дохунда [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1960. – 476 с.
3. Айнӣ, С. Куллиёт. Ёддоштҳо. Ҷилди 6 [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1962. – 414 с.
4. Айнӣ, С. Куллиёт. Ёддоштҳо. Ҷилди 7 [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1962 а. – 646 с.
5. Алла, чонам, аллаё [Матн] / Б. Шермухаммадиён, Д. Обидзода. – Душанбе: Дониш, 1993. – 98 с.
6. Алла (Маҷмуаи сурудҳо) [Матн] / Мураттибон: Н. Ҳакимов, Ҳ. Ҷалилова, Н. Ҳамдамова. – Хучанд: Ношир, 2013. – 82 с.
7. Андалебони Пасурхӣ (Мақолаи беимзо аз Р. Раҳмонӣ) [Матн] / Мардумгӯёх, 1994-1995. – №1-2. – С . 219-221.
8. Афсонаҳои Самарқанд [Матн] / Ба чоп тайёркунанда: Б. Шермухаммедов. – Душанбе: Дониш, 1965. – 275 с.
9. Афсонаҳои халқи тоҷик. Бозгӯи Р. Амонов [Матн] / Мухаррир Р. Раҳмонов. – Душанбе: Институти «Ҷомеаи кушода». Бунёди мадад - Тоҷикистон, 2001. – 358 с.
10. Афсонаҳои халқи тоҷик [Матн] / Бозгӯянда Р. Амонов бо иловаҳои Р. Раҳмонӣ. – Душанбе: Маориф, 2017. – 460 с.
11. Ашӯлаҳои бачагони мо (Ба 10-солагии комсомоли Тоҷикистон бахшида мешавад) [Матн] / Тартибдиҳандагон: А.П.Дехотӣ, М.У.Нахимовский. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1940. – 63 с.

12. Ашӯлаҳои мардумии Хучанд [Матн] / Мурағтибон: М. Неъматзода, Ш. Неъматзода. – Хучанд: Ношир, 2012. – 344 с.
13. Бадехаҳои халқи тоҷик [Матн] / Тартибдиҳанда: Ф. Муродов. – Душанбе: Адиб, 1969. – 72 с.
14. Бадехаҳои халқи тоҷик [Матн] / Мурағтиб: Ф. Муродов. – Душанбе: Адиб, 1987. – 64 с.
15. Байту рубоиёти кӯхистони Зарафшон [Матн] / Чамъкунанда ва тартибдиҳанда: С. Мирсаидов. – Душанбе: Дониш, 1982. – 288 с.
16. Бобо, С., Қаҳҳор Р. Нусхаи хатии «Саломнома» [Матн] / С. Бобо, Р. Қаҳҳор // Мардумгиёҳ, 1994. – №1-2. – С. 5-19.
17. Восеънома [Матн] / Мурағтиб ва муаллифи пешгуфтор: Б. Шермухаммадов. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 128 с.
18. Восеънома [Матн] / Мурағтиб ва муаллифи пешгуфтор С. Эмомқул. – Душанбе: Матбуот, 2003. – 48 с.
19. Ганҷи Кангурт [Матн] / Мурағтибон: М. Зайниддинов, Қ. Нурқаев, И. Бобомаллаев. – Душанбе: Истеъдод, 2017. – 216 с.
20. Ганҷинаи адаб [Матн] / Мурағтиб: Гулзода, Н. – Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2011, – 112 с.
21. Гомер. Илиада; Одиссея [Текст] / Пер. с древнегреч. В. В. Вересаева / Сост., авт. вступ. ст. и коммент. А. А. Тахо-Ғоди. – М.: Просвещение, 1987. – 400 с.
22. Гуларусак (Сурудҳои тӯи арусии тоҷикон) [Матн] / Мурағтиб: Ф. Зеҳнӣ. – Душанбе: Дониш, 1986. – 180 с.
23. Гулдастаи таронаҳо (намунаи назми шифоҳии халқҳои Афғонистон) [Матн] / Гирдоваранда, мурағтиб ва муаллифи пешгуфтор Д. Обидов. – Душанбе: Торус, 2008. – 388 с.
24. Гуругли. Таджикский народный эпос [Текст] / Отбор дастанов, исследование и перевод И. С. Брагинского / Текст подготовил к изданию Х. Назаров / Таджикский текст подготовили к печати Х. Назаров, Б. Шермухаммедов. – М.: Гл. ред. вост. лит-ры, 1987. – 701с.

25. Гӯрӯғлӣ. Эпоси халқии тоҷикӣ. Гӯянда Қурбон Ҷалил [Матн] / Навиштагиранда: Ҷ. Сухайлӣ ва Ҳ. Ҳомидӣ. Сталинобод–Ленинград, 1941. – 240 с.
26. Гӯрӯғлӣ. Достони баҳодури Чамбули Масатон. Ҷ.1. Гӯянда Қурбоналӣ Раҷабов [Матн] / Навиштагиранда: М. Холов ва Қ. Ҳисомов / Ба нашр тайёркунанда: Қ. Ҳисомов / Дар зери таҳрири Р. Амонов. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1962. – 464 с.
27. Гӯрӯғлӣ. Достони баҳодури Чамбули мастон. Ҷ.2. Гӯянда Қурбоналӣ Раҷабов [Матн] / Навиштагиранда: М. Холов ва Қ. Ҳисомов / Ба нашр тайёркунанда: Қ. Ҳисомов / Дар зери таҳрири Р. Амонов. – Душанбе, 1963. – 384 с.
28. Гӯрӯғлӣ. Достони баҳодурони Чамбули мастон. Ҷ.3. Гӯянда Ҳақназар Кабуд [Матн] / Навиштагиранда: С. Фатҳуллоев / Ба чоп тайёркунанда: Қ. Ҳисомов. – Душанбе: Дониш, 1976. – 248 с.
29. Дастури наврӯзӣ [Матн] / Мураттибон: С. Қосимӣ, Б. Ҳабибулло. – Душанбе: ДМТ, 2012. – 304 с.
30. Ёрзода, Т. Фолклори Яғноб (Маҷмуаи илмӣ-оммавӣ) [Матн] / Т. Ёрзода. – Душанбе: ИмпериаЛ-Групп, 2007. – 330 с.
31. Зарбулмасалҳои машҳур [Матн] / Тартибдиҳанда: Б. Тилавов. – Душанбе: Дониш, 1983. – 220 с.
32. Имом Ҳусайн аз диди мардум [Матн] / Мураттиб ва муаллиф сарсухан Х. Сайдалиев. – Душанбе: Институти шарқшиносӣ ва мероси хатгӣ, 2000. – 72 с.
33. Инъоси шӯриши Восеъ дар фолклор (Маҷмуаи материалҳои фолклорӣ) [Матн] / Тартибдиҳандагон: Л. Бузургзода, Р. Ҷалилов. – Сталинобод-Ленинград: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1941. – 130 с.
34. Исторические песни пуштунов [Текст] / Составление, перевод с пушту, вступительная статья, комментарий и указатели Г. Ф. Гирс. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1984. – 284 с.

35. Карим Девона. Сатрҳои оташин [Матн] / Карим Девона. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1961. – 120 с.
36. Карим, Девона. Сатрҳои оташин [Матн] / Мураттиб: Ҳ. Нозирӣ. – Душанбе: Нақши Аҷам, 1991. – 64 с.
37. Куллиёти фолклори тоҷик. Ҷ. I. Масалҳо ва афсонаҳо дар бораи ҳайвонот [Матн] / Тартибдиҳандагон И. Левин, Ҷ. Рабиев, М. Явич. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1981. – 389 с. (Ба забони тоҷикӣ ва русӣ).
38. Куллиёти фолклори тоҷик. III, 1. Наъли кафшат ёфтаи Мурғак [Матн] / Ба ҷоп ҳозир намуданд: Ф. Зехниева, И. Левин, Б. Шермуҳамадов. – Душанбе: Дониш, 1981. – 45 с.
39. Куллиёти фолклори тоҷик (Ҳамосаи «Гӯрғулӣ»). Гӯянда: Одина Шакар. Ҷ. IV [Матн] / Ф. Муродов, С. Фатхуллоев. – Душанбе: Дониш, 2007. – 264 с.
40. Ландайҳо [Матн] / Мураттибон: М.Илҳом, Д.Обидов. – Душанбе: Дониш, 1991. – 348 с. (Ба ду алифбо: форсӣ ва тоҷикӣ).
41. Лохутӣ, А. Куллиёт (ибораи аз 7 ҷилд, ҷилди аввал) [Матн] / А. Лохутӣ Душанбе: Дониш 1987, – 372 с.
42. Намунаи фолклори диёри Рӯдакӣ [Матн] / Тартибдиҳандагон: Р. Амонов, М. Шукуров. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – 222 с.
43. Намунаҳои фолклори Дарвоз [Матн] / Ҷамъкунанда ва тартибдиҳанда А. З. Розенфельд. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1962. – 262 с. (Нашри аввал 1955).
44. Намунаи фолклори халқҳои Афғонистон: Рубоиёт ва сурудҳо [Матн] / Ба ҷоп тайёркунандагон: Н. Маъсумӣ, М. Холов. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 320 с.
45. Народная поэзия Таджикистана [Текст] / Редактор: М.Явич. – Сталинабад: Госиздат Таджикской ССР, 1949. – 176 с.



46. Рубоиёт ва сурудҳои Бадахшон [Матн] / Тартибдиханда: Н. Шакармамадов / Мухарири масъул Р. Амонов. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 119 с.
47. Сумане аз хар чамане [Матн] / Тартибдихандагон: А. Назарова, Р. Ширинова. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 380 с.
48. Сурудҳои Бобоюнус [Матн] / Тартибдихандагон: Б. Раҳимзода, Я.Нальский. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1951. – 230 с.
49. Сурудҳои мардуми Кӯлоб [Матн] / Мураттибон: Д. Сафар, Г. Сафар / Зери назари А. Раҳмонзода. – Душанбе: Адиб, 2015. – 240 с.
50. Сурудҳои халқии тоҷикӣ [Матн] / Мураттиб ва ба нотагиранда Ч. Обидпур. – Душанбе: Аржанг, 2018. – 122 с.
51. Сурудҳои тӯии Помир [Матн] / Муратиб ва ҳозиркунандаи чоп: Н. Шакармамадов. – Хоруғ: Помир, 1993. – 120 с.
52. Таронаҳои мардуми тоҷик [Матн] / Мураттибон: Р. Аҳмадов, С. Фатхуллоев. – Душанбе, 2006. – 122 с.
53. Таронаҳои наврӯзӣ [Матн] / Гирдоварӣ, тадвин ва таҳқиқи Р. Аҳмад ва С. Фатхуллоев. – Душанбе: Адиб, 2011. – 64 с.
54. Таронаҳои Самарқанд [Матн] / Тартибдиханда: Шермуҳаммадов Б. Ч. 2. – Душанбе: Дониш, 1966. – 342 с.
55. Тошхуча, А. Ашъори мунтахаб [Матн] / Мураттиб С. Асадуллоев – Душанбе: Адиб, 1987, – 188 с.
56. Улуғзода, С. Восеъ (Роман) [Матн] / С. Улуғзода. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 336 с.
57. Уштурбача монд дар баландие [Матн] / Мураттиб: Ш. Умарова. – Душанбе, 2009. – 16 с.
58. Сухане аз даҳане: Намунаҳо аз фолклори Афғонистон [Матн] / Ба чоп тайёркунандагон: Д. Обидов, С. Фатхуллоев. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 314 с.
59. Фолклори Бухоро [Матн] / Мураттибон: Д. Обидов, Ч. Рабиев, Б. Шермуҳаммадов. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 304 с.
60. Фолклори Данғара [Матн] / Мураттиб: Ф. Муродов. – Душанбе, 2002. – 176 с.

61. Фолклори водии Қаротегин (Барои бачаҳои синни калони мактабӣ) [Матн] / Гирдоваранда ва муаллифи сарсухан Г. Сафиева. – Душанбе: Маориф, 1986. – 192 с.
62. Фолклори Кӯлоб [Матн] / Мурағтиб: С. Фатхуллоев, Ф. Муродов. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 540 с.
63. Фолклори Норақ [Матн] / Тартибдиҳанда: С. Маҳдиев / Чамъқунандагон ва ба чоп тайёрқунандагон: С. Маҳдиев, Қ. Ҳисомов, Р. Аҳмадов, Г. Раҳматова. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – 316 с.
64. Фолклори Помир [Матн] / Мурағтиб, муаллифи сарсухан ва тавзеҳот Н. Шакармамадов. – Душанбе, 2005. – 432 с.
65. Фолклори Роғун [Матн] / Гирдоварӣ, тавдин ва паҷуҳиши Р. Аҳмад, С. Фатхуллоев. – Душанбе: Эр-граф, 2017. – 508 с.
66. Фолклори соқинони сарғаҳи Зарафшон [Матн] / Тартибдиҳанда: Р. Амонов. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1960. – 414 с.
67. Фолклори тоҷик [Матн] / Тартибдиҳандагон: М. Турсунзода ва А. Н. Болдирев. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1954. – 520 с.
68. Фолклори тоҷик [Матн] / Тартибдиҳандагон: М. Турсунзода ва А. Н. Болдирев. Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1957. – 453 с.
69. Фолклори тоҷикони Қашқадарё. Дар се ҷилд. Ҷилди 3. (Зарбулмасалҳо, ҷистонҳо, байтҳо, дубайтиҳо, рубоиёт, сурудҳо, боварҳо ва матнҳои ўзбекӣ) [Матн] / Р. Қодиров ва Р. Аҳмад. – Душанбе: Амри илм, 2000. – 404 с.
70. Фолклори Ўротеппа [Матн] / Мурағтиб: Ҷ. Рабиев. – Душанбе: Дониш, 1991. – 240 с.
71. Фонограммархив Института руской литературы (Пушкинский дом) Российской Академии наук (Санкт-Петербург), коллекция XI, №1968-1983.
72. Юсуф, Вафо. Бо Шумо ман зиндаам [Матн] / Тартибдиҳандагон: В. Асрорӣ ва Х. Умаров, нашри дуҷум бо иловаҳо. – Душанбе: Адиб, 1990. – 160 с.

## II. Адабиёти илмӣ:

73. Абдуллоев, Р. Гул парӣ, райҳон парӣ... (Дар бораи бадеҳаи мазкур) [Матн] / Р. Абдуллоев // Маориф ва маданият, 1959, 3 октябр.

74. Абдуллоев, Х. Андешаҳо оиди «фалак» [Матн] / Х. Абдуллоев // Фалак ва анъанаҳои бадеии мардумони Осиёи Марказӣ. – Душанбе: Дониш, 2004. – 106 с.

75. Абдусаттор, А. Ташаккул ва таҳаввули рубоӣ дар адабиёти форсу тоҷик [Матн] / А. Абдусаттор. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 408 с.

76. Азизи, Ф. Фалак и маком как явления профессионального традиционного музыкального творчества таджиков [Матн] / Ф. Азизи. – Душанбе: Адиб, 2009. – 398 с.

77. Азизӣ Ф. Хиради фалаку фалакхонӣ [Матн] / Ф. Азизӣ // Фалак (Китоби дарсӣ). Китоби I. / Мураттиб: С. Каримов / Зери назари Ф. Азизӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2019. – С. 17-24.

78. Азимов, Н. Народная поэзия Ферганской долины [Текст] / Н. Азимов. Автореферат канд. дис. Душанбе, 1968. – 22 с.

79. Акимова, Т. М. О поэтической природе народной лирической песни [Текст] / Т. М. Акимова. – Саратов: Издательство Саратовского университета 1966. – 172 с.

80. Актуальные проблемы полевой фольклористики: Сборник научных трудов [Текст] / Отв. ред. А. А. Иванова – М.: Изд-во Московского университета, 2002. – 214 с.

81. Актуальные проблемы полевой фольклористики. Сборник научных трудов. Вып.2 [Текст] / Отв. ред. А. А. Иванова – М.: Изд-во Московского университета, 2003. – 280 с.

82. Актуальные проблемы полевой фольклористики. Сборник научных трудов. Вып. 3 [Текст] / Отв. ред. А. А.Иванова – М.: Изд-во Московского университета, 2004. – 256 с.

83. Актуальные проблемы полевой фольклористики: Сборник научных трудов. Вып.4 [Текст] / Отв. ред. А. А. Иванова – Сыктывкар: Изд-во СыкГУ, 2008. – 196 с.

84. Аминов, А. Чойгоҳи гулбазм дар ҷашни арусии мардуми тоҷик [Матн] / А. Аминов. – Душанбе: Аржанг, 2018. – 178 с.

85. Амонов, Р. Вазифаҳои таъхирнопазири мо дар соҳаи нашр кардани фолклори тоҷик [Матн] / Р. Амонов // Шарқи сурх, 1958. – №8. – С. 145-151.

86. Амонов, Р. Сарсухан [Матн] / Р. Амонов // Гӯрӯғлӣ. Достони баҳодури Чамбули Масатон. Ҷ.1. Гӯянда Курбоналӣ Раҷабов. / Навиштагиранда: М. Холов ва Қ. Ҳисомов / Ба нашр тайёркунанда: Қ. Ҳисомов / Дар зери таҳрири Р. Амонов. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1962. – С. 3-27.

87. Амонов, Р. Очерки эҷодиёти даҳанакии Кӯлоб (Дар асоси материалҳои фолклори Сари Хосор) [Матн] / Р. Амонов. – Душанбе: Нашриёти АФ РСС Тоҷикистон, 1963. – 346 с.

88. Амонов, Р. Лирикаи халқи тоҷик [Матн] / Р. Амонов. – Душанбе: Дониш, 1968. – 412 с.

89. Амонов, Р. Адабиёт ва бачагон [Матн] / Р. Амонов. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 224 с.

90. Амонов, Р. Ҳақиқати зиндагӣ ва ҳақиқати бадеӣ [Матн] / Р. Амонов. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 352 с.

91. Амонов, Р. Сарсухан (беунвон) [Матн] / Р. Амонов // Фолклори водии Қаротегин (Барои бачаҳои синни калони мактабӣ) / Гирдоваранда ва муаллифи сарсухан Г. Сафиева. – Душанбе: Маориф, 1986. – С. 3-5.

92. Амонов, Р. Рубоиёти халқӣ ва рамзҳои бадеӣ [Матн] / Р. Амонов. – Душанбе: Дониш, 1987. – 296 с.

93. Амонов, Р. Қиссаҳои сари кӯҳи баланд [Матн] / Р. Амонов. – Душанбе: Адиб, 1990. – 256 с.

94. Амонов, Р. Қиссаи диёри чашмасор [Матн] / Р. Амонов. – Душанбе: Адиб, 1995. – 384 с.

95. Андреев, М. С. По этнологии Афганистана. Долина Панджшир (Материалы из поездки в Афганистан в 1926 году) [Текст] / М. С. Андреев. – Ташкент, 1927. – 101 с.
96. Андреев, М. С. Таджики долины Хуф. Выпуск I. Под редакцией А.К.Писарчик. Ответственный редактор А.А.Семёнов [Текст] / М. С. Андреев. – Сталинабад, 1953. – 251 с.
97. Андреев, М. С. Таджики долины Хуф. Выпуск II. Подготовлен к печат и снабжениями и дополнениями А. К.Писарчик [Текст] / М. С.Андреев. – Сталинабад: Издательство академии наук Таджикской ССР, 1958. – 526 с.
98. Аникин, В. П. Русское устное народное поэтическое творчество. Учеб. [Текст] / В. П. Аникин. – М.: Высш. шк., 2001. – 726 с.
99. Аникин, В. П. Теория фольклора. Курс лекций [Текст] / В. П. Аникин. – М.: КДУ, 2007. – 432 с.
100. Аникин, В. П., Ю. Г. Куруглов. Русское народное поэтическое творчество. Учеб. [Текст] / В. П. Аникин, Ю. Г. Куруглов. – Л.: Просвещение, 1987. – 479 с.
101. Арандаренко, Г. А. Дарваз и Каратегин. Этнографический очерк [Текст] / Г. А. Арандаренко // Туркестанские досуги. – СПб, 1889. – С. 437-479.
102. Асрорӣ В. Оид ба фолклори бачагон [Матн] / В. Асрорӣ // Шарқи Сурх. – 1953. – №11. – С. 104-115.
103. Асрорӣ, В. Фолклоршиносии тоҷик дар зарфи 25 сол [Матн] / В. Асрорӣ // Шарқи сурх, 1954. – С. 106-114.
104. Асрорӣ, В. Эҷодиёти Юсуф Вафо. Материал барои очерки таърихи адабиёти тоҷик [Матн] / В. Асрорӣ. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1956. – 102 с.
105. Асрорӣ, В. Фолклор, халқият, нависанда [Матн] / В. Асрорӣ. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 176 с.
106. Асрорӣ, В. Жанрҳои хурди фолклори тоҷик. Дастури таълим барои факултаҳои филологӣ [Матн] / В. Асрорӣ. – Душанбе: Маориф, 1990. – 256 с.

107. Асрорӣ, В., Амонов Р. Эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик [Матн] / В. Асрорӣ, Р. Амонов. – Душанбе: Маориф, 1980. – 304 с.
108. Аҳмадов, Р. Фолклори маросимҳои мавсимии тоҷикони Осиёи Марказӣ [Матн] / А. Аҳмадов. – Душанбе: Дониш, 2007. – 466 с.
109. Аҳмадов, Р. Маросимҳои мавсимии тоҷикони Осиёи Марказӣ [Матн] / А. Аҳмадов. – Душанбе: Дониш, 2015. – 466 с.
110. Аъзамова, М. Эпитет в таджикской эпической поэзии [Текст] / М. Аъзамова. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филол. наук. – Душанбе, 1996. – 22 с.
111. Белинский, В. Г. Статьи о народной поэзии [Текст] / В. Г. Белинский // Полн. собр. соч. / В. Г. Белинский – М., 1979. – Т. 5. – С. 289-450.
112. Бельчиков, Н. Ф. Литературное источниковедение [Текст] / Н. Ф. Бельчиков. – М.: Наука, 1983. – 258 с.
113. Бертельс, Е. Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы [Текст] / Е. Э. Бертельс. – М.: Изд-во, гл. ред. вост. лит-ры, 1960. – 554 с.
114. Бертельс, Е. Э. Персидская «лубочная» литература». Избранные труды [Текст] / Е. Э. Бертельс. – М.: Изд-во, гл. ред. вост. лит-ры, 1988. – С.133-142.
115. Берунӣ, Абурайҳон. Осор-ул-боқия [Матн] / А. Берунӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 432 с.
116. Библиография таджикской фольклористики (1877 – 1968). Книга 1 [Текст] / Составитель: М. Негматов под руководством и при участии: И. Левин / Ответственный редактор: Б. Шермухаммадов. – Душанбе: Дониш, 1979. – 260 с.
117. Библиография таджикской фольклористики (1877 – 1968). Книга 2 [Текст] / Составитель: М. Негматов под руководством и при участии: И. Левин / Ответственный редактор: Б. Шермухаммадов. – Душанбе: Дониш, 1979. – 294 с.

118. Бобоев, С. Чойгоҳи назми шифоҳӣ дар арусии тоҷикони Бухоро (Анъана ва навоарӣ) [Матн] / Мухаррири масъул: Р.Раҳмонӣ / С. Бобоев. – Хучанд: Нашриёти ба номи Р. Чалил, 2006. – 144 с.
119. Бойс, М. Зороастрийцы. Верования и обычаи [Текст] / М. Бойс. – М.: Гл. ред. восточ. лит-ры, 1988. – 303 с.
120. Болдырев, А. Н. Устный эпос Таджикистана [Текст] / А. Н. Болдырев // Дружба народов. – 1939. – № 9. – С. 299-304.
121. Болдырев, А. Н. Таджикские чорбайты. Перев. с тадж. Н. Лебедева [Текст] / А. Н. Болдырев // Дружба народов. – 1941. – № 7. – С. 261-264.
122. Болдырев, А. Н. Вопросы изучения таджикского народного творчества [Текст] / А. Н. Болдырев // «Тр. ТФАН СССР», т. 29. – Сталинабад, 1951. – С. 99-108.
123. Болонов, Ф. Ф., Выхристюк О. И. Певцы и песен Большого Куналея, или Академия народного пения [Текст] / Ф. Ф. Болонов, О. И. Выхристюк О. И. – Новосибирск: Книжица, 2002. – 220 с.
124. Брагинский, И. С. Из истории таджикской народной поэзии. Элементы народно-поэтического творчества в памятниках древней и средневековой письменности [Текст] / И. С. Брагинский. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 496 с.
125. Бузургзода, Л. Муқаддима. Инъкоси шӯриши Восеъ дар фолклор (Маҷмуаи материалҳои фолклорӣ) [Матн] / Тартибдиҳандагон: Л. Бузургзода, Р. Чалилов. – Сталинобод-Ленинград: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1941. – С. 3-15.
126. Ваҳҳобзода, Р. Шеър ва дониш (рисолаи илмӣ-омӯзишӣ) [Матн] / Р. Ваҳҳобзода. – Душанбе: Адиб, 2017. – 188 с.
127. Ващенко, А. В. Историко-эпический фольклор североамериканских индейцев. Типология и поэтика [Текст] / А. В. Ващенко. – М.: Наука, 1989. – 240 с.
128. Веселовский, А.Н. Историческая поэтика [Текст] / А. Н.Веселовский. – М.: Высшая школа, 1989. – 406 с.

129. Гацак, В. М. Устная эпическая традиция во времени. Историческое исследование поэтики [Текст] / В. М. Гацак. – М.: Наука, 1989. – 256 с.
130. Гусев, В. Е. Эстетика фольклора [Текст] / В. Е. Гусев. – Л.: Наука, 1967. – 320 с.
131. Фафуров, Б. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. Китоби 1, 2 [Матн] / Б. Фафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. – Китоби 1. – 704 с. – Китоби 2. – 416 с.
132. Ғоибназаров, С. Бӯстон [Матн] / С. Ғоибназаров // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. – Душанбе: ЭСТ, 1988. – С. 311.
133. Данскер, О. Л. Народная песня Дарваза (по материалам Гармской этнографической экспедиции 1954 г.) [Текст] / О. Л. Данскер // Известия Отделения общественных наук АН Тадж. ССР, 1956. – № 10-11. – С. 137-150.
134. Данскер, О. Л. Собрание и изучение таджикской народной песни [Текст] / О. Л. Данскер // Труды АН Тадж. ССР. Ин-т истории А. Дониш. Т. 12. – Сталинабад, 1956. – С. 87-105.
135. Данскер, О. Л. Народный певец Шариф Джураев [Текст] / О. Л. Данскер // Труды АН Тадж. ССР. Ин-т истории А. Дониш. Вып. 2., 1960. – С. 35-60.
136. Данскер, О. Л. Музыкальная культура таджиков Каратегина и Дарваза [Текст] / О. Л. Данскер // Искусство таджикского народа. Вып. 3. – Душанбе, 1965. – С. 174-264.
137. Данскер, О. Музыкальная культура советского Таджикистана [Текст] / О. Л. Данскер // Музыкальная жизнь Советского Таджикистана (1946–1956). Вып. 2. – Душанбе: Дониш, 1975. – С. 3-61.
138. Дастурамал оид ба чамъ кардани эҷодиёти даҳанакии халқ [Матн] / Зери таҳрири Р. Амонов. – Сталинобод: Нашриёти АФ РСС Тоҷикитон, 1960. – 158 с.
139. Деҳотӣ, А. Дар бораи ашӯлаҳо ва таронаҳои тоҷикӣ [Матн] / А. Деҳотӣ // А. Деҳотӣ. Куллият. Иборат аз панҷ ҷилд. Ҷилди 5. – Душанбе: Ирфон, 1966. – С. 133-143.



140. Елизаренкова, Т. Я. «Ригведа» – великое начало индийской литературы и культуры [Текст] / Т. Я. Елизаренкова // Ригведа. Мандалы I-IV / Перевод Т.Я. Елизаренковой / Издание подготовила Т. Я. Елизаренкова. – М.: Наука, 1989. – С. 426-762.
141. Еремина, В. И. Поэтический строй русской народной лирики [Текст] / В. И. Еремина. – М.: Наука, 1978. – 184 с.
142. Зарубин, И. И. Обрзец припамирской поэзии [Текст] / И. И. Зарубин // Доклад Российской АН СССР. Серия В. – Л., 1924. – апрель-июнь. – С. 82-85.
143. Зарубин, И. И. Два образца припамирской народной поэзии [Текст] / И. И. Зарубин // Доклад Российской АН СССР. Л., 1924. – октябрь-декабрь. – С. 177-180.
144. Зехниева, Ф. Сурудҳои маросими тӯи тоҷикон [Матн] / Ф. Зехниева. – Душанбе, 1978. – 162 с.
145. Зехнӣ, Т. Санъати сухан [Матн] / Т. Зехнӣ. – Душанбе: Маориф, 1992. – 304 с.
146. Имронов С. «Суруди оташкадаи Каркӯй» [Матн] / С. Имронов // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. – Душанбе: СИ ЭМТ, 2004. – С. 143.
147. Исроилова, Т. Маросими мотам [Матн] / Т. Исроилова // Дастурамал оид ба чамъ кардани эҷодиёти даҳанакии халқ. – Сталинобод: АФ РСС Тоҷикистон, 1960. – С. 48-65
148. Исроилова, Т. Образ человека (женщины и мужчины) в таджикских народных рубаи [Текст] / Гендер: забон ва адабиёти тоҷик (Маҷмуаи маърузаҳо). – Будапешт-Душанбе, 2001. – С. 40-42.
149. Ишанкулов, Х. Г. Брак и свадьба у населения Ходжента в новое время [Текст] / Х. Г. Ишанкулов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 122 с.
150. Калпакова, Н. П. Русская народная бытавая песня [Текст] / Н. П. Калпакова. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1962. – 284 с.
151. Карамшоев, Д. Аз моҳият, мавқеъ ва маводи «Фалак» дар Бадахшон [Матн] / Д. Карамшоев, «Фалак» ва анъанаҳои бадеии мардумони Осиёи Марказӣ. – Душанбе, 2003. – С. 52-61.

152. Каримов, С. Зарурати ҳифзи илмӣ-амалии фалак дар ибтидои асри XXI [Матн] / С. Каримов // Фалак (Китоби дарсӣ). Китоби I. / Мураттиб: С. Каримов / Зери назари Ф. Азизӣ. Душанбе: ЭР-граф, 2019. – С. 25-36.

153. Кароматов, Ф., Нурджанов Н. Музыкальная искусство Памира. Книга 1 [Текст] / Ф. Кароматов, Н. Нурджанов. – М.: Советский композитор, 1978. – 180 с.

154. Кароматов, Ф. Нурджанов, Н. Музыкальное искусство Памира. Книга 2 [Текст] / Ф. Кароматов, Н. Нурджанов. – Москва: Советский композитор, 1986. – 252 с.

155. Кароматов, Ф., Нурджанов Н. Музыкальная искусство Памира. Книга первая [Текст] / Ф. Кароматов, Н. Нурджанов. – Бишкек: ОсОО V.R.S. Company, 2010. – 180 с.

156. Кароматов, Ф., Нурджанов Н. Музыкальная искусство Памира. Книга вторая [Текст] / Ф. Кароматов, Н. Нурджанов. – Бишкек: ОсОО V.R.S. Company, 2010. – 291 с.

157. Кароматов, Ф., Нурджанов Н., Кабилова Б. Музыкальная искусство Памира. Книга третья [Текст] / Ф. Кароматов, Н. Нурджанов, Б. Кабилова. – Бишкек: ОсОО V.R.S. Company, 2010. – 615 с.

158. Кароматуллоева, Н. Мавқеи дубайтӣ дар адабиёти тоҷик [Матн] / Н. Кароматуллоева. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 50 с.

159. Кисляков, Н. А. Семья и брак у таджиков [Текст] / Н. А. Кисляков. – М.-Л.: Из-во АН СССР, 1959. – 270 с.

160. Комёр, Тақи Ваҳидиён. Баррасии вазни шеъри омиёна [Матн] / Т. В. Комёр. – Техрон: Муассисаи интишороти Огоҳ, 1357. – 204 с.

161. Круглов, Ю. Г. Русские свадебные песни [Текст] / Ю. Г. Круглов. – М.: Высшая школа, 1978. – 215 с.

162. Қодиров Р. Фоклори маросимии тореволютсионии тоҷикони водии Қашқадарё [Матн] / Р. Қодиров. – Душанбе: Дониш, 1963. – 153 с.

163. Қодиров, Р. Назаре ба фолклори тоҷикони вилояти Қашқадарё [Матн] / Р. Қодиров. – Душанбе: Эҷод, 2005. – 168 с.

164. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». – Душанбе: Шарқи озод, 2017. – 16 с.
165. Қосимӣ, С. Бадеияти латифаҳои халқии тоҷикӣ [Матн] / С. Қосимӣ. – Душанбе: Ирфон, 2020. – 186 с.
166. Қосимӣ, С. А. Мулоҳизаҳо андар боби адабиёти шифоӣ ва хаттӣ [Матн] / С. Қосимӣ. – Душанбе: Ирфон, 2020. – 396 с.
167. Қосимӣ, С. А. Адабиёти гуфторӣ ва адибони тоҷик [Матн] / С. Қосимӣ. – Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2021. – 135 с.
168. Қушбеғиева, Б. Рубоиёт – марсияҳои водии Вахон [Матн] / Б. Қушбеғиева // Масъалаи помиршиносӣ (Вопросы Памироведения). – Душанбе: Дониш, 2005. – С. 162–170.
169. Лазутин, С. Г. Поэтика русского фольклора. Учеб. пособ для филол. фак. ун-ов. и пед. Ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит-ра» [Текст] / С. Г.Лазутин. – М.: Высшая школа, 1989. – 208с.
170. Лазутин, С. Г. Русские народные лирические песни, частушки и пословицы [Текст] / С. Г. Лазутин. – М.: Высшая школа., 1990. – 240 с.
171. Липский, В. И. Горная Бухара: Результаты трехлетних путешествий в Среднюю Азию в 1896, 1897 и 1899 году Ч. 1-3 [Текст] / В. И. Липский. – Санкт-Петербург: типо-лит. «Герольда», 1902-1905. – 3 т. – 735 с.
172. Лихачев, Д. С. Поэтика древнерусской литературы [Текст] / Д. С. Лихачев. – М.: Наука, 1979. – 360 с.
173. Лихачев, Д. С. Текстология. На материале русской литературы X-XVII веков [Текст] / Д. С. Лихачев. – М.: Наука, 1983. – 640 с.
174. Литературный энциклопедический словарь [Текст] / Под общей редакции В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.
175. Лобкова, Г. В., Иванова Т. Г. История фольклористики и этномузыкологии (конец XVIII–XIX век): учебное пособие [Текст] / Г. В. Лобкова, Т. Г. Иванова. – Санкт-Петербург-Саратов: Амирит, 2020. – 396 с.

176. Мачнунов, А. А. Марсия дар эҷодиёти шоирони мардумӣ [Матн] / А. А. Мажнунов // Вестник ТНУ, 2012. - №4/5 (94). – С.158-162.
177. Мачнунов, А. А. Мавқеи марсия дар маросими мотам [Матн] / А. А. Мажнунов // Вестник ТНУ, 2012.-№4/6 (97). – С. 217-220.
178. Мажнунов, А. Элегия в фольклоре и современной таджикской литературе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук [Текст] / А. Мажнунов. – Душанбе, 2017. – 26 с.
179. Мардонова, А. Традиционные похоронно – поминальные обряды таджиков Гиссарской долины (Конца XIX-начала XX в.в.) [Текст] / А. Мардонова. – Душанбе: Дониш, 1998. – 234 с.
180. Маскаев, А. Н. Мордовская народная эпическая песня [Текст] / А.И.Маскаев. – Саранск: Мордовское книжное издательство, 1964. – 440 с.
181. Махдиев, С. Сарсухан [Матн] / С. Махдиев // Фолклори Норақ / Тартибдиҳанда: С. Махдиев / Чамъкунандагон ва ба чоп тайёркунандагон: С. Махдиев, Қ. Ҳисомов, Р. Аҳмадов, Г. Раҳматова. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – 316 с.
182. Маъсумӣ, Н. Фолклори тоҷик (Курси конспективӣ барои ғоибхонҳои институти педагогӣ) [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1952. – 114 с.
183. Маъсумӣ, Н. Назми халқии афғонӣ [Матн] / Н. Маъсумӣ // Намунаи фолклори халқҳои Афғонистон: Рубоӣёт ва сурудҳо / Ба чоп тайёркунанда Н. Маъсумӣ, М. Холов. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С. 5-19.
184. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди 2 [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1977. – 398 с.
185. Мелетинский, Е. М. Поэтика мифа [Текст] / Е. М. Мелетинский. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, Школа «Языки русской культуры», 1995. – 408 с.
186. Мирзоев, С. Жанр ва шаклҳои шеърӣ дар адабиёти маорифпарварии Афғонистон [Матн] / С. Мирзоев. – Душанбе, 1993. – 143 с.

187. Мирзоев, С. Шеърӯ сурудҳои яғнобӣ [Матн] / С. Мирзоев. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2011. – 60 с.
188. Мирзоев, С. Суннатҳои маҳаллӣ ва сурудҳои яғнобӣ [Матн] / С. Мирзоев. – Душанбе: Контраст, 2012. – 112 с.
189. Мирсаидов, С. Байт ҳамчун жанри фолклорӣ [Матн] / С. Мирсаидов // Шарқи сурх. – 1964. – № 11. – С. 155-161.
190. Мирсаидов, С. Пешгуфтор [Матн] / С. Мирсаидов // Байту рубоиёти кӯҳистони Зарафшон / Чамъкунанда ва тарибдиханда: С. Мирсаидов. – Душанбе: Дониш, 1982. – С. 3-5.
191. Моногарова Л. Ф. Современная городская семья таджиков. Материалы к серии «Народы содружества невозможных государств». Выпуск УШ. Таджики. Часть II [Текст] / Л. Ф. Моногарова. – М.: Институт этнографии и антропологии Российской АН, 1992. – 171 с.
192. Моногарова Л. Ф., Мухиддинов И. Современная сельская семья таджиков. Материалы к серии «Народы содружества невозможных государств». Выпуск УШ. Таджики. Часть I [Текст] / Л.Ф.Моногарова, И.М.Мухиддинов. – М.: Институт этнографии и антропологии Российской АН, 1992. – 250 с.
193. Муллоҷонов, М. Ҳамдами халқ, ҳамдами замон [Матн] / М. Муллоҷонов. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1962. – 164 с.
194. Муродӣ, Н. Инъикоси ҳаёти мардум дар фолклори Хучанд (ашӯлаҳо) [Матн] / Н. Муродӣ. – Хучанд: Наргис, 1998. – 50 с.
195. Муродов, Ф. Сарсухан [Матн] // Бадеҳаҳои халқи тоҷик / Мураттиб: Ф. Муродов. – Душанбе: Адиб, 1987. – С. 3-8.
196. Муродов, Ф. Вариантнокии зарбулмасалҳо ва мақолҳои халқии тоҷикӣ [Матн] / Ф. Муродов. – Душанбе: 2001. – 112 с.
197. Мустаҷир, А. Рӯзномаи сафари Искандаркӯл [Матн] / Ҳозиркунандагони чоп ва муаллифони муқаддима ва тавзеҳот А. Афсаҳзод ва М. Муллоаҳмадов / А. Мустаҷир. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 176 с.
198. Мусулмониён, Р. Назарияи адабиёт [Матн] / Р. Мусулмониён. – Душанбе: Маориф, 1990. – 336 с.

199. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ҷилди 1 [Матн] / Б. Муҳаммадхусайн. – Душанбе: Ирфон, 1993. – 416 с.
200. Набиев, А. Нарзуллои Бектош ва илму адаби тоҷики солҳои 20-30 садаи ХХ [Матн] / А. Набиев. – Душанбе: Ирфон, 2003. – 314 с.
201. Назаров, Ҳ. Дар ҷустуҷӯи Карим Девои [Матн] / Ҳ. Назаров. – Душанбе, 1968. – 219 с.
202. Нақшбандӣ, И. Н. Салавот бар Муҳаммад [Матн] / И.Н.Нақшбандӣ. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 32 с.
203. Нальский, Я. Ҳофиз Бобоюнус Худойдодзода (187-1945) [Матн] // Сурудҳои Бобоюнус / Тартибдиҳандагон: Б.Раҳимзода, Я.Нальский. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1951. – С. 3-62.
204. Нальский, Я. Народный поэт (Бобо Юнус Худойдод-заде) [Текст] / Я. Нальский. – Сталинабад: Таджгосиздат, 1955. – 195 с.
205. Нальский, Я. Ҳофиз Бобоюнус Худойдодзода [Текст] // Сурудҳои Бобоюнус. – Сталинобод: Нашриёт давлатии Тоҷикистон, 1951. – С. 3-62.
206. Нальский, Я. Народный поэт (Бобо Юнус Худойдод-заде) [Текст] / Я. Нальский. – Сталинабад: Таджгосиздат, 1955. – 195 с.
207. Наршаҳӣ, Абубакр Муҳаммад бинни Ҷаъфар [Матн] / А. М. Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. – Душанбе: Пайванд, 2012. – 736 с.
208. Неъматзода М. Пешгуфтор [Матн] / М. Неъматзода // Ашӯлаҳои мардумии Хучанд / Мураттибон: М. Неъматзода, Ш. Неъматзода. – Хучанд: Ношир, 2012. – С. 4-14.
209. Низомов, А. Таърихи мусиқии тоҷик [Матн] / А. Низомов. – Душанбе: Адабиёти бачагона, 2014. – 382 с.
210. Низомӣ, А. Шашмақом ва назми форсии тоҷикӣ (Пайванди шеърӣ мусиқӣ дар фарҳанги тоҷик) [Матн] / А. Низомӣ. – Душанбе: Дониш, 2016. – 296 с.
211. Норматов, С. Фолклори даризабони Афғонистон [Матн] / С. Норматов. – Душанбе: Дониш, 1974. – 312с.

212. Норматов, С. Фолклори тоҷикони Афғонистон [Матн] / С. Норматов. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 528 с.
213. Нурджанов, Н. Таджикский народный театр (По материалам Кулябской области) [Текст] / Н.Нурджанов. – М.: Наука, 1956. – 340 с.
214. Нурджанов, Н. Театральная и музыкальная жизнь столица государства Саманидов (XIX-XXвв.) [Текст] / Н. Нурджанов. – Душанбе: Матбуот, 2001. – 292 с.
215. Нурджанов, Н. Традиционный театр таджиков. Т.1 [Текст] / Н. Нурджанов. – Душанбе: Дизайн-студия «Мир путешествия», 2002. – 372 с.
216. Нурджанов, Н. Традиционный театр таджиков [Текст] / Н. Нурджанов. Т.2. – Душанбе: Дизайн-студия «Мир путешествия», 2002. – 330 с.
217. Нурджанов, Н., Кабилова Б. Музыкальное искусство Памира. Книга Четвертая [Текст] / Н. Нурджанов, Б. Кабилова. – Бишкек, 2014. – 400 с.
218. Нурджанов, Н., Кабилова Б. Музыкальное искусство Памира. Книга пятая [Текст] / Н. Нурджанов, Б. Кабилова. – Бишкек, 2015. – 294 с.
219. Нуров, Н. Поэтикаи ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил [Матн] / Н.Нуров. – Хучанд: Ношир, 2020. – 448 с.
220. Нурҷонов, Н. Драмаи халқии тоҷикӣ [Матн] / Н. Нурҷонов. – Душанбе: Дониш, 1990. – 280 с.
221. Нурҷонов, Н. Овозхонӣ дар Бухоро [Матн] / Н.Нурҷонов // Пайванд. – 2005. – С. 67-74.
222. Обидов, Д. Рамазон ва суннатҳои он дар Афғонистон [Матн] / Д. Обидов. – Душанбе, 1998. – 32 с.
223. Обидов, Д. Сурудҳои мавсимии тоҷикони Афғонистон. Китоби аввал [Матн] / Д. Обидов. – Душанбе: Дониш, 2000. – 190 с.
224. Обидов, Д. Сурудҳои мавсимии тоҷикони Афғонистон. Китоби дуюм [Матн] / Д. Обидов. – Душанбе: Дониш, 2001. – 188 с.
225. Обидов, Д. Сурудҳои мавсимии тоҷикони Афғонистон. Китоби сеюм [Матн] / Д. Обидов. – Душанбе: Дониш, 2002. – 115 с.

226. Обидов, Д. Таҳқиқи сурудҳои мавсимии тоҷикони Афғонистон [Матн] / Д. Обидов. – Душанбе: Илм, 2009. – 302 с.
227. Обидов, Д. Русум ва ақоиди мардуми даризабони Афғонистон [Матн] / Д. Обидов. – Душанбе: Империял-Групп, 2011. – 261 с.
228. Одиюков, И.И. Чувашские народные песни социального протеста и революционной борьбы [Текст] / И. И. Одиюков. – Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1965. – 200 с.
229. Охониёзов, В. Д. Инъикоси суннат ва эътиқодоти мардумӣ дар назми шиғоҳии помирзабон [Матн] / В. Д. Охониёзов // Паёми Донишгоҳи Хоруғ. Баҳши 2. 2000. – № 2. – С. 34-39.
230. Охониёзов, В. Д. Пайдоиш ва ташаккули шеърӣ муаллифӣ ба забонҳои помирӣ [Матн] / В. Д. Охониёзов. – Душанбе: Эр-граф, 2017. – 330 с.
231. Пахалина, Т. Н. Образцы ваханской народной поэзии [Текст] / Т. Н. Пахалина // Пролемы восточного стихосложения. Сборник статей. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1973. – С. 68-77.
232. Пешерева, Е. М. Праздник тюльпана (лола) в селе Исфара Кокандского уезда [Текст] / Е. М. Пешерева Е. М. // В. В. Бартольд. – Ташкент, 1927. – С. 374-384.
233. Пещерова, Е. М. Ягнобские этнографические материалы [Текст] / Е. М. Пещерова. – Душанбе: Дониш, 1976. – 98 с.
234. Пирумшоев, Х. История изучения восстания Восе [Текст] / Х. Пирумшоев. – Душанбе: Маориф, 1995. – 137 с.
235. Пропп, В. Я. Русский героический эпос [Текст] / В. Я. Пропп. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1955. – 552 с.
236. Пропп В. Я. Фольклор и действительность. Избранные статьи [Текст] / В. Я. Пропп. – М.: Главный ред. вост. литературы, 1976. – 326 с.
237. Пропп В. Я. Поэтика фольклора. (Собрание трудов В. Я. Проппа). Составление, предисловие и комментарии А. Н. Мартыновой [Текст] / В. Я. Пропп. – М.: Лабиринт, 1998. – 352 с.



238. Пулодӣ, Т. Шоирони халқии Бадахшон [Матн] / Т. Пулодӣ. – Душанбе: Ирфон, 1964 – 194 с.

239. Путилов, Б. Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора [Текст] / Б. Н. Путилов. – Л.: Наука, 1976. – 246 с.

240. Рабиев, Дж. Классификационное значение повествовательных средств Таджикской народной прозы [Текст] // Опыт количественного анализа таджикского фольклора / Ответственный редактор: Р. Амонов / Р. Рабиев. – Душанбе: Дониш, 1986. – С. 67-134.

241. Рахимов, К. С. Таджикская версия эпоса «Гуругли» в традициях исполнительской школы Хикмата Ризо [Текст] / К. Рахимов. – Душанбе: Ирфон, 2019. – 256 с.

242. Рахимов, М. Р. Земледелие таджиков бассейна р. Хингоу в дореволюционный период (Историко-этнографический очерк) [Текст] / М. Р. Рахимов. – Сталинобод: Изд-во АН Тадж. ССР, 1957. – 220 с.

243. Рахмони, Р. (Рахронов Р.). Простонародная литература современного Афганистана (Устная авторская поэзия на языке дари). Часть I [Текст] / Р. Рахмони. – М.: Квадрат, 1994. – 170 с.

244. Рахмони, Р. (Рахронов Р.). Простонародная литература современного Афганистана (Устная авторская поэзия на языке дари). Часть II. (Тексты и их переводы) [Текст] / Р. Рахмони. – М.: Квадрат, 1994. – 219 с.

245. Рахмони, Р. (Рахронов Р.) Проблемы устной поэзии и прозы в творчестве персоязычных народов [Текст] / Р. Рахмони. – М.: Древо жизни, 2000. – 104 с.

246. Раҳимзода, К. Эҷодиёти мусикии маросимии тоҷикон [Матн] / К. Раҳимзода. – Душанбе: Нашри Камол, 2022. – 262 с.

247. Раҳимӣ, Д. Шугун ва боварҳои мардуми тоҷик (Пажухиши фолклорӣ) [Матн] / Зери таҳрири профессор Р. Раҳмонӣ / Д. Раҳимӣ. – Душанбе: Пажухишкадаи мардумшиносӣ, 2004. – 144 с.

248. Раҳимӣ, Д. Наврӯз, Меҳргон ва ҷашнҳои дигари ниёгон [Матн] / Д. Раҳимӣ. – Душанбе: Аржанг, 2018. – 304 с.

249. Раҳимӣ, Д. Ҳамосаи Гӯрғулӣ [Матн] / Д. Раҳимӣ. – Душанбе: Аржанг, 2019. – 144 с.
250. Раҳимов, Д. Чанори пургул [Матн] / Д. Раҳимов. – Душанбе: Фан, 2008. – 105 с.
251. Раҳимов, Д. Фолклори тоҷик [Матн] / Д. Раҳимов. – Душанбе: Эҷод, 2009. – 264 с.
252. Раҳимов, Д. Нигоҳе ба ҷашнҳои миллӣ ва оинҳои суннати тоҷикон [Матн] / Д. Раҳимов. – Душанбе: Истеъдод, 2011. – 96 с.
253. Раҳматов, Ҳ. Шоири халқ Бобоюнус Худойдозода [Матн] / Ҳ. Раҳматов. – Душанбе: Ҷамъияти паҳнкунандаи донишҳои сиёсӣ ва илмӣи РСС Тоҷикистон, 1962. – 17 с.
254. Раҳматуллоева Г. Муносибатҳои гендерӣ дар фолклори маросимии занҳои Бадахшон [Матн] / Автореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣи номзади илмҳои филология аз рӯи ихтисоси 10.01.09 – фолклоршиносӣ. – Хуҷанд, 2019. – 54 с.
255. Раҳмонов, А. Заминаҳои асотириву маросимӣ дар адабиёти нимаи аввали садаи XX [Матн] / А. Раҳмонов. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2004. – 296 с.
256. Раҳмонӣ, Р. Фолклор дар тасвири видео ва масъалаи этнопоэтика [Матн] / Р. Раҳмонӣ // Ҳақиқати ҳаёт ва ҷустуҷӯҳои адабӣ (Ба муносибати 70 солагии А. Маниёзов). – Душанбе, 2000. – С. 67-72.
257. Раҳмонӣ, Р. Мусиқӣ ва назми шифоҳии даризабони Афғонистон [Матн] / Р. Раҳмонӣ // Саҳми тоҷикон ва форсизабонон дар тамаддуни ҷаҳонӣ: дирӯз ва имрӯз. (Маводи симпозиуми байналмилалӣ ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ). – Душанбе: АИ ҚТ, 2002. – С. 229-231.
258. Раҳмонӣ, Р. Тамаддуни ориёӣ (Маҷмуаи гуфтугӯҳо) [Матн] / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе: Пайванд, 2006. – 540 с.
259. Раҳмонӣ, Р. Эҷодиёти гуфтории мардуми тоҷик [Матн] / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе: Сино, 2008. – 112 с.

260. Раҳмонӣ Р. Мирзо Турсунзода ва фолклор [Матн] / Р.Раҳмонӣ // Мирзо Турсунзода ва масоили назарии фарҳанги навини тоҷикон (Маҷмуи мақолоти таҳқиқӣ) / Мурағтибон: А. Рачабов, М. Каримзода. – Душанбе, 2011. – С. 279-287.

261. Раҳмонӣ, Р. Насри гуфтори тоҷикони Бухоро (Пажӯҳиш ва матнҳо) [Матн] / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе: Адиб, 2014 ва 2015. – 336 с.

262. Раҳмонӣ, Р. «Шоҳнома» дар байни тоҷикон (Пажӯҳиш ва матнҳо аз деҳаи Пасурхӣ) [Матн] / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе: Сино, 2017. – 400 с.

263. Раҳмонӣ, Р. «Суманак» (суруд) / Р. Раҳмонӣ [Матн] // Донишномаи фарҳанги мардуми тоҷик. Ҷилди 3. Наврӯз ва чашнҳои дигар / Сармуҳаррир Н. Амиршоҳӣ. – Душанбе: Муассисаи давлатии Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедияи миллии тоҷик, 2018. – С. 760-764.

264. Раҳмонӣ, Р. Шиноҳти адабиёти гуфторӣ пас аз Истиқлоли Тоҷикистон [Матн] / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе: ДМТ, 2018. – 152 с.

265. Раҳмонӣ, Р. Фолклори тоҷикон: дарсҳо аз адабиёти гуфторӣ [Матн] / Р.Раҳмонӣ. – Душанбе: ДМТ, 2021. – 544 с.

266. Раҳмонӣ, Р. Зеҳнӣ – муаллифи нахустин мақолаи пажӯҳишии фолклорӣ [Матн] // Зеҳнинома (Тӯракул Зеҳнӣ ва масъалаҳои забон, адабиёт ва фарҳанги тоҷикӣ). – Душанбе: Дониш, 2022. – С. 199-209.

267. Раҳмонӣ, Р. Профессор У.Тоиров ва пажӯҳиши вазни назми гуфторӣ [Матн] / Р. Раҳмонӣ // Мизони каломӣ манзум (Мақолаҳо аз ҳамоиши байналмилалӣ таҳти унвони «Вазни аруз ва таҳаввули он дар шеърӣ форсии тоҷикӣ» бахшида ба 80-солагии доктори илми филология, профессор Урватулло Тоиров. – Душанбе: МТБТ-и ДМТ, 2022. – С. 99-105.

268. Раҳмонӣ, Р. Лингвофолклористика, этнолингвистика ва фолклор (Масъалаҳои назарӣ) [Матн] / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе: ДМТ, 2022. – 62 с.

269. Раҳмонӣ Р., Қосимӣ С. Адабиёти гуфтори тоҷикон (Фолклори тоҷик, Дастури таълимӣ) [Матн] / Р. Раҳмонӣ, С. Қосимӣ. – Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2020. – 352 с.

270. Раҳмонов, А. Пиндорҳои асотирӣ дар адабиёти тоҷик [Матн] / А. Раҳмонов. – Душанбе: Диловар, 1999. – 196с.

271. Раҳмонов, А. Назария ва сайри таърихӣ устурасозии форсӣ-тоҷикӣ [Матн] / А. Раҳмонов. – Душанбе: Дониш, 1999. – 220 с.

272. Раҷаб, У. Баъзе камбудихои як китоби хурд [Матн] / У. Раҷаб // Шарқи Сурх. – 1959. – №1. – С. 140-147.

273. Раҷабӣ, Р. Намунае чанд аз фолклори тоҷикони Шахрисабзу Китоб [Матн] / Зери назари Р. Раҳмонӣ / Р. Раҷабӣ. – Душанбе: Пажухишкадаи мардумшиносӣ, 2001. – 132 с.

274. Раҷабов, А. Афкори мусиқии тоҷик дар асрҳои XII-XV [Матн] / А. Раҷабов. – Душанбе: Дониш, 1989. – 236 с.

275. Ригведа. Мандалы I-IV [Текст] / Перевод Т. Я. Елизаренковой / Издание подготовила Т. Я. Елизаренкова. – М.: Наука, 1989. – 768 с.

276. Розенфельд, А. З. Свадебный фольклор припамирских таджиков [Текст] / А. З. Розенфельд. – Ленинград: Фольклор и этнография, 1970. – 220 с.

277. Романовская, Е. Е. Народные песни, записанные от ферганских женщин [Текст] / Е. Е. Романовская // Романовская Е. Е. Статьи и доклады. Записи музыкального фольклора. – Ташкент, 1957. – С. 63-64.

278. Романовская, Е. Е. Бухарские таджикские народные песни [Текст] / Е. Е. Романовская // Романовская Е. Е. Статьи и доклады. Записи музыкального фольклора. – Ташкент, 1957. – С. 280-281.

279. Саидкаримов, Б. Ҳаёти мусиқии Хучандшаҳр (охири асри XIX-ибтидои асри XX). Дастурамали таълимӣ [Матн] / Б. Саидкаримов. – Хучанд: ДДХ ба номи Б.Ғафуров, 2002. – 56 с.

280. Саидов, Р. Воҳидҳои фразеологӣ дар назми халқӣ (дастури таълимӣ ба курси махсус барои факултети филологияи донишқадаҳои олии). Қисми якум [Матн] / Р. Саидов. – Душанбе: ДДОД ба номи Т. Г. Шевченко, 1990. – 108 с.

281. Саидов, Р. Воҳидҳои фразеологӣ дар назми халқӣ (дастури таълимӣ ба курси махсус барои факултети филологияи донишқадаҳои олии). Қисми

дуюм [Матн] / Р. Саидов. – Душанбе: ДДОД ба номи Т. Г. Шевченко, 1991. – 144 с.

282. Саидов, Р. Фразеология таджикской народной поэзии (на основе эпоса «Гуругли», четверостишия и бейта) [Текст] / Р. Саидов // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. 10.01.09. – фольклористика. Специальность: 10.02.08 – Иранские языки. – Душанбе, 1995. (Защита 15.02.1996). – 35 с.

283. Сайдалиев, Х. Ҳазрати имом Ҳусайн(ъ) дар фарҳанги оммаи Тоҷикистон [Матн] / Х. Сайдалиев. – Душанбе: чопхонаи Пайванд, 2002. – 101 с.

284. Саймиддинов, Д. Адабиёти паҳлавӣ (Пажухиш, тарҷума ва ташреҳ) [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2003. – 232 с.

285. Салимов, Н. Марҳалаҳои услубӣ ва таҳаввули анвои наср дар адабиёти форсу тоҷик (асрҳои IX-XII) [Матн] / С. Салимов. – Хучанд: Нури маърифат, 2002. – 400 с.

286. Сатторзода, С. Такмили бадеи форсии тоҷикӣ (дар заминаи навштаҳои пешинӣ ва имрӯзӣ) [Матн] / А. Сатторзода. – Душанбе: Адиб, 2011. – 380 с.

287. Семёнов, А. А. Материалы для изучения наречия горных таджиков Центральной Азии. Грамматический и памятники народного творчества [Текст] / А. А. Семёнов. – М., 1900. – 56 с.

288. Семёнов, А. А. Этнографические очерки Заравшанских гор и Дарваза [Текст] / А. А. Семёнов. – М., 1903. – 112 с.

289. Сиддики, З. Песни таджиков Афганистана. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук [Текст] / Зарифи Сиддики. – Душанбе, 1988. – 24 с.

290. Сиддиқӣ, Шамсиддини Зариф. Наврӯз ва мелаи баҳорӣ [Матн] / Фарҳанги мардум, 1365. – Шумораи 3. – С.18-23.

291. Сидельников, В. М. Поэтика русской народной лирики [Текст] / В. Сидельников. – М.: Гос. Учебно-педагог. издательство, 1959. – 128 с.

292. Сирус, Б. Баъзе қайдҳои муқоисавӣ оид ба қофияи фолклор ва адабиёти классики тоҷик [Матн] / Б. Сирус // Ахбороти АФ РСС Тоҷикистоню Шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ. Барор 7. – 1955. – С. 19-27.
293. Сирус, Б. Қофия дар назми тоҷик / Б. Сирус. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1955. – 186 с.
294. Сирус, Б. Арӯзи тоҷикӣ (таҳқиқи интиқодӣ) [Матн] / Б. Сирус. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – 288 с.
295. Сирус, Б. Назарияи нави қофиябандӣ дар назми тоҷик [Матн] / Б. Сирус. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 48 с.
296. Солеҳов, М. Арӯз ва омӯзиши он [Матн] / М. Солеҳов. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – 272 с.
297. Сурӯш, М. Умри дубораи суруд [Матн] / М. Сурӯш // Пайванд. – 2015. - №21. – С. 49-52.
298. Сухарева, О. А. Матр и ребёнок у таджиков [Текст] / О. А. Сухарева // Иран. Т. 3. – Л.: Изд-во АН СССР, 1929. – С. 107-154.
299. Сухарева, О. А. Свадебные обряды таджиков г. Самарканда и некоторых других районов Средней Азии [Текст] / О. А. Сухарева // Советская Этнография, 1940. – №3. – С. 172-176.
300. Сӯфиев, А. Чистонҳои халқии тоҷикӣ [Матн] / А. Сӯфиев. – Душанбе: Дониш, 1972. – 176 с.
301. Сӯфиев, А. Фолклор – санъати сухан [Матн] / А. Сӯфиев. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 208 с.
302. Сӯфизода, А. Таҳаввулоти назми шифоҳии тоҷик [Матн] / А. Сӯфизода. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 272с.
303. Сӯфизода, А. Фолклор – ҳамрадифи таърих [Матн] / А. Сӯфизод. – Душанбе: Адиб, 1994. – 208 с.
304. Сӯфизода, А. Фолклор – махзани сухан (Маҷмуаи мақолаҳо) [Матн] / А. Сӯфизода. – Душанбе: Адиб, 2007. – 112 с.
305. Сӯфизода, А. Фолклор ва воқеият [Матн] / А. Сӯфизода. – Душанбе: Адиб, 2008. – 112 с.

306. Сӯфизода, А. Сухан – чавҳари фикр (Маҷмуаи мақолаҳо) [Матн] / А. Сӯфизода. – Душанбе: Адиб, 2009. – 110 с.
307. Сӯфизода, А. Турсунзода ва фолклор [Матн] / А. Сӯфизода. – Душанбе: ДМТ, 2011. – 132 с.
308. Табарӣ, Абучаъфар Муҳаммад ибни Ҷарир. Таъриху-р-русули ва-л-мулук (тарҷума аз арабӣ, мутарҷим Абулқосим Поянда). Бо таҳрири умумии Н. Амиршоҳӣ. Китоби 5 (охири ҷилди 8, ҷилди 9 ва аввали ҷилди 10) [Матн] / А. М. Ҷ. Табарӣ. – Душанбе: СЭСТ, 2014. – 726 с.
309. Табатабаи, А. Заметки о рифме в «Шахнаме» [Текст] / А. Табатабаи // Пролемы восточного стихосложения. Сборник статей. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1973. – С. 77-79.
310. Табаров, С. Методи таҳлили асари бадеӣ [Матн] / С. Табаров. – Душанбе: Дониш, 1992. – 148 с.
311. Таваккалов, Ҳ. Анъанаи мадҳиясарой дар Бадахшон [Матн] / Ҳ. Таваккалов. – Душанбе: 2013. – 263 с.
312. Таджики Каратегина и Дарваза. Вып. 1 [Текст] / Под редакцией Н. А. Кисляков, А. К. Писарчик. – Душанбе: Дониш, 1966. – 378 с.
313. Таджики Каратегина и Дарваза. Вып. 2 [Текст] / Под редакцией Н. А. Кисляков, А. К. Писарчик. – Душанбе: Дониш, 1970. – 314 с.
314. Таджики Каратегина и Дарваза. Вып. 3 [Текст] / Под редакцией Н. А. Кисляков, А. К. Писарчик. – Душанбе: Дониш, 1976. – 240 с.
315. Таджикская музыка [Текст] / Редакционная коллегия: Б. Кабилова, А. Мусаев, А. Низамов, Н. Нурджанов, А. Раджабов, Ф. Ульмасов, Н. Хакимов. – Душанбе, 2003. – 296 с.
316. Тахо-Годи, А. А. Гомер и его поэмы [Текст] / А. А. Тахо-Годи // Гомер. Илиада; Одиссея / Пер. с древнегреч. В. В. Вересаева / Сост., авт. вступ. ст. и коммент. А. А. Тахо-Годи. – М.: Просвещение, 1987. – С. 5-20.
317. Тилавов, Б. Поэтика таджикских народных пословиц и поговорок [Текст] / Б. Тилавов. – Душанбе: Дониш, 1967. – 124 с.

318. Тилавов, Б. Таджикские пословицы и поговорки. [Опыт количественного анализа таджикского фольклора]. Т.2. (Исследование современного устного репертуара) [Текст] / Б. Тилавов. – Душанбе: Дониш, 1989. – 232 с.

319. Тоиров, У. Анвоъ ва авзони шеъри халқии тоҷикӣ [Матн] / У. Тоиров. – Душанбе: Пайванд, 2007. – 140 с.

320. Томашевский, Б. В. Теория литературы. Поэтика. Учеб. пособие [Текст] / Вступ. статья Н. Д. Тамарченко; Комм. С. Н. Бройтмана пир участии Н. Д. Тамарченко / Б. В. Томашевский. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 334 с.

321. Турсунзода М., Болдирев А. Н. Сарсухан // Фолклори тоҷик [Матн] / Тартибдиҳандагон: М. Турсунзода, А. Н. Болдырев. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1957. – С. 5-13.

322. Турсунзода М., Дехотӣ А., Раҳимзода Б., Мирзо Ғ. Саррофони гавҳаршинос (Ҷавоб ба муаллифи феълони «Гулпарӣ-райҳонпарӣ» Р.Абдуллоев) [Матн] / М. Турсунзода, А. Дехотӣ, Б. Раҳимзода, Ғ. Мирзо // Тоҷикистони советӣ, 1959, 3-октябр; ҳамчунин ниг.: Маориф ва маданият, 1959. 10 октябр.

323. Улуг-заде, Н.С. Таджикские народные четверостишия // Опыт количественного анализа таджикского фольклора [Текст] / Ответственный редактор: Р. Амонов / Н. С. Улуг-заде. – Душанбе: Дониш, 1986. – С. 135-220.

324. Умарова, Ш. Таджикские народные исторические песни. Специальность: 10.01.09. – фольклористика. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук [Текст] / Ш. Умарова. – Душанбе, 1999. – 22 с.

325. Умарова, Ш. Бозтоби дузанагӣ дар фолклори тоҷик [Матн] / Умарова Ш. // Гендер: забон ва адабиёти тоҷик (Маҷмуаи маърузаҳо). –Будапешт-Душанбе, 2001. – С.46-48.

326. Файзуллоев, Н. Чашмаи Файёз [Матн] / Н. Файзуллоев. – Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1999. – 214 с.



327. Файзуллоев, Н. Шеърӣ атфол дар қарни XX [Матн] / Н. Файзуллоев. – Хучанд: Нури маърифат, 2005. – 234 с.
328. Файзуллоев, Н. Фольклор и детская поэзия [Текст] / Н. Файзуллоев. – Хучанд: Нури маърифат, 2007. – 265 с.
329. Фалак ва масъалаҳои таърихӣ-назариявии мусиқии тоҷик (Маҷмуаи мақолот) [Матн] / Мурағтиб: Ф. Азизӣ. – Душанбе: Адиб, 2009. – 248 с.
330. Фарҳанги ғайримодии халқи тоҷик (Натиҷаҳои экспедитсияҳои мардумшиносӣ ва санҷатшиносии кормандони ПИТФИ дар соли 2015) [Матн] / Мурағтиб: Д. Раҳимов. – Душанбе: Аржанг, 2016. – 156 с.
331. Фарҳанги мардуми диёри Турсунзода [Матн] / Мурағтибон: Р. Аҳмад, Д. Раҳимов. – Душанбе, 2012. – 172 с.
332. Фатхуллаев, С. Идеино-эстетичекое совоеобразие эпосе «Гуругли» и его роль в духовной жизни таджикского народа [Текст] / С. Фатхуллаев. Специальность: 10.01.09. – фольклористика. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Душанбе, 2004. – 24 с.
333. Фатхуллоев, С. Мақоми зан дар эпоси қаҳрамонии халқи тоҷик [Матн] / С. Фатхуллоев // Гендер: забон ва адабиёти тоҷик (Маҷмуаи маърузаҳо). – Будапешт-Душанбе, 2001. – С.49-51.
334. Фитрат, А. Шӯриши Восеъ. Фирдавсӣ [Матн] / Ҳозиркунандаи нашр, таҳиягари луғату тавзеҳот ва муаллиф сарсухан П. Гулмурод. – Душанбе: ТГУ, 1992. – 62 с.
335. Фолклор, адабиёт, забон [Матн] / Бо кӯшиши Р. Раҳмонӣ. Мурағтиб Л. Иброҳимова. – Душанбе: Эр-граф, 2004. – 144 с.
336. Фолклори тоҷик (Материалҳо ва мақолаҳо) [Матн] / Муҳаррири масъул: Д. Обидов, Б. Шермухаммадов. – Душанбе: Дониш, 1973. – 204 с.
337. Фрезер Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. В 2-т. Т.1. Гл. XL -LXIX / Пер. с англ. М. Рыклина; Послесл. Малиновский Б. / Пер. с англ. И. Утехина [Текст] / Дж. Фрезер. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2001. – 528 с.

338. Фрезер, Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. В 2 т. Т. 2. Гл. I-XXXIX [Текст] / Пер. с англ. М. Рыклина. / Дж. Фрезер. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2001. – 496 с.

339. Фрейденберг, О. М. Поэтика сюжета и жанра [Текст] / О. М. Фрейденберг. – М.: Лабиринт, 1997. – 448 с.

340. ФФ I: 0001-9999; K41, КЛБ. (Ин ишорат ба Фонди фолклори тоҷик аст: ФФ аломати фонд, I, II, III ё V, X ва ғ. шумораи бахши фонд; 0001-9999 саҳифаи бахш; K42 107г ишорати ҷуғрофии деҳа ё минтақаи хурд; ДШН=Душанбе, КЛБ=Кӯлоб, СМР=Самарқанд, БХР=Бухоро — ишорат ба шаҳрҳои калон; соли сабт; номи сабткунанда ва ғӯянда).

341. Хакимов Н. Музыкальная культура таджиков (древнейшая, древняя, раннесредневековая история). Кн. I: Социофункциональные аспекты эволюции музыкальной культуры таджиков [Текст] / Н. Хакимов. - Худжанд: Меркурий, 2001. – 457 с.

342. Хакимов Н. Музыкальная культура таджиков (древнейшая, древняя, раннесредневековая история). Кн. II: История музыкального инструмента таджиков [Текст] / Н. Хакимов. – Худжанд: Меркурий, 2004. – 605 с.

343. Хакимов, Н. Сохранение традиционной культуры через участие местного сообщества. Буклет «Народная музыкальная культура» [Текст] / Н. Хакимов. – Душанбе: Бактрия, 2012. – 42 с.

344. Хакимов, Н. Песенные традиции таджикских женщин [Текст] / Н. Хакимов. – Худжанд: Меркурий-экспресс, 2014. – 38 с.

345. Хоки ватан. Китоби аввал [Матн] / Таҳияи Р. Амонов, Т. Исроилова. – Душанбе: Сурушан, 2002. – 286 с.

346. Худойдодзода, Б. Сурудҳои Бобоюнус [Матн] / Пешгуфтори Я. Нальский: Ҳофиз Бобоюнус Худойдодзода (1870-1945) / Тартибдиҳандагон: Б. Раҳимзода, Я. Нальский. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1951. - 230 с.

347. Худойдодзода, Б. Сурудҳои хофиз [Матн] / Тартибдиханда: Я. Налский . – Душанбе: Ирфон, 1967. – 134 с.
348. Худойдодзода, Н. Б. Гуфторе аз суханвари диёри Балчувон [Матн] / Н. Худойдодзода. – Душанбе: Эҷод, 2009. – 96 с.
349. Ҳабибов, А. Рубоӣҳои халқӣ ва китобӣ [Матн] / А. Ҳабибов. – Душанбе: Дониш, 1981. – 264 с.
350. Ҳакимов, Н. Муסיқии ҷашни арусии тоҷик [Матн] / Н. Ҳакимов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 142.
351. Ҳамроҳ, Ҷ., Эмомалӣ С. Назарияи адабиёт [Матн] / Ҷ. Ҳамроҳ, С. Эмомалӣ. – Душанбе: МДМТ, 2020. – 240 с.
352. Ҳисомов, Қ. Сарсухан [Матн] / Қ. Ҳисомов // Гӯрӯғлӣ. Достони баҳодурони Чамбули мастон. Ҷ.3. Гӯянда Ҳакназар Кабуд / Навиштагиранда: С. Фатхуллоев / Ба чоп тайёркунанда: Қ. Ҳисомов. – Душанбе: Дониш, 1976. – С. 5-8.
353. Чалишев, С. Ҳаёт ва эҷодиёти Саидалӣ Вализода [Матн] / С. Чалишев. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 96 с.
354. Чистов, К. В. Народные традиции и фольклор. Очерки теории [Текст] / К. В. Чистов. – Л.: Наука, 1986. – 304 с.
355. Ҷумъаев Р. Ҷашни арусии тоҷикони водии Ҳисор [Матн] / Р. Ҷумаев. – Душанбе, 2001. – 122 с.
356. Ҷумъаев Р. Этнопоэтикаи ҷашни арусии тоҷикони водии Ҳисор [Матн] / Р. Ҷумаев. – Душанбе: Эр-граф, 2008. – 134 с.
357. Ҷумъаев Р. Таваллуд ва тарбияи атфол дар байни тоҷикони кӯҳистони Зарафшон [Матн] / Р. Ҷумаев. – Душанбе: Эр-граф, 2012. – 96 с.
358. Ҷумаев, Р. Ҷашни арусии тоҷикон [Матн] / Р. Ҷумаев. – Душанбе: ЭР-граф, 2014. – 212 с.
359. Шакармамадов, Н. // Рубоӣҳои ва сурудҳои Бадахшон [Матн] / Тартибдиханда: Н. Шакармамадов / Мухарири масъул Р. Амонов. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С. 3-9.

360. Шакармамадов, Н. Назми халқии Бадахшон [Матн] / Н. Шакармамадов. – Душанбе: Дониш, 1975. – 128 с.

361. Шакармамадов, Н. «Сартарошон» ва вариантҳои он [Матн] / Н. Шакармамадов // Масъалаҳои адабиёт ва фолклори тоҷик / Мухаррири масъул М. Шукуров. – Душанбе: Дониш, 1981. – С. 297-310.

362. Шакармамадов, Н. Даргилик – жанри махсуси фолклор [Матн] / Н. Шакармамадов. – Душанбе: Дониш, 1993. – 216 с.

363. Шакармамадов, Н. Сурудҳои тӯи Помир [Матн] / Н. Шакармамадов. – Хоруғ, 1993. – 212 с.

364. Шакармамадов, Н. Жанровые и типологические особенности народной лирики Бадахшана. Специальность: 10.01.09. – фольклористика. Автореферат диссертации в виде научного доклада на соискание ученой степени доктора филологических наук [Текст] / Н. Шакармамадов. – Душанбе, 1997. – 66 с.

365. Шакармамадов, Н. Навъе аз сурудҳои суннати мардумӣ ва ҳамоҳангии он ба маросими тӯи [Матн] / Н. Шакармамадов // Масъалаҳои фолклори кишварҳои форсизабон (Маҷмуаи мақолаҳо). Китоби аввал. Мураттибон: Р. Аҳмад, Р. Раҳмонӣ / Мухаррири масъул Р. Амонов. – Душанбе: Ройзани фарҳангии ҶИЭ дар Тоҷикистон, 1998. – С. 76-91.

366. Шакармамадов, Н. «Фалак-аз сурудҳои суннати мардумӣ» [Матн] / Н. Шакармамадов // Паёми Донишгоҳи Хоруғ. Бахши 2 (Илмҳои гуманитарӣ). – 2002. – № 4. – С. 75-85.

367. Шакармамадов, Н., Шакармамадов О. Наврӯзи Бадахшон (Расму оинҳо) [Матн] / Н. Шакармамадов, О. Шакармамадов. – Хоруғ: Маърифат, 2003. – 48 с.

368. Шамиссо, Сирус. Анвои адабӣ (виرويши ҷаҳорум) [Матн] / С. Шамиссо. – Техрон: Митро, 1383. – 360 с.

369. Шамси Қайси Розӣ. Ал-муъҷам фи маойир ашъор ил Аҷам [Матн] / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи ҷоп У. Тоиров / Шамси Қайси Розӣ. – Душанбе: Адиб, 1991. – 464 с.

370. Шарифов, Х. Каломи бадеъ [Матн] / Х. Шарифов. – Душанбе: Маориф, 1991. – 160 с.
371. Шарифова, М. Маросимҳои тӯи арусии мардуми ноҳияи Мастчоҳ [Матн] / М. Шарифова. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 68 с.
372. Шварц, Э. А. К истории изучения фольклора Ирана [Текст] / Э. А. Шварц. – Душанбе: Дониш, 1974. – 168 с.
373. Шермухаммадов, Б. Сарсухан [Матн] / Б. Шермухаммадов // Таронаҳои Самарқанд / Тартибдиҳанда: Шермухаммадов Б. Ҷ. 2. – Душанбе: Дониш, 1966. – 342 с.
374. Шермухаммадов, Б. Назми халқии бачагонаи тоҷик [Матн] / Б. Шермухаммадов. – Душанбе: Дониш, 1973. – 188 с.
375. Шермухаммадов, Б. Рецепция произведений таджикско-персидской поэзии. (Текстологические исследования. Опыт количественного анализа вариативности) [Текст] / Б. Шермухаммадов. – Душанбе, 1987. – 326 с.
376. Шерназаров, А. А. Қашқадарёда икки тилли фольклор генезиси ва локал хусусиятлари (Маросим қӯшиқлари мисолида). 10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти (Тоҷик тили ва тоҷик адабиёти). Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати [Матн] / А. А. Шерназаров. – Самарқанд, 2018. – 28 с.
377. Шотт, И. М. Фольклор в творчестве Янка Купала (Дореволюционный период) [Текст] / И. М. Шотт. – М.: Наука, 1968. – 190 с.
378. Шуляев, А. Д. Жизнь и песня (Поэтическая система традиционной народной лирики мордвы) [Текст] / А. Д. Шуляев. – Саранск: Мордовское книжное издательство, 1986. – 172 с.
379. Эмомалӣ, С. Таҷассуми бадеии таърих дар насри Сотим Улуғзода (Солҳои 60-80-уми асри XX) [Матн] / С. Эмомалӣ. – Душанбе: МДМТ, 2020. – 238 с.
380. Эрман, В.Г. Очерки истории ведийской литературы [Текст] / В. Г. Эрман. – М.: Наука, 1980. – 232 с.

381. Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб [Матн] / Тартибдиҳанда: Р. Амонов. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1956. – 240 с.

382. Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб [Матн] / Тартибдиҳанда: Р. Амонов / Нашри дуюм бо ислоҳ ва иловаҳои Ф. Муродов. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – 252 с.

383. Явич, М. Таджикские народные сказки о животных // Опыт количественного анализа таджикского фольклора [Текст] / Ответственный редактор: Р. Амонов / М. Явич. – Душанбе: Дониш, 1986. – С. 9 - 66.

384. Яцковская, К. Н. Народные песни Монголов [Текст] / К. Н. Яцковская. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. – 250 с.

### Ш. Фарҳангу луғатномаҳо:

385. Глебов, В. Д. Краткий фольклорный словарь [Текст] / В. Д. Глебов. – Брянск: Брянский госпединститут, 1994. – 96 с.

386. Ёҳақӣ, М. Фарҳанги асотир ва дostonвораҳо дар адабиёти форсӣ. Таҳия бо шарҳу тавзеҳот ва таълиқот Р. Ваҳҳоб [Матн] / М. Ёҳақӣ. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 748 с.

387. Калачева, С. Поэтика // Словарь литературоведческих терминов [Текст] / Редактор-составители Л. И. Тимофеев, С. В. Тураев. – М.: Просвещение, 1974. – С. 287-288.

388. Кожинов, В. В. Жанр / В.В.Кожинов // Литературный энциклопедический словарь [Текст] / Под общей редакции В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – С. 106-107.

389. Мирзозода, Х. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Х. Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1992. – 240 с.

390. Раҳимов, Д., Муродов, Ф. Ганҷинаи фолклори тоҷик [Матн] / Д. Раҳимов, Ф. Муродов // Донишномаи фарҳанги мардуми тоҷик. Сармуҳаррир: Н. Амиршоҳӣ. – Душанбе: МДС илмии ЭМТ, 2015. – С. 201.

391. Раҳимов, Д. Маросим [Матн] / Д. Раҳимов // Донишномаи фарҳанги мардуми тоҷик. Сармуҳаррир: Н. Амиршоҳӣ. – Душанбе: МДС илмии ЭМТ, 2015. – С. 587-592.

392. Тоиров, У. Наът [Матн] / У. Тоиров // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. – Душанбе: Саредаксияи илмии ЭСТ, 1989 – С. 436.

393. Фарҳанги забони тоҷикӣ [Матн] / Зери таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ. Нашриёти Советская энциклопедия. – Ҷилди 1. 1969. – 951 с.

394. Фарҳанги забони тоҷикӣ [Матн] / Зери таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ. Нашриёти Советская энциклопедия. – Ҷилди 2. – Москва, 1969. – 951 с.

395. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1 [Матн] / Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе: Шучоиён, 2010. – 996 с.

396. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 2 [Матн] / Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе: ҶДМ «Шучоиён», 2010. – 1094 с.

397. Шарифов, Х. Қофия [Матн] / Х. Шарифов // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди III. – Душанбе: СИ ЭМТ, 2004. – С. 431-432.

398. Деххудо, А. Луғатномаи Деххудо. Ҷилдҳои 1-14 [Матн] / А. Деххудо. – Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1373(=1994). – 21149 с. (Ба хатти форсӣ).

399. Муин, Муҳаммад. Фарҳанги форсӣ. Дар 4 ҷилд [Матн] / М. Муин. – Техрон. Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, 1371. – 5277 с. (Ба хатти форсӣ).

#### IV. Ба хатти форсӣ:

400. Гулбарғҳо: Намунаҳое аз сурудҳои омиёнаи Афғонистон [Матн] / Гирдоваранда, мурағтиб ва муаллифи пешгуфтор: Д. Обидов, хат аз Ш. Ориёнфар. – Душанбе: Матбааи АИ ҶТ, 1992. – 206 с. (Ба хатти форсӣ).

401. Зехнӣ Т. Н. Адабиёти халқ // Раҳбари дониш [Матн] / Т. Зехнӣ. – 1928. – Шумораи 4-5. – С. 25-29 (Ба хатти форсӣ).
402. Зехнӣ Т. Н. Адабиёти халқ // Раҳбари дониш [Матн] / Т. Зехнӣ . – 1929. – Шумораи 2-3. – С. 37-41 (Ба хатти форсӣ).
403. Зехнӣ Т. Н. Адабиёти халқ (Ба муносибати кушода шудани салюти нависандагон, шоирон ва мусикидонони Ҷумҳурии Тоҷикистон) [Матн] // Тоҷикистони сурх. – 1931. – 24-25 феврал (Ба хатти форсӣ).
404. Маҳмудӣ В., Зехнӣ Т. Духтараке ба падар. Олуҷа гули бодом (суруди бачагона) [Матн] // Омӯзиш. Китоби қироат барои синфи 3. – Самарқанд-Душанбе, 1928. – С. 9 (Ба хатти форсӣ).
405. Маҳмудӣ В., Зехнӣ Т. Баҳор омад. Шеърӣ халқӣ [Матн] // Омӯзиш. Китоби қироат барои синфи 3, қисми 2. – Самарқанд-Душанбе, 1928. – С. 121 (Ба хатти форсӣ).
406. Маҳмудӣ В., Зехнӣ Т. Бузғола (суруди бачагона) [Матн] // Омӯзиш. Китоби қироат барои синфи 3, қисми 2. – Самарқанд-Душанбе, 1928. – С. 149 (Ба хатти форсӣ).
407. Маҳмудӣ В., Зехнӣ Т. Бойчечак [Матн] // Омӯзиш. Қисми 3. Китоби қироат барои синфи 4 мактабҳои ибтидоӣ. – Самарқанд-Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1928. – С. 8 (Ба хатти форсӣ).
408. Намунаҳои фолклори дарӣ. Ҷилди II. Дубайтӣ ва рубоӣ [Матн] / Гирдоваранда: Р. Раҳмон. – Кобул: Пуҳантуни Кобул, 1364 (=1985). – 257 с. (Ба хатти форсӣ).
409. Оринтамон, 3. Таронаҳои наврӯзӣ дар фулклуре дарӣ [Матн] // Овоз. – 1362. – №1. – С.10-15 (Ба хатти форсӣ).
410. Рубоӣҳои халқии тоҷик [Матн] / Мураттиб ва муҳарири масъул Э. А. Шварц. – Душанбе: Дониш, 1983. – 142 с. (Ба хати форсӣ).
411. Таронаҳои кӯҳсор [Матн] / Гирдоварӣ ва кӯшиш А. Шуур. Кобул, 1353. – 476 с. (Ба хатти форсӣ).
412. Форёбӣ П. Сурудҳои омиёна [Матн] // Фарҳанги халқ. – 1359. – №3. – С. 26-33. (Ба хатти форсӣ).



413. Ҳанифӣ, П. Сурудҳои маҳаллӣ [Матн] / П. Ҳанифӣ. – Кобул, 1346. – 96 с. (Ба хатти форсӣ).

414. Ҳанифӣ, П. Оҳангҳои маҳалии мо [Матн] / П. Ҳанифӣ. – Кобул, 1365. – 112 с. (Ба хатти форсӣ)

415. Ҳанифӣ, П. Сурудҳои маҳаллӣ [Матн] / П. Ҳанифӣ. – Кобул: Матбааи Кобул, 1387. – 100 с. (Бо хатти форсӣ).

416. Шуур, А. Мафӯҳимаи шифохӣ ва сайри таърихии он дар Афғонистон [Матн] / А. Шуур. – Кобул: Таҳсилоти олий, 1367. – 268 с. (Ба хатти форсӣ).

417. Шуур, Асадуллоҳ. Рамазонӣ, ҷусторе дар решаёбии маросим ва таронаҳои рамазонӣ дар густураи фарҳангии забони дарӣ [Матн] / А. Шуур. – Кобул: Бунёди фарҳанги Афғонистон, 1384. – 87 с. (Ба хатти форсӣ).

#### V. Ба алифбои лотинӣ:

418. Adabiyoti dahanaki (Majmuai se'r, ciston va zarbulmasahoi xalq) [Matn] / Jam'kunanda: O.Ismati. – Satalinobod-Samarqand: Nasriyoiti davlatii Tojikiaton, 1934. – 84 с.

419. Adabijoti xalqi toçik. Bosmaciji gushbur. Surud. (Az zaboni Abdullozoda, q. Şingilic rajoni Garm naviştna şudaast) [Matn] // Şarqi surx. – 1938. – N3. – S. 20.

420. Az adabijoti dahanakiji xalq. Surud. (Lolazorume) [Matn] // H.Baqozoda. Xrestomatijaji adabijot. Baroji s. III, maktabi ibtidojī. Qismi 1. Copi III. – Stalinobod: Naşrdavtoçik, 1938. – S. 110.

421. Aşūlaji bofandaho dar zamoni pesh [Matn] // Toçikistoni surx. – 1936. – 15 ijul.

422. Aşūlaji bofandaho (Taronaji bofandahoji zamoni pesh) [Matn] // H. Baqozoda. Xrestomatijaji adabijot. Baroji s. III, maktabi ibtidojī. Qismi 1. Copi III. – Stalinobod: Naşrdavtoçik, 1938. – S. 109.

423. Aşūlaji bofandagī // Kitobi xoniş. Baroji s. III-IV, maktabhoji ibtidojī [Matn] / Tartibdihandagon: B. Hoçizoda, T. Zehni – Stalinobod-Toşkand: Naşrdavtoçik, 1933. – S. 121.

424. Aşūlahoji baçaqoni mo [Matn] / Tartibdihandagon: A. P. Dehoti, M. U. Naximovskij. Maçmūa. (Ba 10-solagiji komsomoli Tojikiston baxşida meşavad). – Stalinobod: Naşrdavtoçik, 1940. – 63 s.
425. Bedona. (Şe’ri xalqī) [Matn] // Baroji adabijoti sotsialistī. – 1934. – N10. – S. 21.
426. Boldirev A. N. Waraқи toza dar borai taftisi dostonhoi dahanakii tojik [Matn] // «Inqilobi madani», 1933, N10-11-12, – S. 35-36.
427. Boldirev A. N. Eposi dahanakii Tojikiston [Matn] // «Baroi adabijoti sotsialisti», 1934, N11-12, – S. 37-39
428. Boldirev A. N. Dar borai Shurishi Vose (Inikosi Shrishi Vose’ dar folklor) [Matn] // «Baroi adabijoti sotsialisti», 1936, N1, – S. 14-15.
429. Boldirev A. N. Garibi (dar borai surudu ruboihoti khalqi) [Matn] // Namunai folklori tojik. – Stalinobod-Leningrad, 1938, – S. 17-18.
430. Bozuband. (Surud) [Matn] // Bo rohi Lenin. – 1940. – №3. – S. 31.
431. Bozuband. (Az adabijoti dahanakiji xalq) [Matn] // Bo rohi Lenin. – 1940. – №4. – S. 31.
432. Dar boraji kelin va bibī (Surudi bacagona). Guyanda: Abdurahmonov [Matn] // Tojikistoni surx. – 1936. – 12 ijul.
433. Duxtar va bobo (Surudi xalqī) [Matn] // Bo rohi Lenin. – 1940. – №5. – S. 13.
434. Duxtare, ki maçburan ba cangoli zolim giriftor şudaast, ci mesurud? (Az folklori xalq) [Matn] // Bo rohi Lenin. – 1936. – № 6-7. – S. 19.
435. Duxtaroni mo pas az inqilob ci mesurudand? (Az adabijoti dahanakiji xalq) [Matn] // Oktyabr. – 1937. – № 8-9. – S. 25.
436. Caro nameojī ba xobam? Cehraji xandon. (Surudho) [Matn] // Bo rohi Lenin. – 1940. – №4. – S. 31.
437. In’ikosi şūrişi Vose’ dar adabijoti dahanakiji xalq (Surudhoji ta’rixī) [Matn] // Baroji adabijoti sotsialistī. – 1936. – №3. – S. 28-29.
438. Folklori tojik. Gulparī (Badeha) [Matn] // Bo rohi Lenin. – 1940. – №7-8. – S. 41.

439. Folklori tojik. Tu sadbargi kadam bogī? (Surudho) [Matn] // Bo rohi Lenin. – 1940. – №11. – S. 27.

440. Namunai folklori tocik. Qismi 1. [Matn] / Tartibdihanda: A. N. Boldirev. – Leningrad-Stalinobod: Nasrdavtocik, 1938. – 282 c.

441. Namunai folklori tocik [Matn] / Tartibdihanda: M. Tursunzoda. – Stalinobod-Leningrad: Nasrdavtocik, 1940. – 230 c.

442. Namunahoi adabijoti toçik [Matn] / Tartibdihandagon: X. Mirzozoda, Ç. Suhailī, Ç. Ikromī, K. Lutfullojeva, Buruzgzoda / Dar zeri tahriri S. Ajnī, S. Uluqzoda, M. Tursun-zoda, M. Rahimī, I. Braginskij / Kosultant: A. Lohufī. – Stalinobod: Naşrdavtoçik. – 1940. – 30+604=634 c.

443. Tura. Surud [Matn] // Karimov H., Zehni T. Kitobi xoniş. Baroji s. 1. Copi II. – Stalinobod: Naşrdavtoçik, 1935. – S. 50. (хамчунин ниг.: солҳои 1936; 1937).

444. Tursunzoda M. (M. T.) Zani diruza va imruza [Matn] / M. Tursunzoda // Sarqi surx, 1938, N 3, sah. 6.

445. Rahim S. Taronahoi xalqi dar xususi Şurişi Vose' [Matn] // Rohbari doniş, 1930. – N1.

446. Surudi batraki peş az inqilob. (Az materialhoi navishtagriftaji Bektoş) [Matn] // Oktyabr. – 1937. – №6. – S. 10.

447. Sohansoev, A. Materialho oid ba Surishi Vose [Matn] // Baroi adabiyoti sotsialisti, 1936. № 1-3, sah. 15-17, 27-28, 32-35.

#### VI. Ба забонҳои хориҷӣ:

448. Bauman, R. Verbal art as performance. U.S.: Newbury haus publishers, 1978, p.3-58.

449. Darmesteter, J. Afgan Life in Afghan Songs. — «Contemporary Review». L., Oct. 1887.

450. Dundes, A. The Study of Folklore. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, N.J. 1965. – 481p.

451. Gabriella, Rachel van den Berg. Minstrel Poetry from the Pamir Mountains. A Study on the Songs and Poems of the Ismâ'îlî of Tajik Badakhshan. – Germany: Reichert Verlag Wiesbaden, 2004. – 786 p.

452. Rahmoni, R. Tajik Women as Folktale Tellers: Tales in tradition (With video-records). Translated by D. Rahimi, I. Boyko. Dushanbe-Budapest. – Moscow: Humanitary, 2002. – 72 p.

453. Rahmoni, R. The Role of Surud in the Mughul Dukhtar Legend // From the Hymns of Zarathustra to the Song of Borbad / Translated and edited by I. Bashir. Compiled by A. Rajabov. – Dushanbe: Devashtich, 2003. – pp. 203-209.

454. Sakata, H. L. Music in the mind: The concepts of music and musician in Afghanistan. Washington and London: Smithsonian Institution Press, 2002. – 246 p.

455. Slobin, M. Music in culture of Northern Afghanistan. Tucson (Ariz): Univ. of Arizona Press, 1976. XIV. – 298 p.

## НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи ҚОА-и назди

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[1-М]. Қосимӣ, С. Нигоҳе дар бораи ду варианти суруди «Саршӯён» [Матн] / С. Қосимӣ // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айни, 2020. – №6 (89). – С. 154-157.

[2-М]. Қосимов, С. Масъалаҳои таҳқиқи жанри суруд [Матн] / С. Қосимов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айни, 2021. – №1 (90). – С. 140-144.

[3-М]. Қосимӣ, С. Мавқеи суруд ва порчаҳои манзум дар романи «Восеъ»-и Сотим Улуғзода [Матн] / С. Қосимӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (бахши илмҳои филологӣ). – Душанбе: ДМТ, 2021. – №4. – С. 156-162.

[4-М]. Қосимӣ, С. Вижагиҳои жанри сурудҳои халқии тоҷикӣ [Матн] / С. Қосимӣ // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айни, 2021. – №5 (94). – С. 135-140.

[5-М]. Қосимӣ, С. Ҷойгоҳи сурудҳои баҳорию наврӯзӣ дар адабиёти гуфторӣ [Матн] / С. Қосимӣ // Паёми Донишқадаи забонҳо (силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ, таърих). – Душанбе: Нӯшбод, 2021. – №4 (44). – С. 117-128.

[6-М]. Қосимов, С. Аз таърихи истилоҳи суруд ва муродифҳои он [Матн] / С. Қосимов // Суханшиносӣ (Маҷаллаи илмии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ). – Душанбе: Дониш, 2021. – №4. – С. 143-154.

[7-М]. Қосимӣ, С. Холиқ Мирзозода – фолклоршинос [Матн] / С. Қосимӣ // Гузоришҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ). – Душанбе: Дониш, 2022. – №1 (017). – С. 157-162.

[8-М]. Қосимӣ, С. Пажӯҳиши сурудҳои халқии тоҷикӣ дар давраи Истиқлоли давлатӣ [Матн] / С. Қосимӣ // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айни, 2022. – №4 (97). – С. 170-76

[9-М]. Қосимӣ, С. Масъалаи омӯзиши сурудҳои халқии тоҷикии маросими тӯйи арусӣ [Матн] / С. Қосимӣ // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айни, 2022. – №4 (97).– С. 188-193.

[10-М]. Қосимӣ, С. Марсия ё сурудҳои маросими мотам [Матн] / С. Қосимӣ // Гузоришҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ). – Душанбе: Дониш, 2022. – №3 (020).– С. 155-162.

[11-М]. Қосимӣ, С. Нигоҳе ба сурудҳои таърихӣ халқи тоҷик [Матн] / С. Қосимӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав (силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ). – Душанбе: Матбаа, 2022. – №1-4 (104).– С. 14-19.

[12-М]. Қосимӣ, С. Таҳқиқи сурудҳои «Алла» ва кӯдакона [Матн] / С. Қосимӣ // Суханшиносӣ (Маҷаллаи илмӣ Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ). – Душанбе: Дониш, 2022. – №2. – С. 154-162.

[13-М]. Қосимӣ, С. Назаре ба вазни сурудҳои халқии тоҷикӣ / С. Қосимӣ // Паёми Донишқадаи забонҳо (силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ, таърих). – Душанбе: Нӯшбод, 2022. – №3 (47). – С. 75-82.

[14-М]. Қосимӣ, С. Гирдоварӣ ва наشري сурудҳои халқии тоҷикӣ дар давраи Истиқлоли давлатӣ / С. Қосимӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев (бахши илмҳои гуманитарӣ). – Хоруғ, 2022. – №3 (23). – С. 100-112.

[15-М]. Қосимӣ, С. Проблемаи вариантнокӣ сурудҳои халқӣ [Матн] / С. Қосимӣ // Гузоришҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ). – Душанбе: Дониш, 2022. – №4. – С. 148-152.

## II. Таълифоти муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигар илмӣ:

[16-М]. Қосимӣ, С. Саҳми Холиқ Мирзозода дар таҳқиқи фолклори тоҷик [Матн] / С. Қосимӣ // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Холиқ Мирзозода ва адабиётшиносӣ тоҷик дар асри XX» бахшида ба 30-солагии Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 90-солагии ДДОТ ба

номи С. Айнӣ ва 110-солагии д.и.ф., профессор Х. Мирзозода, 18-19.05.2021. – Душанбе: Принт, 2021. – С. 129-138.

[17-М]. Қосимов, С. Лоик ва фолклор [Матн] / С. Қосимов // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Лоик Шералӣ ва таҳаввули шеърӣ муосири тоҷик» бахшида ба 80-солагии Лоик Шералӣ, 25.05.2021. – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2021. – С. 119-128.

[18-М]. Қосимов, С. Мавқеи суруд ва порчаҳои манзум дар романи «Восеъ»-и Сотим Улуғзода [Матн] / С. Қосимов // Маҷмуаи мақолаҳо аз конференсияи байналмилалӣ «Сотим Улуғзода ва адабу фарҳанги миллӣ» бахшида ба 110-солагии Сотим Улуғзода, 28-29 сентябри 2021. – Душанбе: ДМТ, 2021. – С. 103-110.

[19-М]. Саидов, С., Қосимӣ, С. Назаре ба муҳтавои осори фолклоршиносии Мирзо Турсунзода [Матн] / С. Саидов, С. Қосимӣ // Маҷмуаи мақолаҳо аз конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ «Мирзо Турсунзода ва адабу фарҳанги миллӣ» бахшида ба 110-солагии Қаҳрамони Тоҷикистон Мирзо Турсунзода, 03-04 майи 2021. – Душанбе: ДМТ, 2021. – С. 89-103.

[20-М]. Қосимӣ, С., Каримов Б. Мавлоно ва фолклор [Матн] / С. Қосимӣ, Б. Каримов // Маҷмуаи мақолаҳо аз конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба гиромидошти Рӯзи Рӯдакӣ ва Мавлоно Чалолӣдини Балхӣ. – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2023. – С. 122-130.

### III. Монография:

[21-М]. Қосимӣ, С. С. Сурудҳои халқии тоҷикӣ ва масъалаҳои таҳқиқи он. – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2022. – 262 с.